

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

ELÇİN QARAYEV

İRƏVAN XANLIĞI
(1747-1828)

BAKI 2010

Elmi redaktor: Yaqub Mahmudov

AZ-2 Əməkdar elm xadimi,
Q-21 AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Rəyçilər: Güntəkin Nəcəfli

tarix elmləri namizədi

Ramil Niftəliyev

tarix elmləri namizədi

Qarayev E.T. İrəvan xanlığı (1747-1828). Bakı, «Avropa» nəşriyyatı
2010, 342 səh.

Monoqrafiya XVIII yüzilliyin ikinci yarısı- XIX yüzilliyin əvvəllərində mövcud olmuş Azərbaycanın ən uzunömürlü xanlıqlarından biri olan İrəvan xanlığının tarixinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat işində ilkin mənbələr və arxiv sənədləri əsasında İrəvan xanlığının siyasi, iqtisadi tarixi, tarixi coğrafiyası və əhalisi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Burada həmçinin xanlığın ərazisi və siyasi sərhədləri müəyyənləşdirilmiş, onun inzibati ərazi bölgüsü, əhalinin etnik, dini və say tərkibi məsələləri işıqlandırılmışdır.

Monoqrafiya tarixçi alimlər, şərqşünaslar, müəllimlər, ali məktəb tələbələri və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q $\frac{4702060106-14}{8032-2010}$ qrifli nəşr

«Avropa» nəşriyyatı 2010

Monoqrafiyanı ermənilər tərəfindən öldürülmüş və vətənlərindən didərgin düşmüş minlərlə irəvanlı soydaşlarımızın əziz xatirəsinə ithaf edirəm.

GİRİŞ

Müasir dövrdə Azərbaycanın tarixi bölgələrinin obyektiv şəkildə tədqiq edilməsi tədqiqatçılarımızın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Bu baxımdan xanlıqlar dövrü tarixinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın dövlətçilik tarixində özünəməxsus yeri olan xanlıqlar dövrü tariximizin çox maraqlı və ziddiyyətli dövrlərindən biridir. Bu dövrdə Azərbaycan tarix səhnəsinə müstəqil və yarım-müstəqil dövlət qurumları formasında çıxmışdı.

Azərbaycanın xanlıqlar dövrü tarixinin öyrənilməsi, araşdırılması müasir dövrdə bir neçə səbəbdən aktualdır. **Birincisi**, xanlıqlar müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərmiş, daxili və xarici siyasət yeritmiş və bütün dövlət atributlarını özündə birləşdirmişdir. Xanlıqlar dövrünü dövlətçilik tarixi baxımından araşdırılması, obyektiv tədqiqi, buraxılan səhvlərin təhlil edilməsi müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətində, dövlətlərarası münasibətlərin qurulmasında ibrət dərəsi ola bilər. **İkincisi**, ayrı-ayrı xanlıqların öyrənilməsi müxtəlif bölgələrin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. **Üçüncüsü**, xanlıqlar dövrü tarixinin obyektiv araşdırılması ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında dövlət qurduqlarını, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etdiyini, onların torpaq iddialarının əsassız olduğunu bir daha sübut edir.

Təqdim olunan monoqrafiya Azərbaycanın qədim torpağında yaranmış İrəvan xanlığının tarixinə həsr edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sovet tarixşünaslığında müxtəlif xanlıqlar- Quba, Bakı, Şəki, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Lənkəran, Urmiya, Maku və digər xanlıqların tarixinə həsr edilmiş bir sıra tədqiqat əsərləri yazılsa da, İrəvan xanlığı diqqətdən kənar qalmışdı. Bunun bir sıra obyektiv səbəbləri vardır. Sovet tarix elmində hökm sürən «konsepsiya»ya görə, İrəvan xanlığı ermənilərin uydurduqları «Böyük Ermənistan»nın tərkib hissəsi olduğu qəbul edilirdi. Ona görə də, erməni və eləcə də sovet tarixşünaslığında İrəvan əzəli Ermənistan ərazisi kimi təqdim edilmiş, onun tarixi, demoqrafiyası hərtərəfli təhrifə məruz qalmışdı. Məhz bu baxımdan İrəvan xanlığı tarixinin öyrənilməsini iki mərhələyə bölmək olar:

1. İrəvan xanlığını Ermənistan ərazisi kimi təqdim edən sovet tarixşünaslığı;

2. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra İrəvan tarixinin obyektiv tədqiqi.

Təqdim olunan monoqrafiyanın əsas məqsədi XVIII əsrin ortalarından 1827-ci ilə qədər İrəvan xanlığının siyasi tarixini, dövlət quruluşunu, tarixi coğrafiyasını əhalinin etnik, say və dini tərkibini qərəzsiz və olduğu kimi tədqiq etməkdir. Son dövrlərdə İrəvan xanlığının siyasi və iqtisadi həyatına həsr edilmiş tədqiqat əsərləri meydana çıxsada, onun tarixi coğrafiyası və əhalisinin say dinamikasının öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslığında yeni istiqamətlərdən biri hesab edilməlidir. Ayrı-ayrı əsərlərdə İrəvan xanlığının tarixi coğrafiyasına və əhali məsələsinə xronoloji nöqteyi-nəzərindən öləri toxunulsa da, ayrıca xanlıq şəklində bu problem kompleks tədqiqat obyektinə çevrilməmişdi. İlk dəfə olaraq biz həmin məsələləri tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. İrəvan xanlığının tarixi coğrafiyası onun siyasi sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini, inzibati-ərazi bölgüsünü, iqtisadi coğrafiyasını, fiziki-coğrafi relyefini, əhalinin demoqrafiyası və dini tərkibini, yerləşməsini, məşğuliyətini, miqrasiya proseslərini və s. məsələləri əhatə edir. İrəvan xanlığının zəngin tarixinin üzə çıxarılması bu məsələlərin obyektiv şəkildə araşdırılmasını tələb edir və Azərbaycan xanlıqlar dövrü tarixinin ağı səhifələrinin doldurulması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Monoqrafiyada arxiv sənədləri və ilkin mənbələr əsasında ermənilərin İrəvan xanlığının Ermənistan dövləti olması, əhalinin etnik tərkibi baxımdan ermənilərin çoxluq təşkil etməsi barədə uydurduqları yalanları ifşa etmək və nəhayət, bu xalqın İrəvan ərazisinə gəlmə olduqlarını sübut etməkdir. Məhz bu baxımdan monaqrafiya elmi-praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Mənbələr

Monoqrafiyanın yazılmasında müxtəlif səpkili qaynaqlardan istifadə olunmuşdur. Bu qaynaqlara yerli, rus, osmanlı, erməni və gürcü qaynaqları daxildir. İrəvan xanlığının siyasi tarixini öyrənmək üçün Rusiya Mərkəzi Dövlət Hərbi Tarix Arxivindən (RMHTA), Rusiya İmperiyasının Xarici Siyasət Arxivindən (RİXSА), Rusiya Elmlər Akademiyasının Arxivindən gətirilmiş və hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılan sənədlərdən istifadə olunmuşdur (2; 3; 4; 5; 6;7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16). Bu arxiv sənədləri XVIII əsrin 80-ci illərin əvvəllərindən xanlıq işğal olunana qədər keçən bir dövrü özündə əks etdirir və İrəvan xanlığının Rusiya, İran, Osmanlı dövləti, Kartli-Kaxetiya çarlığı, Xoy, Qarabağ,

Naxçıvan xanlıqları ilə siyasi və iqtisadi münasibətləri və əhalinin sayına təsir göstərən amillər öz əksini tapmışdır. Bu qiymətli sənədlərə rus komandanlığının yüksək rütbəli zabitlərinin və ermənilərin İrəvanla bağlı müxtəlif illərdə mərkəzə göndərdikləri məlumatları, Osmanlı paşalarının xanlara yazdıqları məktubları, Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin məktubları daxildir.

Azərbaycan Respublikası MDTA-nın 24-cü fondunda saxlanılan 1 sayılı sənəddə baş komandan general-adyutant Paskeviçin general adyutant Spyaqinə məktubu verilmişdir (17). Həmin məktubda İrəvan qalasının işğalı ilə bağlı məqamlar təsvir edilmişdi.

Azərbaycan MEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılan «İrəvanlı Hüseynəli xanın məktubları» əsərin yazılmasında əhəmiyyəti misilsizdir (39). Bu məktubların məzmunundan bəhs etməzdən əvvəl onları toplayan müəllif haqqında qısaca məlumat verək. «Məktub»ların müəllifi Məhəmməd Müslüm (Qüdsi) əslən İrəvanlı olmuş və təhsilini davam etdirmək üçün bir müddət İsfahanda yaşamışdı. Təhsilini başa vurduqdan sonra öz vətəninə qayıdan Məhəmməd Müslüm 1781-ci ildə Hüseynəli xan (1759-1783) tərəfindən xan divanxanasının mirzəsi təyin edilmiş və ona mühüm sənədlərin mühafizəsi tapşırılmışdı. Bir müddət bu vəzifədə çalışan Məhəmməd Müslüm Məhəmməd xanın (1784-1805) dövründə vəzir təyin olunmuşdu. O, vəzir vəzifəsi yerinə yetirməklə bərabər, müxtəlif illərdə yazılmış köhnə məktublardan bir yerə toplanması və qaydaya salınması göstərişini də almışdı. Lakin Məhəmməd Müslümün vaxtı olmadığından məktublardan köçürülməsi və yazılması bir münşiyə tapşırılmışdı. Beləliklə, yeni vəzirin səyi nəticəsində həmin məktublar bir yerə toplanmış və dövrümüzdə «İrəvanlı Hüseynəli xanın məktubları» adı altında gəlib çatmışdır.

Əsər «İrəvanlı Hüseynəli xanın məktubları» adlanmasına baxmayaraq, bu sənədlər arasında onun oğlanları Qulaməli xana və Məhəmməd xana məxsus xeyli məktublar da vardı. Bunlar İrəvan xanlarının Osmanlı sultanına, paşalarına, Kartli-Kaxetiya çarı II İrakliyə, Xoy xanı Əhməd xan Dünbülüyə, Qarabağlı İbrahimxəlil xana yazılmış olduğu məktublardı. Məktublardan İrəvan xanlığının siyasi, iqtisadi, ticarət əlaqələrindən, idarəçilik sistemindən, torpaq mülkiyyət formalarından, vergi və əhali haqqında məlumat əldə edə bilmişik. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sənədlərin İrəvan xanlığı ilə bağlı bəzi məqamların işıqlandırılmasında əhəmiyyəti misilsizdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında arxiv materialları ilə bərabər, müxtəlif illərdə çap olunmuş qaynaqlardan da istifadə olunmuşdur. Belə

qaynaqlardan ən zəngini XIX yüzilliyin ikinci yarısında A. Berjenin redaktorluğu ilə Qafqaz Arxeoqrafiya komissiyasının topladığı 12 cilddən ibarət sənədlər toplusudur. Monoqrafiyada bu toplusunun VIII cildindən istifadə olunmuşdu. QAKA külli miqdarda rəsmi və qeyri-rəsmi arxiv sənədlərindən ibarətdir. Aktlarda toplanılan sənədlərin hər biri ayrı-ayrılıqda məlumat mənbəyidir. Bu sənədlər bizə İrəvan xanlığının siyasi tarixi, tarixi coğrafiyası, torpaq mülkiyyəti formaları, vergi və mükəlləfiyyət növləri, əhalisinin sayı, etnik və dini tərkibi, silki quruluşu haqqında zəngin material verir. Materiallarda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də ara müharibələri, Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşləri və Rusiya-İran müharibələri dövründə əhalinin etnik və say tərkibinə təsir göstərən miqrasiya və emiqrasiya məsələləridir.

İrəvan xanlığının siyasi tarixinin və tarixi coğrafiyasının öyrənilməsində çar Rusiyası dövründə nəşr olunan «Kavkazskiy sbornik» adlı jurnalın I, XXI, XXII, XXIV, XXVIII və XXX cildlərindən (173; 174; 175; 176; 177; 178) istifadə edilmişdi. Topluda Gülüstan sülh müqaviləindən sonra İrəvan xanlığının Rusiya ilə münasibətləri, ayrı-ayrı rus zabitlərinin şəxsi gündəlikləri və 1826-1828-ci illər müharibəsi ilə əlaqədar Qafqazdakı rus ordusu qərargahının küllü miqdarda sənədləri toplanmışdı. Bu sənədlərdə İrəvan xanlığının siyasi- iqtisadi vəziyyəti, tarixi coğrafiyası və əhalisi haqqındakı məlumatlar böyük əhəmiyyətə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq bu materialların bəzisi bizim tərəfimizdən monoqrafiyada istifadə edilmişdir. Bu sənədlər Gülüstan sülh müqaviləsindən sonra sərhəd xəttinin təyin edilməsi ilə əlaqədar sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xanın rus sərhəd rəislərinə və baş komandan A.E.Yermolova göndərdiyi məktublarından və rusların öz aralarında yazışmalarından İrəvan xanlığının siyasi sərhədlərini müəyyən etməyə imkan verir. Müxtəlif illərdə yazılmış bu məktublarda rus komandanlığının məkirli siyasəti, hadisələri bilə-bilə gərginləşdirməsi, İrəvan xanını fitnə törətməklə müharibəyə cəlb etmək və bu ərazini işğal etmək niyyətləri göstərilmişdi.

A.Çaqarelinin redaktəsi ilə 1890-cı ildə nəşr olunmuş sənədlər məcmuəsində İrəvan xanlığına aid arxiv materialı olduğundan xüsusi əhəmiyyətə malikdir (228). Məcmuədə toplanmış sənədlərdə II İraklinin Rusiya komandanlığına göndərdiyi məktubları, ayrı-ayrı rus zabitlərinin yazışmaları toplanmışdır. Həmin yazışmalarda İrəvan xanlığının siyasi vəziyyət ilə bağlı bəzi məqamlara toxunulduğundan nəzərimizdən kənar qalmamışdır.

A.Çaqarelinin redaktəsi ilə nəşr edilmiş digər sənədlər toplusu isə iki hissədən ibarətdir (128). Bu sənədlərdə XVIII əsrin 60- cı illərin sonu- XIX əsrin əvvəllərinə aid İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti, onun Kartli-Kaxetiya çarlığı, Rusiya, Qacar İrani və Osmanlı dövlətləri ilə münasibətləri ilə bağlı xeyli məlumatlar vardır.

İrəvan xanlığına aid bir çox arxiv materialları 1936-cı ildə nəşr olunmuş topluda öz əksini tapmışdı (184). Bu iki cildlik topluda digər Azərbaycan xanlıqları ilə yanaşı İrəvan xanlığının dövlət quruluşu, hərbi qüvvələri, torpaq mülkiyyəti formaları, vergi sistemi, əhəlinin silki quruluşu haqqında müəyyən məlumatlar vardır.

1960-cı ildə Tbilisidə çap olunmuş sənədlər külliyyatının da mövzusunun tədqiqində böyük əhəmiyyəti olmuşdur (195). Külliyyatda Kartli-Kaxetiya çarlığının Qafqaz xalqları ilə siyasi və ticarət münasibətlərindən bəhs edilməsinə baxmayaraq, sənədlərdə İrəvanla bağlı hadisələr də öz əksini tapmışdı. Burada Hüseynəli xanın (1759-1783) vəfatından sonra İrəvanda baş vermiş hadisələr, onun oğlanlarının- Qulaməli xanla Məhəmməd xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı məlumatlar təsvir edilmişdi.

İrəvan xanlığına aid dörd cildəndən ibarət arxiv sənədlərinin xeyli hissəsi «Erməni-rus münasibətləri» adı ilə müxtəlif illərdə nəşr olunmuşdur (69; 70; 71). Külliyyatda RMDHTA, RİXSА, və Matenadarandan toplanmış zəngin məlumatlar vardır. Burada rus zabilərinin İrəvan xanlığı haqqında kəşfiyyat məlumatları, irəvanlılara xəyanət edən ermənilərin qeyri-rəsmi məktubları toplanmışdı. Bu sənədlərdə İrəvan xanlığının qonşu xanlıqlar və ölkələrlə siyasi münasibətləri, əhali haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. Lakin toplusunun adından göründüyü kimi, müəlliflər bu arxiv sənədlərini ermənilərin adına çıxmışlar.

«Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi» adlı digər sənədlər toplusunda isə 1801-1813 cü illərdə baş verən hadisələrlə bağlı arxiv sənədləri toplanmışdır (326). Topluda RMDHTA, Gürcüstan Respublikası MDTA və Ermənistanda Matenadarandan çıxarılmış sənədlər nəşr olunmuşdu. Sənədlər içərisində İrəvan xanlığının Rusiya, İran və Osmanlı dövlətləri ilə siyasi münasibətlərinə aid arxiv materialları da vardır. Toplusunun adından görünür ki, çap edilən sənədlərdə yalnız İrəvan xanlığından söhbət getdiyi haldı, ermənilər bu xanlığı heç bir əsası olmadan Şərqi Ermənistan kimi qələmə vermişlər.

İ.Şopenin «Rusiya imperiyasına birləşdiyi dövrdə Erməni vilayətinin tarixi abidələrinin vəziyyəti» əsəri (415) İrəvan bölgəsinin tarixi, tarixi coğrafiyası və əhalisini öyrənmək üçün ən mühüm mənbədir. Statistik məlumata söykənən bu əsər işğaldan sonra çar icra orqanları tərəfindən

həyata keçirilən siyahıyaalınma nəticəsində tərtib edilmişdi. Belə ki, İrəvan xanlığının işğalını həyata keçirən rus qoşunlarının baş komandanı qraf Paskeviçin təşəbbüsü ilə bu bölgəni Rusiyanın xammal bazarına çevirmək, gəlir mənbələrini dərindən öyrənmək üçün 1829-cu ilin aprelindən siyahıyaalınma keçirilməyə başlanmış və 1832-ci ilin mayında tamamlanmışdır. Əsərin «Erməni vilayəti» adlanması Rusiyanın işğaldan sonra Cənubi Qafqazda apardığı inzibati-ərazi dəyişikliyi ilə bağlı idi. Belə ki, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları işğal edildikdən sonra 1828-ci il martın 21-də çar I Nikolayın xüsusi fərmanı ilə bu iki xanlığın ərazisində «Erməni vilayəti» adlı inzibati-ərazi vahidi yaradılmışdı. Əsərdə İrəvan bölgəsinin siyasi tarixi, coğrafiyası, iqlimi, iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı, sənətkarlığı, məişəti, adətləri, suvarma sistemi, bitkiləri, yerli çəki və ölçü vahidləri, vergilər, inzibati-ərazi bölgüsü, əhalinin sayı, etnik və dini tərkibi və s. haqqında zəngin statistik məlumatlar toplanmışdı. Lakin işğaldan sonra həyata keçirilən bu siyahıyaalınmaya ehtiyatlı yanaşmaq və digər mənbələrlə müqayisə etmək lazımdır. Çünki işğal prosesində İrəvan xanlığının ərazisi və əhalinin əksəriyyətini təşkil edən Azəri türkləri çoxlu itkiyə məruz qalmış, erməni əhalisi əksinə rusların köçürmə siyasəti nəticəsində çoxaldılmışdı. Digər tərəfdən İrəvan bölgəsinin siyasi tarixinə toxunan müəllif erməni mənbələrinin təsirinə düşmüş və onun tarixini ermənilərlə bağlamışdı.

Tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı Azərbaycanda olmuş ayrı-ayrı rus məmurlarının xatirələri də sanballı faktlar verir. Bunlardan biri 1783-1787-ci illərdə Rusiyanın Kartli-Kaxetiya sarayında nümayəndəsi olmuş, rus səyyahı və diplomatı S.D.Burnaşovun «İranda Azərbaycan əyalətinin təsviri və onun siyasi vəziyyəti» əsəridir (82). Bu əsərin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif İrəvan da daxil olmaqla bütün xanlıqların yerləşdiyi ərazini «Adrebijan» yəni Azərbaycan adlandırır. Bu faktın özü İrəvan xanlığının Şərqi Ermənistan adlandırılan erməni müəlliflərinə tutarlı bir cavabdır. Əsərdə İrəvan xanlığının qonşu xanlıqlar ilə siyasi münasibətləri, hərbi qüvvələri, sərhədləri, coğrafi mövqeyi, əhalisinin etnik tərkibi, sayı haqqında qısa da olsa məlumat verilmişdir. S.D.Burnaşovun bu əsərində maraq doğuran məlumatlardan biri də Makunu İrəvan xanlığının tərkib hissəsi kimi təqdim etməsidir.

Bundan əlavə, S.D.Burnaşovun müxtəlif illərdə P.S.Potyomkina yazdığı məktubları A.A.Çaqareli tərəfindən «1783-1787-ci illərdə Gürcüstanda olmuş S.D.Burnaşovun tərcümeyi-halı və fəaliyyəti üçün yeni materiallar» adı altında Sankt Peterburqda nəşr edilmişdir (83). Əsərdə

Azərbaycan xanları və eləcə də İrəvan xanlığı haqqında kəşfiyyat xarakterli məlumat vardır.

1816-1817-ci illərdə A.P.Yermolovun başçılığı ilə Rusiya dövlətinin Tehrana göndərdiyi nümayəndə heyətinin tərkibində məsləhətçi kimi iştirak etmiş A.Y.Sokolovun verdiyi məlumatlar da çox dəyərlidir (403; 404). A.Y.Sokolovun əsərlərində XIX əsrin əvvəllərində Pəmbək hadisələri, sabiq Axalkələki hakimi Şərif paşanın başladığı üsyan, Qacar İran dövlətinin Cənubi Qafqazla bağlı planları, əhali haqqında məsələlər, Hüseynqulu xanın şəxsiyyəti haqqında xeyli məlumat toplanmışdır.

Ermənilərin İrəvan xanlığına köçürülməsinin təşkilatçılarından biri olan yazıçı və diplomat A.S.Qriboyedovun «Gündəlik» və məktubları mövzumu üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Bu sənədlərin əksəriyyəti 1889-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunmuşdu (129). Sənədlərdə Hüseynqulu xanın şəxsiyyət və fəaliyyəti, İrəvan qalası, ermənilərin köçürülməsi haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlmək olar. A.S.Qriboyedov hadisələrin canlı şahidi olduğundan bu məlumatların İrəvan xanlığının tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti misilsizdir.

Mövzunun tədqiqində erməni mənbələrindən də istifadə olunmuşdur. Bu mənbələrdən S.İrəvanlının 1958-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş «Cambr» əsərini qeyd etmək olar (153). 1763-1780-ci illərdə erməni katolikosu olmuş S.İrəvanlının bu əsəri Eçmiədzinin tarixinə, onun təsərrüfat həyatına, mülkiyyət məsələlərinə həsr edilsə də, Hüseynəli xanın fəaliyyəti, onun İrəvan xanlığını II İraklinin asılılığından azad etmək üçün apardığı müharibələri, kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün gördüyü tədbirləri, vergi sistemi haqqında da bəhs edilmişdir. Mənbə İrəvan xanlığının XVIII əsrin 60-80-ci illərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətə malikdir.

Nəşr olunmuş erməni mənbələrindən biri də Yeqor Xubovun «Ermənistanda unudulmaz hadisələrin təsviri» əsəridir (410). Əsər 1811-ci ildə Sankt Peterburqda çap olunmuşdur. Erməni katolikosu Simonun bacısı oğlu olan Y.Xubov birinci İrəvan döyüşünün canlı şahidi idi. O, Məhəmməd xanın şah qoşununa qarşı mübarizədə kömək almaq məqsədilə rus komandanlığı ilə aparılan danışıqlarda nümayəndə heyətinin tərkibində iştirak etmişdi. Mal-mülk sahibi və geniş bağ sahəsi olan Y.Xubov sonralar ruslar tərəfinə keçmişdi. Onun əsəri 1779-cu ilin sentyabrında Hüseynəli xanla II İrakli arasında baş vermiş döyüş və onun acı nəticələri, Kartli-Kaxetiyaya çoxlu əsirlərin aparılması və onların çoxusunun əsirlikdə ölməsi, ermənilərin İrəvan xanına xəyanəti kimi hadisələrlə başlamışdı. Mənbədə qısa da olsa 1796-cı ildə qraf V.Zubovun başçılığı ilə rus

qoşunlarının Azərbaycana hücumu, Ağa Məhəmməd şah Qacarın İrəvan və Naxçıvan xanlarını cəzalandırması, İrəvan xanı Məhəmməd xanın xanlığın müstəqilliyini qorumaq naminə Rusiya və Qacar İran dövlətləri arasında siyasi manevr etməsindən, onun əvvəlcə şah qoşununa qarşı S.D.Sisianovdan kömək istəməsi, bunun üçün Tiflisə nümayəndə heyəti göndərməsi, irəvanlıların əvvəlcə şah qoşununa, sonra isə rus qoşununa qarşı mübarizəsi ətraflı təsvir edilmişdir. Daha sonra əsərdə İrəvan xanlığının əhalisi və inzibati ərazi quruluşu haqqında məsələlər öz əksini tapmışdır. Lakin erməni ənənəsinə sadıq qalan Y.Xubov heç bir əsası olmadan İrəvan xanlığı ətrafında cərəyan edən hadisələri Ermənistanda baş verən hadisə adlandırmışdı. Əsərin adı ilə məzmununun uyğun gəlməməsi erməni saxtakarlığını ifşa etmək üçün əla faktdır.

Erməni mənbələrindən biri də, «A.Araratlının həyatı» əsəridir (67). Memuar xarakterli bu əsərdə, XVIII əsrin 70-90-cı illərində İrəvan xanlığının tarixi ilə bağlı maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır. Əsərdə 1779-cu ildə Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin İrəvana üçüncü yürüşü, bu yürüşün acı nəticələri, minlərlə irəvanlının əsir aparılması, onların çoxusunun aclıqdan, dözülməz hava şəraitindən yollarda tələf olması ətraflı təsvir edilmişdir. Daha sonra mənbədə 1785-ci ildə dağstanlıların Kartli-Kaxetiya yürüş edərkən İrəvana hücumları, Ağa Məhəmməd şah Qacarın Cənubi Qafqaza yürüşü, bu yürüşə qarşı İrəvan xanının tədbirləri haqqında keyfi məlumatlar vardır.

Mövzunun tədqiqində Türkiyə dövlət arxivlərində saxlanılan osmanlı mənbələrindən də istifadə olunmuşdur. Bu mənbələr «Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan türk xanları arasında münasibətlərə dair arxiv bilgiləri» adı ilə iki cildə nəşr edilmişdir (56; 57). Bu arxiv sənədlərinin əhəmiyyəti ondadır ki, bu sənədlərdə İrəvan xanlığı Azərbaycan xanlıqlarından biri kimi dəyərləndirilmişdi. Sənədlərdə İrəvan xanlarının Osmanlı sarayı ilə yazışmaları, sultanın fərmanları, Rusiya, Kartli-Kaxetiya və İran təcavüzü ilə bağlı Osmanlı paşalarının rəsmi məktubları öz əksini tapmışdı. Osmanlı sənədləri İrəvan tarixi ilə bağlı bəzi siyasi hadisələrə Osmanlı dövlətinin münasibətinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Yerli mənbələrdən səyyah və coğrafiyaşünas Z.Şirvaninin «Bustanüs-səyahə» adlı səyahətnaməsinin monoqrafiyanın yazılmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Əslən şamaxılı olan Z.Şirvani ömrünün 40 ilini səyahətdə keçirmişdir. O, Azərbaycan, Orta Asiya, İran, İraq, Əfqanıstan, Fələstin, Osmanlı dövlətində və s. ölkələrdə olmuş və gördükləri haqqında qeydlər aparmışdır. Bu qeydlər əsasında səyyah bir neçə əsər yazmışdır. Onlardan biri də «Bustanüs-səyahə» adlı səyahətnamədir (420). Z.Şirvani

bu əsəri 1832-ci ildə yazmış və ölümündən sonra 1896-cı ildə Tehranda nəşr olunmuşdur. Səyahətnamənin IV fəslində Azərbaycanın 30-a qədər şəhər, kənd və s. məntəqəsi təsvir edilmiş, onların əlifba sırası ilə izahı verilmişdir. Onun İrəvan haqqında verdiyi məlumatı xüsusilə əhəmiyyətlidir. 1826-cı ildə İrəvanda olan səyyah səyahətnaməsində buranın Azərbaycan ərazisi olduğunu, əhalinin türkcə danışdığını və burada çox az xristian əhalisinin yaşadığını xüsusi qeyd etmişdir. Bu fakt erməni müəlliflərinin saxtakarlıqla İrəvanda erməni əhalisinin çoxluq təşkil etməsi haqqında boşboğazlığına tutarlı cavabdır.

İrəvan xanlığının tarixi ilə bağlı bir çox məsələlər Qarabağ xanlığı tarixindən bəhs edən müəlliflərin əsərlərində də öz əksini tapmışdı. Səlnamə xarakterli bu əsərlər toplanaraq, 2 kitabda «Qarabağnamələr» adı ilə 1989-cu və 1991-ci illərdə nəşr edilmişdir. Bu nəşrlərdə toplanmış Mirzə Adıgözəl bəyin, Mirzə Camal Cavanşirin, Əhməd bəy Cavanşirin, Mirzə Yusif Qarabağinin, Mir Mehdi Xəzaninin əsərlərində (41; 37; 23; 38; 32) Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşləri ərəfəsində Cənubi Qafqazdakı siyasi vəziyyət, İrəvan xanı da daxil olmaqla bəzi xanların ona qarşı ittifaq yaratmasından, İrəvan xanlığının şah qoşunlarına müqaviməti, birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə İrəvan xanlığının hərbi-siyasi vəziyyətindən bəhs edən xeyli faktlar toplanmışdır. Bu mənbələrdə diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri, Pənahəli xanın dövründə vaxtilə İrəvan xanlığının Göycə mahalına daxil olan Tərtər çayına qədər şərqi torpaqlarının Qarabağ xanlığı tərəfindən işğal edilməsidir. Bu faktın İrəvan xanlığının siyasi sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

Mövzunun tədqiqində A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» əsərindən də istifadə olunmuşdur (76). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin sistemli şəkildə tədqiq edilməsinə ilk dəfə cəhd göstərən A.Bakıxanov (1794-1846) olmuşdur. O, XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş siyasi hadisələrin və hər iki Rusiya-İran müharibələrinin canlı şahidi və iştirakçısı olduğu üçün onun əsəri Azərbaycan tarixşünaslığında ilkin qaynaq kimi dəyərləndirilir. «Gülüstani-İrəm» əsəri Azərbaycan və Dağıstan tarixinin qədim dövrlərindən 1813-cü ilədək, yəni Gülüstən sülhünün bağlandığı zamanadək olan bir dövrü əhatə edir. Monoqrafiyanın tədqiqində bu əsərin beşinci fəslindən istifadə edilmişdir. Bu bölmədə birinci və ikinci İrəvan döyüşləri, bu döyüşlərdə irəvanlıların rus qoşunlarını məğlub etməsi, əhali ilə bağlı hadisələr haqqında verdiyi məlumatlar xüsusilə əhəmiyyətlidir. Onun İrəvan əmrlərinin və əhalisinin əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən olan Qacarlara məxsusluğunu göstərməsi önəmli faktdır.

A.Bakıxanovun 1983-cü ildə nəşr olunmuş, müxtəlif illərdə yazdığı əsər, qeyd və məktublarından da istifadə olunmuşdu (75). Bu əsərdə xanlıqların idarəçilik sistemi, əhalinin sosial təbəqələri haqqında verdiyi məlumatları mövzumuz üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

İrəvan xanlığının tarixinə aid zəngin faktlar rus qafqazşünaslarının əsərlərində də mövcuddur. Bu qafqazşünasların bəzisi rus qoşunlarının bölgəyə hərbi yürüşlərində iştirak etmiş və hadisələrin canlı şahidi olmuşdular. Ona görə də onların yazdıqları əsərləri mənbə xarakterli hesab etmək olar. Əsərlərdə ayrı-ayrı hadisələrin təsvir edilməsində zəngin mənbələrdən istifadə edildiyinə görə əhəmiyyətlidir. Belə müəlliflərdən S.B.Bronevski (1763-1830) 1796-cı ildə V.Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşünün iştirakçısı olmuş və 1802-1808-ci illərdə Qafqazda hərbi xidmətini davam etdirmişdi. O, Cənubi Qafqazda olduğu müddətdə bu bölgənin tarixi, etnoqrafiyası və coğrafiyası ilə bağlı məlumatlar əldə etmiş, 1823-cü ildə özünün iki cildlik əsərini nəşr etdirmişdi. Mövzunun tədqiqində onun əsərinin birinci cildindən istifadə olunmuşdur (81). Bu kitabda İrəvan xanlığı daxil olmaqla Azərbaycan xanlıqlarının tarixi, dövlət quruluşu, əhalisi, əhalinin sosial tərkibi haqqında məlumat verilmişdir.

Rus qafqazşünasları arasında Azərbaycan xanlıqları və xüsusilə, İrəvan xanlığı haqqında məlumat verən müəlliflərdən biri də P.Q.Butkovdur (1775-1857). O, 1796-cı ildə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşünün iştirakçısı olmuşdu. Uzun müddət Qafqazda hərbiçi işləmiş P.Q.Butkov burada müxtəlif diplomatik və hərbi sənədlərlə tanış olmuş və sonralar bu sənədlər əsasında özünün üç cildlik əsərini yazmışdı (84). Əsər I Pyotrun başçılığı ilə rus qoşunlarının Xəzərsahili ərazilərə yürüşündən başlayaraq 1803-cü ilədək olan bir dövrü əhatə edir. Burada Azərbaycan tarixinə dair zəngin məlumat toplanmışdır. Əsərdə İrəvan xanlığının siyasi tarixi, ayrı-ayrı xanlıqlar, dövlətlər arasında olan münasibətləri, əhalisi, əhalinin emiqrasiyası məsələləri də öz əksini tapmışdır.

Bu əsərdə tədqiqatımız üçün ikinci dərəcəli əhəmiyyəti olan digər mənbələrdən də istifadə edilmişdi. Ona görə ki, bu mənbələrdə əsas mənbələrdə olmayan bu və ya digər məlumatlar vardır.

Tarixşünaslıq

İrəvan xanlığının tarixini öyrənmək üçün istifadə olunan tarixi əsərləri bir neçə qrupa bölmək olar. **Birinci qrupa** Oktyabr çevrilişinə qədərki ayrı-ayrı toplu və jurnallarda nəşr edilmiş əsərlər daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqazda geniş işğallara başlaması ilə rus hakim dairələrinin bu diyarı siyasi və iqtisadi

baxımdan öyrənilməsinə maraq artmışdı. Bununla əlaqədar olaraq rus qafqazşünaslığı deyilən bir məktəb yarandı. Lakin rus qafqazşünasları heç də qarşılıqlarına Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən İrəvan xanlığının tarixini tədqiq etməyi məqsəd qoymamışdılar. Onların əsərləri əsasən rus qoşunlarının hərbi yürüşlərinə həsr edilmiş, Rusiyanın Qafqazda işğallarına haqq qazandırmaqla müstəmləkəçilik siyasətini öz ölkəsinin mənafeyi baxımından şərh etməyə çalışmışdılar. Lakin bu əsərlərdə Qafqaz xalqlarının siyasi, iqtisadi tarixi, ticarəti, dövlət quruluşu, coğrafiyası, etnoqrafiyası, əhalisi, əhalinin sosial, etnik tərkibi və s. haqqında məlumatlar toplanmışdı.

İrəvan xanlığına aid zəngin məlumat işğaldan sonra, 1836-cı ildə nəşr edilmiş «Obozreniye Rossiyskix vladeniy za Qavqazom» adlı topluda öz əksini tapmışdır (201). Bu topluda Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri, o cümlədən İrəvan xanlığının təbii-coğrafi şəraiti, iqlimi, çayları, meşələri, dağları, bitki örtüyü, yolları, iqtisadi vəziyyəti, kənd təsərrüfatı, ticarəti, sərhədləri, inzibati-ərazi bölgüsü, əhalisi, əhalinin etnik və dini tərkibi, şəhər və kəndi haqqında statistik, etnoqrafik məlumatlar toplanmışdır.

Tədqiq olunan mövzu ilə bağlı bəzi məlumatlar 1850-ci illərdə Tiflisdə nəşr olunmuş «Kavqazskiy kalendār»larda öz əksini tapmışdır (171; 172). Bu topluda İrəvan şəhərinin tarixi, təbii coğrafi vəziyyəti, ərazisi, şəhərin quruluşu, iqtisadi vəziyyəti, süni suvarma sistemi, əhalisinin sayı, birinci və ikinci İrəvan döyüşləri haqqında məlumatlar var.

İrəvan xanlığına aid bəzi məlumatlar «Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza» jurnalında tapmaq olur. Çox cildli jurnalın I və IV cildlərindən istifadə edilmişdir (395; 396). Jurnalda İrəvan xanlığının siyasi tarixi, iqtisadi vəziyyəti, xanların şəcərəsi, əhalinin sayı, köçürülməsi haqqında xeyli material əldə etmişik.

1887-ci ildə Tiflisdə çap olunmuş «Svod materialov...» toplusunda da İrəvan xanlığına aid xeyli məlumat toplanmışdır (397). Bu topluda İrəvan xanlığının dövlət quruluşu, inzibati-ərazi bölgüsü, əhalisi, əhalinin sosial tərkibi, dini haqqında faktlar vardır.

Rusiyanın Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda işğalçılıq siyasətini ətraflı təsvir edən müəlliflərdən biri, rus hərbi tarixçisi N.F.Dubrovin olmuşdur. O, bir neçə əsərin müəllifidir. Bu əsərlərdən 1803-1806-cı illər Cənubi Qafqazın tarixinə həsr edilmiş kitabı mühüm yer tutur (144). Əsər zəngin sənədlər əsasında yazılmışdır. Burada S.P.Sisiyanovun müxtəlif vaxtlarda mərkəzə göndərdiyi raportları, ayrı-ayrı xanlara, o cümlədən İrəvan xanı Məhəmməd xana yazdığı məktubları göstərilmişdir. Müəllif əsərində hadisələri daha irəli apararaq II İraklinin ölümündən sonra onun

varisləri arasında Kartli-Kaxetiya taxt-tacı uğrunda gedən mübarizələri, çarlığın Rusiyaya birləşdirilməsi, bununla bərabər Azərbaycana, eyni zamanda İrəvan xanlığına məxsus bəzi ərazilərin bu ölkənin hakimiyyəti altına keçməsi, İrəvan xanlığının Qacar İran dövləti ilə siyasi münasibətləri, İrəvana hücum etmək üçün bəhanə kimi rus komandanlığının Eçmiədzin katolikos taxt-tacı üstündə Danil-Davud mübarizəsinə müdaxiləsi, S.P.Sisyanovun başçılığı ilə rus qoşunlarının İrəvan xanlığına yürüşü, ermənilərin xəyanəti, yürüş ərəfəsində və dövründə Məhəmməd xanla S.P.Sisanov arasında gedən danışıqlar ətraflı təsvir edilmişdir.

N.F.Dubrovinin «Gürcüstan 1802-ci ildə» əsəri (146) də mövzunun yazılmasında əhəmiyyəti olmuşdur. Əsərdə XIX əsrin əvvəllərində İrəvanın siyasi vəziyyəti, Qacar təhlükəsi və Pəmbək hadisələri təsvir edilmişdir.

Mövzunun tədqiqində N.F.Dubrovinin zəngin arxiv materialları, müxtəlif sənədlər əsasında yazdığı digər altı cildlik əsərindən də istifadə olunmuşdur (147; 148; 149; 150; 151). Xronoloji baxımdan 1782-1826-cı illəri əhatə edən bu əsərdə Rusiyanın Qafqazda apardığı işğalçılıq siyasətini təsvir etməklə bərabər, İrəvan xanlığının siyasi tarixi, iqtisadiyyatı, təbiə-coğrafi vəziyyəti, təbii sərvətləri, əhalinin sayı, etnik və dini tərkibi, məişəti, adət-ənənəsi haqqında zəngin məlumat toplanmışdır. N.F.Dubrovinin əsərində İrəvan xanlığının əhalisinin etnik cəhətdən Azəri türklərinin çoxluq təşkil etməsi faktını göstərməsi mövzunun tədqiqində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Rusiyanın Azərbaycanda işğalçılıq siyasətini təsvir edən müəlliflərdən biri də V.A.Pottodur. Onun «Kavkazskaya voyna v otdelnix oçerkax...» adlı beş cilddən ibarət əsəri İrəvan xanlığını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir (304). Əsərdə 1801-1829-illərdə Rusiyanın Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda apardığı işğalçılıq siyasətindən ətraflı bəhs edilsə də, İrəvan xanlığında baş verən siyasi hadisələr, İrəvan əhalisinin rus işğalçılarına qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi, rus qoşunlarının itkiləri, Gülcüstan sülh müqaviləsindən sonra Rusiya ilə Qacar İran dövləti arasında sərhəd məsələsinin təyin edilməsində İrəvan xanlığının rolu və yeri, xanlığın əhalisi, müharibələr dövründə əhalinin müxtəlif ölkələrə emiqrasiya etməsi məsələləri ətraflı təsvir edilmişdir.

Mövzunun tədqiqində V.A.Pottonun digər əsərindən də istifadə olunmuşdur (305; 306). Əsərdə İrəvan xanı Məhəmməd xanla S.P.Sisyanov arasında aparılan danışıqlar, rus və şah qoşunlarının İrəvan xanlığına hücumu, birinci İrəvan döyüşündə Məhəmməd xanın hər iki ölkə arasında manevr etməsi, irəvanlıların qəhrəmanlıq mübarizəsindən, Rusiya-İran

müharibələri, əhali haqqında, əhalinin qonşu ölkələrə qaçması və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

İrəvan xanlığına aid bəzi məsələlər zəngin arxiv materialları və mənbələr əsasında 1867-ci ildə Sankt Peterburqda nəşr olunan «Qeorqiy XIII posledniy çar Qruzii i prisoyedineniye yeya k Rossii» əsərində toplanmışdır (145). Qısa bir dövrü- II İraklinin ölümündən Kartli-Kaxetiyanın Rusiyaya birləşdirilməsinə qədər dövrü əhatə etməsinə baxmayaraq, əsərdə İrəvan xanlığı haqqında zəngin məlumatlar vardır. Burada Ağa Məhəmməd şah Qacarın İrəvana yürüşü, irəvanlı Məhəmməd xanın tutduğu mövqe, İrəvan-Kartli-Kaxetiya, İrəvan-Rusiya münasibətləri, Pəmbək hadisələri təsvir edilmişdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında İrəvan xanlığının işğalını başa çatdıran İ.F.Paskeviçin bioqrafiyasına həsr edilmiş əsərlərdən də (64; 78; 416) istifadə edilmişdir. Bu əsərlərdə İ.F.Paskeviçin hərbi fəaliyyəti ilə bərabər, rus qoşunlarının İrəvan xanlığına hücumu, Hüseynqulu xanın və onun qardaşı Həsən xanın başçılığı ilə irəvanlıların qəhrəmanlıq mübarizəsindən, İrəvanın işğal olunması hadisəsi, müharibənin gedişində azəri türklərinin qonşu ölkələrə köçməsi təsvir edilmişdir.

Rus qafqazşünaslarından V.L.Veliçkonun (86), N.N.Şavrovun (412) əsərlərində ermənilərin Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərinə, o cümlədən İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi məsələsindən bəhs edilmişdir. İrəvan xanlığında erməni əhalisinin cüzi olması, işğaldan sonra onların rus hakim dairələri tərəfindən İran və Osmanlı ərazilərindən köçürülməsi, köçürülmə nəticəsində əhalinin etnik tərkibində dəyişikliklərin ətraflı təsvir edilməsi bu əsərləri mövzumuz üçün daha da əhəmiyyətli etmişdir.

İrəvan xanlığının hərbi-siyasi vəziyyəti ilə bağlı bəzi məsələlər «Kavkazskiy vestnik» (170) «Oteçestvenniye zapiski» (224), «Russkaya starina» (393) jurnallarında əksini tapmışdır.

A.L.Qizettinin 1901-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi əsərində (125) 1801-1855-ci illərdə rus qoşunlarının apardığı Qafqaz müharibələrində məruz qaldığı itkilərin siyahısı verilmişdir. Burada həmçinin İrəvan xanlığında baş verən döyüşlərdə itki verən rus qoşunlarının sayı da göstərilmişdir.

Rus qafqazşünaslarından M.Vladikin (88), S.A.Yegiazarovun (152), V.L.Veliçkonun (86) əsərlərində İrəvan xanlığının inzibati idarə sistemi, şəhər həyatı, əhalisi, əhalinin etnik tərkibi, sosial-silki tərkibi, məşğuliyyəti və s. haqqında məlumatlara rast gəlmək olar.

S.Esadzenin 1907 və 1908-ci illərdə nəşr etdiyi əsərlərində (417; 418) Rusiyanın Qafqazda həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti ön plana çəkilsə də,

burada Azərbaycan xanlarının, həmçinin İrəvan xanlığının hərbi-siyasi vəziyyətinə, aqrar məsələlərinə də yer verilmişdir.

Slujevinin (398), P.İ.Kovalevskinin (182) əsərlərində də İrəvan xanlığı ilə bağlı məlumatlar vardır.

Tədqiqata cəlb edilmiş tarixi əsərlərin **ikinci qrupuna** Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətində məsül vəzifədə işləyən ziyalıların əsərləri daxildir. Bu əsərlər Azərbaycan tarixinə aid ümümləşmiş əsərlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlər sovet dövründə nəşr edilməsinə baxmayaraq, sovet ideologiyasından kənar, milli ruhda yazılmışdır. Vətən tarixini öyrənmək baxımından cəsarətlə yazılmış bu əsərlər mövzumuz üçün bir neçə səbəbdən əhəmiyyətlidir. **Əvvəla**, xanlıqlar dövrü tarixindən bəhs edən müəlliflər İrəvan xanlığını Azərbaycan ərazisi kimi öyrənirlər. **İkincisi**, bu əsərlərdə əhalinin sayı haqqında konkret rəqəm, əhalinin etnik tərkibində Azəri türklərinin çoxluq təşkil etməsi və ermənilərin buraya köçürülməsi faktı ətraflı təsvir edilmişdi. **Üçüncüsü** isə İrəvan xanlığında yaşayan ayrı-ayrı Azəri türk tayfalarının adları göstərilmişdi.

Bu qrupa daxil olan əsərlərdən 1921-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş M.Vəlilinin (Baharlı) «Azərbaycan (coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizat)» əsərini (54) qeyd etmək olar. Əsərdə Azərbaycanın coğrafi vəziyyəti, etnoqrafiyası, iqtisadiyyatı ətraflı işıqlandırılmışdır. Müəllifin əsərdə xanlıqlar dövründə torpaqdan istifadə, torpaq mülkiyyəti formaları, vergi və mükəlləfiyyət, əhalinin sayı, etnik və dini tərkibi haqqında verdiyi məlumatın mövzunun tədqiqində xüsusi əhəmiyyəti vardır. Onun İrəvan xanlığının əhalisinin sayı haqqında göstərdiyi konkret rəqəm bu əsərin qiymətini daha da artırır.

Mövzumuz üçün R.İsmayılovun 1923-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş «Azərbaycan tarixi» (34) əsərindən də istifadə olunmuşdur. Müəllif əsərdə qədim dövrlərdən AXC-i yaranana qədər Azərbaycanın coğrafi vəziyyəti, siyasi və iqtisadi tarixindən bəhs edir. R.İsmayılovun Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən İrəvan xanlığının siyasi tarixi, əhalisi, vergi və mükəlləfiyyəti haqqında verdiyi məlumat bizim üçün daha əhəmiyyətlidir.

Mövzu ilə bağlı 1924-cü ildə İstanbulda nəşr olunan C.Zeynalıoğlunun «Müxtəsər Azərbaycan tarixi» (55) əsərlərini qeyd etmək olar. Burada Azərbaycan xanlıqlarının, eyni zamanda İrəvan xanlığının siyasi tarixi, ticarəti, pul, ölçü və uzunluq vahidləri, əhalisi, vergi və mükəlləfiyyətləri haqqında məlumatlar toplanmışdı.

Azərbaycanın məşhur şərqşünas alimi Ə.Ubaydulinin 1928-ci ildə nəşr olunmuş əsəri (131) də sovet ideologiyasından fərqli bir ruhda

yazılmışdı. Əsərdə xanlıqlar dövrünün sosial-iqtisadi vəziyyəti, əhalinin silki tərkibi, torpaq mülkiyyəti formaları məsələlərinə toxunulmuşdur.

Üçüncü qrupa aid edilən əsərlər sovet tarixşünaslığına daxil edilən əsərlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, çar Rusiyası dövründə köçürmələr nəticəsində keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində etnik baxımdan çoxluğa nail olan ermənilər, onun varisi Sovet İttifaqı dövründə Moskvanın köməyi ilə müstəqil respublika yaratmağa nail oldular. İrəvan xanlığı ərazisində dövlət yaradan ermənilər onun keçmişini unutturmaq və bu xanlığı Şərqi Ermənistan ərazisi kimi tədqiq edərək, tarixini saxtalaşdırmağa başladılar. Onlar uzun illər heç bir tarixi mənbəyə əsaslanmadan İrəvan xanlığının ərazisini, yer adlarını, əhalinin etnik və say tərkibini, qəhrəmanlıq mübarizəsini açıq-açığına təhrif etmiş, bütün hadisələri erməni xalqının adına çıxmışlar. Buna «xalqlar dostluğu», «beynəlmiləçilik» mövqeyindən çıxış edən sovet tarixçilərinin əsərlərində də rast gəlmək mümkündür.

Sovet tarixşünaslığında Azərbaycanın xanlıqlar dövrü tarixinin bir sıra problemləri şərqsünas alim İ.P.Petruşevskinin tədqiqatlarında işıqlandırılmışdır. Onun ayrı-ayrı əsərləri (230; 231; 232; 233; 234) Azərbaycan, o, cümlədən xanlıqlar dövrü tarixinin müxtəlif məsələlərinə-siyasi, iqtisadi, torpaq mülkiyyəti formaları, əhalinin sosial-silki tərkibinə, vergi və mükəlləfiyyət formalarına həsr edilmişdir. Lakin müəllif erməni konsepsiyasından kənara çıxmıyaraq bəzi əsərlərdə İrəvan xanlığının tarixini Ermənistan tarixi kimi qələmə almış, bu xanlığın ərazisində baş verən hadisələri erməni xalqının adına çıxmışdır. Əslində müəllifin qeyd etdiyi ərazi Azərbaycanın qədim ərazisi olan İrəvan xanlığının ərazisindən başqa bir şey deyildir. Belə ki, tədqiqatçı İrəvan xanlığını erməni dövləti kimi qələmə verməsinə baxmayaraq, əsərlərin məzmununa baxdıqda görmək olar ki, ermənilərlə bağlı bütün hadisələr Eçmiədzin kilsəsindən kənara çıxmır və qarşıya qoyulan bütün məsələlər bu kilsə və ona məxsus mülkiyyətlə bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq, İ.P.Petruşevskinin əsərlərinin İrəvan xanlığının tarixinin öyrənilməsində misilsiz yeri vardır.

Azərbaycanın XVIII əsr tarixinə aid ən mükəmməl əsər yazan müəlliflərdən biri V.N.Leviatovdur. Onun «XVIII əsrdə Azərbaycan tarixindən xülasələr» (187) adlı əsəri mövzunun tədqiqində mühüm yeri tutur. Əsərdə konkret İrəvan xanlığından bəhs edilməmişdir. Lakin müəllifin xanlıqların hakimiyyət quruluşu, inzibati-ərazi bölgüsü, sosial-iqtisadi vəziyyəti, əhalinin silki tərkibi, torpaq mülkiyyəti formaları, vergi və mükəlləfiyyətləri haqqında verdiyi ümumi məlumatları İrəvan xanlığına da şamil etmək olar.

Rus sovet tarixçisi O.P.Markova əsərində (192) XVIII yüzilliyin 50-90-cı illərdə Cənubi Qafqazda iri dövlətlərin mənafeyinə toqquşduğu bir vaxtda İrəvan xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı, Rusiya, İran və Osmanlı dövlətləri ilə siyasi münasibətlərinə də müəyyən yer vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə İrəvan xanlığı ilə bağlı hadisələrə müəllifin nisbətən obyektiv münasibəti diqqəti cəlb edir. Lakin O.Markova da İrəvan xanlığının ərazisini Ermənistan torpağı olduğunu qəbul edir. Məsələn, o, İ.Eminin fəaliyyətini erməni ənənəsinə uyğun olaraq Ermənistanın azad edilməsi kimi dəyərləndirir.

Sovet tarixçilərindən A.Ş.Milmanın XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi quruluşundan bəhs etdiyi monoqrafiyası (197) da mövzumuzun tədqiqində istifadə olunmuşdur. Əsərdə əsas tədqiqat obyekti kimi işğaldan sonra rus müstəmləkə idarə etmə mexanizminin forma və üsulları, inzibati orqanların və məhkəmələrin fəaliyyəti təsvir olunmuşdu. Lakin əsərin birinci fəsilidə XVIII yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan xanlıqlarının siyasi quruluşu da öz əksini tapmışdı. Təəssüf ki, Azərbaycan ərazisində yaranan xanlıqların adını çəkən A.Milman erməni ənənəsinə yuğun olaraq İrəvan xanlığını bu siyahıya daxil etmir. Buna baxmayaraq, monoqrafiyada təsvir edilən xanlıqların siyasi quruluşu ilə bağlı məsələləri İrəvan xanlığına da şamil etmək olar.

H.İbrahimbəylinin 1969-cu ildə Moskvada nəşr olunmuş əsərində (161) isə XIX yüzilliyin birinci otuzilliyində Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya dövləti tərəfindən işğalı tədqiq edilmişdir. Əsərdə həm birinci, həm də ikinci Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharibələri dövründə Azərbaycan ərazisinin işğalı öz əksini tapmışdı. Burada qısa da olsa İrəvan xanlığı ərazisində gedən döyşlərə də toxunulmuşdu. Lakin müəllif bir çox sovet tədqiqatçıları kimi İrəvan xanlığını Azərbaycan xanlıqlarından ayırır və bu xanlığı Ermənistan dövləti kimi təqdim edir.

Mövzunun tədqiqində erməni müəlliflərinin əsərlərindən də istifadə olunmuşdur. İlk dəfə İrəvan xanlığının tarixini tədqiq etməyə cəhd edən erməni müəlliflərindən V.R.Qriqoryanı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun 1958-ci ildə erməni dilində nəşr etdirdiyi əsəri (130) xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ermənistanın mərkəzi arxivi olan Matenandaranda saxlanılan sənədlər əsasında yazılan bu əsər İrəvan xanlığının 1780-1800-cü illər tarixini əhatə edir. Monoqrafiyada İrəvan xanlığının siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyəti, dövlət quruluşu, inzibati-ərazi bölgüsü, təbii sərvətləri, vergi və mükəlləfiyyətləri, əhalinin etnik tərkibi haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir. Lakin o, əsərində İrəvan xanlığının tarixini kifayət qədər saxtalaşdırmışdı. Monoqrafiyada İrəvan xanlığının Şərqi Ermənistan və

yaxud Ararat ölkəsi kimi təqdim edilməsi, yer adlarının erməniləşdirilməsi, etnik cəhətdən ermənilərin üstünlük təşkil etməsi və s. məsələlər haqqında verdiyi məlumatlar müəllifin erməni ənənəsinə sadıqlığını göstərir.

Erməni müəlliflərindən olan A.R.İoannesyanın (164; 165) əsərlərində XVIII əsrin 60-80-ci illərində Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinə özlərinin cəsusluq fəaliyyəti ilə kömək edən ayrı-ayrı erməni xadimlərinin-İ.Lazarevin, arxiyepiskop İ.Arqutinskinin, İ.Eminin və başqalarının xidmətlərini erməni azadlıq hərəkatı kimi təqdim edərək, onların İrəvan xanlığı ərazisində Erməni dövləti yaratmaq planlarından bəhs etmişdir. Lakin bu əsərlərdə İrəvan xanlığının siyasi, iqtisadi tarixi, əhalisi haqqında məlumata da rast gəlmək olar. A.R.İoannesyanın əsərdə İ.Arqutinskinin məktubuna əsasən, İrəvan xanlığında erməni əhalisinin çox az olması fikrini təsdiq etməsi bizim xeyrimizə olan faktlardandır. Digər tərəfdən müəllifin əsərlərdə təqdim etdiyi arxiv sənədləri mövzumuz üçün çox əhəmiyyətlidir.

V.A.Parsamyanın 1972-ci ildə nəşr olunan monoqrafiyası da diqqəti cəlb edən əsərlərdəndir (227). Burada təsvir edilən hadisələr 1801-1900 illəri əhatə edir. Əsərin birinci və ikinci fəsilləri İrəvan xanlığının tarixinə həsr olunmuşdur. Lakin monoqrafiyanın adından görüldüyü kimi müəllif bu xanlığın tarixini erməni xalqının tarixi kimi qələmə verərək, oxucunu buna inandırmaq və həqiqətdən yayındırmaq istəyir. Belə ki, əsərdə İrəvan xanlığının siyasi tarixi, dövlət quruluşu, inzibati-ərazi bölgüsü, şəhər və kənd həyatı, torpaq mülkiyyəti formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər, əhalinin sayı, etnik, dini və silki tərkibi haqqında məsələləri Ermənistan dövlətində baş verən hadisə kimi göstərir. İrəvan xanlığını erməni dövləti kimi təqdim etməyə çalışsa da, müəllif əsərində bütün yer adlarının Azəri türkcə, hakimiyyətdə olan xanların Azəri türkü, əhalinin əksəriyyəti isə Azəri türklərinin olmasını açıq göstərmişdir. Digər tərəfdən, ermənilərin İrəvan xanlığına və Azərbaycanın digər ərazilərinə köçürülməklə etnik cəhətdən çoxluğa nail olmasını müəllif özü də etiraf etmişdi.

Erməni müəlliflərindən T.X.Akopyan isə monoqrafiyasında (62) İrəvan şəhərinin tarixinə toxunmuşdu. Əsərdə İrəvan şəhərinin daxili quruluşu, ictimai-iqtisadi həyatı və əhali məsələlərinə yer verilmişdi. Lakin İrəvan şəhəri erməni şəhəri kimi tədqiq olunaraq saxtalaşdırılmışdı. Digər tərəfdən əsərdə yeri gəldikcə, İrəvan xanlığının inzibati-ərazi bölgüsünə və dövlət quruluşuna da toxunulmuşdu.

B.M.Arutunyan isə əsərlərində (73) əsasən Eçmiədzin kilsəsinin tarixinə toxunsa da, burada torpaq mülkiyyəti formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında məlumata rast gəlmək mümkündür.

İrəvan xanlığının tarixinin saxtalaşdırılması 1956-cı ildə nəşr olunmuş «Oçerki istorii SSSR» adlı ümumiləşdirilmiş əsərdə də öz əksini tapmışdır (225). Əsərin bir bölməsi «Ermənistan» kimi təqdim edilir və əslində burada İrəvan xanlığından bəhs edilmişdir (225,736-754). Bu bölmənin müəllifləri olan A.R.İoannesyan və P.T.Arutunyan burada İrəvan xanlığını Şərqi Ermənistan kimi qələmə alaraq, onun siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyəti, sənətkarlıq, ticarət, vergi və mükəlləfiyyətləri, mədəniyyəti və s. təsvir etməyə çalışmışlar. Lakin bu bölmədə İrəvan xanlığı erməni dövləti kimi təqdim edilsə də, diqqət etdikdə görmək olar ki, xanlığın tarixindən çox Eçmiədzin kilsəsinin tarixinə toxunulmuş və ayrı-ayrı erməni xadimlərinin casusluq və mədəni fəaliyyətindən bəhs edilmişdir.

İrəvan xanlığının tarixinin təhrif edilməsi 1980-ci ildə İrəvanda nəşr olunmuş «Erməni xalqının tarixi» adlı ümumiləşdirilmiş əsərdən də yan keçməmişdir (167). Bu əsərin üçüncü fəsilində İrəvan xanlığından bəhs edilir. Hadisələr XIX yüzilliyin əvvəllərindən xanlıq işğal olunana qədər bir dövrü əhatə edir. Burada da İrəvan xanlığı Şərqi Ermənistan ərazisi kimi göstərilir, qısa da olsa onun siyasi, sosial-iqtisadi və əhali məsələlərinə toxunulur. Erməni müəlliflərinin digər əsərlərində olduğu kimi burada da xan başda olmaqla idarə orqanlarının və əhalinin əksəriyyətini təşkil edən Azəri türklərinin fəaliyyəti kölgədə qalır və Rusiya dövlətinə cəsusluq edən ayrı-ayrı erməni xadimlərinin fəaliyyəti isə həddən artıq şişirdilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün erməni müəllifləri İrəvan xanlığını Ermənistan dövləti kimi qələmə almasına baxmayaraq, bu xanlığın tarixinin bütövlükdə tədqiq olunmasından qaçırlar. Onların əsərlərinə diqqət etdikdə görmək olar ki, İrəvan xanlığının tarixi XVIII yüzilliyin 80-ci illərindən və əsasən də XIX yüzilliyin əvvəllərindən təsvir edilir. İşğal olunduğu dövrdən bu günə qədər İrəvan xanlığını Ermənistan dövləti hesab edən erməni müəllifləri xanlığın tarixini ətraflı tədqiq etməkdən çəkinmiş və bu məsələdə bitərəfli xətt götürmüşlər. Bu bir daha sübut edir ki, İrəvan xanlığının tarixinin hərtərəfli tədqiqi əsl sahibinin- Azərbaycan tədqiqatçısının işidir.

Mövzumuzla bağlı bəzi məsələlərə gürcü sovet tarixçilərinin əsərlərində və dərsliklərində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1946-cı ildə nəşr edilmiş «Gürcüstan tarixi» adlı dərslik kitabında (168) İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti ilə bağlı bəzi məqamlar öz əksini tapmışdı. Lakin əsərin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada İrəvan xanlığı Azərbaycan xanlığı kimi təqdim olunur.

Gürcü sovet tarixçilərindən G.Kikodzenin «II İrakli» əsərində də İrəvan xanlığı ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunulmuşdur (179). Əsər Kartli-

Kaxetiya çarı II İraklinin həyat və fəaliyyətindən bəhs edilsə də, burada İrəvan xanlığının siyasi tarixinə dair hadisələr də öz əksini tapmışdı. Lakin əsərin müsbət cəhəti müəllifin İrəvan xanlığını Azərbaycan xanlığı kimi qəbul etməsidir.

Q.Q.Payçadze «Georgievski traktatı» əsərində də (226) İrəvan xanlığı ilə bağlı bəzi məqamlara toxunmuşdur. Əsərdə 1783-cü ildə Rusiya ilə Kartli-Kaxetiya arasında bağlanmış müqavilədən bəhs edilir. Lakin burada İrəvan xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətlərinə də müəyyən qədər yer verilmişdi. Monoqrafiyada maraqlı məqam müəllifin İrəvan xanlığına ziddiyyətli münasibətidir. Q.Payçadze İrəvanın müstəqil xanlıq kimi XVII yüzilliyin əvvəllərində Ermənstanda yarandığını göstərmişdi. O, yazır ki, İrəvan xanlığı 1604-cü ildə I şah Abbas tərəfindən Şərqi Ermənistan ərazisində yaranmışdı. Digər tərəfdən müəllif İrəvan xanlığını erməni dövləti olmadığını göstərmişdi. Gürcü tarixçisi fikirini belə izah edir: «Beləliklə, İrəvan xanlığı dövlət idarəçiliyi aparatına görə erməni dövləti deyildir» (226,57). Müəllifin gəldiyi bu nəticə mövzumuz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan soet tarixşünaslığında isə vəziyyət bir qədər fərqlənir. 1920-30-cu illərdə xalqımıza qarşı repressiyanın güclənməsi, inzibati amirlik sisteminin tarixşünaslığa sirayət etməsi tariximizin həqiqi tədqiqinə mane olmuşdu. Tədqiqatçılarımız millətçi damğasından ehtiyat edərək tariximizin bir çox problemlərində, əsasən də ərazi məsələsində susmuşdular. Məhz bu baxımdan İrəvan xanlığının tarixinə biganə yanaşılmış və bir növ Azərbaycanın bu qədim torpaqları ermənilərə «güzəşt» edilmişdi. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan sovet tarixşünaslığında digər Azərbaycan xanlıqları ilə bağlı əsərlər yazılmışdı.

Azərbaycan xanlıqları ilə bağlı məsələlər 1958 və 1961-ci illərdə nəşr edilmiş Azərbaycan tarixinin birinci və ikinci cildlərində öz əksini tapmışdı (18; 19). Bu ümumiləşmiş əsərlərdə Azərbaycan xanlıqlarının yaranmasının şərtləri, ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşu, Rusiya tərəfindən işğaldan bəhs edilir. Məhz burada qoyulan məsələləri İrəvan xanlığının tarixinə də şamil etmək olar.

XVIII yüzilliyin Azərbaycan tarixinin görkəmli tədqiqatçıları H.V.Abdullayevin və F.M.Əliyevin əsərlərində (58; 59; 27) biləvasitə İrəvan xanlığının tarixinə toxunulmasa da, burada xanlıqların ümumi sosial-iqtisadi və siyasi quruluşu, inzibati ərazi bölgüsü, torpaq mülkiyyəti formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər, əhalinin sosial tərkibi, şəhər və kənd həyatı və s. məsələlərə geniş yer verilmişdir. Bu məsələlər mövzumuzun tədqiqində mühüm yeri tutur.

Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının görkəmli tədqiqatçısı H.Ə.Dəlilinin əsərlərində (24; 25) isə İrəvan xanlığı tarixinin bəzi məsələləri öz əksini tapmışdır. Müəllif əsərlərində Cənubi Azərbaycan xanlığının siyasi, sosial-iqtisadi, idarəçilik və digər məsələlərdən bəhs etməklə yanaşı İrəvan xanlığının Urmiya və Xoy xanlıqları ilə siyasi münasibətlərinə qısa da olsa toxunmuşdur. Lakin müəllif bu xanlığa Azərbaycanda deyil, Ermənistanda yaranan dövlət kimi yanaşır.

Mövzumuzla bağlı əsərlərin **dördüncü qrupuna** XX yüzilliyin 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yazılan əsrlər daxildir. Bildiyimiz kimi, sovet dövründə xalqımıza ögey münasibət olduğuna görə, onun tarixini saxtalaşdırmağa səy göstərilmişdi. Belə ögey münasibət Azərbaycan xanlıqlarının siyasi tarixindən də yan keçməmiş və obyektiv səbəblərdən vətən tarixşünaslığında İrəvan xanlığının tarixinə toxunulmamışdı. Lakin müstəqillik əldə edildikdən sonra xalqımız öz tarixinə sahib çıxmış və tədqiqatçılarımız bu sahədə uğur qazanmışlar. Məhz bu səbəbdən, sovet dövründə zor gücünə Azərbaycan xanlıqlarının tarixindən ayrı öyrənilən İrəvan xanlığının tarixinə dair əsərlər yazılmağa başlandı.

Müstəqillik dövründə İrəvan xanlığının bilavasitə tarixə həsr edilmiş ilk cəhd kimi Azərbaycan xanlıqlar dövrünün görkəmli tədqiqatçılarından biri F.Əliyevin U.Həsənovla birlikdə yazdıqları «İrəvan xanlığı» əsərini (30) hesab etmək olar. Bu əsər sonralar İrəvan xanlığı tarixi haqqında yazılacaq əsərlər üçün bir nümunədir. Əsərdə İrəvan xanlığının siyasi, ictimai-iqtisadi vəziyyəti, inzibati-ərazi bölgüsü, torpaq mülkiyyəti formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər kimi məsələlər öz əksini tapmışdı. Lakin ilk cəhd olduğu üçün arxiv materiallarının azlığından monoqrafiyada çatışmayan məsələlər az deyil. Əsərdə İrəvan xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya, Rusiya, İran, Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətlərdə bir çox məsələlər diqqətdən kənar qalmış, hadisələrə qısa toxunulmuş, hakimiyyətdə olan İrəvan xanlarının hamısı haqqında məlumat verilməmişdi.

Bu qrupa daxil olan əsərlərdən biri də «Naxçıvan xanlığı» monoqrafiyasıdır (29). F.Əliyevin və M.Əliyevin birlikdə yazdıqları bu əsərdə Naxçıvan xanlığının tarixinə toxunulsa da, burada İrəvan xanlığının Naxçıvan, Qarabağ, Xoy xanlıqları ilə siyasi münasibətləri, Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşləri dövründə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının siyasi durumu kimi məsələlərə toxunulmuşdu.

M.Süleymanovun əsəri isə İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən bəhs edir (51). Əsərdə İrəvan xanlığının siyasi tarixi, onun Rusiya, İran, Kartli-Kaxetiya, Osmanlı dövlətləri ilə münasibətləri, dövlət

quruluşu, inzibati-ərazi bölgüsü, əhali haqqında məsələlər öz əksini tapmışdı. Lakin bu əsərin qüsuru ondan ibarətdir ki, müəllif təsvir etdiyi hadisələrin sitatını göstərmir.

N.Mustafayevanın Cənubi Azərbaycan xanlıqlarına həsr olunmuş əsərində mövzunun ayrı-ayrı məsələlərinə toxunulmuşdur (44). Daha çox Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətindən bəhs edən müəllif əsərdə Xoy xanlığı ilə İrəvan xanlığının siyasi münasibətlərini, Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşlərini, birinci və ikinci İrəvan döyüşlərini, xanlığın rus qoşunları tərəfindən işğalını qısa da olsa təsvir etmişdir.

V.Umudlunun əsəri (53) XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarının rus işğalçılarına qarşı mübarizəsi və işğalın gedişinə həsr edilmişdi. Monoqrafiyada İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti, birinci və ikinci İran-Rusiya müharibələri dövründə İrəvan uğrunda müharibə və bu xanlığın işğalı ətrafı təsvir edilmişdir.

Son dövrlərdə Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətlərindən bəhs edən xeyli əsərlər meydana gəlmişdi. Bu problemin araşdırılmasında Azərbaycan xanlıqlar dövrü tarixinin görkəmli tədqiqatçısı T.T.Mustafazadənin Türkiyə arxivlərindən əldə etdiyi, elmi ictimaiyyətə məlum olmayan zəngin sənədlər əsasında yazdığı monoqrafiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir (46). XVIII-XIX yüzillüyün əvvəllərini əhatə edən monoqrafiyada Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqları, xüsusən də İrəvan xanlığı ilə bağlı siyasi münasibətlərinə toxunulmuşdu. Əsərdə İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti, Osmanlı, Rusiya və İran dövlətlərinin Cənubi Qafqazda yeritdikləri siyasətində İrəvan xanlığının yeri və rolu haqqında zəngin faktlar toplanmışdır.

T.T.Mustafazadənin dörd cildlik «Ümumi tarix» adlı ümumiləşmiş əsərinin üçüncü cildində (45) Azərbaycan xanlıqlarının siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətinə də toxunulmuşdur. Əsərdə İrəvan xanlığının digər xanlıqlarla, İran, Rusiya və Osmanlı dövlətləri ilə siyasi münasibətləri qısaca da olsa öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələrinə G.Nəcəflinin əsərində də toxunulmuşdur (48). Bu əsər Azərbaycan tarixşünaslığında Osmanlı-Azərbaycan xanlıqları münasibətlərinə dair yeni səpgidə yazılmış əsər hesab edilməlidir. Türk arxiv mənbələri əsasında yazılmış əsərdə İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti, xanlığın Kartli-Kaxetiya, Osmanlı Türkiyəsi, Rusiya, İran ilə münasibətlərinə dair maraqlı faktlar aşkar edilmişdir.

F.Ağamalının əsəri (1) mövzumuz üçün xüsusi əhəmiyyəti var. Əsərdə ayrıca İrəvan xanlığından bəhs edilməsə də, burada ümumi Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi, xanlıqların dövlət quruluşu,

inzibati-ərazi bölgüsü, torpaq mülkiyyəti formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər, şəhər və kənd həyatı, əhalinin sosial tərkibi haqqında məsələlər işıqlandırılmışdır.

Tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı olan əsərlərdən biri də C.M.Mustafayevin «Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq» adlı monoqrafiyasıdır (43). Bu Azərbaycan tarixşünaslığında xanlıqlar dövründə sənətkarlıq problemlərindən bəhs edən ilk əsərdir. Zəngin arxiv materialları və yazılı mənbələr əsasında yazılmış əsərdə Azərbaycan xanlıqlarının, həmçinin İrəvan xanlığının sənət istehsalının əsas mərkəzləri olan şəhərlərin vəziyyəti və sənət istehsalının ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf səviyyələri tədqiq edilir.

Son dövrlərdə Azərbaycan tarixşünaslığında tarixi coğrafiya məsələsinə diqqət artmışdır. V.Piriyevin və T.İsmayılın əsərlərində (49;166) ümumi Azərbaycanın tarixi coğrafiyasından bəhs edilərkən İrəvan xanlığına da qısaca toxunulmuşdur. Lakin qeyd edilən əsərlər İrəvan xanlığının tarixi coğrafiyasını tam əks etdirmir və bu məsələnin bəzi tərəfləri qaranlıq qalır.

Mövzunun tədqiqində son dövrlərdə nəşr olunmuş yeddi cildlik Azərbaycan tarixinin üçüncü və dördüncü cildlərindən də istifadə olunmuşdu (20; 21). Bu ümumiləşmiş əsərlərdə xanlıqların siyasi, ictimai-iqtisadi vəziyyəti ilə bərabər İrəvan xanlığı haqqında da məlumat verilmişdir.

Beləliklə, tarixşünaslıqda İrəvan xanlığının tarixi ilə bağlı bəzi məsələlər öz əksini tapmasına baxmayaraq, bu xanlığın tarixi tam öyrənilməmiş və bir çox məqamlar qaranlıq qalmışdır. Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq İrəvan xanlığının tarixi coğrafiyası və əhalinin say, etnik və sosial tərkibi kompleks şəkildə tədqiq edilmiş, istər şəhər, istərsə də kəndə əhalisinin sayı dəqiqləşdirilmişdi.

I FƏSİL

XVIII yüzilliyin ikinci yarısında İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti

1.1.İrəvan xanlığının yaranması

Nadir şah 1747-ci il iyunun 20-də sui qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra onun yaratdığı imperiya dağılır və imperiyanın tərkibinə daxil olan Azərbaycan ərazisində 20-ə yaxın xırda feodal dövlətləri olan xanlıqlar yarandı (225,760; 233,86; 187,116-159; 58,12-14; 59,86-112; 65,220-221; 24,20-25; 44,128-132). Belə xanlıqlardan biri də mərkəzi İrəvan şəhəri olan İrəvan xanlığı idi. İrəvan müstəqil xanlığa çevrilənə qədər Səfəvi dövlətinin Çuxursəd bəylərbəyliyi mərkəzi vilayəti olmuş, mürəkkəb və zəngin tarixi yol keçmişdi. İrəvanla bağlı siyasi hadisələrə qısaca nəzər salmaqla bu xanlığın əmələ gəlməsi səbəblərini izləmək mümkündür.

İrəvanın tarixi Səfəvi dövləti ilə sıx bağlı olmuşdu. XVI əsrin əvvəllərində yaranmış mərkəzi Təbriz şəhəri olan Səfəvi dövləti inzibati-ərazi bölgüsünə görə bəylərbəyliklərə bölünmüşdü. XVII əsrdə sayı on üç çatan bəylərbəylikdən biri də mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi idi. İrəvanla birlikdə Naxçıvan və Maku əyalətləri də bu bəylərbəyliyin tərkibinə daxil olmuşdu (422,101; 233 ,117; 26,241-242; 391,88). Osmanlı Türkiyəsi ilə həmsərhəd olduğundan Çuxursəd bəylərbəyliyi hər iki imperiya arasında fasilələrlə bir əsrə qədər davam edən müharibələr nəticəsində xeyli dağıntıya və insan itkisinə məruz qalmış, İrəvan şəhəri isə dəfələrlə əldən-ələ keçmişdi (50,53, 68-74; 235,26, 58-59, 79-80, 83-84, 91-92; 132,75-76). Səfəvi şahlarının müharibələr zamanı «yandırılmış torpaq taktikası», Şah I Abbasın (1587-1629) «böyük sürgün» siyasəti də insan qırğınından əlavə, əyalətin təsərrüfat həyatını məhv etmişdi (134,488; 233,277; 390,101-102; 391,69-70). Burada sakitlik yalnız 1639-cu il mayın 17-də Səfəvi və Osmanlı imperiyaları arasında bağlanmış Qəsr-i Şirin müqaviləsindən sonra bərqərar olmuşdu (20,263).

Azərbaycanın digər ərazilərində olduğu kimi, Çuxursəd bəylərbəyliyində, xüsusən də, onun tərkib hissəsi olan İrəvan əyalətində də müharibənin təsərrüfata vurduğu acı nəticələri aradan qaldırılmağa başlandı. İrəvan əyaləti Osmanlı Türkiyəsinə yaxın ərazidə yerləşdiyinə görə, Səfəvi şahları bu bölgəyə xüsusi diqqət yetirirdilər. Onlar bu bölgəyə özlərinə

yaxın adamları hakim təyin edirdilər. Əvvəllər Çuxursəd bəylərbəyliyi idarəçiliyi ustaclı tayfasının nümayəndələrinə tapşırıldısa, şah I Abbasın (1587-1629) dövründən başlayaraq Qacar tayfasından olan hakimlər mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi bəylərbəyi seçilməyə başladı. Əmirgünə xan Qacar (1604-1625) onun dövründə bəylərbəyi təyin olunmuşdu (233,126; 390,99; 391,68). Məhz Qacar nümayəndələrinin səyi nəticəsində İrəvan əyaləti dağıntılardan xilas ola bildi, müharibə nəticəsində qaçqın düşmüş insanlar öz doğma yurdlarına qayıtdılar. Tezliklə, İrəvan Səfəvilər dövlətinin ən varlı əyalətlərindən birinə çevrildi. Bunun şahidi olan fransız səyyahı J.Şardən yazırdı ki, İrəvan «ən varlı və çox gəlirli olan əyalətdir. Onun ildə otuz iki min tümən (500 min ekü) gəliri olur. (Hakimlər) varlanmaq məqsədi ilə alçaltma, hədiyyə, qadağan olunmuş yollarla bu gəliri iki yüz min tümənə çatdırırlar...Çuxursəd hakimlərinin şahın yanında böyük hörməti vardı» (52,23).

XVII əsrin axırları-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər imperiyasını dərin iqtisadi və siyasi böhran bürüdü (190,3-14; 394,112; 233,82-84; 187,63-64; 163,77-80; 72,35-65; 65,16-18). Şah I Soltan Hüseynin (1694-1722) həyata keçirdiyi islahatlar ölkəni bu bəladan xilas edə bilmədi (135,18-20). İmperiyanın hər tərəfində narazılıqlar və üsyanlar başladı (409,49). 1722-ci ildə imperiyanın mərkəz şəhəri İsfahanın əfqan tayfaları tərəfindən ələ keçirilməsi və şahın həbs edilməsi imperiyanın süqutunu yaxınlaşdırırdı. Bu hadisələr İrəvan əyalətindən də yan keçməmişdi.

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şah hakimiyyətinə qarşı üsyanlar başladı. Bu üsyanların ən böyüyü Hacı Davudun başçılığı ilə olmuşdu. 1721-ci ildə Hacı Davudun üsyançı dəstələri dövrün ən zəngin ticarət şəhərlərindən biri olan Şamaxı şəhərini ələ keçirmişdi (409,79; 135,94; 65,33-34). Şamaxı kimi iri ticarət şəhərinin işğal edilməsi qonşu əyalət hakimlərini təşvişə salmışdı. İrəvan hakimi baş verən hadisələrə biganə qala bilməzdi. Bu dövrdə İrəvan hakimi Allahqulu xan* (1719-1724) idi (153,266; 40,15). O, və Gəncəli Uğurlu xan üsyanın qarşısını almaq üçün silahlı qüvvələrini üsyançılara qarşı birləşdirməyi qərara aldı. Hər iki hakim ilk növbədə şaha xəbər verərək ondan kömək xahiş etdilər. Lakin bu zaman şahın özünə kömək lazım idi. Həsən Cəlalyan yazırdı: «bu şəhər (Şamaxı- E.T) tutulduqdan sonra Gəncə və İrəvan hakimləri şəhərin tutulmasını şaha xəbər verdilər, özləri isə bütün qoşunu ilə Bərdə şəhərinə, Kür çayı sahilinə gəldilər. Orada İrəvan xanı bütün mahal hakimləri ilə, Gəncə xanı isə bütün əyanları ilə 30.000-ə qədər qoşun toplamışdı»

* Kamankeş Mustafa ağa «İrəvan şəhəri haqqında təkrir» əsərində İrəvan hakimi Əliqulu xanın olduğunu bildirir (səh.50).

(135,28). Digər mənbəyə görə isə, birləşmiş qoşunun tərkibi 40.000 nəfərə çatırdı (409,81; 74,74). Müttəfiq qoşunlar Bərdə yaxınlığında, Kür çayı sahilində dincələrkən üsyançıların gözlənilməz hücumu nəticəsində darmadağın edilmişdi. Həsən Cəlalyanın yazdığına görə, «bütün gecəni eys-ışrətlə keçirən qoşun səhərə yaxın dərin yuxuya getmişdi. Bundan istifadə edən üsyançılar sakitcə Kür çayını keçərək qəfl hücumla onları darmadağın edərək qaçmağa məcbur etmişdi» (135,29). Döyüşü təsvir edən ingilis səyyahı C.Hanvey qeyd edirdi ki, «Fasiləsiz hücumlara məruz qalan ordu, nəhayət, qaçmağa başladı, bir çoxları İrəvana, başqaları isə Gəncəyə qaçdılar, üsyançılar isə düşərgəni ələ keçirdilər» (409,81). Bu döyüşdə irəvanlılardan da çoxlu ölən və yaralanan olmuşdu (74,74).

Ölkəni bürümüş böhran qonşu dövlətlərin buraya müdaxiləsini asanlaşdırır. XVIII əsrin 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya və Osmanlı imperiyaları fəallığını artırdı. 1722-1723-cü illərdə I Pyotrun başçılığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərinə yürüşü nəticəsində bu yerlər işğal edilmişdi (187,74-84; 65,38-54). Rusiya tərəfindən həmin ərazilərin işğal edilməsi, bu region uğrunda onunla rəqabət aparən Osmanlı Türkiyəsinin 1723-cü ildən Azərbaycana hücum etməsinə şərait yaratdı. Nəhayət, 1724-cü il iyulun 12-də Rusiya və Osmanlı Türkiyəsi arasında bağlanmış «İstambul müqaviləsi»nə görə, Azərbaycan torpaqları hər iki imperiya arasında bölüşdürüldü (5,4; 419,185-189; 84,c.1,58-62; 85,219-225).

İstambul müqaviləsi Osmanlı Türkiyəsinin Azərbaycanda fəaliyyətini daha da genişləndirirdi. Osmanlı qoşununun ilk hücumuna məruz qalan ərazilərdən biri də mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi idi. Azərbaycanın mərkəzi ərazilərinə gedən yol buradan keçdiyindən İrəvanda möhkəmlənmək osmanlılara çox vacib idi.

1724-cü il iyunun axırlarında Diyarbəkər hakimi Arif Əhməd paşa 30 minlik qoşunla Araz çayını keçərək İrəvan əyalətinə daxil oldu (409,106). Osmanlı qoşunu Arpa çayı sahilində düşərgə saldı. Onların keçirdiyi hərbi əməliyyat «Anonim erməni xronikası»nda, həm də ingilis səyyahı C.Hanveyin səyahətnaməsində ətraflı bəhs edilir. Arpa çayı sahilində mövqə tutmuş sərəsgər Arif Əhməd paşanın əmrinə əsasən Yavuz Həsənin və Qoç Əlinin başçılığı ilə 1800 nəfərlik hərbi hissə kəşfiyyat məqsədilə irəli göndərilir. Hərbi hissə İrəvan yaxınlığında Çuxursəd bəylərbəyi Allahqulu xanın süvari dəstəsi ilə üz-üzə gəldi. Baş vermiş qanlı döyüşdə osmanlılar qələbə çalır, tərəflər arasında çoxlu ölən və yaralanan olur. Məğlub edilmiş Allahqulu xan qalan qoşunla İrəvan qalasına sığınır və bir daha nizami osmanlı qoşunu ilə açıq döyüşə girməyə cəhd etmir (68,8).

İrəvan qoşunu geri çəkildikdən sonra Yavuz Həsənin və Qoç Əlinin başçılıq etdiyi osmanlı qüvvələri irəli hərəkət edərək Gərnı yaşayış məntəqəsini mühasirəyə alır. İrəvan xanından heç bir kömək almayan Gərnı əhalisi sülh danışığından sonra osmanlılara təslim olur (68,8-10). Gərnıdə kiçik qarnizon saxlayan Osmanlı komandanlığı İrəvan şəhərini ələ keçirmək üçün qalan qoşunu qalaya yeridir və xanın sığındığı qalanı mühasirəyə alır.

Allahqulu xan İrəvan qalasının müdafiəsini vaxtında gücləndirə bilmişdi. O, qalanın müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə ətraf kəndlərin əhalisini qalaya köçürmüşdü. İrəvan qalasının möhkəmləndiyini görəndə Arif Əhməd paşa ilk növbədə qalanın könüllü təslim olunması üçün xanın yanına xüsusi nümayəndə heyəti göndərdi. Lakin Allahqulu xan vaxt qazanmaq və şahdan gömək almaq niyyətilə osmanlı elçilərinə «şaha bu haqda xəbər göndərər və ancaq şahın razılığı ilə qalanı təslim edə bilər» cavabını vermişdi (68,11).

İrəvanlıların könüllü təslim olmayacağını görəndə Arif Əhməd paşa qalaya hücum əmrini verdi. Qala güclü bombardıma edilir. Hər iki tərəf mərdliklə döyüşdü. C.Hanvey yazırdı: «Osmanlı ordusu xeyli sayda topa malik idi və bunun köməyi ilə onlar tezliklə, qala divarlarında çatlar əmələ gətirdilər. Sərəsgər (Arif Əhməd paşa- E.T) qalaya hücum edərkən onun qoşunu hünər göstərirdi, eyni zamanda bu hücum qala qarnizonu tərəfindən cəsarətlə dəf edilirdi» (409,107). İlk hücum cəhdinin uğursuzluğu İrəvan qalasının osmanlılar tərəfindən uzunmüddətli mühasirədə saxlamasına səbəb olur. Lakin qala sakinlərinin əzizkar müdafiəsinə baxmayaraq, osmanlı qoşunu qalaya hücumlarını dayandırmırdı. Osmanlıların ayrı-ayrı vaxtlarda İrəvan qalasına üç dəfə güclü hücumu qoşun hissələri tərəfindən mülkü əhalinin köməyi ilə mərdliklə dəf edilmişdi. Hər iki tərəfdən çoxlu ölən və yaralanan var idi. İş o yerə çatmışdı ki, cəsədlərin çürüməsindən hər tərəfi müxtəlif xəstəliklər bürümüşdü. Buna görə də, paşa ölənləri dəfn etmək üçün üç günlük barışıq xahiş etmişdi (409,107).

1724-cü il sentyabrın 10-da Osmanlı qoşunu İrəvan qalasına dördüncü hücumunu edir. Lakin bu hücum da müvəffəqiyyət gətirmir. Uğursuz hücumlar Osmanlı qoşununu ağır vəziyyətə salmışdı. Osmanlılar döyüşlərdə iyirimi minə yaxın adam itirmişdilər. Burada dözülməz hava şəraiti də öz işini görmüşdü (409,108). Lakin tezliklə ayın sonlarına yaxın Ərzurum hakimi Sarı Mustafa paşanın başçılığı ilə buraya əlavə qoşun hissələrinin gəlməsi İrəvan xanını bərk qorxuya saldı (409,108; 68,14).

Köməksiz qalmış qala sakinlərinin vəziyyəti heç də yaxşı deyildi. Bir tərəfdən döyüşlərdə ölənlərin sayının artması, digər tərəfdən ərzaq çatışmazlığı müdafiəçilərin sıralarını gündən-günə seyrəldirdi. Kömək üçün

şah II Təhmasibə edilən müraciət də boşa çıxmışdı. Vəziyyətin ümüdsüz olduğunu görəndə Allahqulu xan Osmanlı komandanlığı ilə danışıqlara girmək qərarına gəldi. O, oktyabrın 1-də danışıq aparmaq üçün osmanlı düşərgəsinə nümayəndə heyəti göndərdi. Danışıqlara görə osmanlı baş komandanlığı təslim olacağı təqdirdə yerli əhaliyə aman verirdi. Razılığını əsasən başda xan olmaqla yerli qoşun hissələri bütün əmlakları ilə birlikdə Qarabağ sərhəddinə qədər yola salınacaq, saray əhli və qalanın müdafiəsində iştirak etməyən xalq kütləsi isə İrəvan şəhərinə köçürülməli idi. Paşa onların özlərinə və əmlakına toxunmayacağına söz verirdi. Şəhər, qala artilleriyası, silah- sursatı ilə birlikdə osmanlılara təhvil verilməli idi. Beləliklə, razılığa gəlmiş bütün maddələr yerinə yetirildi. Qarahisar paşası öz dəstəsi ilə yerli qoşun hissələrini sərhəddə qədər yola saldı və Allahqulu xan şah II Təhmasibin Əhərdə yerləşən qərargahına getdi (409,108-109; 68,15-17).

İrəvan qalasının mühasirəsi iyulun əvvəllərində başlamış və oktyabrın 1-də isə osmanlılara təslim olmaqla 3 ay davam etmişdi. Osmanlı qoşununun bu yürüşü İrəvan əyalətində böyük dağıntılara və insan tələfatına səbəb oldu. Bundan əlavə, Osmanlı işğalı ilə razılaşmayan xeyli əhali Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə köçməyə başladılar.

İrəvan şəhəri işğal edildikdən sonra burada Osmanlı üsuli-idarəsi yaradıldı. İrəvan əyaləti Osmanlı Türkiyəsinin sancaqlarından birinə çevrildi (33,9). Buraya ilk osmanlı hakimi Rəcəb paşa (1724-1728) təyin olundu. İrəvan əyaləti on bir il osmanlıların əlində qalmışdı (153,177; 40,15).

XVIII əsrin 20-ci illərin sonu-30-cu illərin əvvəllərində görkəmli sərkərdə Təhmasibqulu xanın siyasi səhnəyə çıxması Səfəvi dövlətində böyük dönüş yaratmışdı. O, ilk növbədə xalqı öz tərəfinə cəlb edərək əfqan tayfalarını İranın mərkəzindən qovdu (392,46; 190,44-55). Bundan sonra o, Səfəvi imperiyasını bərpa etmək məqsədilə rus və osmanlı müdaxiləçilərinə qarşı mübarizəyə başladı (60,53; 65,97).

XVIII əsrin 30-cu illərin ortalarında Nadirin osmanlı işğalçılarına qarşı hərbi fəaliyyəti daha da genişləndi. Güclü qoşuna malik olan bacarıqlı sərkərdə işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarını osmanlılardan geri ala-ala şimala doğru hərəkət edir. 1734-cü ilin yayında Şimali Azərbaycana və Dağıstana hücum edən Nadir xanın qoşunu həmin ilin oktyabr ayında Gəncə şəhərini mühasirəyə almağa başlayır (68,52; 414,125). Həmin vaxt Gəncə şəhərində ərzaqla təmin olunmuş beş minə qədər nizami Osmanlı qoşun hissəsi var idi (409,139). Nadir xanın qoşununun güclü hücumuna baxmayaraq, Osmanlı qoşunu onlara ciddi müqavimət göstərirdi. Müqavimətin bir səbəbi də, osmanlıların Qarsdan kömək almaq ümidi idi. Bu zaman həqiqətən də, Qarsda Abdulla paşanın başçılığı ilə Osmanlı

qoşunu Gəncə qarnizonuna köməyə tələsirdi. Bu xəbəri eşidən Nadir xan Gəncədə azsaylı qoşun saxlayaraq osmanlı paşasını qarşılamaq üçün Osmanlı-Səfəvi sərhəddinə doğru hərəkət edir. 1735-ci ilin iyulunda İrəvan şəhəri yaxınlığında, erməni kilsəsi olan Eçmiədzinin (Üçkilsə-E.T) şimal-şərqində osmanlı qoşunu ilə Nadirin qoşunu arasında qanlı döyüş baş verdi (118,72; 409,144). Bu döyüşdə Nadir xanın qoşunu 55.000, Abdulla paşanın qoşunu isə 80.000 nəfərdən ibarət olmuşdu (409,144-145). Tərəflər arasında baş vermiş döyüş nəticəsində Osmanlı qoşunu güclü müqavimətə məruz qalaraq, çoxlu itki verməklə geri çəkilməyə məcbur olmuşdu (187,205; 118,72; 409,145).

Osmanlıları məğlub etdikdən sonra Nadir xan İrəvan qalasını mühasirəyə alır. Erməni anonim xronikasında yazılır: «Həmin vaxt İrəvanı idarə edən osmanlılar Təhmasibqulu xanın gəldiyini eşidəndə şəhərdən qırağa çıxmayaaraq qalanın müdafiəsini möhkəmləndirməklə məşğul oldular. Təhmasibqulu xan isə qoşunu irəli apararaq qalanı mühasirəyə alır» (68,52). Tezliklə nizami Osmanlı qoşununun məğlub edilməsi qarnizon rəhbərliyini sülh danışıqına təhrik etdi. Qala döyüşsüz təslim olduqdan sonra orada yerləşən Osmanlı qoşun hissələrinə Qars şəhərinə geri çəkilməyə icazə verilir (409,147; 68,52).

Osmanlılarla müharibə İrəvan əyalətinə böyük dağıntı gətirmişdi. Müharibə fəlakətinə məruz qalmış İrəvan əyaləti Nadirin burada həyata keçirdiyi tədbirlərdən sonra daha da acınacaqlı vəziyyətə düşdü. Əvvəla onun əmrinə əsasən bu əyalətdən 300 ailə Xorasana köçürülür (413,14; 409,146). Əhaliyə könüllü olaraq şəhərdə qalması, yaxud şəhərdən çıxıb getməsi müraciəti edilir. Sonra maddi vəziyyətlərindən asılı olaraq həm müsəlman, həm də xristian varlılarından 10, 20, 40 və 50 түmən məbləğində vergi alınır (68,52). Nadirin göstərişinə əsasən bu dəfə də, Eçmiədzin kilsəsinə toxunulmamışdı. Katolikos A.Kretatsiyə xanın özü mehribanlıq göstərmişdi (186,249).

Qoşununun bir hissəsini İrəvan şəhərində saxlayan Nadir xan yenidən Gəncəyə qayıdaraq mühasirəni davam etdirir. Köməksiz qalmış Gəncə qarnizonu təslim edilir (414,127).

Azərbaycan ərazisi osmanlı qoşunundan təmizləndikdən sonra Nadir qoşunu ilə Muğan düzünə çəkilir. 1736-cı ildə Səfəvilər sülaləsinin son nümayəndəsi şah III Abbasın qəfil vəfat etməsindən istifadə edən sərkərdə həmin ilin martında özünü şah elan etdi (409,150-154; 190,118-125; 233,319-320; 187,106-108; 72,63; 65,122-125). Bu mərasimdə ayrı-ayrı bölgələrdən gələn nümayəndələrlə yanaşı, İrəvandan gəlmiş xan, şeyx-ül-

islam, katolikos, bəylər, mirzələr, ağalar, kələntərlər, kəndxudalar, məliklər və s. iştirak edirdilər (186,249).

Nadir şah seçildikdən sonra Səfəvi imperiyasının inzibati-ərazi bölgüsünü ləğv edir. Səfəvilərin Azərbaycanda mövcud olan ayrı-ayrı bəylərbəylikləri Azərbaycan bəylərbəyliyi adı altında birləşdirilir. Onun başçısı Nadirin qardaşı İbrahim xan təyin olunur. «Nadir şah Tiflis, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ vilayətlərini Rum əhli və qoşununun əlindən alıb öz ixtiyarına keçirdikdən sonra... Azərbaycan sərdarının (İbrahim xan-E.Q.) səlahiyyətinə verilmişdi. Hər elin və mahalın xanları və məlikləri var idi. Bunlar Azərbaycan sərdarının əmri üzrə padşahın tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər» (37,109-110). Nadirin Muğan düzündə şah seçilməsində şəxsən iştirak edən erməni katalikosu Abram Kretatsi yazırdı: «İlk növbədə Nadir şah öz qardaşını (İbrahim xanı-E.Q.) farsca Azərbaycan adlanan Atropatena ölkəsinə rəis, sərdar, yəni sərkərdə təyin edib, Naxçıvanın, İrəvanın və bütün Ararat (İrəvan-E.Q.) əyalətinin, Gürcüstanın idarəsini ona tapşırırdı və onu başqa xanlar üzərində bəylərbəyi, hakimi-mütləq təyin etdi» (186,244; 190,127). Şahın gördüyü ilk tədbirlərindən biri də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə və şəhərlərinə hakimlərin təyin etməsi oldu. Nadir şah Heratdan Muğana gəlmiş Pir Mahmud xanı İrəvan əyalətinin xanı təyin edir. Abram Kretatsi yazırdı: «ilk əvvəl İrəvan xanı və bəylərbəyi təyin olunmuş Pir Mahmud xan Heratdan gəlib çıxdı, lakin (şah) onu hal-hazırda yanında saxlayır. Onun əvəzinə Muğandan (İrəvana) göndərilən naib Məhəmməd Rza bəy bu günə qədər Pir Mahmud xanın əvəzinə İrəvan əyalətini idarə edir» (186,227).

Fəaliyyətinin birinci dövründə ölkəni xarici müdaxiləçilərdən təmizləyən Nadirin, şah seçildikdən sonra apardığı saysız-hesabsız müharibələri və ağır vergi siyasəti xalqın vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Taxılın çatışmazlığı və əkin sahələrinin boş qalması nəticəsində ölkəni aclıq bürümüşdü. Ölkədə baş verən acınacaqlı vəziyyəti A.Kretatsi belə təsvir edirdi: «Təkcə Muğanda deyil, hər yerdə, Təbrizdə, Tuzaxda (Tovuz), Gəncədə, Qazaxda, Lorida, Gürcüstanda, Sevan (Göyçə-E.Q.) gölünün sahillərində, Saxnuzorda, Qafanda, Naxçıvanda, İrəvanda çörək tapılmırdı. Bu vilayətlərdə buğdanın satış qiyməti bir şahıya satılırdı və bəzən bu qiymətə də tapmaq olmurdu» (186,253).

Şah isə yeni-yeni vergilər tələb edirdi. Vergiləri verə bilməyən xalq narazılıq edərək silahlı üsyana qalxmışdı. XVIII əsrin 40-cı illərin əvvəllərində bir sıra şəhərlərlə yanaşı İrəvan şəhərinin əhalisi də üsyan edərək dağlara qaçmışdı. Lakin ilk əvvəl İrəvan xanı Pir Mahmud xan bu

üsyandır yatırmağa müvəffəq olmuşdusa da (30,24), sonralar Nadir şah hökumətinə qarşı olan üsyandır yatırmaq çox da asan olmamışdı.

1746-1747-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Əfşarlar dövlətinə qarşı üsyandır daha da gücləndi. Hətta sadə xalqdan əlavə, nüfuzlu şəxslər də bu üsyandırda fəal iştirak edirdi. Həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş Rusiyanın İrandakı səfiri M.M.Qolitsin yazırdı: «...hazırda İranın bir çox vilayətlərində və yerlərdə təhlükəli vəziyyət yaranmış, böyük çaxnaşma başlanmışdı. Artıq Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, və Tiflisdə çoxlu vergilər və cərimələr üzündən demək olar ki, kiçikdən böyüyə kimi bütün əhali, hətta həmin şəhərlərin vəzifəli şəxsləri üsyandır edib öz var-dövlətləri, mal-qaraları ilə dağlara çəkiliblər» (30,25). Azərbaycan əyalətləri nəzarətdən çıxmışdı, əhali karvanları soyur və qarətlə məşğul olurdu. Rusiyanın Rəşt şəhərindəki konsulu Kopitovski 1747-ci il 24 may tarixli M.M.Qolitsinə ünvanladığı məlumatında bildirdi: «İrəvan, Gəncə, Tiflis, Şamaxı şəhərləri üsyandır qaldırıb, əvvəlcə Tiflis, Gəncə, Şamaxı, sonra isə İrəvan şahdan ayrılıb. Şamaxılılar dağıstanlılarla, tiflislilər Gəncə əhalisi ilə birlikdə karvanları soyur və qarətlə məşğul olurlar. İrəvanlılar isə qalanı möhkəmləndirməklə məşğuldurlar» (8,45-46).

Nadir şah bu üsyandırın qarşısını almaq üçün əmisi oğlu Əmiraslan xanı 20 minlik qoşunla Azərbaycanın şimalına göndərdi. Bərdə yaxınlığında gəncəlilərlə baş verən döyüşdə şah qoşunu məğlub edilir. Araz çayına doğru çəkilən Əmiraslan xan Təbrizə məktub yazaraq əlavə kömək istəyir. Təbrizdən 21 top, 24 zəmburəngə malik qoşun alan Əmiraslan xan növbəti dəfə İrəvana doğru hərəkət edir. Lakin irəvanlılar onun qoşununu məğlubiyətə uğradır. Uğursuzluğa düşər olmuş Əmiraslan xan İrəvanın 10 verstliyində düşərigə salaraq, vəziyyətlə əlaqədar şaha məlumat göndərərək onun əmrini gözləyir (8,46).

Nadir şahın 1747-ci ilin iyulunda sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi (190,312-313; 72,254) ölkəni bürümüş üsyandırın yatırılmasına mane oldu. Şahın öldürülməsi ilə ölkədə qarışıqlıq yaranır, hər tərəfdə taxt-taca iddialar irəli sürülməyə başladı. Bu mübarizədə müvvəqqəti olaraq Nadir şahın qardaşı oğlu Əliqulu xan Adil şah adı ilə hakimiyyətə gətirilir (41,33; 37,114; 76,152; 190,315-316; 65,218; 24,20). Lakin yeni şah müstəqil xanlıqların yaranmasının qarşısını ala bilmədi. Müstəqil olmağa çalışan Azərbaycan xanları taxt-tac iddiaçılarına qarşı mübarizə şəraitində öz kiçik feodal dövlətlərini yaradırdılar.

Tax-taca iddia edilənlərdən biri də yalançı şahzadə Sam Mirzə idi. O, hələ Nadir şahın ölümündən bir qədər əvvəl Ərdəbildə özünü şah elan etmişdi. Şahın ölümündən sonra Astaraya gedərək oranın hakimini və

qardaşını Səfəvi sülaləsindən olduğuna inandıraraq onlarla ittifaq bağlamış və hakimi özünə vəzir təyin etmişdi. Astara hakimini öz tərəfinə çəkə bilən yalançı şahzadə Təbrizə gəlmiş və yerli əhalini özünün şah olduğunu inandırmağa çalışmışdı. Bakı hakimi də onun tərəfinə keçir. Sam Mirzə özünə tərəfdarlar toplamaqla hakimiyyətini genişləndirməyə çalışırdı. Beləliklə, o, 12-15 minlik qoşun toplamağa nail olur (188,101; 65,218).

Sam Mirzənin ilk hücumuna Rəşt şəhəri məruz qalır. Lakin Sam Mirzə burada möhkəmlənə bilməmişdi. O, Adil şahın göndərdiyi cəza dəstəsinin yaxınlaşdığını eşidərək əvvəlcə Ərdəbilə, sonra isə Təbrizə çəkilir (188,101-102). Təbrizə gələn Sam Mirzə Nadir şahın təyin etdiyi nümayəndələrini qətlə yetirərək burada möhkəmlənir. O, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə müraciətlər göndərərək hakimiyyətinin tanınmasına çağırırdı. Azərbaycan xanları onun müraciətlərinə biganə qalsa da, sadə xalq onun çağırışlarını müsbət qarşılayırdı. Hətta İrəvan, Gəncə, Şamaxı, Tiflis, Muğan, Astara və Ərdəbil əhalisi 40 minə qədər qoşun toplamış və onun adına pul da kəsilməyə başlamışdı (9,46-47; 65,219).

Digər tərəfdən yalançı şahın Əfşar hakimiyyətinə qarşı baş vermiş üsyanlara kömək göstərmək qərarı əhali arasında onun nüfuzunun artmasına şərait yaratmışdı. Belə ki, həmin dövrdə İrəvanda Pir Mahmud xana və Nadir şahın əmisi oğlu Əmiraslan xana qarşı yerli əhalinin üsyanı davam edirdi. Sam Mirzə İrəvan üsyançılarına kömək etmək məqsədi ilə İrəvan şəhərinə doğru hərəkət edir. Lakin İrəvan yaxınlığında düşərgə salmış Əmiraslan xan üsyanı yatırmaqla yanaşı Sam Mirzəni də məğlubiyyətə uğrada bilir (65,219). Məğlub olunmuş yalançı şah yenidən Təbrizə qayıdır. Əmiraslan xan Sam Mirzəyə məktub yazaraq onun hakimiyyətinin tanımadığını bildirir və Təbrizə doğru hərəkət edir. Mərənd şəhəri yaxınlığında tərəflər arasında baş verən döyüşdə Əmiraslan xan Sam Mirzənin qoşununu darmadağın edir. Tezliklə, Sam Mirzə ələ keçirilərək Təbrizdə edam edilir (188,103).

Sam Mirzəyə qalib gələn Əmiraslan xan Təbrizdə möhkəmlərək müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq niyyətində idi (65,221). Tezliklə o, Azərbaycan xanlarını özünə tabe etmək üçün fəaliyyətə başlayır. Əmiraslan xan Ərdəbil və Qaradağ xanlıqlarını özünə tabe etsə də, Şəki xanı Hacı Çələbi ilə döyüşdə məğlubiyyətə uğrayır. Dövrün güclü Azərbaycan xanlarından biri olan Şəki xanı ilə döyüşdə məğlub olan Əmiraslan xan İrəvana çəkilir. Bu dövrdə İrəvan əhalisi şah nümayəndəsinə qarşı yenidən üsyan qaldıraraq hakimiyyəti ələ keçirmişdi. İrəvan ərazisində düşərgə salan Əmiraslan xan üsyanı yatırmağı qərara aldı. O, əfşar sərkərdələrindən olan Mir Mehdi xanı qoşunla İrəvana göndərdi. Lakin Əmiraslan xanın

siyasətindən narazı olan Mir Mehdi xan irəvanlılarla razılığa gələrək onlarla birləşir və üsyanın rəhbəri olur. Əmiraslan xanın onlara aman verməcəyini bilən yerli əhali ona güclü müqavimət göstərir. Bu müqavimət qarşısında Əmiraslan xan geri çəkilməyə məcbur oldu. Tezliklə Əmiraslan xana qarşı irəvanlıların da daxil olduğu Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin ittifaqı yarandı. İrəvanlılara rəhbərlik edən Mir Mehdi xan, Muğan xanı Həsənəli xan, Əmiraslan xan tərəfindən talana məruz qalmış kürdlər, avşarlar qüvvələrini birləşdirərək 30.000-ə yaxın qoşunla Əmiraslan xana qarşı çıxırlar. Birləşmiş qoşunlar Urmiya şəhərinə hücum edərək xanın burada yerləşən bütün xəzinəsini ələ keçirir və öz aralarında bölüşdürürlər (70,203-204). Bunun ardınca doğma qardaşı Adil şahı taxtdan salaraq hakimiyyətə gələn İbrahim Mirzə Əmiraslan xanı məğlub edərək onu öldürür (24,108; 25,40). Beləliklə, irəvanlılar yeni yaranmış xanlığı təhlükədən qoruya bildilər.

Beləliklə, İrəvan üsyançılarını öz tərəfinə çəkərək, üsyana rəhbərliyi ələ ala bilən Mir Mehdi xan Əfşar (1747-1752) hakimiyyəti ələ keçirərək müstəqil İrəvan xanlığının əsasını qoyur (421,93).

1.2. XVIII yüzilliyin 50-80-ci illərində İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti

İrəvan xanlığı yarandığı gündən müstəqil bir dövlət kimi qonşu dövlətlərlə, Azərbaycanın bəzi xanlıqları ilə siyasi münasibətlər qurmuş və varlığının qorumaq üçün həmişə mübarizə aparmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın qərb qurtaracağında yaranmış İrəvan xanlığı əlverişli strateji mövqedə yerləşdiyindən Rusiya, Osmanlı və İran kimi dövlətlərin mənafeyinin toqquşduğu bir bölgə idi. Ona görə də, xanlıq tez-tez qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalırdı. Bəzən də İrəvan xanları güclənmək məqsədi ilə ərazilərini genişləndirməyə çalışırdı.

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığının da siyasi tarixi ara müharibələri ilə zəngin olmuşdu. İrəvanı müstəqil xanlığa çevirən Mir Mehdi xan (1747-1752) xanlığın ərazisini genişləndirmək üçün qonşu xanlıqlara yürüşlər təşkil edirdi. O, 1748-ci ilin əvvəllərində Urmiya xanlığına hücum edir. Gələcəkdə taxt-tac iddiaçılarından biri olan, lakin həmin dövrdə bir o qədər qüvvəsi olmayan Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar irəvanlılarla döyüşdə məğlubiyyətə uğrayır. Nəticədə, Fətəli xan Mir Mehdi xana güzəştə getməyə məcbur olmuşdu (24,111; 25,42).

Lakin yenicə yaranmış İrəvan xanlığı tezliklə, qonşu dövlətlər arasında gedən mübarizə meydanına çevrildi. XVIII əsrin 40-cı illərin axırlarında

şah taxt-tacı uğrunda mübarizə qızıışdığından Cənubi Qafqazda da mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Bundan yüksək şəkildə yararlanmağa çalışan Kartli-Kaxetiya çarları II Teymuraz və oğlu II İrakli, digər tərəfdən isə Qarabağ xanı Pənahəli xan arasında bölgədə nüfuz dairəsi uğrunda mübarizə gədirdi. Xüsusilə, İrəvan, Gəncə, Naxçıvan xanlıqları tez-tez Kartli-Kaxetiya çarlığının hücumlarına məruz qalırdı (37,161; 192,129). İrəvanı özünə tabe etmək niyyətində olan çar Teymuraz və oğlu İrakli bunun üçün hər cür vasitələrdən istifadə edirdilər. Xanlığın ərazisində yaşayan ermənilər bu işdə onların ən yaxın köməkçiləri idi. Ermənilər (çox vaxt bunlara qonşu xanlıqlardan olan ermənilər də qoşulurdu-E.Q.) xanlığda qarışıqlıq salmaqla, yalan vədlərlə hər iki dövlət arasındakı münasibətləri gərginləşdirdi. Belə ki, ermənilər Kartli-Kaxetiya sarayı ilə gizli danışıqlar aparırdı. P. Butkov yazır ki, «İrəvan və Gəncədən olan ermənilər 1749-cu ilin avqustun əvvəllərində çarın yanına gələrək çar Teymuraza tabe olacaqlarını və beş min rubl məbləğində vergi verəcəklərini vəd etdilər» (70,241; 84, c.1, 237-238). Lakin ermənilərin xəyanəti İrəvan xanının nəzərindən qaçmırdı. Buna görə də, Mir Mehdi xan Kartli-Kaxetiya sarayı ilə gizli əlaqə saxlayan erməniləri cəzalandırmaq qərarı vermişdi. Onun bu tədbiri Kartli-Kaxetiya sarayının narazılığına gətirib çıxarmışdı. İrəvanın daxili işlərinə qarışmağa bəhanə axtaran çar Teymuraz ermənilərin müraciətindən istifadə edərək 1749-cu ilin sentyabrında 25 minlik qoşunla İrəvana yürüş etdi. Sentyabrın 29-da çar qoşunu bir kəndi zəbt edə bildi. Müqavimət göstərmək iqtidarında olmayan Mir Mehdi xan ermənilərə divan tutmağı dayandırır və çar Teymurazla sülh bağlayır. Noyabrın 22-də çar qoşunları xanlığı tərk edərək geri qayıdır (70,241).

Kartli-Kaxetiya çarlarının tez-tez qonşu Azərbaycan xanlarının daxili işinə qarışması qüdrətli xanların narazılığına səbəb olurdu. Belə xanlardan biri qonşu Azərbaycan xanlarını özünə tabe etmək istəyən Qarabağ xanı idi. Mirzə Camal Cavanşir yazırdı ki, «Az bir müddətdən sonra Pənah (Pənahəli-E.Q.) xana xəbər çatdı ki, mərhum Nadir şahın oğlu (nəvəsi-E.Q.) Şahrux Mirzə, Adil şah adlandırılan Əliqulu xanı öldürərək (İbrahim Mirzəni-E.Q.), Xorasanda şahlıq taxtında oturmuş və İraq, Azərbaycan və Fars torpaqlarında qarmaqarışıqlıq üz vermişdir. Bu zaman Pənah xan Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və xüsusilə Ərdəbil vilayətlərini ələ keçirmək və o yerlərin xanlarını özünə tabe etmək qərarına gəldi» (37,115).

İlk növbədə Pənahəli xan bu işdə ona mane ola biləcək Kartli-Kaxetiya çarlığını zərərsizləşdirmək məqsədi ilə 1749-cu ilin dekabrın əvvəllərində gəncəli Şahverdi xan, şəkili Hacı Çələbi xan, qəbələli Ağamalı xan, muğanlı Səfərəli və şamaxılı Hacı Məhəmmədəli xanla ittifaq

bağlayaraq Kartli-Kaxetiyaya hücum etməyi qərara aldı (70,239). Lakin İrəvan xanı tərəfindən xəbərdarlıq edilən İrakli müttəfiqlərin hücumunu dəf etmək üçün vaxtında tədbir görə bildi. Nəticədə Martqubi və Didopisiali kəndlərində baş verən döyüşdə müttəfiq qoşunları məğlubiyyətə düşər oldu (55,75; 84, c.1,236-237).

Bu hadisədə İrəvan xanının Kartli-Kaxetiya çarlığına kömək etməsi səbəbsiz deyildi. Belə ki, Pənahəli xan Kartli-Kaxetiya ərazisinə hücumdan əvvəl oğlu və qardaşının komandanlığı altında 4.000 nəfərlik qoşunu qarət məqsədilə İrəvan xanlığına göndərmişdi. İrəvan şəhərinə və Eçmiədzin kilsəsinə qədər irəliləyən Qarabağ qoşunu bu yürüşdə çoxlu əsir və mal-qara ələ keçirdi. Bu hücumun qarşısında davam gətirə bilməyən irəvanlılar II İrakliyə elçi göndərərək kömək istədi. Vaxtında köməyə çatan Kaxetiya çarı geri qayıdan Qarabağ qoşununa hücum edərək məğlubiyyətə uğratdı. Nəticədə Pənahəli xanın oğlu və qardaşı olmaqla çoxlu qarabağlı öldürüldü, onlardan az bir qismi geri qayıda bildi (70,239; 84, c.1,387-388). Qarabağlıların qarət məqsədilə İrəvan ərazisinə yürüşü əvvəllər də olmuşdu. Mirzə Camal Cavanşir «Qarabağ tarixi» əsərində maraqlı bir məqama toxunaraq yazır ki, «Nadir şah öldürüldükdən sonra üzə çıxan Pənahəli xan bacarıqlı cavanları başına toplayıb Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan və Qarabağ vilayətlərini qarət etməyə başladı. Bütün cavanları mal və dövlət sahibi etdi» (37,111).

Bu hadisə İrəvan xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında olan münasibətləri normallaşdırmışdı. Lakin İrəvan xanlığında yaranmış sakitlik çox uzun sürmədi. Belə ki, İbrahim Mirzə Əmiraslan xanı məğlub etdikdən sonra Təbrizə gəldi və 1748-ci ilin noyabrın 24-də burada özünü şah elan etdi (76,153). Bir müddət burada qalan şah geri çəkilərkən əfşar sərkərdələrindən biri olan Məhəmməd xanı oraya hakim təyin etdi (180,113; 417,13; 179,33; 46,152; 24,109).

Tezliklə İbrahim Mirzə Məşhəd şəhəri yaxınlığında Nadir şahın nəvəsi Şahrux Mirzə ilə apardığı müharibədə öldürüldü (76,153). Şahın ölümündən sonra yaranan qarışıqlıqdan istifadə edən Təbriz hakimi Məhəmməd xan Əfşar müstəqil siyasət yeritməyə başlayır. O, Kartli-Kaxetiya çarlığı da daxil olmaqla qonşu xanlıqları özünə tabe etmək üçün fəaliyyətini genişləndirdi. Əvvəlcə Kartli-Kaxetiya sarayına elçi göndərən Məhəmməd xan çar Teymuraza tabe olmasını tələb edir. Lakin çar Teymuraz onun göndərdiyi elçiləri qəbul etməmişdi. Rədd cavabı alan Təbriz hakimi Kartli-Kaxetiyaya yürüş etmək fikrinə düşdü. Bunun üçün birinci İrəvana hücum etmək lazım gəlirdi. 1750-ci ilin yayında başda Məhəmməd xan olmaqla 30 minlik qoşun ilk əvvəl İrəvan xanlığına daxil olur. İrəvan

ərəzisinə hücumə keçən çoxsaylı qoşun burada soyğunçuluqla məşğul olmağa başlayır. Belə qarətçi hücumun qarşısında aciz qalmış irəvanlılar yenə kömək üçün Kartli-Kaxetiya sarayına müraciət etməli olur (417,13; 179,33). Belə fürsətdən yararlanmağa can atan çar Teymuraz və oğlu İrakli qoşunla İrəvana gəlir. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə məğlub olan Məhəmməd xan Gərnibasar mahalında yerləşən Qvirob (Xorvirab) qalasına sığınır. Bu qalada onun ailəsi və xəzinəsi yerləşirdi. İrakli qoşunu ilə Məhəmməd xanı təqib edərək qalanı ələ keçirir və xanın ailəsi əsir alınır. Bundan əlavə, xanın xəzinəsi müsadirə edilir (415,162; 180,47; 417,13; 179,33). Lakin xanın özü bu hadisədən salamat qurtarmışdı. Məlumatə görə, Məhəmməd xan Təbriz əhalisinin üsyanı nəticəsində öldürülmüşdü (24,109). Köməklik müqabilində irəvanlılar Kartli-Kaxetiya çarlığına hər il qırx min rubl xərac (4.000 tımən-E.Q.) verməli və eyni zamanda İrəvan şəhərində çarın nümayəndəsi oturmağı idi (415,162; 417,13).

İrəvan xanlığı bu təhlükədən azad olsa da çox keçmir ki, yeni təhlükə ilə üzləşir. Bu dəfə İrəvanda hakimiyyət dəyişikliyi baş verir. Belə ki, Azərbaycanda və İranda baş vermiş hadisələr zamanı taxt-tac iddiaçılarından olan Urmialı Fətəli xan Əfşar hərbi cəhətdən güclənir və tezliklə, qonşu Azərbaycan xanlarını bir mərkəz ətrafında birləşdirmə siyasətinə başlayır. O, tezliklə Təbrizi özünə tabe edir. (37,117, 24,109; 25,41). Bundan sonra Fətəli xan keçmiş rəqibi Mir Mehdi xandan qisas almaq niyyətində düşmüşdü. Fətəli xan Əfşar niyyətini həyata keçirmək üçün Nadir şahın sabiq sərkərdəsi Azad xanı öz tərəfinə cəlb edir (24,109; 25,41).

Fətəli xan Əfşar ilk növbədə Azərbaycan xanlarına fərmanlar göndərərək tabe olmalarını tələb etdi. Lakin onun fərmanları xanlar tərəfindən rədd edilir. Onun göndərdiyi elçilər İrəvan xanlığından da əliboş qayıtmışdı. Bir tərəfdən bu, digər tərəfdən irəvanlıların yuxarıda bəhs edilən Urmia səfəri Fətəli xanın buraya qoşun göndərməsinə səbəb oldu. Onun göstərişi ilə Azad xan 1751-ci ilin sonlarında sərkərdəsi Musa xanın başçılığı ilə bir dəstə qoşununu İrəvana göndərdi. İrəvan qalası mühasirəyə alınır (415,163; 417,15; 179,36). İrəvanlılar Mir Mehdi xanın başçılığı ilə qalaya sığınaraq güclü müdafiə olunurdu. Ermənilər isə əllərinə düşən bu imkandan istifadə edərək yenidən Kartli -Kaxetiya çarı Teymuraza müraciət etdilər (84, c.1, səh.238). İrəvanda öz təsirini itirmək istəməyən çar Teymuraz bu müraciətdən istifadə edərək oğlu İraklinin başçılığı ilə oraya beş minlik qoşun göndərdi (180,48). Mənbənin verdiyi məlumatə görə, gürcü qoşunlarının tərkibində Qazax və Borçalı mahallarından olan Azərbaycan türklərinin süvari dəstələri də fəaliyyət göstərirdi (42,237). Yerli əhalinin güclü müqaviməti və digər tərəfdən İraklinin komandanlığı altında vaxtında

yetişən kömək Musa xanı İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəkməyə məcbur edir.

Musa xanın geri çəkildiyini eşidən Azad xan on səkkiz minlik qoşunla Araz çayını keçərək Qarniçayın kənarında mövqə tutur. Bəzi məlumatlarda Azad xanın 12 topu, 200 zənburu olan 40.000 qoşuna malik olduğu göstərilirdi (415,163; 180,48). Digərlərində isə 30 minlik qoşuna malik olduğu qeyd olunurdu (133,47; 84, c.1,238). Bu xəbəri eşidən İrakli Azad xandan ehtiyat edərək öz qoşunu ilə Qırxbulaq yüksəkliyinə çəkilməli olur (417,16; 180,36).

Çox keçmədi ki, tərəflər arasında döyüş başladı. Baş verən döyüşdə Azad xanın qoşunu məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkilir. II İrakli isə Kartli-Kaxetiyaya qayıdır. Bu xəbəri eşidən Fətəli xan ehtiyat qüvvələrini Azad xanın köməyinə göndərdi. Əlavə kömək alan Azad xan Kartli-Kaxetiyaya hücum edir (24,111). Döyüş nəticəsində II İraklinin qoşunu məğlubiyyətə uğrayır (84, c.1, səh.238). Məğlub olan II İrakli təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. İtaət əlaməti olaraq çar Fətəli xana girovlar vermişdi. Girovların tərkibinə II İraklinin bacısı, Zalbəy və Aslan bəy adlı iki görkəmli gürcü knyazı olmaqla 200 nəfər döyüşçü daxil idi (84,c.1,239; 24,111-112; 25,43).

Qalib gələn Azad xan bu hadisədən sonra İrəvanda Mir Mehdi xanı hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq öz nümayəndəsi Xəlil xanı buraya hakim təyin etmişdi. Bunu erməni mənbəyi də təsdiq edirdi. Semyon İrəvanlı «Cambr» əsərində bu hadisəni belə şərh etmişdi: «İbrahim şahın ölümündən sonra İran şahlığı süqut etdi və bir neçə il ölkəni Azad xan idarə edir. O, həmçinin katalikoslar Minas və Aleksandrın xahişi ilə «Müqəddəs taxt-tac»ı onların mülkiyyəti elan etmişdi. Azad xan tərəfindən bizim ölkəmizə (İrəvana-E.T.) təyin olunmuş Xəlil xan da məktubla «Müqəddəs taxt-tac»ın vəqf mülkiyyətinə keçməsinə iki dəfə təsdiq etmişdi» (153,207). İrəvana yürüş edən Azad xan bir müddət burada qaldıqdan sonra yuxarıda göstəriləyi kimi, özbək Xəlil xanı burada hakim saxlamışdı. Xəlil xan 1752-1755-ci illər İrəvanda hakimiyyətdə olmuşdu (395,5; 40,15).

İrəvanda hakimiyyətini möhkəmləndirən Xəlil xan müstəqil siyasət yeridərək Azərbaycanın bəzi xanları ilə birlikdə Kartli-Kaxetiya çarlığına qarşı mübarizə aparmışdı. Belə ki, bu dövrdə II İrakli Azərbaycan xanlarının bir-birinə qarşı mübarizəsindən istifadə edərək onları özünə tabe etmək istəyirdi. Xüsusilə o, Şəki xanı Hacı Çələbinin günü-gündən artan şöhrətindən narahat olurdu. Azərbaycanın bəzi xanları da Hacı Çələbinin güclənməsini istəmirdilər. Bunu görə II İrakli Azərbaycanın narazı xanlarını məşvərət üçün Gəncə yaxınlığına dəvət edir. A.Bakıxanov yazır ki,

«Bu zaman Kartli-Kaxetiya valisi II İrakli Hacı Çələbiyə qarşı ittifaq bəhanəsilə gəncəli Şahverdi xanı, qarabağlı Pənahəli xanı, qaradağlı Kazım xanı, irəvanlı Hüseynəli xanı, naxçıvanlı Heydərqulu xanı Gəncə yaxınlığında görüşə dəvət edir» (76,156; 41,42; 34,78; 187,123). Buraya toplaşan Azərbaycan xanları xəyanətkarcasına II İrakli tərəfindən həbs olunur. Bu hadisə 1752-ci il martın 21-də baş vermişdi (187,124).

II İraklinin xəyanətindən xəbər tutan Hacı Çələbi onu təqib edərək Qızılcaya adlı yerdə gürcü qoşununu məğlub etmiş və həbs edilən xanlar isə azad olunmuşdu (31,15; 41,43; 76,156; 187,123; 30,57-58). Bu hadisədə iştirak etmiş İrəvan hakimi yanlış olaraq Hüseynəli xan göstərilmişdi. Əslində həmin dövrdə İrəvanda hakimiyyət başında Xəlil xan dururdu. «İrəvan xanlığı» əsərinin müəllifləri düzgün olaraq baş vermiş hadisədə Xəlil xanın iştirak etdiyi qənaətinə gəlmişlər (30,58).

Xəlil xanın hakimiyyəti illərində İrəvan xanlığı dağstanlıların güclü hücumuna məruz qalmışdı. 1754-1755-ci illərdə Avar xanı Mürsəl xanın başçılığı altında dağstan qoşunları Kartli-Kaxetiya ərazisinə yürüş təşkil edərək, oradan İrəvan xanlığı ərazisinə hücum etdilər (67,10; 225,720; 179,37-38). Dağstan qoşunu bu yürüşdə xanlığın sərhəd kəndlərini qarət edilərək dağıtmışdı. Xüsusilə, Göyçə, Dərəçiçək, Qırxbulaq və Abaran məhəllələrinə böyük ziyan dəymişdi (415,161).

Dağstan qoşunlarının bu dağıdıcı yürüşü Xəlil xanın nüfuzunu xalq arasında aşağı salmışdı. Digər tərəfdən Xəlil xanın himayədarı Azad xanın taxt-tac uğrunda Kərim xan Zəndlə apardığı mübarizəsindən istifadə edən irəvanlılar 1755-ci ildə ona qarşı üsyan qaldırdı. Üsyana xalq arasında böyük nüfuza malik Həsənəli xan Qacar başçılıq edirdi. Üsyan nəticəsində Xəlil xan hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır, onun yerinə Həsənəli xan Qacar (1755-1759) hakimiyyəti ələ keçirdi (153,207-208). Onun hakimiyyətə gəlişi XIX yüzilliyin əvvəllərinə qədər İrəvanda hakimiyyətdə olan yerli Qacarlar sülaləsinin əsasını qoymuşdu. Həsənəli xan çox az müddətdə hakimiyyətdə olmuşdu. Təəssüf ki, onun hakimiyyəti dövründə İrəvan xanlığında baş verən hadisələr barədə məlumat əldə edə bilmədik. Yalnız bir məlumata görə o, xanlığ taxtını ələ keçirərkən kor olmuşdu. Nadir şah tərəfindən gözləri çıxarılmışdı (153,305). Çox güman ki, Həsənəli xan hansısa bir günahına görə şahın qəzəbinə gəlmişdi.

İrəvan xanlığı Hüseynəli xanın (1759-1783) dövründə

Dörd ilə qədər hakimiyyətdə olan Həsənəli xan 1759-cu ilin əvvəllərində vəfat etdi. Onun vəfatından sonra qardaşı Hüseynəli xan (1759-1783) İrəvanda hakimiyyətə gəlir (153,306). Tarixi ədəbiyyatda onun ha-

kimiyətə gəlidiyi il müxtəlif illərdə göstərilmişdi. Bəzi məlumatlara görə bu hadisə 1762-cü ildə, digər məlumatda isə 1764-cü ildə olunmuşdu (395,5; 130,32; 40,16; 45,141). Lakin erməni mənbələrinə əsasən, Hüseynəli xanın daha əvvəl hakimiyyətə gəldiyinin şahidi oluruq. Məsələn, S. İrəvanlı «Cambr» əsərində yazır ki, «Həsənəli xandan sonra bizim dövrümüzə qədər müstəqil hakim olan qardaşı Hüseynəli xan İrəvanda hakimiyyətə gəldi. Onun dövründə- 1759-cu ildə katolikos taxtını Akop Şamaxılı tutmuşdu» (153,306). Daha sonra yazır ki, 1759-cu ildə katolikos Akop Şamaxılı Hüseynəli xan İrəvanlıya 14 maddədən ibarət ərizə yazmışdı (153,208) Hüseynəli xandan bəhs edən başqa bir erməni mənbəyində belə qeyd olunur: «1759-cu ilin iyununda Hüseynəli xan Pənahəli xanın (Qarabağ xanı-E.Q.) yanına getməyə hazırlaşarkən «Müqəddəs Taxt»dan (Eçmiədzindən-E.Q.) 100 tümən tələb etmişdi. Lakin biz yalvaranda ki, buna gücümüz çatmaz, güzəşt edərək 50 tümən aldı» (73,12). Bu məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Hüseynəli xan 1759-cu ilin yayında hakimiyyətə gəlmişdi.

Əgər İrəvan xanlığının yaranması Mir Mehdi xan Əfşarın adı ilə bağlıdırsa, xanlığın güclənməsində Hüseynəli xanın əvəzsiz xidmətləri olmuşdu. Görkəmli dövlət xadimi olan Hüseynəli xan daxili siyasətdə xanlığın iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinə diqqət yetirirdisə, xarici siyasətdə İrəvanın tam müstəqilliyinə nail olmaq və qonşu dövlətlərlə sülh şəraitində yaşamaq siyasəti yeridirdi.

Hüseynəli xanın hakimiyyətinin ilk dövrlərində İrəvan xanlığı xarici təhlükə ilə üzləşmişdi. Belə ki, XVIII əsrin 50-ci illərin axırları-60-cı illərin əvvəllərində Urmiyalı Fətəli xan Əfşarla, Şiraz hakimi Krim xan Zənd arasında taxt-tac uğrunda mübarizə daha da gücləndi (41,46). İlk əvvəl qələbə qazanan Fətəli xan Azərbaycanın cənub xanlarını özünə tabe edərək şimala üz tutur (41,44; 37,117; 76,158). 1760-cı ilin mayında onun İrəvana yürüş edəcəyi barədə xəbər yayılır. Bu xəbər əhalini bərk təşvişə salmışdı. Hüseynəli xan təhlükənin qarşısını almaq üçün müdafiə tədbirlərinə əl atmağa məcbur oldu. Onun göstərişilə ətraf kəndlərin əhalisi İrəvan qalmasına köçürülür. Bir neçə ay irəvanlılar qorxu içərisində yaşayırlar. Lakin Fətəli xanın İrəvana hücumu baş tutmadı (164,57). Fətəli xanın yürüşünə mane olan səbəb Kərim xan Zəndin Azərbaycanın cənubuna hücum etmək xəbəri olmuşdu (37,119; 76,159; 45,130-131). Bu hücum baş tutmasa da irvanlılara baha başa gəlmişdi. Onlar bir neçə ay evlərindən və təsərrüfatdan didərgin düşməyə məcbur olmuşdu.

Bu təhlükə yenidən sovuşmuşdu ki, dağıstanlıların İrəvan xanlığı ərazisinə hücum etməsi xəbəri yayılır. 1760-cı ilin avqustunda dağıstan qoşun-

ları İrəvan yaxınlığında yerləşən Kanakir kəndində peyda oldu. Hüseynəli xan onlara qarşı qoşun göndərir və baş vermiş döyüşdə dağstan qoşunu məğlub olaraq geri çəkildi. Lakin əlavə kömək alan dağstanlılar geri qayıdaraq Eçmiədzinə qədər irəliləyirlər. Onlar burada çox qalmayaraq qəflətən Göyçə gölü istiqamətində geri çəkilir və qısa müddətdən sonra yenidən yürüşlərini davam etdirərək Araz çayına qədər gəlib çatırlar. Dağstan qoşunu çoxlu əsir və qənimət ələ keçirərək geri qaydır. Onlar geri qayıdarkən Kartli-Kaxetiya qoşunları qəflətən onlara hücum edir. Döyüş nəticəsində dağstanlılar məğlub olur və nəticədə əsirlər İrəvana qaytarılır (164,57-58).

Bu hadisə Kartli-Kaxetiya çarlığının İrəvan xanlığı üzərində təsirini daha da möhkəmləndirmişdi. Digər tərəfdən, Kərim xan Zəndlə II İraklinin münasibətlərinin normallaşması bu təsiri daha da qüvvətləndirdi. Belə ki, taxt-tac uğrunda Kərim xan Zənd (1759-1779) Fətəli xan Əfşara qalib gəldikdən sonra Azad xanı təqib etməyə başladı. Təqibdən yayınan Azad xan Qazax sultanlığına qaçdı. Burada mövqə tutan Azad xan II İraklidən kömək almaq niyyətində idi. Lakin o, 1760-cı ildə II İrakli tərəfindən ələ keçirilərək Kərim xan Zəndə təhvil verildi. Bu xidmət müqabilində Kərim xan Zənd bir müddət Kartli-Kaxetiyanın İrəvan xanlığından vergi almasına göz yumdu (415,347; 61,90; 179,40; 192,132).

İrəvan xanlığının Kartli-Kaxetiya tabe olmasında erməni əhalisinin xəyanətkarlığı da az rol oynamamışdı. Xanlığın ərazisində yerləşən Eçmiədzin kilsəsinin katolikosları daima II İrakli ilə əlaqə saxlayaraq müxtəlif vasitələrlə onu İrəvana dəvət edirdilər. Onlar çarın əli ilə İrəvanda hakimiyyətə gəlmək istəyirdi. Bundan əlavə, erməni katolikosları kömək almaq məqsədi ilə gizli surətdə II Yekaterinanın başçılıq etdiyi Rusiya hökumətinə müraciət etmişdilər (192,129, 165,15). Beynəlxalq və daxili vəziyyətin gərgin olduğu bu illərdə İrəvan xanlığı Kartli-Kaxetiya 1000-4000 tükən məbləğində vergi verməyə məcbur olmuşdu (62,54).

Lakin bu asılılıq çox davam etməmişdi. Hüseynəli xan hakimiyyətini möhkəmləndirən kimi, qarşısına İrəvan xanlığını Kartli-Kaxetiya çarlığının nominal asılılığından qurtarmaq məqsədi qoymuşdu. Ümumiyyətlə, Hüseynəli xanın hakimiyyət illəri Kartli-Kaxetiya çarlığına qarşı mübarizə ilə zəngin olmuşdu. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İrəvan xanlığı hər il Kartli-Kaxetiya çarlığına vergi verirdi. Lakin II İrakli hər dəfə bu verginin miqdarını çoxaltmağa çalışırdı. Hüseynəli xan isə Kartli-Kaxetiya çarının bu istəyinə qarşı açıq etiraz edərək, vergi verməkdən imtina edirdi. Bu da tərəflər arasında düşmənçiliyi daha da gücləndirmişdi (153,387).

Hüseynəli xanın bu hərəkəti İrəvanda nüfuzunu itirmək istəməyən II İraklinin bərk təşvişə salmışdı. Kartli-Kaxetiya çarı 1765-ci ildə çoxsaylı qoşunla İrəvana hücum etdi. Hüseynəli xan çarın çoxsaylı qoşunla yaxınlaşdığını eşidərək müdafiə tədbirləri görməyə başladı. İlk növbədə, o, İrəvan qalasının hərbi gücünü artırmaq üçün ətraf kəndlərin əhalisini buraya toplamış, qalanın ətrafındakı xəndəyi dərinləşdirərək su ilə doldutdurmuşdu. Qalaya sığınmağa imkanı olmayan əhalinin digər hissəsi isə əlçatmaz yerlərdə gizlənmişdi. Lakin öz gücünə inanmayan Hüseynəli xan II İrakli ilə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur oldu. Bu məqsədlə xan yaxın adamları ilə birlikdə katolikos Simonu sülh xahişi ilə II İraklinin yanına göndərmişdi (153,111). Həmin dövrdə sülh bağlamaq çara da çox vacib idi. Çünki II İrakliyə verilən məlumata görə, şahzadə Paatın başçılığı ilə bir qrup Kartli feodalları ona qarşı qiyam qaldırmışdı (225,722; 192,132). Nəticədə, tərəflər arasında sülh bağlanmış və II İrakli yenidən İrəvana vergi təyin edərək geri qayıtmışdı (153,111,387).

Bu təhlükədən yenicə qurtarmış İrəvan xanlığı car-balakənlilərin hücumuna məruz qaldı. Buna səbəb Gəncə xanlığı ətrafında baş verən hadisələr olmuşdu. Belə ki, Gəncə xanı Məhəmməd həsən xanın (1760-1780) apardığı xarici siyasət, XVIII əsrin 60-cı illərin ortalarında ona qarşı Qarabağ, Şamaxı xanlıqlarının, Kartli-Kaxetiya çarlığının ittifaqı yaranmışdı. Belə vaxtda Şəmsəddinlilər də üsyan qaldırmışdı. Hətta II İrakli Məhəmməd həsən xana qarşı tərkibində qazaxlı azərbaycanlıların olduğu qoşun da göndərmişdi. Məhəmməd həsən xan belə böhranlı vaxtda kömək üçün carlılara müraciət etdi. Vəd edilmiş yüksək hədiyyə nəticəsində carlılar onun müraciətinə müsbət cavab verdilər. Lakin 1766-cı ilin yayında 2 minlik car qoşunu Gəncəyə gələndə Məhəmməd həsən xan artıq rəqibləri ilə barışmışdı (164,170). Təhlükəli qonaqlardan qurtulmaq üçün Gəncə xanı car qoşun başçılarına cənub istiqamətində yürüş etməyi məsləhət gördü. Carlılar bununla razılaşaraq İrəvan xanlığı istiqamətində yürüşə başlayır. Məhəmməd həsən xan bu haqda Hüseynəli xana xəbər də göndərmişdi. Bu xəbər İrəvan əhalisini bərk təşvişə salmışdı. Hüseynəli xan yenidən müdafiə tədbirlərinə əl atır. Onun əmri ilə ətraf kəndlərin əhalisi qalaya köçürülür, qalanın müdafiəsi gücləndirilir (164,171).

Lakin xoşbəxt bir təsadüf İrəvan xanlığını dağıntılardan xilas edmişdi. Belə ki, xanlıqda yaşayan kolanılar Hüseynəli xanın siyasətindən narazı olduqlarından Qarabağ xanlığına sığınmağı qərara almışdı. Bütün əmlakları ilə Qarabağa hərəkət edən kolanılar Göyçə sahillərinə gəlib çatırlar. 1766-cı il iyulun axırlarında gölün cənub sahilində carlılarla üzləşən kolanılar döyüşə atılırlar. Onlar mərdliklə döyüşməsinə baxmayaraq, döyüş

carlıların qələbəsi ilə başa çatmışdı. Bu döyüşdə carlılar 800-ə qədər əsir almış, onların əlinə 8 min xırdabuynuzlu, 2 min iribuynuzlu mal-qara, 6 yüz madyan, 12 min tümənlik qızıl və gümüş, çoxlu ev əşyaları qənimət ələ keçirmişdi (164,172). Lakin car qoşunu qələbəni sona qədər bayram edə bilmədi. Belə ki, qələbəni bayram edən carlıların arxayınlaşmasından istifadə edən kolanılardan iki nəfər əsirlikdən qaçaraq şəmşəddinlilərdən kömək istəmişdi. Bu xəbəri eşidən şəmşəddinlilərin ağsaqqalı Allahverdi Sultan qoşun toplayaraq səhər tezdən carlılara hücum edir. Qəflətən yaxalanmış car döyüşçüləri əsir və qənimətləri buraxaraq döyüş meydanından qaçdılar (164,173). Beləliklə, İrəvan xanlığı bu yürüşdən də qurtula bilməmişdi.

Hüseynəli xan İrəvanı Kartli-Kaxetiya çarlığının asılılığından qurtarmağa çalışırdı. Bağlanmış sülh müqaviləsi cəmi üç il çəkdi. Hüseynəli xan yenidən II İrakliyə vergi verməkdən imtina etdi. İrəvan xanını buna sövq edən beynəlxalq vəziyyətin onun üçün əlverişli olması idi. Belə ki, 1768-1774-cü illərdə Qara dəniz sahilləri uğrunda Rusiya-Osmanlı müharibəsi başladı. Müharibə Balkanlarda və Qafqazda gedirdi (225,349-363). Bu müharibənin gedişində Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya-Osmanlı rəqabətinin yeni dalğası başladı. Rusiya regionun xristian əhalisi, o cümlədən Kartli-Kaxetiya çarlığı vasitəsilə Azərbaycan xanlarına təsir göstərmək istəyirdi. Hətta 1769-cu il avqustun 26-da Totlebenin başçılığı ilə bir dəstə rus qoşunu Kartli-Kaxetiya daxili olmuşdu (192,139). Bu da Azərbaycan xanlarının narazılığına səbəb oldu.

Osmanlı dövləti də öz növbəsində nümayəndələrini müxtəlif hədiyyə və vədlərlə Cənubi Qafqaza göndərərək Azərbaycan xanlarını, o cümlədən İrəvan xanlığını rus-gürcü birliyinə qarşı mübarizəyə çağırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xanlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətləri haqqında T.Mustafazadənin və G.Nəcəflinin əsərlərində ətraflı təsvir edilmişdi (46; 48). Lakin biz yalnız İrəvan xanlığı ilə bağlı hadisələrə toxunacağıq.

İrəvan xanlığı hərbi əməliyyatların baş verdiyi meydana yaxın olduğundan burada möhkəmlənmək hər iki dövlətə vacib idi. Onların rəqabətindən Hüseynəli xan istifadə etmək qərarına gəlmişdi. Belə ki, müharibənin gedişində Osmanlı dövlətinin regionda fəallığı daha da artmışdı. Sultan regionun müsəlman dövlətlərini- İsfahan hakimi Kərim xan Zənd, Qubalı Fətəli xan başda olmaqla Azərbaycan və Dağıstan feodallarını Rusiya və Kartli-Kaxetiya çarına qarşı birləşərək mübarizə aparmağa çağırırdı. Bu çağırışa İrəvan xanı da müsbət cavab vermişdi. Çar II İrakli 1770-ci ilin oktyabrın 5-də qraf N.İ.Paninə yazdığı məktubda Osmanlı dö-

vlətinin və İrəvan xanlığının siyasətini belə dəyərləndirirdi: «Ləzgilərdən (dağıstanlılardan-E.Q.) və bizi əhatə edən digər xalqlardan başqa İrəvan xanını da bizə düşmən etmişdilər. O, (Hüseynəli xan-E.Q.) bizə verdiyi anda məhəl qoymayaraq, bizim himayəmizdən çıxaraq türklərə qoşulmuşdu. Qarsa gələn sərəsgər sultandan həm ərzaq və digər maddi yardımla birlikdə bizə qarşı çoxlu qoşun tələb edirdi. Eyni zamanda Kərim xanı, Qubalı Fətəli xanın qüvvələrini bizə qarşı çıxmağa cəhd edirdi. Türklər İrəvan xanının səyindən istifadə edərək, onun vasitəsilə digər xanları böyük hədiyyələrlə öz tərəfinə çəkmək istəyirdi» (128,244). Beləliklə, İrəvanda möhkəmlənmək üçün Osmanlı emissarları tez-tez buraya gəlir, sultandan xana məktub və hədiyyələr gətiriridilər. Sultan Hüseynəli xana kürk üçün samur dərisi, cava-hir, qızılla bəzədilmiş qılinc kimi hədiyyələr və iki min qızıl əşrəfi göndərmişdi (39,41-43). Eyni zamanda Hüseynəli xan da Kartli-Kaxetiya qarşı sultandan hərbi kömək gözləyirdi. O, Osmanlı paşaları ilə və xüsusən də Qars paşası ilə də əlaqə saxlayırdı (39,43-44).

Sultandan hərbi kömək alacağına ümid edən Hüseynəli xan Kartli-Kaxetiya vergi verməyi dayandırdı. Xanın bu hərəkəti II İraklinin 1769-cu ildə yenidən İrəvana hücumuna səbəb oldu (153,111). Qalaya sığınan Hüseynəli xan bu dəfə II İrakliyə güclü müqavimət göstərmişdi. Bu yürüşdən Kartli-Kaxetiya çarı əliboş qayıtdı.

Lakin Hüseynəli xan gözlədiyi hərbi köməyi ala bilmədi. Çünki bu dövrdə rus qoşunu ilə müharibə aparən osmanlıların vəziyyəti ağır idi. Məhz ona görə də, o, II İraklinin yenidən İrəvana hücum edəcəyindən ehtiyat edərək Kartli-Kaxetiya çarı ilə sülh bağlamağa məcbur oldu. 1771-ci ilin mayın 23-də rus zabiti kapitan Yazıkov qraf N.İ.Paninə yazılmış olduğu məktubda İrəvan xanının atdığı addımı belə şərh edirdi: «İrəvan xanı öz adamını çarın yanına göndərərək ondan sülh xahiş edir. Elə ki, bizim qoşunlar (rus qoşunu-E.Q.) Gürcüstana daxil olduqda, İrəvan xanı çar İraklidən ayrılaraq sultana məktub göndərmişdi. Məktubda o, sultandan Gürcüstana hücum etmək üçün qoşun və pul xahiş edirdi. Lakin sultan bu köməyi etmədikdə, o, qorxudan yenidən çar İraklinin təbəəliyinə keçir. Ona söz verir ki, keçən ilki vergini ödəyəcəkdir» (128,301-302). Beləliklə, 1771-ci ilin yayında İrəvan xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında sülh bağlanır. İrəvan xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığına verəcəyi verginin miqdarı 30.000 rubl həcmində müəyyən edilir (228,187).

Hüseynəli xan bu dəfə də II İrakliyə vergi verməyə məcbur olsa da, tezliklə, vergi ödəməyi dayandırdı. S.İrəvanlının yazdığına görə, 1776-cı ildə İrəvan xanı vergi verməyi dayandırdı. Onlar arasında yenidən düşmənçilik yarandı (153,387). Bunun bir neçə səbəbəi vardı. O.Markova

əsərində bunun səbəbini Kərim xan Zəndlə II İrakli arasında baş verən düşmənçilikdə gördü. Çarın ruspərəst siyasəti, rus qoşunlarının Tiflisə daxil olması, İsfahan hakimi Kərim xan Zəndi də bərk narahat etmişdi. Rusiya dövlətinə arxalanan II İraklinin regionda nüfuzunun artması Kərim xan Zəndin siyasətinə uyğun gəlmirdi (192,143). Hətta İran hökmdarı 1772-ci ildə II İrakli ilə müharibə aparmaq üçün qoşunla Təbrizə gəlmişdi. Lakin Kartli-Kaxetiya çarı Kərim xanın yanına nümayəndə heyəti göndərərək çox çətinliklə onu bu niyyətindən daşdırmışdı (61,116-117). Lakin çox keçmədi ki, onlar arasında münasibətlər yenidən gərginləşdi. XVIII əsrin 70-ci illərin ortalarında İran- Osmanlı dövlətləri arasında baş verən ziddiyyətə II İraklinin sultanı dəstəkləməsi, bu məqsədlə 1776-cı ilin yayında İstanbula çoxsaylı nümayəndə heyəti göndərməsi Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə Kərim xan Zənd arasında düşmənçiliyə səbəb oldu (192,154-156). Kərim xan Zənd öz növbəsində əks tədbirlər görərək İrəvan xanlığını Kartli-Kaxetiya qarşı çıxmağa sövq etdi. «II İraklinin qüvvətlənməsini arzulamayan Kərim xan Zənd Hüseynəli xandan tələb etdi ki, o, II İrakliyə nəinki bac verməsin, hətta lazım gəldikdə ona müqavimət göstərsin. Müasirlərin dediklərinə görə, İrəvan uğrunda Kərim xan Zəndlə II İrakli arasında müharibə gözlənilirdi» (192,141; 30,60). Hətta 1778-ci ildə Kərim xan Zənd II İrakliyə Kartli-Kaxetiya torpaqlarının ona məxsus olduğunu bildirərək vergi verməsini tələb etmişdi. O, dağstan feodalları ilə birlikdə Gürcüstana yürüşə hazırlaşdı. Lakin qəfl ölüm bu planın həyata keçməsinə mane oldu (192,156).

Hüseynəli xanın Kartli-Kaxetiya çarlığına vergi verməkdən imtina etməsi və II İraklinin İrəvan xanlığının daxili işlərinə müdaxilədən çəkəndirən ikinci əsas səbəb Osmanlı siyasəti idi. Belə ki, Kiçik Qaynarca sülhündən sonra Cənubi Qafqazda Rusiya dövlətinin fəallaşması nəticəsində II İrakli çoxdan arzusunda olduğu Azərbaycan ərazilərini, xüsusən də İrəvan xanlığını işğal etməyi qərara almışdı. Rus-gürcü birliyinin təcavüzkar siyasətindən ehtiyat edən Azərbaycan xanları Osmanlı dövlətinə daha tez-tez müraciət etməyə başladılar. Sultan öz adamlarını regiona göndərərək onları bu birliyə qarşı birləşməyə çağırırdı (48,37-38; 46,167-168). Ümumiyyətlə, Osmanlı dövləti İrəvan xanlığına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Osmanlı sarayı anlayırdı ki, həmsərhəd olan İrəvanda Kartli-Kaxetiya çarının möhkəmlənməsi, osmanlılara qarşı mübarizə aparmaq üçün rus-gürcü bloku əlverişli meydan əldə edə bilərdi. Məhz buna görə də, sultan İrəvana xüsusi diqqət yetirirdi. Azərbaycanın bəzi xanları ilə Osmanlı sarayı arasında olan yazışmaların mətnindən görmək olar ki, sultanı narahat edən məsələlərdən biri II İraklinin İrəvana hücum təhlükəsi idi. Şəkili

Məhəmmədhəsən xanın, ərdebilli Nəzərəli xanın, xoylu Əhməd xanın sultana yazdıqları məktublarda Kartli-Kaxetiya çarı İrəvana təcavüz edəcəyi halda Azərbaycan xanları ona qarşı ittifaqa girəcəklərini qeyd edirdilər. Onlar sultandan hərbi kömək və maddi dəstək istəyirdilər (46,168).

İrəvanla Kartli-Kaxetiya arasında münasibətlərin pozulmasında II İraklinin apardığı daxili siyasətin də böyük rolu olmuşdu. Belə ki, II İrakli ölkəsinin bərhad halda olan iqtisadi vəziyyətini düzəltmək, xəzinəni doldurmaq üçün hər dəfə İrəvan xanına təzyiq göstərərək vergini artırmağa çalışırdı (194,419). P.Butkov yazır ki, Hüseynəli xan II İrakliyə ildə 30.000 rubl (3.000 tuman-E.Q.) məbləğində vergi verməyi öhtəsinə götürsə də, sonralar bu verginin miqdarı 40-50 min rubla (4.000-5.000 tuman-E.Q.) çatdırıldı (84, c.2, səh.75). Bu cür vəziyyətlə razılaşmayan İrəvan xanı isə vergi verməyi dayandırdı. Beləliklə, bir tərəfdən Kərim xan Zəndlə, digər tərəfdən Osmanlı dövləti ilə açıq münaqişədən çəkinən II İrakli İrəvana hücumu əlverişli məqama qədər təxirə salmağa məcbur olmuşdu.

Lakin II İrakli çox gözləməli olmadı. 1779-cu ildə Kərim xan Zənd vəfat etdi. Onun ölümündən sonra Mərkəzi İranda qarışıqlıq yarandı. Cənubi Qafqazda isə qubalı Fətəli xan daha da gücləndi. O, II İraklinin rəqibi olmaqla bərabər Azərbaycan xanlarını bir mərkəz ətrafında birləşdirmək və onları Kartli-Kaxetiya çarlığına qarşı qaldırmaq üçün qəti addımlar atmağa başladı. Fətəli xan ilk növbədə İrəvan və Gəncə xanlıqlarını öz tərəfinə çəkə bildi. II İrakli isə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla birləşdi. 1779-cu ildə onların birləşmiş qüvvələri iki dəfə Fətəli xanın qoşununu məğlub edərək qalib gəldi. Gəncə xanlığı müttəfiqlər tərəfindən ələ keçirildi (168,432).

Qubalı Fətəli xanı müəyyən müddətə zərərsizləşdirməyə bacaran II İrakli onun müttəfiqi İrəvan xanlığını yenidən vergi verməyə məcbur etmək qərarına gəldi. O, həmin il İrəvan xanından vergi tələb etdi. Lakin Hüseynəli xan rədd cavabı verdi (67,22). Xanın vergi verməkdən imtina etdiyini görəndə II İrakli oğlu Levonla birlikdə 1779-cu ilin sentyabrında 12 minlik qoşunla İrəvan xanlığına yürüşə başladı (71,156). Onun qoşununun tərkibində dağstanlılardan ibarət 5 min nəfərdən ibarət muzdlu döyüşçü də var idi (84, c.2, səh.73). Bəzi məlumatlara görə, II İraklinin qoşununun sayı 40 minə çatırdı və bu çoxsaylı qoşun müxtəlif xalqlardan ibarət olmuşdu (62,54). Digər məlumatda bu qoşunun sayı 20 minə çatdığı göstərilirdi (30,60).

Kartli-Kaxetiya qoşunlarının İrəvan xanlığına hücumunu eşidən yerli əhalinin bir hissəsi Bəyazid paşalığına qaçır (67,22). Hüseynəli xan II İraklinin tabe olmaq tələbini rədd edərək ona güclü müqavimət göstərmək qərarına gəlmişdi. Xan ilk əvvəl öz qüvvəsi ilə çarın qoşununu sərhəddə qarşılamağı qərara aldı. Lakin çoxsaylı qoşunun qarşısında tab gətirə

bilməyən İrəvan qoşunu qalaya çəkilərək mübarizəni davam etdirir. Kartli-Kaxetiya qoşunları sentyabrın 7-də qalanı mühasirəyə alır. Xanın başçılığı ilə qala sakinləri II İraklinin qoşununa güclü müqavimət göstərdilər. İrəvanlıların güclü müqaviməti mühasirənin uzanmasına səbəb olmuşdu (153,387; 67,22; 410,3).

Hüseynəli xan qalanın müdafiəsinə şəxsən özü başçılıq edirdi. Ermənilərin II İrakliyə rəğbətini bilən Hüseynəli xan onların xəyanətinin qarşısını almaqda xüsusi sayıqlıq göstərirdi. Məhz onun fəallığı nəticəsində qala uzunmüddətli mühasirəyə davam gətirə bildi. Məqsədinə nail olmayan II İrakli geri qayıtmağa məcbur olmuşdu. Bunun bir neçə səbəbi vardı. Əvvələ, mühasirənin uzanması, qala müdafiəçilərinin güclü müqaviməti, qışın yaxınlaşması II İraklinin planını pozmuşdu. İkinci səbəb Kartli feodallarının çara qarşı qiyamı olmuşdu. Onlar II İraklinin İrəvanda olmasından istifadə edərək katalikosla birlikdə Şirazda olan Aleksandr Bakarova məktub yazaraq onu Tiflisə dəvət etmişdilər. Bu xəbəri eşidən II İrakli oğlu Levonun başçılığı ilə İrəvanda bir dəstə qoşun saxlayaraq noyabr ayında geri qayıtmağa məcbur olmuşdu. Lakin heç bir şeyə nail olmayan Levon da sonradan İrəvanı tərk etmişdi (71,156; 67,22; 168,393).

II İraklinin geri qayıtmasında Çıldır hakiminin təzyiqləri də böyük rol oynamışdı. Belə ki, Kartli-Kaxetiya qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə alan zaman Hüseynəli xan Çıldır valisi Süleyman paşadan hərbi yardım istəmişdi. Süleyman paşa II İraklini Tiflisə hücum etməklə hədələyərək İrəvanın mühasirəsindən əl çəkməyə məcbur etmişdi (56,74-75; 46,189-190).

Bu yürüşdə II İrakli Hüseynəli xanı özünə tabe edə bilməsə də, onun qoşunu xanlığı güclü dağıntıya məruz qoymuşdu. Gürcü qoşunu çoxlu kənd dağıdaraq minlərlə əhali və mal-qara ələ keçirərək Kartli-Kaxetiya aparmışdı (67,22-23; 410,3; 415,163; 179,56; 62,56). Bu yürüş zamanı aparılan əsirlərin sayı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Lakin arxiv sənədində bu əsirlərin sayı haqqında şişirdilmiş rəqəmə rast gəlmək olar. Sənəddə göstərilir ki, «İrəvan xanının vergi vermədiyinə görə çar İrakli 12.000 qoşunla İrəvana gələrək şəhərətətrafını tutmuş, 15.000 evdən hər iki cinsdən olan yerli əhalini əsir edərək Tiflisə göndərmişdi» (71,156). Əgər nəzərə alınsa ki, II İrakli İrəvana hücum edərkən yerli əhalinin bir hissəsi qalaya sığınmış, digər hissəsi isə qonşu ölkələrə pənah aparmış, başqa bir hissəsi isə əlçatmaz yerlərdə məskən salmışdı göstərilən rəqəmin şişirdilmiş olduğunu başa düşmək olar.

Əsir aparılanların aqibəti xüsusilə acınacaqlı olmuşdu. Onların çoxu aclıqdan yollarda ölmüşdü. A.Araratlı əsərində əsirlərin vəziyyətini belə

təsvir edirdi: «İrakli tərəfindən alınmış əsirlərin əksəriyyəti dəhşətli vəziyyətdə idi. Onların paltar və ayaqqabısı yox idi. Bütün bunlar onlardan alınmış, yaxud qarət olunmuşdu. Çoxları yollarda aclıqdan ölmüşdü. Tiflisə gətirilmiş bir çoxları isə quldurlardan qorunmaq üçün əlçatmaz yerlərə səpələnmişdilər. Bir hissəsi isə, gürcü knyaz və zadəganları arasında paylanmışdı» (67,23). Əsir aparılanların hamısı xanlığın müsəlman əhalisi idi (39,90-91).

Ermənilərin canfəşanlıqına baxmayaraq, bu hadisədə Eçmiədzin kilsəsi də qarətə məruz qalmışdı. P.Butkov yazır ki, «II İraklinin qoşununun tərkibində olan dağstanlılar Eçmiədzin kilsəsinə hücum edərək onun 250 min rubl məbləğində əmlakını ələ keçirmişdilər (84, c.2, səh.74). II İraklinin bu yürüşü İrəvan xanlığına çox baha başa gəldi. Kəndlərin dağıdılması, əkin sahələrinin başsız qalması əhali arasında aclığa səbəb olmuşdu. İki il ərzində bir lider çörək 15 piastra **(ölçü, çəki və pul vahidlərinin izahı 328-ci səhifədə verilmişdir-E.Q.)** satılmışdı. Bahalığa baxmayaraq çox vaxt çörəyi də tapmaq olmurdu. Çoxları aclıqdan ölürdü (67,23).

Kartli-Kaxetiya qoşunu xanlığın ərazisini tərk etdikdən sonra xan bu hadisədə xəyanətkar mövqe tutduqlarına görə, Eçmiədzin kilsəsini və bəzi erməni əsilzadələrini cəzalandırmaq qərarına gəldi. Hadisənin şahidi olan Yeqor Xubov xatirələrində xanın ermənilərə qəzəbini belə təsvir etmişdi: «İrəvan qalasında qalanların (ermənilərin-E.T.) aqibəti acınacaqlı olmuşdu. Onlardan otuz nəfərini Hüseynəli xan ciddi cəzalandırdı. Onların maldövləti qarət olundu və bir nəfər erməni satqınlıqda günahlandırılıb qətlə yetirildi. Patrisi Simon qohumunun ölümünü görüb xeyli qəhərləndi. O, bu bədbəxtlərin günahından keçməyi xahiş etdi. Xan onun xahişinə əməl edib, cəzanı cərimə ilə əvəz etdi. Cərimənin böyük hissəsini patriarx özü ödəmişdi. Hətta patriarxın özü də xəyanətkarlıqda şübhəli bilinmişdi (410,4). Lakin arxiv materialına görə, Hüseynəli xanın əmri ilə Eçmiədzin kilsə rahiblərindən altı nəfər öldürülmüşdü (71,156). Bu mənbənin verdiyi məlumatı P.Butkov da təsdiq edir. O yazırdı: «Eyni zamanda xanlığın ərazisi II İrakli tərəfindən güclü dağıntıya məruz qaldığından İrəvan xanı Eçmiədzin kilsəsini cəzalandırmaq fikrinə düşür. Lakin bütün əmlaklar gizlədildiyinə görə, xan oraya hücum edərək altı rahibi öldürür (84, c.2,səh.74).

Kartli-Kaxetiya qoşunlarının hücumu zamanı xanlığın ərazisinin güclü dağıntıya məruz qalmasından istifadə edən qiyamçı qüvvələr fəallaşdı, quldurluq və özbaşnalıq daha da çoxaldı. Qiyamçı qüvvələri dəf etmək və xanlıqda qayda-qanun yaratmaq üçün Hüseynəli xan ilk növbədə II İrakli ilə sülh bağlamağı qərara aldı. Xan ilk növbədə çar qoşunları

tərəfindən əsir aparılmış irəvanlıların geri qaytarılması üçün tədbirlər görməyə başladı. 1780-ci ilin mayında Hüseynəli xan əsirləri geri qaytarmaq üçün Tiflisə qiymətli hədiyyələrlə nümayəndə heyəti göndərdi (5,451). Xan məktublarında II İrakliyə göndərdiyi müxtəlif hədiyyələr haqqında ətraflı məlumat vermişdi. Bu hədiyyələr arasında cürbəcür parçaları, zireh geyimləri, mal-qaranı, dəvəni və s. qeyd etmək olar (39,91-96). Lakin Kartli-Kaxetiya çarı elçiləri yaxşı qarşılasa da, xanın tələblərini yerinə yetirməyə tələsmədi. Elçilərin əliboş geri qayıtdığını gören xan ruhdan düşməyərək gürcü qızı olan xanımının başçılığı ilə Tiflisə yeni nümayəndə heyəti göndərdi. II İrakli ilə görüşən xanım Hüseynəli xana məktub göndərərək məqsədə çatmaq üçün çar yanında nüfuzu olan erməni katolikosunu bu işə cəlb etməyi xahiş etmişdi. Lakin katolikosun vasitəçiliyi də çarı yola gətirə bilməmişdi (130,71).

Lakin Hüseynəli xan məqsədinə nail olmaq üçün Tiflisə yeni-yeni nümayəndə heyəti göndərirdi. O, II İraklinin yanına oğlu Məhəmmədin də daxil olduğu üçüncü nümayəndə heyəti yolladı. Bu heyətin göndərilməsinə səbəb II İraklinin oğlu Levonun faciəli ölümü idi. Vəziyyətdən istifadə etməyə çalışan bu nümayəndə heyəti də sülh müqaviləsi bağlamağa nail ola bilmədi (130,70). Lakin II İrakli Hüseynəli xanın oğlunu məhrabanlıqla qarşılamış və ona İrəvan qoşunlarına sərkərdəlik vəzifəsi tapşırırmışdı (39,88-89). Buna baxmayaraq, bu heyət də məqsədə nail ola bilmədi.

Ruhdan düşməyən xan əsirlərin geri qaytarılması üçün II İrakliyə məktub göndərməyi davam edirdi. Hüseynəli xan başa düşürdü ki, dağıntıları aradan qaldırmaqda və təsərrüfatın dirçəldilməsində aparılan əsirlərin böyük rolu ola bilər. O, Tiflis sarayına göndərilən məktublardan birində bu haqda açıq yazmışdı. O, yazırdı: «O, hökmdarım, sahibimdən xahiş edirəm ki, mərhəmət edib, ehsan göstərərək bizə ciddi kömək göstərib, yardım etmək məqsədilə sizin ölkənizdə sakin edilən İrəvanlı xanəvarları (ailələri) öz başınıza sədəqə edərək hədiyyə və peşkəş kimi bizə bağışlayasınız. Onlar öz vətənlərinə qayıdaraq əkinçilik, kasıbkarlıqla məşğul olub sizin ömrünüzdə və dövlətinizə dua etsinlər. Onların qaytarılması...vilayətin abadlaşmasına...səbəb olacaqdır» (39,89).

Hüseynəli xanla heç cür razılığa gəlmək istəməyən II İrakli gözlənilmədən oğlu Levonun vəziri Georgi bəyin başçılığı ilə İrəvana nümayəndə heyəti göndərdi. Georgi bəy iki dəfə İrəvanda oldu və nəticədə hər iki ölkə arasında sülh müqaviləsi bağlandı. V. Qriqoryan Kartli-Kaxetiya çarının gözlənilmədən yola gələrək sülh bağlanmasını belə izah edir: «O zaman Qarabağ xanı olan İbrahimxəlil xanın Xoylu Əhməd xanla müharibəyə başlaması və onun üzərinə yürüş etməsi məlum olur.

İbrahimxəlil xanın müttəfiqi olduğu üçün İrakli ona yardım etməli idi, bundan başqa onun özü də Xoyu öz təsir dairəsinə salmaq istədiyindən oraya qoşun yeritməyə hazırlaşır. Xoya getmək üçün gürcü qoşunu İrəvandan keçməli idi. Bu səbəbdən o, gürcü qoşununun heç bir zərər çəkməməsi, lazım olduqda Hüseyinli xandan yardım alması üçün onunla barışmağa ehtiyac duyurdu. Bütün ehtimallara görə, Georgi bəyin danışıqları bu məsələ ətrafında getmiş və razılıq əldə edilmişdi» (130,71-72). Ola bilsin ki, Kartli-Kaxetiya çarının belə bir niyyəti olmuşdu. Lakin II İraklinin sülh danışıqlarına razılıq verməsinin əsas səbəbi Osmanlı dövlətinin bu məsələyə müdaxilə etməsi idi. Sultan şərq paşalarına İrəvan xanına hər cür kömək etməyi tapşırırdı. Kartli-Kaxetiya çarı ilə sülh müqaviləsinin bağlanmasında Axalsıq və Çıldır hakimləri böyük rol oynayırdı. Hüseyinli xan Axalsıq hakimi Süleyman paşanı sülh danışıqlarında vasitəçi kimi bu işə qoşmuşdu. Belə ki, o, bir neçə dəfə II İrakliyə məktub göndərərək İrəvandan əsir aparılmış müsəlman əhalisinin geri qaytarılmasını xahiş etmişdi. Lakin bu niyyəti baş tutmadıqda Süleyman paşaya məktub göndərərək əsirlərin acınacaqlı vəziyyətdə olduğunu bildirmiş və onların geri qaytarılmasında vasitəçi olmağa xahiş etmişdi (39,91). Buna razılıq verən Axalsıq paşanın adamları tezliklə İrəvana gəldi (130,69). Çıldır hakimi Süleyman paşa da sülh işində xüsusilə, fəal rol oynayırdı. Hüseyinli xandan sonra hakimiyətə gəlmiş oğlu Qulaməli xan sultana göndərdiyi məktubda bunu xüsusi qeyd etmişdi. O, yazırdı: «Keçmiş illərdə...əzəmətli vəziriniz, Çıldır vilayətinin hakimi Süleyman paşanın səyi və təşəbbüsü ilə Gürcüstanla sərhədlər barəsində xüsusi müqavilə bağlanmışdı» (39,73).

Beləliklə, 1781-ci ilin noyabrında Hüseyinli xan oğlu Qulaməlinin başçılığı ilə Tiflisə dördüncü nümayəndə heyəti göndərdi. Nəhayət, bu dəfə sülh bağlandı. Kartli-Kaxetiya çarının nümayəndəsi İvane Muxran bəy də İrəvana gəldi (130,71). Bağlanmış müqavilənin şərtlərinə görə, Hüseyinli xan II İrakliyə ildə 30.000 rubl (3.000 tımən-E.Q.) məbləğində vergi verməyi öhdəsinə götürmüşdü (84, c.2, səh.75; 226,97). Bundan başqa, İrəvan xanı lazım olduqda qoşunu ilə II İrakliyə kömək etməli idi. Xanlar varislərini təyin etmək üçün hökmən gürcü çarı tərəfindən təsdiq edilməli idi. Əvəzində II İrakli İrəvan xanlığını xarici və daxili düşmənlərdən qorumağı öhdəsinə götürdü (130,72). Müqavilə nəticəsində sağ qalan əsirlərin bir hissəsi geri qaytarıldı (39,75).

Kartli-Kaxetiya qoşunlarına qarşı mübarizə, sülh danışıqlarının uzanması İrəvan xanlığının daxili vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdı. İrəvan xanının ağır şərtlərlə müqavilə bağlamasının əsas səbəbi də bu idi. Belə ki, vəziyyətdən istifadə edən bir çox elatlar qiyam qaldıraraq ölkədə

qarışıqlıq yaratmağa çalışırdılar. Hüseynəli xan II İrakliyə yazdığı məktubların birində ölkədəki vəziyyəti belə qeyd edirdi: «Ölkədə baş verən hadisələr, üsyanlar, vaxtaşırı hücumlar İrəvan ölkəsi əhalisini var-yoxdan çıxarmışdı. Bizim xanlıq sülaləsinə qarşı keçmişdən ürəklərində kin bəsləyən, düşmən olan müxtəlif üsyançılar sakitlik, səssizlik ətəyindən əl çəkərək əyalətdəki kəndlərə od vururdular» (39,97-98). Bu üsyanın əsas iştirakçıları kolanılar və vedililər idi. Kolanıların bu işdə fəallığı xüsusilə seçilirdi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, Hüseynəli xanın hakimiyyətinin ilk dövrlərində kolanılar ona qarşı qiyam qaldıraraq Qrabağ xanlığının himayəsinə keçmək istəmişdilər. Xan hakimiyyətinə qarşı düşmən hərəkət sonralar da davam etmişdi. Onların başçılarından biri Novruzəli bəy Hüseynəli xanın II İrakliyə qarşı mübarizəsindən istifadə edərək tez-tez hakimiyyətə qarşı çıxırdı. Lakin Hüseynəli xan onu daima təqib edirdi. Təqibdən yayınan Novruzəli bəy kömək üçün Tiflis sarayına pənah aparmışdı. İrəvan xanlığını öz təsirində saxlamaq üçün belə qüvvələri daima dəstəkləyən II İrakli Novruzəli bəyi öz himayəsinə götürərək onu nümayəndə heyəti ilə birlikdə İrəvana göndərmişdi. Kartli-Kaxetiya çarı ilə yenidən sülh bağlamış Hüseynəli xan ələcsiz qalaraq onun günahından keçmiş və öz elinə getməyə icazə vermişdi. Bir neçə gün İrəvanda qaldıqdan sonra öz elinə qayıdan Novruzəli bəy xanlığın ağır vəziyyətindən istifadə edərək yenidən qiyam qaldırdı. O, niyyətini həyata keçirmək üçün özünə müttəfiq də tapa bildi. Belə ki, Novruzəli bəy xan hakimiyyətinə düşmən olan vedili Əlisultan Şadlıni öz tərəfinə çəkərək onunla ittifaq bağladı. Tezliklə xan hakimiyyətindən narazı olan qüvvələr qiyamçılara qoşuldu. Qiyamın gedişində Kolanı tayfası xüsusilə fəal idi. Qiyamçılar müvəffəqiyyət qazanmaq üçün Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla əlaqəyə girdilər. Onlar Qarabağ xanının yanına nümayəndə göndərərək yardım istəmiş və ona tabe olduqlarını bildirmişdilər. Qiyamçı qüvvələr kəndlərə hücumlar edərək qarətə məşğul olurdular. Hüseynəli xan qiyamı yatırmaq üçün öz sərkərdələrindən birini qoşunla onlara qarşı göndərdi. Bu xəbəri eşidən qiyamçılar xan qoşununa müqavimət göstərmək üçün əlçatmaz dağlara çəkildi. Hətta öz ailələrini də əlçatmaz yerlərə köçürdülər. Lakin xan qoşununun yaxınlaşdığını eşidən Novruzəli bəy və Əlisultan Şadlıni müqavimət göstərməyə cəsəret etməyərək, öz elini buraxaraq şəmşəddinli Əlisultanın yanına qaçdılar (39,86).

Qiyamçıların qaçdığını görəndə xanın adamları onların mənsub olduqları el və tayfaları dağlardan endirmək, evlərinə qayıtmaları üçün danışqlar aparmağa başladı. Əhaliyə qorxmadan öz evlərinə qayıtmağa icazə verildi. Çoxlu danışıq, söz-söhbətdən sonra əhali dağlardan enməyə və itaət etməyə

razılıq verdilər. Onlarla razılığa gəldiklərinə əmin olan xanın adamları əhalini öz yerlərinə qayıtmağa nəzarət etmək məqsədilə orada 40 nəfərlik dəstə saxlayaraq, qalan qoşunla geri qayıtdılar. Lakin əsas qoşun hissələri getdikdən sonra qiyamçılar Qarabağdan aldıkları köməklə birlikdə orada saxlanılan dəstəyə hücum edərək hamısını qılıncdan keçirdi və əmlaklarını qarət etdilər. Bu xəyanətkar hərəkəti eşidən Hüseynəli xan dərhal oraya yenidən qoşun göndərdi. Nizami qoşun qəti hücumla keçərək qiyamçıları məğlub etdi. Qalib gəlmiş xanın qoşunu qiyamçıların əmlakını və mal-qarasını qarət etdi» (39,87). Qeyd etmək lazımdır ki, bu üsyanın yatırılmasında II İraklinin də köməyi olmuşdu. O, üsyanın qarşısını almaq üçün sərkərdələrindən birini İrəvana göndərmişdi (39,97-98). Bu qiyam 1782-ci ilin baharında və yayında olmuşdu.

Müdaxilə nəticəsində dağıntıya məruz qalmış xanlıq təsərrüfatını bərpa etməklə məşğul olan Hüseynəli xan tezliklə, qonşu Naxçıvan xanlığında baş verən siyasi hadisələrə qoşuldu. Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin 80-ci illərin əvvəllərində bir tərəfdən Xoşlu Əhməd xan Dünbülü, digər tərəfdən isə Qarabağlı İbrahimxəlil xan, Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli və İrəvan xanı Hüseynəli xan arasında Naxçıvan xanlığında möhkəmlənmək uğrunda mübarizə başlanmışdı. Müttəfiqlərin səyi nəticəsində kəngərli tayfasından olan Abbasqulu xan hakimiyyətə gəldi (29,49). Lakin bununla razılaşmayan Xoşlu Əhməd xan Naxçıvan xanlığının daxili işlərinə qarışmaq üçün fürsət axtarırdı. Bu məqsədlə Əhməd xan Naxçıvanlı Abbasqulu xandan torpaq iddiası edərək həmin xanlığın tərkibinə daxil olan Nazik və Şükürlü kəndlərini ona güzəştə getməyi tələb etdi. Onun bu tələbi Abbasqulu xan tərəfindən rədd edildi. Rədd cavabı alan Əhməd xan qoşunlarını Naxçıvan xanlığının sərhədlərinə yeritdi. Güclü Xoş qoşunlarına müqavimət göstərmək iqtidarında olmayan Abbasqulu xan Naxçıvanı tərk edərək Zəngəzurə gəldi. Lakin Əhməd xan Naxçıvanda çox qala bilmədi. İrəvanlı Hüseynəli xan ona məktub yazaraq Naxçıvandan çıxmağı tələb etmiş, əks-təqdirdə Əhməd xana qarşı hərbi əməliyyata başlayacağı ilə hədələmişdi (3,220). Bunun ardınca İrəvan xanı Naxçıvana qoşun yeritdi. İrəvan xanının bu addımını İbrahimxəlil xanın və II İraklinin müdafiə etdiyini başa düşən Əhməd xan Naxçıvanı tərk etdi. Lakin İrəvan qoşunu da burada çox qala bilmədi. Buna səbəb Abbasqulu xanın yenidən Naxçıvana qayıtması olmuşdu. (3,220).

Lakin Əhməd xan öz məqsədindən geri çəkilmək niyyətində deyildi. O, Naxçıvanda baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Hakimiyyətə yenidən qayıdan Abbasqulu xanın siyasəti yerli əhalinin narazılığına səbəb olmuşdu. Hətta xanın qohumları ilə münasibətləri çox kəskin idi. Hüseynəli xan

Naxçıvan dövlət başçılarına, əyanlarına göndərdiyi məktubunda «...Abbasqulu xanın qohum-əqrəbələrinin ona olan pis münasibətləri ilə əlaqədar olaraq öz ana vətəni Naxçıvanı tərk etməyə məcbur olduğunu» yazmışdı (39,11). Naxçıvanda olan qarışıqlıqdan istifadə edən Əhməd xan planını həyata keçirmək məqsədi ilə əlverişli fürsətin yarandığını görərək kömək üçün İsfahan hakimi Əlimurad xan Zəndə müraciət etdi. İsfahan hakimi bu fürsəti əldən vermək istəməyərək sərkərdəsi Gülşirəli xanın başçılığı altında Naxçıvana qoşun göndərdi. Bu qoşunların köməyi ilə Abbasqulu xanın əmisi oğlu Cəfərqulu xan Naxçıvanda hakimiyyətə gətirildi (3,220). Hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan Abbasqulu xan İrəvana gəlir və dost-tanışları ilə məsləhətləşdikdən sonra Tiflis sarayına pənah aparmışdı. O, hakimiyyəti geri qaytarmaq üçün II İraklidən hərbi yardım istəyir. Kartli-Kaxetiya çarı isə onun vəziyyətini həll etmək üçün öz nümayəndələrini xüsusi məktubla Hüseynəli xanın yanına göndərdi. O, göndərdiyi məktubda Hüseynəli xana nümayəndələrlə məsləhətləşib Abbasqulu xanın məsələsini həll etməyi tapşırırmışdı (39,11-13). Lakin bölgədə qüvvələr nisbətinin dəyişməsi, Hüseynəli xanın ölümü İrəvanı bu mübarizədən kənar qoydu.

İrəvan xanı Hüseynəli xan xarici siyasətində Azərbaycan xanlıqları ilə dostluq münasibətləri saxlamağa çalışırdı. Onun yazdığı məktublardan görünür ki, xan ömrünün sonlarına yaxın xoylu Əhməd xanla, qarabağlı İbrahimxəlil xanla münasibətləri nizama sala bilməmişdi. Naxçıvanda baş vermiş hadisələrdə mənafələrinin toqquşmasına, II İrakli ilə Əhməd xan Dünbülünün düşmənçiliyinə baxmayaraq, Hüseynəli xanla Xoy xanı arasında səmimi münasibətlər yaranmışdı. Xanlar yazdıqları məktublarında dostluqdan bəhs edir və bir-birinə hədiyyələr göndərirdilər. Hətta Hüseynəli xan böyük oğlu Qulaməlini Əhməd xanın qızı ilə evləndirməklə onunla qohum olmaq niyyətində idi (39,13-21). Görünür, bu nikahla Hüseynəli xan güclü Xoy xanının hərbi qüvvəsindən yararlanmaq istəyirdi. Lakin Hüseynəli xanın qəfl ölümü bu niyyətin həyata keçməsinə mane oldu.

İrəvan xanlığının Qarabağ xanlığı ilə münasibətləri çox zaman dəyişkən olmuşdu. Yuxarıda Hüseynəli xandan əvvəlki dövrləri izlədikdə görürük ki, Qarabağ xanları daim İrəvanda möhkəmlənməyə çalışmışlar. Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan İrəvanın çətin vəziyyətindən istifadə edərək Göyçə gölündən şərqdə yerləşən, Tərtər çayına qədər torpaqları ələ keçirib öz xanlığına qatmışdı. Bu haqda aşağıda bəhs ediləcəkdir. Hətta «Qarabağnamə» müəlliflərinin əksəriyyəti iddia edir ki, İbrahimxəlil xan başqa ərəzilərlə birlikdə İrəvanı da öz təsirinə almışdı. Guya burada kimi istəsə işdən götürmək, yenisini təyin etmək onun əmri ilə icra edilirdi (41,48, 37,120-121; 38,24; 32,126). «Qarabağnamə» müəlliflərindən fərqli

olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ xanları xanlıq daxilində baş verən hadisələrdən yararlanaraq İrəvanda möhkəmlənməyə çalışsalar da, heç zaman buna nail ola bilməmişlər. Bunun əsas səbəblərindən **biri** bölgə uğrunda güclü Qarabağ xanlığı ilə mübarizə apararı, Rusiya dövlətinə arxalanan Kartli-Kaxetiya çarının İrəvanda təsirinin böyük olması idi. **İkincisi**, Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasındakı münasibətlər də bu cür vəziyyətin yaranmasında böyük rol oynamışdı. Bu münasibətlərdə xüsusilə İrəvan xanlığı uğrunda mübarizə əsas yeri tuturdu. Digər tərəfdən isə bacarıqlı dövlət xadimi Hüseynəli xan bölgədə baş verən hadisələri düzgün qiymətləndirir, İbrahimxəlil xanla dostluq münasibətləri saxlamağa çalışırdı. Xan onun hakimiyyətinə qarşı çıxan qiyamçıların kömək üçün Qarabağ xanına müraciət etməsinə baxmayaraq, həmsərhəd olduğu bu xanlıqla normal qonşuluq münasibətlərini qorumağa çalışırdı. Onun İbrahimxəlil xana göndərdiyi məktubda dostluqdan və səmimiyyətdən söhbət getdiyinin şahidi olur (39,78-79). Hüseynəli xan ömrünün sonlarına yaxın İbrahimxəlil xanla münasibətləri yaxşılaşdırmağa çalışmışdı.

Georgievski müqaviləsi və İrəvan uğrunda mübarizə

XVIII əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Cənubi Qafqazda vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi. Bunun səbəbi rus-gürcü ittifaqının bölgə üçün təhlükəli olan siyasəti idi. II İrakli güclü müttəfiq olmadan Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını, xüsusilə İrəvan xanlığı ərazisini öz dövlətinə birləşdirilməsinin qeyri-mümkün olduğunu başa düşürdü. Apardığı siyasətlə bölgə dövlətlərinin-Osmanlı imperiyasının, Azərbaycan xanlıqlarının, Dağıstan siyasi qurumlarının nifrətini qazanmış Kartli-Kaxetiya çarı bu birlikdən qorxaraq Rusiyanın himayəsinə keçməyə çalışırdı. Belə plan hələ XVIII əsrin 50-ci illərin sonları- 60-cı illərin əvvəllərində II İraklinin atası çar Teymurazın hakimiyyəti illərində mövcud olmuşdu. Lakin onun qəfl ölümü bu işi yarımçıq qoymuşdu (84, c.1, səh.241; 194,130-131). Gürcü çarı məqsədini həyata keçirmək üçün Rusiya hökmdarı II Yekaterinaya xüsusi layihə ilə müraciət etmişdi. Cənubi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə cəhd edən Rusiya Kartli-Kaxetiya çarlığının müraciətini məmnuniyyətlə qəbul etdi. Nəticədə 1783-cü il iyulun 24-də Georgievskdə bağlanmış müqaviləyə görə, Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiya dövlətinin təbəəliyinə keçdi (84, c.2. səh,11; 180,67-70; 148,9; 61,277-286; 168,436; 192,168-171; 226,118-128). Bunun ardınca S.D.Burnaşovun başçılığı ilə iki rus batalyonu Tiflisə daxil oldu (417, ,22).

Georgievski müqaviləsi bölgədə böyük səs-küyə səbəb oldu və qonşu dövlətləri bərk təşvişə saldı. Bu hadisə Kartli-Kaxetiya çarlığının həmin

dövlətlərlə yaxşı olmayan münasibətlərini daha da kəskinləşdirdi. Müqavilədə Azərbaycan xanlarını təşvişə salan müddialardan biri isə II İraklinin adının təmtəraqlı və şişirdilmiş formada göstərilməsi idi. Burada Kartli-Kaxetiya çarının adı belə qeyd olunur: «..., Qazaxın mtavarı (hakim knyazı-E.Q.), Borçalının mtavarı, Şəmşəddilin mtavarı, Qaxın mtavarı, Şamaxının mtavarı, Şirvanın mtavarı, Gəncə və İrəvanın padşahı» (168,437). (Bildiyimiz kimi, Kartli-Kaxetiya çarı Şirvanda və onun mərkəzi Şamaxıda heç bir zaman nüfuz sahibi olmamışdı. Digər tərəfdən, beynəlxalq vəziyyətlə və ara müharibələri ilə əlaqədar olaraq Gəncə və İrəvan xanlıqları müxtəlif dövrlərdə Kartli-Kaxetiya çarlığından nominal asılı olmuşdu. Lakin bu asılılıq yalnız vergi verməklə məhdudlaşdı-E.Q.). P.Butkov yazır ki, «Rus qoşunları Gürcüstana (Kartli-Kaxetiya-E.Q.) daxil olduqdan sonra onun (II İrakli-E.Q.) vəziyyəti pisləşdi; onun təbəəliyində olan elat və ya köçəri tatarlar (azəri türkləri-E,Q.) və başqa müsəlman əhalisi ona itaət etməkdən imtina etdi. O, Azərbaycanda əvvəlki nüfuzunu itirdi və oradan alınan hədiyyələrdən məhrum oldu. Gəncə tamamilə ondan uzaqlaşdı, Xo-ylu Əhməd xanla qohum olan İrəvan xanı bac verməkdən imtina etdi...» (84, c.2, səh,177-178).

Rusiya dövləti bu müqavilə ilə Azərbaycan xanlarına və Dağıstan hakimlərinə təsir göstərmək üçün Kartli-Kaxetiya kimi əlverişli strateji meydan əldə etdi. Georgievsk müqaviləsi bölgə uğrunda yeni rus-osmanlı rəqabətinin gərginləşməsinə səbəb oldu. N.Dubrovin əsərində Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazdakı siyasətini belə təsvir edirdi: «Osmanlı hakim dairələri bizim qoşunların Gürcüstana gəlməsini nəinki bəyənmədilər..., hətta nə pul, nə də hədiyyə əsirgəməyərək qonşu hakimləri Gürcüstana qarşı qaldırmağa cəhd etdilər. Osmanlı dövləti Gürcüstanı o dərəcəyə qədər dağıtmaq istəyirdi ki, rus qoşununu ərzaqla təmin edə bilməsin və qonşu hakimləri oraya daimi yürüslə qorxutmaqla onu (II İrakli-E.Q.) Rusiya dövlətindən himayədarlıq axtarışından çəkəndirsin. Osmanlı dövlətinin səyah və tacir adı altında olan nümayəndələri bütün Cənubi Qafqaza yayılaraq müsəlman əhalisini inandırmağa çalışırdılar ki, Rusiya İrakliyə bütün İrani işğal etmək sözü vermişdi» (148,83). Müqavilədən dərhal sonra Rusiya öz planlarını həyata keçirmək üçün gerçək addımlar atmağa başladı. II Yekaterina hökumətini qəti addımlar atmağa məcbur edən əsas səbəblərdən biri də Kərim xan Zənd öldükdən sonra Mərkəzi İranda Əlimurad xanın hakimiyyəti ələ keçirməsi idi. Müxalif qüvvələrin müqaviməti ilə üzleşən Əlimurad xan hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün güclü müttəfiqə ehtiyac olduğunu başa düşərək, kömək üçün Rusiya hökumətinə müraciət edərək İranın şahı kimi tanınmasını xahiş etdi. Bunun müqabilində Qaradağ,

Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını Rusiyaya güzəştə getməyə söz verirdi (84, c.2, səh.148; 61,150; 121,69-73). Əlimurad xan eyni zamanda Osmanlı sultanının Azərbaycan xanlıqlarının daxili işlərinə qarışmasının qarşısını almağa çalışırdı. O, sultana yazdığı məktubunda II İraklini və Rusiyanı dəstəklədiyini bildirmişdi (44,46, 53-54; 121,48-49).

Bölgədə öz siyasəti üçün əlverişli vəziyyətin yarandığını gören II Yekaterina qəti addımlar atmağa başladı. 1783-cü il iyulun 30-da rus komandanlığı sayı 17-ə çatan Azərbaycan xanlarına və Dağıstan hakimlərinə Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsinə keçdiyini bildiren fərmanlar göndərərək, onlardan da belə hərəkət etmələri təklif olunurdu (14,181). Fərmanları yerlərə çatdırmaq üçün sekund-mayor (XVIII əsrdə rus ordusunda kapitan rütbəsinə bərabər zabit rütbəsi-E.Q.), qraf Apraksin və poruçik (çar ordusunda zabit rütbəsi-E.Q.), knyaz Çelokayev Tiflisə göndərildi (130,78-79).

Georgievsk müqaviləsindən sonra İrəvan xanlığı uğrunda hər iki birlik arasında mübarizə gücləndi. Lakin Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə baş verən müharibədən sonra ölkəsinin dağılmış təsərrüfatını bərpa etməklə və hakimiyyətinə qarşı qiyamları, narazılıqları yatırmaqla məşğul olan Hüseynəli xan bu ziddiyyətlərdən yararlanmağa çalışırdı. O, bitərəf mövqə tutaraq, hər iki tərəflə məktublaşır və dostluq münasibətləri saxlamağa çalışırdı. Hüseynəli xan İrəvanda hər iki tərəfin nümayəndələrini eyni səviyyədə qəbul edirdi. Bunu türk tədqiqatçıları da etiraf edirlər. Məsələn, M.A.Çakmaq yazır ki, «Osmanlı dövlətilə yaxın münasibətdə olan İrəvan xanı Hüseynəli xan və başqa Azərbaycan xanları Osmanlı dövləti tərəfindən gələn hədiyyələri qəbul etməkdən çəkinirdilər» (48,54). Başqa bir Türkiyə tədqiqatçısı etiraf edirdi ki, «...İrəvan ərazisinə göndərilmiş rus mühəndisləri İrəvan xanı Hüseynəli xan tərəfindən məmnuniyyətlə qəbul edilirdi» (48,54). Digər tərəfdən, Hüseynəli xanın II İrakliyə yazdığı məktublardan bunu görmək mümkündür. Onun məktublarından aydın olur ki, Hüseynəli xan bayramlarda və yaxud adi günlərdə II İrakliyə hərbi geyimlər, müxtəlif növlü parçalar, cins atlar, dəvələr və s. kimi hədiyyələr göndərməkdə davam edirdi. Məktublarda dostluq və sədaqətdən danışılırdı (39,91-92, 93-99). Hətta o, Əhməd xan Xoylu və Kartli-Kaxetiya çarı arasında olan münaqişələrə qarışmaz və Xoy xanına «... bu ölkədə (İrəvan xanlığında-E.Q.) müəyyən işlərin həlli, bir sıra işlərin görülməsi əlahəzrət Valinin icazəsi və razılığı olmadan mümkün deyil. ...Sizin aranızda dostluq və sülh münasibətləri hələ də möhkəm əsaslar üzərində dayanmamışdı. Aranızda münaqişələr, ziddiyyətlər və düşmənçilik hələ də davam edir...Valinin məndən inciməsinə və üz döndərməsinə səbəb ola bilər. O, bunu bəhanə

edərək dostluq etməkdən çəkinər və bizim xeyrimizə olmayan işlərə əl atar» məzmununda məktub yazmaqla mövqeyini bildirmişdi (39,31).

1783-cü ilin oktyabrın sonları- noyabrın əvvəllərində qraf Apraksin İrəvana gəldi. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1782- ci il dekabrın sonlarında rus komandanlığının tapşırığı ilə doktor Y.Reyneks İrəvana gəlmişdi. O, 1782-1784-cü illərdə knyaz Q.A.Potyomkinin Tiflis sarayında agenti olmuşdu (170,86). Zahirə bu missiyanın fəaliyyətinə ticarət donu geydirilsə də, Y.Reyneksin missiyasının əsl məqsədi sırf kəşfiyyat işi idi. O, siyasi məsələlərlə bağlı xanla danışıqlar aparmalı və İrəvanla bağlı müdafiə xətlərini müzakirə etməli idi. Hüseynəli xan bunu bilsə də, doktor Y.Reyneks İrəvanda atəşfəşanlıqla, təntənəli surətdə qarşılanmış və dörd gün xanın qonağı olmuşdu. İrəvan qalasında olan Reyneks onun planını çəkmiş, ticarət anbarlarına baxmış və lazım olan qeydlər aparmışdı. O, hətta Rusiyanın himayəsinə keçməyə hazır olması barədə xandan vədlər almışdı (71, 215-217).

Qraf Apraksin İrəvana gələndə Hüseynəli xan tərəfindən eyni təntənə ilə qarşılandı. O, baş komandan Q.A.Potyomkinin fərmanını, onun qohumu və köməkçisi P.S.Potyomkinin məktubunu qiymətli hədiyyələrlə birlikdə xana təqdim etdi. Məktubda Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiya himayəsinə keçdiyi bildirilir və Hüseynəli xandan İrakliyə tabe olmağı, ona itaət etmək təklif edilirdi. Rusiya ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəməyən Hüseynəli xan 1783-cü il oktyabrın axırlarında Q.A.Potyomkinə ağıllı və hiyləgər bir məktub göndərmişdi. O, yazırdı: «...səmimilik, kiçik pərvərlik ruhunda yazılmış mehriban mübarək əmriniz ...mayor qraf Apraksin vasitəsilə bizə çatdı...Fərmanda əzəmətli, cəlallı hökmdarımız İrakli xanla birləşmək, ona nökrçilik etmək, itaətkar olmaq və sair tələb olunur. ...Azərbaycan xanlarından fərqli olaraq bizim ölkəmizin Gürcüstan ölkəsi ilə həmsərhəd olması bütün işlərdə həmin dövlətlə həmrəng olmağa, onun qüdrətli, səmimi bədəsindən sərməst olmağa səbəb olmuşdu» (39,115-116; 71,265-266). Onun II İrakliyə göndərdiyi digər məktubda gileyənərək ona tabe olduğunu bildirmiş, başqalarının (rus komandanlığının-E.Q.) bu işə qarışmasına etiraz etmişdi (39,118-119).

Hüseynəli xan eyni zamanda sultan fərmanlarını da qəbul edirdi. Rusiyanın fəallaşmasından narahat olan Osmanlı sultanı öz nümayəndələrini Azərbaycana göndərərək xanları Rusiya hökumətinə qarşı birgə mübarizə aparmağa çağırırdı (148,24). Kartli-Kaxetiyanın Rusiyanın himayəsinə keçməsi nəinki Osmanlı dövlətini, həm də güclü Azərbaycan xanlarını- Qubalı Fətəli xanı, Qarabağlı İbrahimxəlil xanı, Xoy xanı Əhməd xan Dünbülünü ciddi narahat edirdi. Qubalı Fətəli xan II İraklinin İrəvan

xanlığının daxili işlərinə qarışmasına etiraz edərək, II Yekaterina hökumətinə bu haqda şikayət etmişdi. O, 1782-ci ildə II İraklinin Azərbaycan xanlıqlarının və xüsusilə, İrəvan xanlığının daxili işlərinə qarışmasından və vergi almasından bəhs edən məktub yazmaqla öz narazılığını bildirmişdi (58, 178-182).

Rus-gürcü qoşunlarının İrəvan xanlığını işğal edəcəyindən qorxan bu xanlar Osmanlı sarayı ilə sıx əlaqə saxlayırdılar. Kartli-Kaxetiya çarlığının əsas rəqibi olan xoylu Əhməd xan II İraklinin güclənməsinin qarşısını almaq üçün daha da fəallaşdı. Onun siyasətini sultan da dəstəkləyirdi. Osmanlı sultanı fərmanların birində İrəvana qarşı Azərbaycan xanlarını xoylu Əhməd xan Dünbülünün ətrafında sıx birləşməyə çağırırdı. Fərmanda deyilirdi: «Urus və Gürcüstan əsgərləri İran, Osmanlı vilayətlərinin, xüsusilə Azərbaycan şəhər və kəndlərinin, bəlkə də Osmanlı və İranın əldə edilməsi üçün qapı yol olan mübarək İrəvan qalasını tutmaq, istila etmək məqsədilə hərəkət etsələr Azərbaycan xanları yüksək mərtəbəli, ali məqamli Əhməd xan Dünbülünün başçılığı ilə birgə müqavimət və mübarizəyə girişsələr» (39,73). Sultan eyni zamanda Anadolu hakimlərinə-Ərzrum, Qars, Çıldır, Bəyazid və Axalsıq paşalarına fərmanlar göndərərək rus-cürcü qoşunlarının İrəvan xanlığına hücum edəcəyi təqdirdə Hüseynəli xana kömək göstərmələrini tapşırırmışdı (56,102-103; 192,203; 46,183; 48,53). Digər tərəfdən, sultan Hüseynəli xanı öz tərəfinə çəkmək üçün ona xüsusi fərmanla Anadolu vilayətlərinin **bəylərbəyi gəriliyi titulu**nu bağışlamışdı (39,119-120). Hüseynəli xan da öz növbəsində sultanla və Anadolu paşaları ilə tez-tez məktublaşırdı. Xanın sultana, Anadolu paşalarına yazdığı məktubların məzmunundan bəlli olur ki, həmin illərdə İrəvan xanlığı Osmanlı dövlətilə də sıx əlaqə saxlamışdı.

İrəvan xanlığı Qulaməli xanın və Məhəmməd xanın dövründə

Bölgədə Rusiya-Osmanlı rəqabətinin qızışdığı bir zamanda Hüseynəli xan vəfat etdi. «İrəvan xanlığı» əsərinin müəllifləri Hüseynəli xanın üsyan nəticəsində öldürüldüyünü iddia edirlər. Əsərdə göstərilir ki, Hüseynəli xanın ona tabe olmaqdan boyun qaçırıldığını gören II İrakli İrəvanda hakimiyyət dəyişikliyi etməklə özünə sadıq şəxsi hakimiyyətə gətirməyi qərara almışdı. Bu məqsədlə, çar xanın qardaşı Məhəmməd həsən xanla gizli danışıq aparmışdı. Lakin bu plan baş tutmamışdı. Çünki 1783-cü ilin noyabrın əvvəllərində İrəvanda baş vermiş üsyan nəticəsində Hüseynəli xan və qardaşı Məhəmməd həsən xan öldürüldü (30,69). Lakin heç bir mənbəyə əsaslanmayan müəlliflərin əksinə olaraq istər yerli, istərsə də rus və osmanlı sənədlərində Hüseynəli xanın öz əcəli ilə öldüyü bildirilirdi. Mənbədə

göstərilir ki, 1783-cü il noyabrın 9-da Hüseynəli xan qəflətən xəstələnərək vəfat etdi. Onun cənəzəsi Bağdada aparılaraq orada dəfn edildi (Ola bilsin ki, xanın öz vəsiyyətinə görə-E.Q.) (71,274; 4,342). Bəzi sənəddə xanın oktyabrın 25-də gecə saat 5-də vəfat etdiyi göstərilir (39,113-114; 4,341.). Əgər Hüseynəli xanın oktyabrın axırı-noyabrın əvvəllərində İrəvana gəlmiş qraf Apraksinlə görüşdüyünü nəzərə alsaq, onda onun noyabrın 9-da vəfat etdiyini qəbul edə bilərik.

Xanın qəflətən ölümü İrəvanda böyük çaxnaşma yaratmışdı. Hüseynəli xanın dəfnindən istifadə edən bir dəstə şəxs hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Hüseynəli xanın vəfatından sonra onun iki kiçik oğlu qalmışdı. Osmanlı sənədində göstərilir ki, Hüseynəli xanın 15 yaşlı oğlu Qulaməli atasının dəfni ilə məşğul olarkən yerli əyanlardan Usmi bəy tərəfdarları ilə üsyan qaldıraraq İrəvan qalasını ələ keçirmişdi (56,74). Lakin mərhum Hüseynəli xana sadıq olan qüvvələrin təzyiqi nəticəsində hakimiyyəti qeyri-qanuni zəbt etmək istəyən qüvvələr geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Həmin qüvvələrin II İrakliyə ayrı-ayrı vaxtlarda göndərdiyi iki məktubu bunu bir daha sübut edir. Birinci məktubun məzmunu belə idi : «Bu səmimilər cənnət məkan xanın vəfatından sonra birlikdə möhkəm imanla, səmimi niyyətlə, riyasız olaraq həmin xanın övladlarından birinin dünyada yaşadığı təqdirdə ətəyindən əl götürməklə, qəddarlıq, vəfasızlıq etməməyə, onun yerində başqasına itaət etməməyə and içib əhd-peyman etdik. O əlahəzrət də həmin məsələdə, mərhum, cənnətməkan xanın övladları məsələsi barəsində bizlərin sədaqətli olmasına, birləşib ittifaq yaratmasına inanması lazımdır. İnşallah bu acizlər heç vaxt hörmətli, mərhum xanın böyük haqlarını unutmayıb, ona olan əhd-peyman, fədakarlıq, itaətkarlıq yolundan kənara çıxmayıb və bu dəfə olan andımıza axıradək sədaqətli qalacağıq» (39,57-58). İkinci məktub isə 158 nəfərin imzası ilə yazılmışdı. Bu məktubda isə İrəvan ağsaqqalları Qulaməli xanın namizədliliyini dəstədiklərini göstərmişdi. Məktubda Hüseynəli xanın xəstəlikdən ölməsindən, İrəvanda baş verən qarışıqlıqdan bəhs edilir və II İrakliyə Qulaməlinin xan seçilməsinə dəstək verməsi xahiş olunurdu. Məktubun sonunda deyilirdi: «...ali həzrət, vəlinəmətin daima kölgə salan qüdrətindən xahiş olunur ki, özünüzün cənnət məkan Hüseynəli xana bəslədiyiniz məhəbbət, mehribanlıqla əlaqədar olaraq bu vilayətin arzusuna müvafiq Çuxursəd, İrəvan hökmranlığı fərmanını mərhumun ali şöhrətli böyük oğlunun adına bəxşiş və ehsan edəsiniz. Eyni zamanda Çuxursəd, İrəvan əhalisi adına mərhumun oğluna tabe olması və itaət etməsi haqqında yenidən fərman verilməsi xahiş olunur» (39,113-114; 4,341; 195,110). Əslində II İrakliyə göndərilən bu məktublar formal xarakter daşıyırdı. Çünki

hər iki məktubun məzmunundan görünür ki, xan ailəsinə sadıq olan qüvvələr yalnız onun varislərinə itaət edəcəyini qəti bildirmiş və Tiflis sarayına nümayəndə heyəti göndərməmişdən qabaq Qulaməlinin namizədliyini dəstəkləyərək hakimiyyətə gətirmişdilər. Yuxarıda göstərilən müqaviləyə əsasən Hüseynəli xandan sonra onun hakimiyyətə gələn hər hansı varisi II İrakli tərəfindən təsdiq edilməli idi. Lakin xana sadıq olan qüvvələrin II İrakliyə bu məqsədlə müraciət etməsi çox güman ki, Hüseynəli xanın vəfatından sonra İrəvanda qarışıqlıq düşməsindən və bundan istifadə edərək Kartli-Kaxetiya çarının müdaxiləsindən ehtiyat etmələri idi. İrəvan əhalisinin mərhum xanın böyük oğlu Qulaməlini dəstəklədiklərini görəndə II İrakli onların iradəsi ilə razılaşmağa məcbur olmuşdu. Məhz bu səbəbdən o, kürəkəni Baqratonu fərmanla, qiymətli hədiyyələrlə İrəvana göndərərək Qulaməlini xan kimi tanıdığını bildirmişdi (4,342; 395,5; 415,164; 30,69).

Qulaməli xanın (1783-1784) səkkiz aylıq hakimiyyəti İrəvan xanlığının ən ziddiyyətli dövrlərindəndir. Onun hakimiyyəti dövründə xanlıqda öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Osmanlı dövləti ilə Rusiya qüvvələri arasında gizli mübarizə gedirdi. Qulaməli xanın çox gənc və təcrübəsiz olmasından istifadə edən bu iki dövlət İrəvan xanlığını öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. Əgər Hüseynəli xan hər iki tərəf arasında bitərəf mövqə tuturdusa, Qulaməli xanın dövründə İrəvan xanlığı Osmanlı dövlətilə daha da yaxınlaşdı. Bu dövrdə Cənubi Qafqazda Osmanlı təbliğati daha da güclənmişdi. Xanın cavan və təcrübəsiz olmasını nəzərə alan bəzi Osmanlı paşaları II İraklinin İrəvanı ələ keçirəcəyindən narahat olaraq onunla sıx əlaqə saxlayırdılar. Atasının ölümü ilə əlaqədar olaraq başsalığına gəlmiş Axalsıq, Ərzurum, Qars və Bəyazid paşalıqlarının nümayəndələri fürsətdən istifadə edərək Qulaməli xanla danışıqlar aparır və İrəvan qalasını sultana verməsi üçün onu dilə tuturdular (3,285).

Digər tərəfdən Osmanlı emissarları müxtəlif hədiyyə və məktublarla sultan tərəfindən Azərbaycana və Dağıstana göndərilirdi. 1783-cü ilin sonlarında-1784-cü ilin əvvəllərində Xəlil Əfəndinin başçılığı ilə bir Osmanlı nümayəndəliyi gizli olaraq Cənubi Qafqaza gəlmişdi. Sultan bu nümayəndə heyəti ilə göndərdiyi məktubda bütün Azərbaycan xanlarını Rusiyaya qarşı birləşməyi məsləhət görərək rus qoşunlarını Azərbaycan və Osmanlı ərazisinə buraxmamağı tövsiyə edir və rusların Qafqaza çəkdiyi yolları dağıtmağa çağırırdı. Bunun üçün o, dövlət xəzinəsindən 57 kisə pul mükafatı verəcəyini vəd etmişdi (195,147-148; 192,203). Xəlil Əfəndi İrəvanda da olmuşdu. Onun Qulaməli xanla danışıqları müsbət nəticə vermişdi. Qulaməli xan Çıldır valisi Salman paşaya yazdığı məktubda, os-

manlılarla həmrəy olduğunu bildirərək Azərbaycanda baş verən hadisələr barədə ona qiymətli məlumat göndərmişdi. Məktubdan görünür ki, sultan Qulaməli xanı öz tərəfinə çəkmək üçün onu **mir-e-miran** vəzifəsi ilə təltif etmişdi. Eyni zamanda osmanlı paşalarına zəruri vaxtlarda ona hərtərəfli yardım göstərmələri haqqında əmr verilmişdi (39,68-69).

Beləliklə, Osmanlı təbliğatı nəticəsində Qulaməli xanın II İrakliyə münasibəti dəyişdi. Rusiyanın Tiflis sarayındakı nümayəndəsi S.D.Burnaşov P.S.Potyomkinə yazırdı ki, «İrəvan xanlığından gələn məlumat əsasən, Qulaməli xanın çara olan münasibəti birdən-birə dəyişmiş və indi o, türklərə meyl edir» (3,15). Daha sonra o, 1784-cü il 9 fevral tarixli məktubunda həyacanla «Xanlar birləşib bir istiqamətdən, osmanlılar isə digər istiqamətdən İrakli üzərinə hücumə keçmək fikrindədirlər. İrakli müstəqil əks tədbirlər görməlidir. Çünki İrəvan xanı cavan və təcrübəsiz olduğu üçün ondan hər şey gözləmək olar» qeyd edirdi (3,17).

Osmanlıların səyi nəticəsində Qulaməli xan Kartli-Kaxetiya sarayı ilə əlaqəni kəsmişdi. Hətta o, xanlıqda baş verən qarışıqlığı, üsyanları bəhanə gətirərək II İraklinin onu Tiflisə dəvətini rədd etmişdi (39,60-61). Digər tərəfdən Qulaməli xan Kartli-Kaxetiya çarının fərmanlarına da məhəl qoymurdu. Məsələn, 1783-cü ilin noyabrında Cəfərqulu xan İsfahan hakimi Əlimurad xanın və Xoy xanı Əhməd xan Dünbülünün dəstəyi ilə əmisi oğlu Abbasqulu xanı Naxçıvanda taxtdan salaraq hakimiyyətə gəlmişdi (3,220). II İrakli Qulaməli xana fərman göndərərək bu mübarizədə Abbasqulu xana hərbi yardım etməyi tapşırırsa da, İrəvan xanı onun fərmanına məhəl qoymamışdı (226,173-175).

Lakin II İrakli İrəvanın təbəçilikdən çıxması ilə heç cür barışmaq istəmirdi. Rusiyanın himayəsinə keçməklə bölgə dövlətlərinin təzyiqlərinə məruz qalan II İrakli açıq-açıqına İrəvan xanlığının daxili işlərinə qarışa bilməsə də, müxalif qüvvələrdən istifadə etməklə Qulaməli xana təzyiq göstərirdi. Qulaməli xanın dövründə müxalif qüvvələrin fəallaşması onun apardığı daxili siyasətlə bağlı idi. Bunu anlayan xan və tərəfdarları İrəvanı II İraklinin fitnəsindən qorumaq və xanlıqda baş verən hər cür narazılıqların qarşısını almaq üçün xoşlu Əhməd xan Dünbülü ilə əlaqə yaradaraq ondan kömək istəmişdilər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qulaməli xanın hakimiyyətinin ilk günlərində Usmi xanın başçılığı ilə bir dəstə şəxs İrəvanda hakimiyyəti zəbt etmək niyyətinə düşmüşdü. Gənc xan xoşlu Əhməd xana yazdığı məktubda bu haqda ətraflı bəhs etmiş və ölkəsində baş verən narazılıqları yatırmaq üçün ondan kömək istəmişdi. Məktubun məzmunu belədir: «Sizin hörmətli qulamınız vasitəsilə göndərdiyiniz məktubu aldıq...Dövləti ələ aldığım ilk günlərdən vilayətdə sakin olan bir sıra fəsad

adamlar bir dəstə üsyançı mənim cavanlığımdan istifadə edərək hərəmərqlik odunu şölələndirmişlər və bütün gücləri ilə bizim hökmranlığa son qoymağa çalışırdılar. Onlar siz böyük hökmdara xəbər çatana kimi təcili olaraq öz işlərini görmək və məqsədlərinə çatmaq niyyətində idilər. Allaha-tanın mərhəməti ilə onlar öz niyyətlərinə nail ola bilmədilər. Darmadağın edilərək geri çəkilməyə məcbur oldular. İrsi nurani xanlığ hökmranlığına qarşı göstərilən səylər nəticə vermədi. Buna baxmayaraq, ölkədə əmin-amanlıq hələ də istənilən qədər bərpa edilməmiş və istiqlaliyyət sütunları lazımınca möhkəmləndirilməmişdir. O, səmimi, məhrəban xandan bu səmimini özünün xanlığ övladlarından biri hesab etməsini, ölkəmizin əmin-amanlığının bərpasına kömək göstərməsini xahiş edirik. Qoy xainlərin ayağı altında tapdalanan bu ölkəyə sizin köməyiniz nəticəsində əsəyiş və sakitlik qaytarılsın. Bu səmimini yaddan çıxarmayacağınıza, kömək və yardım etməyinizə ümid edirik» (39,62-63). Qulaməli xan güclü Xoy xanı ilə daha da yaxınlaşmaq, onun hərbi gücündən istifadə etmək üçün «nikah diplomatiyası»ndan istifadə etməyi qərara almışdı. O, Əhməd xanın qızı ilə evlənməklə hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Yuxarıda göstəriləyi kimi, Hüseynəli xan da bu istəyi həyata keçirməyə çalışmışdı. Lakin qəfl ölüm bu işi yarımçıq qoymuşdu. Qulaməli xanın bu niyyətini anası da dəstəkləyirdi. Xanın anası Əhməd xana yazdığı məktubda açıq şəkildə bildirmişdi ki, Xoy xanı ilə qohum olmaqla oğlunu düşdüğü çətin vəziyyətdən çıxarmağa çalışır. Məktubun məzmunu belədir: «Ali mərtəbəli, məqamli, cəlalı qardaşım...Sizin dövlətin buradakı nümayəndələrinin gördüyü kimi, mərhəban ali mərtəbəli Hüseynəli xanın vəfatından sonra əsasən, ölkənin mühüm işlərinin idarəsi, gözümün işığı oğlumun tərbiyəsi və xandan qalan sair övladların böyüməsilə məşğul olmuşam. Əvvəllər ölkədəki mühüm məsələlərin idarəsi, istiqlaliyyətin qorunması, ölkənin inkişaf etdirilməsi məsələləri ilə qəti olaraq məşğul olmazdım. İşlərin qaydada olması və lazımı qədər irəliləməsindən arxayın idim. Lakin hazırda zəifləyib əlilləmişəm. Eyni zamanda səmimi bacınız yaxın günlərdə müqəddəs Məkkə evini ziyarət etmək niyyətilə səfərə çıxmaq qəsdindədir. Bizim ailə tərkibində daxili və dövlət işlərilə məşğul olan, bu barədə lazımı fəaliyyət göstərən o ali-həzrətin qızlarından birinin olmaması məni düşündürür və narahət edir. Qorxuram bu səmimi bacınız müvəqqəti dünyanı tərək etdikdən sonra, gözümün işığı oğlum ailəmizi idarə etməkdə, İrəvan ölkəsinin hökmranlığı işlərində aciz qalsın. Nəticədə ölkəmiz, dövlətimiz öz rəvnəqini əldən verər. Buna görə də, səmimi bacınız sizdən səxavət, mərhəmət göstərməyi, gözümün işığı oğlum bəlkə də nökrəçiliyə qəbul etməyi və qızınızla onu evləndirməyi xahiş edir. Bu iş oğlumun başı uca olmasına və

güclənməsinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda o, alihəzrətin qızı həm oğlanın tərbiyəsi, həm də ölkədəki mühüm məsələlərin idarəsi işləri ilə məşğul olar. Belə olduqda o, ali hökmdar da uzaqdan-uzağa onlara nəzarət edib arxa olacaqsınız. O, alihəzrətin mülazımları həmişə bizim nəslə mehriban, qayğıkeş olduğundan bu səmiminin təklifinin rədd edilməməsini yaqın edirik. O, alihəzrət öz mehriban, səxavətli niyyəti ilə bizim təklifi qəbul etsə, bunu xəbər verməyi xahiş edirik. Belə olduqda həmin məsələni planlaşdırıb və həyata keçirmək məqsədilə bir neçə etibarlı əyanlardan hüzurunuza gələcəkdir» (39,80-81). İrəvan xanlığını öz təsirinə salmaq istəyində olduğundan Əhməd xan üçün bu qohumluq çox vacib idi. Görünür, bu planın baş tutmamasına səbəb Qulaməli xanın tezliklə öldürülməsi olmuşdu.

Qulaməli xanın öldürülməsi haqqında bir neçə fərziyyə mövcuddur. P.Butkovun məlumatına görə, Qulaməli xan II İraklinin göstərişilə ov zamanı qardaşları tərəfindən öldürülmüşdü (84, c.2, səh.194). Digər məlumata görə isə Qulaməli xan oğey anasının saray fitnəsi zamanı sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdü (415,164). «İrəvan xanlığı» əsərində Qulaməli xanın öldürülməsi belə təsvir edilir: «Qulaməli xanın II İrakliyə xidmət göstərməsi İrəvan zadəganlarını heç də təmin etmədi. Bu isə 1785-ci ildə II İraklinin təşkil etdiyi saray çevrilişi zamanı Qulaməli xanın qətlilə nəticələndi» (30,70-71). Əsərdə Qulaməli xanın ölüm tarixi səhvən 1785-ci ildə olduğu göstərilmişdi (30,71). Osmanlı mənbələri isə bu hadisə haqqında ziddiyyətli xəbər verir. Bir mənbəyə görə, Qulaməli xan II İraklinin göstərişilə öldürülmüşdü (56,102-103). Başqa osmanlı mənbəyində isə Qulaməli xanın öldürülməsində II İraklinin əli olmadığı, xanın qətlinə onun ağılsız təbiəti, İrəvan əhalisi ilə pis rəftar etməsi səbəbi olduğu bildirilmişdi (56,95-96). Həqiqətən də, Qulaməli xan qısa hakimiyyəti dövründə apardığı siyasətlə xalqın qəzəbinə gəlmişdi. Bir rus arxiv sənədində göstərilir ki, İrəvan əyanlarını qəzəbləndirən Qulaməli xanın təcrübəsizliyindən istifadə edərək, ana qohumlarının və dayısı Şamdin ağanın əsas vəzifələri tutaraq dövlət işlərinə müdaxilə etmələri idi. Onların özbaşnalığı xalqın narazılığına səbəb olmuşdu (3,284-285). Məhəmməd xan 1784-cü il iyunun 9-də II İrakliyə yazdığı məktubda xalqın narazılığının səbəbini belə göstərmişdi: «Qulaməli xan ağılsız və təkəbbürlü hərəkət edərək, rəhmsiz adamların məsləhəti ilə pis işlərə qoşulmaqla xalqın qəzəbinə səbəb olmuşdu. Bu səbəbə görə, yaxşı adamların məsləhət ilə ayın 8-də iki qardaş öldürülmüşdü» (195,184).

Lakin Qulaməli xanın ölümündə II İraklinin əlinin olmaması fikri ilə razılaşmaq olmaz. Yuxarıda göstəriləni kimi, Osmanlı sarayına və xoylu Əhməd xana arxalanan Qulaməli xan öz siyasətində II İrakli ilə hesa-

blaşmırdı. Buna baxmayaraq, uzun illər İrəvanda baş verən hadisələrə müdaxilə edən və vergi alan Kartli-Kaxetiya çarının burada tərəfdarları az deyildi. Digər tərəfdən, Qulaməli xanın siyasətindən narazı olan qüvvələr Tiflis sarayı ilə əlaqə yaradaraq II İraklini İrəvana dəvət etmək istəyirdilər. Rus arxiv sənədinə görə, xandan narazı olan yerli azəri türklərindən olan ayrumlar İrəvanı tərk edərək Şuragölə getmişdilər. Onların başçısı Qaraman bəy digər ayrum başçıları ilə məsləhətləşərək II İraklinin yanına elçi göndərərək onu inandırmağa çalışırdı ki, «əgər siz əmr etsəniz, İrəvanı ələ keçirə bilərik və hakimiyyəti istədiyiniz şəxsə verərik. Bunyadəli bəy və onun əmisi oğlu Qələndar bəy və qalada yaşayan əhalinin əksəriyyəti bizimlə həmrəydir. Qalanın qapısının və açarının həvalə edildiyi şəxs bizim qohumumuzdur. O deyir ki, əgər biz gecə ora gələsək, qalanı təhvil verəcəkdir» (195,195-196). Çox güman ki, II İrakli bu imkandan yararlanaraq müxalif qüvvələri sui-qəsdə təhrik etmişdi. Beləliklə, Qulaməli xan həm xarici, həm daxili qüvvələrin birgə səyi ilə 1784-cü il iyunun 8-də şənbə günü qaladan kənar qoşuna baxış keçirərkən müxalif qüvvələrin hücumuna məruz qalmış və nəticədə kiçik qardaşı Məhəmmədhasən və ona sadıq beş nəfərlə birlikdə öldürülmüşdü (195, 183-184; 190-203). Xanı və qardaşını şəxsən öldürənlər İrəvan əyanlarından Bünyadəli Soltan və onun əmisi oğlu Qələndar bəy olmuşdu (195,195).

Sui-qəsdədən dərhal sonra İrəvan əhalisinin əksəriyyəti Qulaməli xanın 12 yaşlı ögey qardaşı Məhəmmədi xan seçdilər. Məhəmməd xan (1784-1805) İrəvan taxtında oturan ən uzunömürlü xanlardan biri olmuşdu (395,5; 415,164; 84, c.2, səh.177). O, Hüseynəli xanın gürcü qızından olan oğlu idi. Eyni zamanda bu xan İrəvan əhalisinin seçdiyi yerli Qacarlar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi olmuşdu.

İrəvan taxtına sahib olan Məhəmməd xan ilk gündən ona müxalif olan qüvvələrin təzyiqi ilə üzleşdi. İrəvan əhalisi iki dəstəyə bölünərək bir-biri ilə mübarizə aparırdı. Birinci dəstə Məhəmməd xanın tərəfdarları idi. Bu dəstəni xoşlu Əhməd xan dəstəkləyirdi. İkinci müxalif qüvvənin başında isə Makulu Əhməd Soltan dururdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd Soltan İrəvan taxt-tacını ələ keçirmək üçün çoxdan fürsət axtarırdı. Xalqın dəstəklədiyi Qulaməli xanın hakimiyyətə gəlməsi onun bu planını pozmuşdu. Lakin xanın öldürülməsi ilə Əhməd Soltan yenidən taxt-taca sahib olmaq niyyətinə düşmüşdü. S.D.Burnaşov 1784-cü il iyulun 25-də yazdığı raportlarının birində qeyd edirdi ki, Əhməd Soltan İrəvanda ən nüfuzlu əyanlardan biri idi və Arazın o tayında onun zəngin malikanələri vardı. O, planını həyata keçirmək üçün Kartli-Kaxetiya çarı ilə əlaqə saxlayırdı. Əhməd Soltan öz oğlunu məktubla Tiflisə göndərərək itaətini

bildirmişdi. Məktubda o, İrəvan xanının çara xəyanət etdiyini, onu eşitmədiyini və girov göndərmədiyini yazırdı. II İrakli isə Mirzə Gürgenə tapşırırmışdı ki, Əhməd Soltana bildirsən ki, çar onun İrəvan xanlığının hakimi olmasına kömək edəcəkdir (3,16-17).

O.Markova haqlı olaraq yazır ki, «hadisələrin gərgin olduğu bir vaxtda İrəvanda İraklinin tərəfdarları ilə Osmanlı dəstəyinə ümid edən əleyhdarları arasında əsl mübarizə gedirdi (192,206). Bütün İrəvan əhalisi iki qismə bölünərək bir-biri ilə döyüşürdü. Baş verən döyüşlər nəticəsində hər iki tərəf bir-birinə məxsus olan kəndləri dağıdır və qarət edirdi. Bu ədalətsizliyə dözməyən, talanın qarşısında aciz qalan əhalinin bir hissəsi çıxış yolunu Osmanlı ərazisinə sığınmaqda görürdü. Özbaşına qalmış əkin sahələrinin bir hissəsi susuzluqdan məhv olmuş, digər hissəsini isə qarətçilər talan etmişdi (6,961-962).

İrəvanda baş verən hadisələrdə Kartli-Kaxetiya çarının əli olduğunu bilən və bunun qarşısını almağa çalışan İrəvan ağsaqqalları, nüfuzlu şəxslər ilk gündən Tiflis sarayı ilə əlaqəyə girmişdilər. Qulaməli xanın sui-qəsdindən bir neçə gün sonra İrəvanın nüfuzlu şəxslərindən 98 nəfərinin imzası ilə II İrakliyə məktub göndərilmişdi. 1784-ci il iyunun 9-12 arasında göndərilmiş məktubda Qulaməli xanın öldürülməsinin səbəbi göstərilməklə bərabər qeyd edilirdi ki, «İrəvan əhalisi, həm əyanlar, həm də sadə xalq qardaşının yerinə onu (Məhəmmədi-E.T.) xan seçmişdir. Əlahəzrətdən xahiş edirik ki, mərhəmət göstərərək onun xanlığını təsdiq edən fərman göndərsiniz. Sonra bütün cəmiyyətə əmr edəsiniz ki, bu haqda xalq bilsin» (195,183). Başqa bir sənəddə deyilir ki, Məhəmməd xanın tərəfdarları II İraklinin dəstəyini almaq üçün tələsik Hacı Həsənəli bəyi və məlik Abramı Tiflisə göndərmişdi. Elçilər Tiflisə gələrək, irəvanlıların adından çara sədaqətli olacaqlarına söz verərək, Məhəmməd xanın hakimiyyətini dəstəkləməyi xahiş etmişdilər. II İrakli isə xanı təbrik etmək üçün Mirzə Gürgeni xüsusi məktub və xələtlə İrəvana göndərdi (195,195-196).

Əslində II İrakli İrəvanda baş verən hadisələrdən istifadə edərək yeni xanı özünə tabe etmək qərarına gəlmişdi. Lakin onun planını Bəyazid hakimi İshaq paşa və xoylu Əhməd xan pozmuşdu. Belə ki, İrəvanda ara qarışan kimi İshaq paşa Xoy xanı ilə əlaqəyə girmiş, Əhməd xanın nümayəndəsi Mirzə Əbdülhəsən və İshaq paşanın xəzinədarı Rizvan ağa xanın adına yazılmış fərman və məktubla İrəvana göndərilmişdi. Onların səyi nəticəsində əhali arasında iğtişaş yatırılmış və ittifaq yaranmışdı. II İrakli tərəfindən göndərilən Mirzə Gürgen 70-80 süvari ilə İrəvana daxil olanda artıq gec idi. Məhz bu səbəbdən çarın adamları Tiflisə geri

qayıtmağa məcbu oldu. Yalnız Mirzə Gürgen bir neçə nəfərlə İrəvanda qalmışdı (56,95-96).

İrəvanda baş verən qarşıdurmada Məhəmməd xanın tərəfdarları qələbə çaldılar. Nəticədə, Osmanlı tərəfdarlarının köməyi ilə müxalif qüvvələr məğlub oldu. Planının bu dəfə də boşa çıxdığını görən Makulu Əhməd Soltan cəzalanacağından qorxaraq Xoylu Əhməd xanın yanına qaçır. Lakin Əhməd xan onu həbs etdirdi (11,96).

İrəvanda tez-tez baş verən hakmiyyət dəyişikliyi, xanların kiçik yaşlı və təcrübəsiz olması Osmanlı hökumətini hər dəfə buraya fəal müdaxiləyə sövq edirdi. Anası gürcü qızı olan Məhəmməd xanın II İraklidən asılılığının güclənəcəyindən qorxan Osmanlı sultanı təcili tədbirlər görməyə başladı. Sultan Əbdül Həmid Məhəmməd xana fərman göndərərək onu digər Azərbaycan xanları ilə birləşərək gürcü-rus qüvvələrinə qarşı mübarizəyə çağırırdı. Bu fərmanda sultan gələcək planlarından bəhs edərək yazırdı: «...biz arzu edirik ki, islam qanunlarına zərər dəyməsin, ən çox da sənin xanlığın yalançılardan və canilərdən xilas olsun. Xəbərdar edirik ki, Tiflis çarı Rusiya ilə birləşərək, yalanla Azərbaycan xanları arasında olan birliyi parçalayaraq onları Rusiyaya tərəf əyməklə xaincəsinə məhv etmək istəyir. Allah bizi bundan qorusun. Biz gərək müvəffəqiyyətlə, qanunla birləşməyə cəhd edək. Nəticədə biz Azərbaycan xanlarını ayılmaq üçün birinci vəzir-Çıldır valisi Salman paşaya və Bəyazid hakimi İshak paşaya onlarla fasiləsiz yazışma aparmağı əmr etmişik. Hamısına xəbər veririk ki, Rusiya və çar İrakliyə söz verəndə xüsusilə ehtiyatlı olsunlar. Çar İrakli Rusiyaya satılıb, sizə göndərilmiş bizim elçinin əmriylə digər xanlar kimi hərəkət edin...Xəbərdar edirik ki, siz islam qanunları üçün çalışsınız və buna dözsünüz. Belə vəziyyətdə siz ali bütün paşalara bildirməklə bizim hər cür köməyimizi gözləyə bilərsiniz və son dərəcə hücumdan qorunun. Ayıq olun ki, çar İrakli İrəvan hakimiyyətinə, İrəvan xanlığına və sizin dövlətə zərər yetirməsin. Bizim bütün hakimlərə sizə kömək lazım olduqda sərhəddə qoşun toplamağı əmr etmişik. Bizim ali işimizə qoşulmağa cəhd edin. Bizim arzumuz odur ki, İrakli heç yerə ziyan yetirməsin, bizimlə səmimiyyətlə birləşərək düşmənlə qarşılaşan zaman öldürün, qarət və darmadağın edin. Gözləyin ki, nə digər Azərbaycan xanlarına, nə də sizin xanlığa zərər dəyməsin...Arzu edirik ki, islam qanunlarının xeyrinə bütün Azərbaycan xanları Xoylu Əhməd xanın ətrafında birləşsinlər» (6,964).

Digər tərəfdən, sultan sərhəddə yerləşən Axalsıq, Qars, Bəyazid və digər paşalıqlara İrəvanı müdafiə etmək üçün hazır olmaları haqqında fərman göndərmişdi. Sultanın göstərişlərini yerinə yetirən paşalar İrəvan xanı ilə əlaqə saxlayır və onu öz tərəflərinə çəkmək üçün müxtəlif vədlər

verirdilər. Axalsıq hakimi Süleyman paşa xüsusilə fəal idi. O, İrəvanı rus-gürcü qüvvələrindən müdafiə etmək üçün Azərbaycan xanlarını birliyə çağırırdı. Onun İrəvan əhalisinə və şəxsən xanın özünə yazdığı məktubları bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Süleyman paşa 1784-cü il iyulun 10-da İrəvan əyanlarına yazdığı məktubda xalqı «müqəddəs müharibə»yə təhrik etməklə bildirdi ki, onlar lazım olduqda paşaların köməyinə ümid edə bilərlər. Məktubda yazılırdı: «Siz mənim hörmətli oğlumla (Məhəmməd xanla-E.Q.) birləşərək Azərbaycanın yeni sipəhsaları, qardaşımız Əhməd xanın sözü ilə hərəkət edin....Mənim qardaşlarım- irəvan xalqı yerli türklərdir: əgər dininizi sədaqətlə müdafiə etdiyinizə görə, İrəvan qalasında hər hansı şəxs sizə qarşı pis niyyətə düşərsə, sizə kömək üçün biz birləşərik. Sultan mənə, Qars, Van və Bəyazid paşalarına İrəvan təhlükədə olduğu vaxt onlara kömək etməyi əmr etmişdir» (195,198-199). Süleyman paşanın şəxsən Məhəmməd xana göndərdiyi digər məktubunda ona və başqa Azərbaycan xanlarına göndərilən pul və hədiyyələrdən bəhs edilirdi. O, yazırdı: «Sizi doğma oğlum hesab edərək həmişə əmin-amanlığımız üçün çalışmışam. Əlahəzrət hökmdarın fərmanı və vəzir Həsənin məktubu əsasında Qapıçı paşa (İbrahim Əfəndi-E.Q.) və Solakzadə Məhəmməd Sal bəyin vasitəsilə sizə və Azərbaycanın digər xanlarına pul və hədiyyələr göndərilmişdir. Onları bu yaxınlarda alacaqsınız. Əgər siz bizim dövlətə sadıqsınızsa və bizimlə dostluq münasibətində olmaq istəyirsinizsə, o zaman ali Porta (Osmanlı dövləti-E.Q.) bundan xəbərdar olmalıdır. Siz nəinki bizim sadıq bəndəmiz olacaqsınız, Sultanın da sizə hörməti artacaq, əgər sözlərimə inansanız, mənim də sizə qarşı məhəbbətim artacaq, iltifatlı oğlum və dostum bu məktubu gətirəni yubanmadan göndərin» (6,686).

Qars paşası da Məhəmməd xana bu məzmununda məktub göndərmişdi. Məktubda deyilirdi: «Bizim şöhrətli hakimimiz sizə və Azərbaycanın digər xanlarına Qapıçı paşa və Solakzadə Məhəmməd Sal bəyin vasitəsilə pul və hədiyyə göndərmişdir. Tezliklə Axalsıq hakimi Süleyman paşa vasitəsilə sizə çatdırılacaqdır. Allahın köməyiylə biz həmişə sizinlə dost olacağıq. Sizə nə xidmət lazımdırsa, əmr edin» (6,686).

Osmanlı dövlətinin İrəvanda fəallaşması II İraklinin və onun havadarı olan Rusiyanın narahatlığına səbəb olmuşdu. İrəvanda baş verən hadisələri diqqətlə izləyən rus komandanlığı sultanın fərmanından və Axalsıq paşasının fəaliyyətindən vaxtında xəbər tuta bilmişdi. İrəvan sarayında II İraklinin tərəfdarları az deyildi. Yeni xanın gürcü olan anası Tiflis sarayı ilə əlaqə saxlayaraq İrəvanda olan hadisələri gizli surətdə oraya çatdırırdı. O, Mirzə Gürgeni gizləncə yanına çağırıraq sultanın fərmanını göstərmiş, Mirzə Gürgen isə fərmanı köçürərək Tiflisə göndərmişdi (6,967-968). Mizə

Gürgen məktubunda II İrakliyə İrəvanda Osmanlı təsirinin gündən-günə artdığını xəbər vermişdi. Hətta o, II İrakliyə yalan və şişirdilmiş məlumat göndərməklə onu İrəvana hücumla təhrik edirdi. O, 1784-cü il iyulun 14-də Kartli-Kaxetiya çarına göndərdiyi məktubda həyəcanla yazırdı ki, guya «Sultan qoşunla bura gəlib və Əhməd xanın adamını özü ilə gətirib ki, qalanı tutsun...Əgər dörd gün ərzində Qəmzəcəməyə gəlməseniz, qala əlimizdən çıxacaq. Əgər bu iş sizə çətindir, oğlanlarınızdan birini göndərin, lakin yaxşı olar ki, özünüz gələsiniz, onlar bunu eşidib dağılırlar» (3,17; 195,201-202). Bunu eşidən II İrakli oğlu Yulionun başçılığı ilə, topla təchiz olunmuş 1500 nəfərlik qoşunu İrəvana göndərmək qərarına gəlmişdi. Lakin nəzərdə tutulan bu yürüş həyata keçmədi (3,16). Çünki Məhəmməd xan anası başda olmaqla II İrakli tərəfdarlarının səyi nəticəsində 1784-cü ilin avqustunda Axalsıx hakimi Süleyman paşaya yazdığı məktubda II İrakliyə xidmət edəcəyini bildirmişdi (192,206). Digər tərəfdən İrəvan xanı sultanın göndərdiyi hədiyyələri qəbul etməmişdi. Belə ki, sultan 1784-cü ilin payızında İbrahim Əfəndinin başçılığı altında 60 nəfərdən ibarət yeni nümayəndə heyətini Cənubi Qafqaza göndərdi (192,206; 30,75-76; 121,115-116; 46,187-188). İbrahim Əfəndi Cənubi Qafqaza gələrkən sultan fərmanı ilə yanaşı Azərbaycan xanlarına və Dağıstan hakimlərinə çoxlu pul və hədiyyə gətirmişdi. Lakin İrəvan xanı bu hədiyyələri qəbul etməmişdi (6,717).

Lakin buna baxmayaraq, İbrahim Əfəndinin Cənubi Qafqazdakı fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə nəticələndi. Osmanlı nümayəndəliyinin Azərbaycanda apardığı təbliğatı müəyyən qədər öz bəhrəsini verdi. Nəticədə 1785-ci ildə Axalsıx şəhərində Azərbaycanın bəzi xanlıqlarının və Dağıstan hakimlərinin ittifaq bağlamasına səbəb oldu. Bunun ardınca irəvanlı Məhəmməd xan da Tiflisə göndərdiyi məbləğdən tamamilə imtina etdi (30,76). Lakin bu Məhəmməd xan üçün heç də asan başa gəlməmişdi. Anası başda olmaqla bir qrup şəxsin Məhəmməd xanın azyaşlı olmasından istifadə edərək Tiflis sarayı ilə sıx əlaqə saxlaması sultan tərəfdarlarının xoşuna gəlməmişdi. Nəticədə Axalsıx hakimi Süleyman paşanın təhriki ilə Məhəmməd xana qarşı sui-qəsd hazırlanmışdı. S.D.Burnaşov 1785-ci il martın 17-də P.S.Potyomkinə yazdığı məlumatda göstərirdi ki, görkəmli İrəvan əyanlarından Usmi bəy və onun oğlu osmanlıların təhriki ilə xanı öldürmək qərarına gəlmişdi. Lakin bu sui-qəsdin üstü vaxtında açılmışdı. Usmi bəy qaça bilsə də, Qars sərhəddində həbs edilərək oğlu ilə həbsxanaya salınmışdı (6,730).

Tezliklə, İrəvan xanlığı Xoy xanlığının təsirinə düşdü. Sultan rus-gürcü qüvvələrinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan xanlarından Xoylu

Əhməd xanın qüvvəsinə daha çox güvənirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin 80-ci illərin əvvəllərində Əhməd xan Xoylu (1763-1786) Urmiya, Təbriz, Qaradağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını özünə tabe etmək üçün mübarizə aparırdı (24,128-131; 46,48-50). Əhməd xan zirək siyasətilə, xüsusilə sultan tərəfindən Azərbaycan sipəhsaları adlandırıldıqdan sonra böyük hörmətə, şöhrətə və nüfuzə malik idi. O, çar İraklinin gizli düşməni idi (82,25). Rus komandanlığı onun nüfuz sahibi olduğunu görərək Əhməd xanı öz tərəfinə çəkmək istəyirdi. Georgievsk müqaviləsindən sonra knyaz Apraksin vasitəsilə ona fərman və hədiyyələr göndərilmişdi. Əhməd xan rus-gürcü qüvvələrindən ehtiyat edərək əvvəl bu fərmana müsbət cavab vermişdi. Hətta 1784-cü ilin iyulunda knyaz Q.Potyomkin buna cavab olaraq xandan xahişnamə göndərməsini xahiş etmişdi. «Lakin Osmanlı dövlətinin bölgədə fəallaşması (İbrahim Əfəndinin başçılığı ilə nümayəndə heyəti-E.Q.), Azərbaycan xanlarını rus-gürcü qüvvələrinə qarşı birləşmək çağırışı bu planı pozdu. Sultan Əhməd xana sərəsgər rütbəsi verib, Azərbaycana rəhbərlik etməyi xahiş etmişdi. Osmanlı dövlətinin köməyinə arxalanan Əhməd xan Rusiya ilə danışıqları kəsir» (147,40).

Həqiqətən, sultan güclü Xoy xanına böyük ümid bəsləyirdi. Sultan fərmanlarında Azərbaycan xanlarından rus-gürcü qüvvələrinin İrəvan qalmasına yürüşünün qarşısını almaq üçün Əhməd xan Dünbülünün başçılığı ilə birgə mübarizəyə girişməyi tapşırırdı (39,72). Sultan Əbdül Həmid İrəvan xanına göndərdiyi məktubda yazırdı ki, «..yaşca böyük olan və ləyaqətli Xoy xanına sipəhsalar rütbəsi verib, bütün xanlara fərman verərək bildirmişik ki, bizim paşa və vəzirlərə İraklinin hərəkətləri barədə xəbər versinlər (30,71).

Xoylu Əhməd xan Məhəmməd xanın hakimiyyətinin ilk günlərindən xanlığın daxili işlərinə müdaxilə etməyə başlamışdı. Əgər o, əvvəllər II İrakli və onun havadarı olan Rusiyadan ehtiyat edərək İrəvanın daxili işlərinə açıq-açıqına qarışmaqdan çəkinirdisə, artıq bu işdə özünə arxa tapmışdı. Xoylu Əhməd xan bacarıqlı sərkərdə olmaqla bərabər, güclü qoşuna malik idi. Digər tərəfdən, o, Axalsıx hakimi Süleyman paşa ilə qohum idi və paşa lazım olduqda hərbi cəhətdən ona kömək edirdi (84, c.2, səh.178). Bundan əlavə, Əhməd xan Qarabağ, Qaradağ və Naxçıvan xanları ilə mütəfiq idi (148,175). O, həm də İran taxtı uğrunda mübarizə aparan Ağ Məhəmməd xan Qacarla dostluq edirdi (192,208). Ən başlıcası isə Xoy xanı Osmanlı dövlətinə arxalanırdı.

Başı qonşu xanlıqları özünə tabe etməyə çalışan Əhməd xan yalnız 1785-ci ildə İrəvanda möhkəmlənmək arzusunu reallaşdırma bildi. O, ilk növbədə «nikah diplomatiyası»ndan istifadə etməyi qərara aldı. Əhməd

xanın mərhum Qulaməli xanla qohum olmaq cəhdi baş tutmasa da, Məhəmməd xanla bu niyyətini həyata keçirə bilmişdi. 1785-ci ilin yayında Əhməd xan özünün 30 yaşlı qızını 13 yaşlı Məhəmməd xana ərə verdi (3,243; 84, c.2, səh,177). Bu qohumluğu daha da möhkəmləndirmək üçün Əhməd xan Məhəmməd xanın bacısı ilə evləndi (24,130).

Məhəmməd xanın az yaşlı olmasından istifadə edən Əhməd xan qızı vasitəsilə İrəvanda hakimiyyəti idarə etməyə başladı. Xoy xanı İrəvanda mövqeyini daha da möhkəmləndirmək üçün gizli agentini, hərəmağası Ağahüseyni oraya göndərdi. O, İrəvan sarayında Xoy xanının mənafeyinə uyğun siyasət aparmalı idi. Tezliklə, hərəmağası İrəvan sarayında böyük nüfuz sahibi oldu. Hətta o, Məhəmməd xanın etimadını da qazana bilmişdi (3,233-234). İş o yerə çatır ki, Ağahüseyn xanın vəziri təyin olunur. Onun vəzir təyin olunması ilə İrəvanın əldən çıxacağından ehtiyat edən Kartli-Kaxetiya çarı Ağahüseyni oradan uzaqlaşdırmaq üçün hiyləyə əl atdı. O, müxtəlif bəhanələrlə Ağahüseyni Tiflisə dəvət edir (6,885). Lakin onun bu niyyəti baş tutmadı. Vəzirliyi ələ keçirməklə böyük səlahiyyət qazanan Ağahüseyn Xoy xanının mənafeyinə uyğun siyasət yeritməyə başladı. Nəticədə, İrəvan xanlığı Xoy xanından asılı vəziyyətə düşdü. Rusiyanın Kartli-Kaxetiya sarayındakı nümayəndəsi S.D.Burnaşov 1785-ci il avqustun 9-da mərkəzə göndərdiyi məlumatda yazırdı ki, «İrəvan İraklidən daha çox 30 yaşlı qızını 11 yaşlı (13-E.Q.) İrəvan xanına ərə verən Əhməd xanın hakimiyyəti altındadır. O, (Əhməd xanın qızı-E.Q.) hərəmağası Ağahüseynlə birlikdə İrəvan qalasına sahib olaraq bütün xanlığı idarə edirdi. Onlar Əhməd xanın təhriki ilə II İrakliyə bir daha vergi ödəmir» (3,243). Bu vəziyyət sultanı da qane edirdi.

Lakin yeni vəzirin siyasəti yerli əyanları qane etmədi. Ağahüseynin vəzir təyin edilərək hakimiyyəti ələ alması yerli əyanların narazılığına səbəb olmuşdu. Yeni vəzirin fəaliyyəti ilk əvvəl kürd tayfa başçısı Şəmdin ağanın xoşuna gəlmədi. O, qoşun toplayaraq hakimiyyətə qarşı döyüşə hazırlaşdı. Lakin ağsaqqalların iş qarışması bir müddət qırğının qarşısını ala bilmişdi (130,123-124).

Buna baxmayaraq, İrəvanda vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Tərəflər arasında ölüm və digər ixtişaş halları baş verirdi (6,904). Tezliklə, Ağahüseynə qarşı yeni müxalif qüvvələr əmələ gəldi. Belə ki, vəzir Ağahüseyn səlahiyyətindən istifadə edərək bəzi əyanları vəzifəsindən kənarlaşdırmışdı. Vəzifədən qovulan Eyvaz bəy və Qasım bəy İrəvanı tərk edib, ətraflarına 2000 nəfərlik qoşun toplayaraq vəzirə qarşı qiyam qaldırdı. Onlar Məhəmməd xandan Ağahüseyni öz tərəfdarları ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasını tələb edirdi. Bu tələb yerinə yetirilməyənə qədər

qiyamçılar xana məxsus kəndlərə hücum edərək əhalini talan etməyə başladı. Onların tələbinə baxmayaraq, vəzir Ağahüseyn təslim olmaq fikrində deyildi. O, ordu toplayaraq müxalif qüvvələrə qarşı çıxdı. Tərəflər arasında bir neçə gün davam edən döyüş baş verdi (130,124).

İrəvanda qarışıqlıqdan istifadə edən II İrakli hadisələrə müdaxilə etməyi qərara aldı. Arxiv sənədində göstərilir ki, «Yeni xanımın (Əhməd xanın qızı-E.Q.) sevimli hərəmağası Ağahüseynin idarə üsulunun güclənməsi bəzi əyanların narazılığına səbəb olmuşdu. II İrakli ona sadıq olanlarla gizli əlaqə saxlayaraq onu hər hansı vasitə ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağı və qalanı Xoy xanının əlinə keçməsinə imkan verməməyi tapşırılmışdı» (3,234). Lakin Xoy xanının gücü qarşısında II İrakli geri çəkilməyə məcbur olmuşdu.

Əhməd xanın sağlığında qısa müddətə olsa da, İrəvan xanlığı ondan asılı vəziyyətə düşmüşdü. «Əhməd xanın sağlığında İrəvan xanlığı Xoy xanlığından asılı vəziyyətdə olmuşdur. Tabeçilik rəmzi olaraq İrəvandan Xoya nəzərdə tutulan miqdarda peşkəş və hədiyyələr göndərilirdi» (24,130-131).

Xoy xanının şəxsində İrəvanı özündən asılı vəziyyətə salan sultan tərəfdarları şimaldan ola biləcək hücumun qarşısını almaq üçün İrəvan qalasını hərbi cəhətdən möhkəmləndirməyə çalışırdı. Əhməd xan şəxsən bu haqda İrəvana xüsusi fərman göndərmişdi. Onun göstərişinə əsasən, İrəvan qalasının möhkəmləndirməsi, hasarların bərpası, lazımi bina və qəsrlərin tikdirilməsi, qalanın müdafiəsinə lazım olan zəruri şeylərin əldə edilməsi ilə məşğul olmağa başlanmışdı. Qalada müxtəlif top növləri və digər hərbi təchizatlar quraşdırılmışdı. Ərzaq anbarları 12 illik taxıl və digər azuqə ilə doldurulmuşdu. Qalanın bürcləri, hasarları, keçidlərinin mühafizəsi, darvazaların müdafiəsi inanılmış, məharətli adamlara tapşırılmışdı. Qala qarnizonundan əlavə, xanlığın müxtəlif mahal və kəndlərdən toplanmış 12 min nəfərlik dəstə qala daxilində yerləşdirilmişdi (39,69-70).

Xoylu Əhməd xanın planları daha geniş idi. O, ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarını özündən asılı vəziyyətə salmaqla bərabər, rus-gürcü qüvvələrinə qarşı duran gerçək qüvvə idi. Lakin İrəvan xanlığında möhkəmlənməsi Əhməd xanın son müvəffəqiyyəti oldu. Xoy xanı və oğlu 1786-cı ilin fevralında qardaşı Şahbaz xanın oğlanları tərəfindən öldürüldü (192,208; 24,133).

Xoy xanlığında baş verən qarışıqlıqdan istifadə edən müxalif qüvvələr daha da fəallaşdı. Əhməd xan Dünbülü öldürüldükdən sonra vəzir Ağahüseyn İrəvanda hakimiyyəti ələ kesirmək üçün Məhəmməd xanı öldürməyi qərara aldı. O, qarabağlı İbrahimxəlil xanla gizli əlaqəyə girərək

onun yardımı ilə İrəvan qalasını tutmaq niyyətində idi. Qarabağ qoşunları Şərur çayı sahilində dayanaraq vəzirin işarəsini gözləyirdi. Bu sui-qəsdə Makulu Əli Soltan da qoşulmuşdu. Lakin vəzirin xana qarşı olan bu sui-qəsdinin üstü açıldı. Nəticədə Ağahüseyn və onun yaxın tərəfdarları ələ keçirilərək öldürüldü (3,19-20). Əslində vəzirin və tərəfdarlarının öldürülməsində II İraklinin əli olmuşdu. O, İrəvanda baş verən hadisələrdən istifadə edərək, tərəfləri barışdırmaq bəhanəsi ilə öz adamlarını İrəvana göndərmişdi. İrəvana gələn II İraklinin adamları qiyamçıların başçıları ilə əlaqə yaradaraq, guya danışıqlar aparmaq məqsədilə onları İrəvan qalasına dəvət edir. Qalada Kartli-Kaxetiya çarının göndərdiyi şəxslərin yardımı ilə vəzir Ağahüseynə qarşı sui-qəsd planı hazırlanır. Nəticədə, Ağahüseyn gecə qoruqularının əli ilə öldürüldü (130,124). Bu hadisə 1786-cı ilin iyununda baş vermişdi (3,20). Beləliklə, Məhəmməd xan bu təhlükədən xilas olsa da, İrəvan xanlığı yenidən II İrakliyə vergi verməyə məcbur oldu.

Tezliklə, İrəvan xanlığı dağıstanlıların hücumuna məruz qaldı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, osmanlı emissarları İrəvanı rus-gürcü birliyinin təcavüzündən qorumaq üçün Azərbaycan xanlarını və Dağıstan hakimlərini Kartli-Kaxetiya yürüşə sövq etmək istəyirdi. Onların səyi nəticəsində bəzi Dağıstan hakimləri, qarabağlı İbrahimxəlil xan və digər Azərbaycan xanları bu təhlükəyə qarşı birləşmişdi. Plana görə, Avar hakimi Ümmə xan və digər Dağıstan hakimləri bir tərəfdən, İbrahimxəlil xan isə bəzi Azərbaycan xanları ilə başqa tərəfdən Kartli-Kaxetiya hücum etməli idi. Hətta onlar İrəvan əhalisini öz ərazilərinə köçürmək niyyətində idi (12,19-20). Kartli-Kaxetiya yürüşün digər səbəbi İbrahimxəlil xanla II İrakli arasında münasibətlərin pozulması idi. II İraklinin ruspərəst siyasəti, Gəncə və Naxçıvan xanlıqları üstündə onlar arasında baş verən münaqişələr düşmənçiliyə çevrilmişdi (64,92-93; 45,194-195). İbrahimxəlil xanın bu xanlıqlarda möhkəmlənmək cəhdi həm rus komandanlığının, həm də II İraklinin planlarına zidd idi. Lakin Qarabağ xanının Ümmə xanla qohumluğu II İraklinin açıq-açığına ona qarşı çıxmasına mane olurdu. Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, «Gürcüstan valisinin...qədim ocaq, geniş torpaq və böyük dövlət sahibi olmasına baxmayaraq, o, İbrahimxəlil xanın məsləhətindən kənara çıxmırdı. Çünki Avar və Dağıstan hakimi mərhum Ümmə xan və o yerlərin başqa hakimləri İbrahimxəlil xana yaxın və qohum olduqları üçün ona itaət edirdilər. Gürcüstan valisi ilə mərhum İbrahimxəlil xanın arası pozulduğu zaman Ümmə xan və başqa Dağıstan xanları İbrahimxəlil xanın göstərişi üzrə böyük qoşunla Gürcüstana gedib, çoxlu ziyanlar verirdilər» (37,125).

Beləliklə, 1785-cı ilin sentyabrında sultanın təhriki ilə Avar xanı Ümmə xan 11.000 qoşunla Kartli-Kaxetiya hücum etdi (148,139).

«...Avar hakimi Ümmə xan böyük qoşunla Gürcüstana gedib, Sığnaq qalasını və Gümüşxanani zəbt etdi, çoxlu adam qırdı, əhalinin yerdə qalan əyal və uşaqlarını əsir edərək, bir çox ətraf kəndləri qarət etdi. Oradan Axıska vilayətinə, Süleyman paşanın yanına gedərək qışı orada qaldı. Rum sultanından çoxlu xələt və ənam aldı» (37,125).

Dağıstanlıların Kartli-Kaxetiyaya hücumu İrəvan xanlığına da öz təsirini göstərmişdi. Bu xəbəri eşidən yerli əhalinin bir hissəsi İrəvan qalasına sığınmış, sərhəd kəndlərinin əhalisi xanlığın içərilərinə köçmüş, digər hissəsi isə əlçatmaz yerlərdə qərar tutmuşdu. Məsələn, bu xəbəri eşidən pəmbəklilərin bir hissəsi İrəvanın içərilərinə, digər hissəsi isə Qars paşalığına köç etməyə başladı. Bu da Axalsix hakimi ilə İrəvan xanı arasında düşmənçiliyə səbəb oldu. Axalsix hakimi Süleyman paşa Dağıstan qoşununa arxalanaraq Məhəmməd xana təzyiq göstərməyə başladı. O, İrəvan xanını hədələyərək pəmbəklilərə məxsus əmlakın ona verilməsini tələb etdi. Lakin Məhəmməd xan onun tələbini nəyinki yerinə yetirmədi, eyni zamanda bütün qaçqınları əmlakları ilə birlikdə öz himayəsinə aldı (148,145). Tələbinin yerinə yetirilmədiyini gören Süleyman paşa İrəvan xanından 70.000 rubl (7.000 tümən-E.Q.), Eçmiədzin kilsəsindən isə 40.000 rubl (4.000 tümən-E.Q.) tələb etdi. Əks təqdirdə xanlığı qarət edəcəyi ilə hədələmişdi (30,76). O, vergini almaq üçün Ümmə xanın tərəfinə keçmiş borçalılı Musa xanı İrəvana göndərdi. Lakin Musa xan Talın mahalına çatanda, qəfl xəstələnərək ölmüşdü (130,121).

Müqavimət göstərməyin İrəvan xanlığı üçün ağır nəticə verəcəyini anlayan Məhəmməd xan Ümmə xanla və Süleyman paşa ilə əlaqə yaratmağı qərara aldı. P.S.Potyomkin 1786-cı il yanvarın 5-də yazdığı məlumatda bildirirdi ki, Dağıstan qoşunlarının yürüşünün xanlıq üçün ağır nəticə verəcəyini başa düşən Məhəmməd xan Ümmə xanla və Süleyman paşa ilə əlaqə yarıdaraq yaxın adamını məktub və qiymətli hədiyyələrlə Axalsixə göndərdi. Belə hədiyyələr qoşun başçılarına da göndərilmişdi. Məhəmməd xan məktubda Ümmə xandan ölkəsinə zərər yetirməməsini xahiş etmişdi (130,121).

İrəvan xanının bu tədbirləri müəyyən qədər müvəffəqiyyət qazandı və xanlığı güclü dağıntıdan xilas etdi. Belə ki, qışı Axalsixdə istirahət edən Ümmə xan 1786-cı il aprelin 25-də 7.000 qoşunla Arpa çayını keçərək İrəvan xanlığına daxil oldu (6,869). Onun qoşunundan 500 nəfər ayrılaraq sakinləri mağaralarda gizlənmiş Əştərək (Qəmərli-E.Q.) kəndinə gəlir. Dağıstan qoşunu kənddə qalmış 12 nəfəri ələ keçirərək birini öldürür, digərlərini isə əsir aparırlar. Onlar İrəvan şəhərinə yaxınlaşmadan qarşılarna çıxan kəndləri qarət edir. Xoşbəxtlikdən Ümmə xanın qoşunu

İrəvan ərazisində çox ləngimədi. Dağıstan qoşunu Abarandan keçib, Göyçə gölünün sahilini dolanmaqla Gəncə istiqamətində hərəkət edirərək, oradan Şuşaya gəlib çatır (67,31; 165,169-170; 130,127).

Ümmə xanın başçılığı ilə dağıstan qoşunlarının bu yürüşü İrəvan xanlığı üçün böyük faciə ilə nəticələndi. Düzdür, İrəvan xanlığı Kartli-Kaxetiya kimi dağıntılara və insan itkisinə məruz qalmasa da, irəvanlılar kəndlərini və əmlaklarını başlı-başına buraxaraq yurdlarından didərgin düşmüşdülər. Bu da təsərrüfatla məşğul olan əhali üçün əsl faciə idi. Əhalinin qazanc mənbəyi olan torpaq sahələri başlı-başına qalmış və əkilmirdi. Digər tərəfdən dağıstan qoşunu geri qayıdarkən xanlığın şimal-qərb rayonlarını talan edərək bir neçə kəndi dağıtmışdı.

Ümmə xanın qoşunu getdikdən sonra, ölkədə yaranmış çaxnaşmadan və Məhəmməd xanın zəifliyindən istifadə edən bəzi qüvvələr təxribata başladı. Təxribatçı qruplar bir-birinə hücumlar təşkil edir, kəndləri viran qoyaraq talayırdılar. Belə vəziyyət 1787-ci ilin ortalarına qədər davam etmişdi. Xanlıq daxilində qarışıqlıq yalnız bölgədə nüfuz uğrunda mübarizə aparən bir tərəfdən Rusiya-Kartli-Kaxetiya, digər tərəfdən Ümmə xan arasında başlanan danışıqların sülhlə başa çatması ilə səngimişdi (130,128).

Dağıstanlıların genişmiqyaslı hücumundan asanlıqla qurtaran İrəvan yeni təhlükə ilə üzləşdi. 1786-cı ilin oktyabrında İbrahimxəlil xan İrəvana 3.000 qoşun göndərərək yerli əhalini Qarabağa köçürməyə cəhd etmişdi. Hücumdan xəbər tutan sərhəd kəndlərinin əhalisi əlçatmaz yerlərdə gizlənərək, Qarabağ qoşununa qarşı mübarizə aparmışdılar. Bu xəbəri eşidən Məhəmməd xan qoşun toplayaraq onlara qarşı çıxdı. İrəvanlıların müqavimətini görən qarabağlılar geri çəkilməyə məcbur oldu (3,242).

Bu hücumdan qurtulan İrəvan xanlığı tezliklə Naxçıvanda baş verən hadisələrə müdaxilə etməyə başladı. Belə ki, XVIII əsrin 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvan taxtı uğrunda Abbasqulu xanla Cəfərqulu xan arasında mübarizə gedirdi. Hakimiyyətə qısa fasilələrlə gah Abbasqulu xan, gah da Cəfərqulu xan gəlirdi. Abbasqulu xan hakimiyyəti geri qaytarmaq üçün dəfələrlə həm İbrahimxəlil xana, həm də II İrakliyə, Cəfərqulu xan isə xoşlu Əhməd xana müraciət etmişdi. 1787-ci ilin əvvəllərində Cəfərqulu xan yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra Abbasqulu xan İbrahimxəlil xana bir daha müraciət etdi. Bu müraciətdən istifadə edən İbrahimxəlil xan öz ordusunu Naxçıvan üzərinə göndərdi. Qarabağ qoşunu Naxçıvanda görünən kimi Cəfərqulu xan Şərur sahilində yerləşən Hacı qalasında gizləndi (29,56-57). 1787-ci il may ayının əvvəllərində Qarabağ qoşunu Naxçıvanı ələ keçirərək Abbasqulu xanı hakimiyyətə gətirdi (29,59-60).

Qarabağ xanının bu addımı rus komandanlığının və onun əlaltısı olan II İraklinin xoşuna gəlmədi. II İrakli İbrahimxəlil xanın Naxçıvanda möhkəmlənməsinə yol vermək istəmirdi. Naxçıvanda baş verən hadisələrə həmişə müdaxilə edən və bu xanlıqı özündən asılı vəziyyətə salmaq istəyən Kartli-Kaxetiya çarı Cəfərqulu xanı yenidən hakimiyyətə gətirmək üçün knyaz Baqrationsun başçılığı ilə 1000 nəfərlik qoşunu İrəvana göndərdi. Bu qoşunun əksəriyyəti Borçalı və Şəmşəddildən toplanmış azəri türklərindən təşkil olunmuşdu (130,132). Bu dəstəyə irəvanlılar da qoşuldu. İrəvan xanı ilə Qarabağ xanı arasında düşmən münasibəti yarandığından, Məhəmməd xan İbrahimxəlil xanın Naxçıvanda möhkəmlənməsini öz hakimiyyəti üçün təhlükə hesab edirdi. Buna görə də o, məmuniyyətlə bu yürüşə qoşuldu. Müəyyən hazırlıqdan sonra knyaz Baqrations İrəvan qoşunu ilə birlikdə Naxçıvana doğru hərəkət etdi (130,132).

Lakin Naxçıvan taxtında öz namizədinə görmək istəyən hər iki tərəf gecikmişdi. Yürüşdən bir qədər əvvəl Cəfərqulu xanın qardaşı Kəlbəli xan (1787-1820) Abbasqulu xanı hakimiyyətdən devirərək Naxçıvanda taxt-taca sahib olmuşdu (29,60). Hakimiyyətə gələn Kəlbəli xan hər hansı hücumun qarşısını almaq üçün Naxçıvan qalasını daha da möhkəmləndirmişdi.

1787-ci il mayın 19-da Naxçıvana çatan knyaz Baqrations həmin gün Naxçıvan qalasını mühasirəyə aldı. Qalaya sığınmış naxçıvanlılar Kəlbəli xanın rəhbərliyi ilə müttəfiq qoşununa güclü müqavimət göstərdi. Mayın 20-də knyaz Baqrations II İrakliyə göndərdiyi məktubda yazırdı ki, «Cəfərqulu xan Naxçıvanı asanlıqla alacağını söyləsə də, mən güclü müqavimətə rast gəldim, qalanı 2000 nəfər qoruyur» (29,61). Birləşmiş İrəvan və gürcü qoşunları Naxçıvan qalasını tuta bilmədi.

İbrahimxəlil xan da, Abbasqulu xana yardımçı qoşun göndərdi. Lakin cəmi 200 nəfərdən ibarət olan bu qoşun Sisyan ətrafında II İraklinin qoşununun tərkibində olan Şəmşəddil və Borçalıdan olan dəstələr tərəfindən məğlub edilir, 8 nəfəri isə əsir alınır (130,133; 30,61). II İraklinin qoşunu irəvanlılarla birlikdə Qarabağ qoşununu məğlub etsə də, Naxçıvan qalasını ala bilmədi. Knyaz Baqrationsun II İraklidən əlavə kömək istəyi də baş tutmadı. Güclü müqavimətə rast gələn müttəfiq qoşunları ətraf kəndləri qarət edərək sakinlərini, İbrahimxəlil xana məxsus 40 ailəni əsir götürüb, çoxlu mal-qara ələ keçirərək geri döndülər (130,135; 29,61). Bu yürüşdə istər İbrahimxəlil xan, istərsə də II İrakli istəyinə çata bilmədi.

1787-1791-ci illər ikinci rus-türk müharibəsinin başlanması (225,363-387) ilə Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət daha da gərginləşdi. Osmanlı sultanı öz nümayəndələrini bölgəyə göndərərək, rus-gürcü təhlükəsinə qarşı mübarizə aparmaq üçün bir-birinə düşmən olan Azərbaycan xanlarını

barışdırmağa səy göstərdi. O, Qarabağ, Xoy, Təbriz və İrəvan xanlarına pul göndərərək bir-biri ilə mehriban olmalarını tapşırırdı. Bundan əlavə, Ərzurum, Axalsix, Bəyazid, Van, Diyarbəkır və Qars paşalarına Kartli-Kaxetiya qarşı birlikdə hərəkət etmələri əmr olunmuşdu (6,771).

Müharibənin gedişində rus komandanlığından hərbi yardım alacağını düşünən II İrakli İrəvanı ələ keçirmək fikrinə düşmüşdü. Onun bu niyyətindən xəbər tutan Məhəmməd xan Osmanlı dövləti ilə əlaqəyə girərək, yaxın adamı Zeynalabdin bəyi məktubla İstanbula göndərdi. O, məktubda II İraklinin məkrli planlarından söhbət açaraq, sultandan bu təhlükəyə qarşı hərbi kömək göstərməsini xahiş etmişdi (56,122-125). Sultan xanın bu istəyinə 5 dekabr 1787-ci il fərmanı ilə müsbət cavab vermiş və elçi Zeynalabdin və onunla gələn adamlara 290 quruş xərclik verilmişdi (48,83).

Lakin çətin məqamda belə, Azərbaycan xanlıqları nəinki bir-biri ilə, hətta Osmanlı paşalıqları ilə də müharibə aparırdı. Məsələn, 1787-ci ilin yayında İrəvan xanlığı ilə Bəyazid paşlığı arasında hər iki tərəf üçün dağıntılara səbəb olan müharibə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı dövləti Rusiya və Kartli-Kaxetiya kimi dövlətlərin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə yol verməmək üçün Azərbaycan xanlarını öz tərəfinə çəkmək və onlardan rus-gürcü qüvvələrinə qarşı istifadə etmək siyasəti yeridirdi. Azərbaycan xanlıqları ilə əlaqənin yaranmasında Osmanlı paşaları əsas rol oynayırdı. Belə xanlıqlardan biri də İrəvan xanlığı idi. İrəvan xanları Osmanlı sərhəd paşaları ilə daimi dostluq münasibəti yaratmağa çalışırdı. Lakin bu münasibətlər həmişə yaxşı olmamışdı. Belə ki, Hüseynəli xanın hakimiyyəti (1759-1783) dövründə Məkkə ziyarətindən qayıdan İrəvan hacıları Ərzurumda həbs edilmiş və əmlakları qarət olunmuşdu. Ərzurum hakimi hacıların hər birindən 200 tümən aldıqdan, onların atını, arabasını, paltarlarını və s. şeylərini müsadirə etdikdən sonra azadlığa buraxmışdı. Bu hadisə İrəvanla Ərzurum arasında olan münasibətləri kəskinləşdirmişdi. Hüseynəli xan sultana məktub göndərərək Ərzurum hakimi Hacı Əli paşaya təsir göstərməsini, hacıların əmlaklarının geri qaytarılmasını xahiş etmişdi (39,121-122). Bundan əlavə, Bəyazid hakimi İshaq paşa tez-tez İrəvan xanlığına müdaxilə edərək sərhəddə yerləşən kəndlərin əhalisini öz paşalığına köçürür və İrəvan xanına düşmən olan müxalif qüvvələrə yardım edərək onları üsyana təhrik edirdi (39,122-124). Lakin Hüseynəli xan bu hərəkətlərin qarşısını vaxtında alırdı. O, da cavab olaraq öz növbəsində Bəyazid paşalığına hücumlar təşkil edirdi (56,90-91).

Bölgədə baş verən siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq Osmanlı sultanının təhriki ilə İrəvan xanlığı ilə paşalıqların münasibətləri mehriban

qonşuluğa çevrilmişdi. Lakin bu münasibətlər müvəqqəti idi. Belə ki, 1787-ci ilin yayında Bəyazid paşalığı ilə İrəvan xanlığı arasında hər iki tərəfin əhalisinə böyük itki verən müharibə başladı (164,183). Müharibənin başlanmasının əsas təqsirkarı Bəyazid hakimi İshaq paşa olmuşdu. O, İrəvanın daxili işlərinə qarışaraq Məhəmməd xana qarşı çıxan qiyamçı qüvvələri dəstəkləyir və lazım olduqda onlara öz ərazisində sığınacaq verirdi (39,128-131). Tezliklə, hərbi əməliyyatların başlanmasına bəhanə də tapıldı. «İbrahimxəlil xanla İrəvan xanı arasında ədavəti aradan qaldırmaq aralarını düzəltmək üçün Bəyazid sancağı mütəssərrüfi İshaq paşa İrəvanlı Məhəmməd xana məktub yazmışdı. Xanın mütəssərrifə cavab məktubunda deyilirdi ki, o, Tiflis xanı ilə dostdur və onunla razılıq olmadan İbrahimxəlil xanla yaxınlaşa bilməz» (46,211) cavabı müharibənin başlanmasına bəhanə oldu. Tərəflər arasında münasibət iki ilə qədər davam etmişdi. 1787-ci ildə Bəyazid qoşunu bir neçə dəfə İrəvan ərazisinə hücum edərək onun sərhəd kəndlərini qarət etmişdi. Lakin İrəvan xanı ilk əvvəl buna göz yummuş və yalnız 1789-cu ilin yayında qəti tədbirlər görmüşdü. Hərəkətinin cəzasız qaldığını gören İshaq paşa İrəvana qarşı düşmən fəaliyyətini daha da genişləndirdi. O, xana müxalif olan qüvvələri öz paşalığında sığınacaq verəklə bərabər, 1789-cu ilin yayında İrəvana hücum etmək məqsədilə 5-6 minlik qoşun toplamışdı. Həmin xəbəri eşidən Məhəmməd xan sərhəddi möhkəmləndirmək və bu fəlakətin qarşısını almaq üçün oraya 500 nəfərlik dəstə göndərdi. Sərhəddə yerləşən bu dəstə yerli əhalinin köməyiylə burada müəyyən qədər nizam-intizam yaratmağa nail oldu. Lakin İshaq paşa güclü qoşunla qəflətən sərhəddi qoruyan bu dəstəyə hücum edərək üç yüz nəfərini öldürdü. Bunun ardınca onun qoşunu İrəvan kəndlərinin əkin sahələrinə od vuraraq, əhalinin əmlakını qarət etdi (39,129-130). Bu xəbər İrəvan qalasına çatdıqda Məhəmməd xan güclü qoşun toplayaraq İshaq paşaya qarşı çıxdı. İrəvan qoşununun hücumuna tap gətirə bilməyən bəyazidilər Bəyazid qalasına çəkildi. İshaq paşanın özü güclə döyüş meydanından qaça bilməmişdi (39,130). Döyüşdə qalib gələn İrəvan qoşunu 1789-cu il avqustun 12-də Bəyazidə hücum etdi. Lakin əsl məqsəddən yayınan İrəvan qoşunu ətraf kəndləri qarət etməyə başladı. Bunu gören İshaq paşa qəflətən öz qoşunu ilə onlara arxadan hücum edir. Tərəflər arasında baş verən qısamüddətli döyüş irəvanlıların tam məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Onlardan çoxu geri çəkilərək Araz çayında boğulur, qalanları isə döyüş meydanından qaçaraq xilas olur. Məğlubiyyətə baxmayaraq, buna cavab vermək üçün Məhəmməd xan yenidən qoşun toplayır. Hətta ona Naxçıvandan kömək də gəldi. Qoşunun tədarükünü başa çatdıran İrəvan xanı qoşunla Araz çayının sağ sahilində mövqe tutmuş Bəyazid qoşununa qarşı hərəkət etdi. İrəvan qoşunu ilə

bacara bilməyəcəyini görən bəyazidlilər Bəyazid qalasına sığınaraq müqavimət göstərməyə başlayır. Lakin irəvanlılar qalanı mühasirəyə alsada onu tuta bilmədi. Bəyazidlilərin müqavimətini görən İrəvan qoşunu bir neçə kəndi talan etdikdən sonra çoxlu qənimətlə geri qayıdır (130,137).

Müharibənin uzanmasının xanlıq üçün pis nəticə verəcəyini başa düşən Məhəmməd xan sultana şikayət məktubu yazaraq ondan İshaq paşanın düşmən hərəkətlərinin qarşısını almağı xahiş etdi. Bu dövrdə Rusiya ilə müharibə edən Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlarını özündən incik salmaq istəmirdi. Belə bir mürəkkəb vəziyyətdə İshaq paşanın İrəvana qarşı düşmən hərəkəti burada möhkəmlənmək istəyən Osmanlı sarayının siyasətinə uyğun gəlmirdi. İrəvan xanından məktub alan sultan təcili tədbir görmək qərarına gəldi. Münaqişə edən hər iki tərəfə fərman göndərildi. Fərmanda «keçmişlərin unudulması, narazılıqların aradan qaldırılması barədə əvvəlki hadisələri unudub səmimi qonşuluq münasibətlərinin, dostluq, mehribançılıq göstərilməsi əmr olunmuşdu» (39,132-133). Sultanın fərmanından sonra hər iki tərəf döyüşləri dayandırmışdı. 1789-cu ilin payızında Ərzurum hakimi Abdulla paşanın vasitəçiliyi ilə Məhəmməd xanla İshaq paşa razılığa gələrək barışmış və tərəflər arasında sülh müqaviləsi bağlanmışdı. (39,132-133).

İrəvan xanı Bəyazid paşası ilə sülh müqaviləsi bağladıqdan sonra Xoy xanlığı ilə müharibəyə başlayır. Buna səbəb Məhəmməd xanla Bəyazid paşası arasında döyüşlər gedərkən Xoy xanı Hüseyn xanın İsaq paşaya gizli kömək etməsi olmuşdu. Xoy xanını cəzalandırmağa bəhanə axtaran Məhəmməd xan vaxtilə anasının saxlamaq üçün Xoya göndərdiyi qiymətli əşyalarını geri qaytarmağı tələb etdi. Lakin Hüseyn xan bu tələbə məhəl qoymadı. Belə olduqda Məhəmməd xan Xoya hücum etmək üçün qoşun toplamağa başladı. Naxçıvan hakimi Kəlbəli xan (1787-1820) bu əməliyyatda ona hərbi yardım göstərdi. Hazırlıq başa çatdıqdan sonra 1790-cı il mayın 10-da Məhəmməd xan və müttəfiqi Kəlbəli xan Xoy şəhərinə hücum etdi. Açıq döyüşdə müttəfiqlərin təzyiqinə davam gətirə bilməyən Hüseyn xan Xoy qalasına sığınır. Müttəfiq qoşunları Xoy şəhərini ələ keçirərək qalanı mühasirəyə aldı. Xoyluların ciddi müqaviməti nəticəsində mühasirə uzandı. Mühasirənin uzandığını görən Məhəmməd xan və Kəlbəli xan Hüseyn xanla danışıqlara başlayır. Vəziyyətinin acınacaqlı olduğunu başa düşən Xoy xanı müttəfiqlərin təklifini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. O, qiymətli əşyaların bir hissəsini geri qaytarır, digər hissəsi isə geri qaytarılana qədər qardaşı Cəfərqulu bəyi girov təklif etdi. Bununla razılaşan müttəfiqlər Xoy xanı ilə sülh müqaviləsi bağlayaraq geri qayıdır. Bir neçə həftədən sonra qalan bütün qiymətli əşyalar da təhvil verildi. Bundan sonra

Cəfərqulu xan azadlığa buraxıldı. Tərəflər arasında baş verən bu hadisə mayın 10-dan iyulun 7-dək davam etmişdi (130,142-143).

Lakin tərəflər arasında sülh uzun sürmədi. Xoy xanı İrəvana cavab zərbəsi endirməyi qərara aldı. O, ilk növbədə hiylə işlədərək Məhəmməd xanla Kəlbəli xanın arasını vura bildi. Nəticədə Xoy hakimi Kəlbəli xanla barışdı (29,62). Dünənki müttəfiqlər isə düşməne çevrildi.

Kəlbəli xanın xəyanətinə görə Məhəmməd xan onu cəzalandırmağı qərara aldı. İlk olaraq İrəvan qoşunu yürüşə başlayır. Lakin İrəvan qoşunu sərhədanı Tiza (?) qalasını mühasirəyə alsada onu tuta bilmədi. Naxçıvanlıların güclü müqaviməti nəticəsində irəvanlılar böyük itkilərə məruz qaldı. İlk hücumda müvəffəqiyyətsizliyə düşərək Məhəmməd xan tezliklə, Xoy xanının qardaşı Cəfərqulu bəyin və Kəlbəli xanın başçılığı ilə müttəfiq qoşunlarının İrəvana hücum etməsi xəbərini aldı. Bu xəbəri eşidən İrəvan qoşunu təcili geri çəkilərək İrəvan qalası yaxınlığında «Müxənnət təpə» adlanan yerdə düşərgə saldı. Lakin burada mövqə tutan qoşunun bir hissəsi üzücü yürüşdən sonra dağılıb gedir (130,144).

Xoy və Naxçıvanın birləşmiş qoşunlarının hücumu yerli əhali arasında təşvişə səbəb olmuşdu. Xan müdafiə tədbirləri görməyə başladı. Onun əmri ilə əhalinin bir hissəsi İrəvan qalasına, digər hissəsi isə əlçatmaz yerlərə sığındı (130,144).

Müttəfiq qoşunları xanlığın ərazisinə daxil olaraq Şəruru ələ keçirir və yol üstündə olan kəndləri dağıdaraq üç gündən sonra İrəvan qalasına yaxınlaşdı. Müttəfiq qoşunlarının yaxınlaşdığını görə Məhəmməd xan azsaylı qoşunla açıq döyüşə girməyi qərara aldı. Bu onun bağışlanılmaz səhvi idi. Döyüşə girən İrəvan qoşunu məğlub olaraq qalaya geri çəkildi. Qalaya qədər irəvanlıları təqib edən müttəfiq qoşunu onlardan xeyli adam öldürməyə müəffəq oldu. Onlar qalaya yaxınlaşaraq Yeniköy kəndində düşərgə saldı (130,144).

İrəvan qalasını mühasirəyə alan Xoy və Naxçıvan qoşunu güclü müqavimətə rast gəldi. Buna baxmayaraq, tezliklə müttəfiqlər Hüseyn xandan əlavə hərbi kömək alır. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görə Məhəmməd xan kömək üçün II İrakliyə və Axalsıx paşasına müraciət etdi. Lakin gözlədiyi köməyi ala bilmədi (130,145).

Mühasirənin uzanması müttəfiqləri də pis vəziyyətdə qoymuşdu. Orduda ərzaq çatışmazlığı hiss olunurdu. Digər tərəfdən qoşun içərisində Kartli-Kaxetiyadan irəvanlılara kömək gəlməsi haqqında şayiə yayılmışdı. Bu səbəblərə görə, 7 gün İrəvan qalası yanında qaldıqdan sonra müttəfiq qoşunları mühasirəni götürərək 1790-cı il avqustun 29-da Eçmiədzin istiqamətində geri çəkilir. Yolları üstündə bir neçə kəndi qarət edərək

yandıran qoşun kilsəyə gəlib çataraq, burada çoxlu mal-qara və digər qiymətli şeylər ələ keçirdi. Eçmiədzin ətrafında çox ləngiməyən Xoy və Naxçıvan qoşunları Araz çayı istiqamətində hərəkət edərək yolları üstündə yerləşən kəndləri qarət edə-edə Makudan çəçməklə vətənlərinə qayıtdı (130,145-147).

Xoy və Naxçıvan qoşunlarının bu yürüşü İrəvan xanlığı üçün böyük dağıntılara səbəb oldu. Xeyli kənd dağıdılmış, əhalisi öldürülmüş və yerlərindən didərgin düşmüşdü. Vəziyyətinin ağır olmasına baxmayaraq, Məhəmməd xan ona xəyanət edən Kəlbəli xanı cəzalandırmağı qərara aldı. O, yenidən qoşun toplamağa başladı. Bu xəbəri eşidən II İrakli hər iki xanı barışdırmağa cəhd etsə də, onun bu cəhdi baş tutmadı. Beləliklə, Məhəmməd xan güclü qoşunla Naxçıvana hücum etdi. Hətta İrəvan qoşunu Naxçıvan qalasını mühasirəyə də aldı. Lakin havaların vaxtından əvvəl soyuduğunu gören Məhəmməd xan burada ləngiməyin mənasızlığını görərək geri qayıtmaq əmri verdi (130,148).

Məhəmməd xan ölkədə dağıntıları aradan qaldırdığı vaxt, 1791-ci ilin sonlarında Ağa Məhəmməd xan Qacarın Təbriz yaxınlığına gəlməsi xəbərini aldı. Bu da bəzi xanlar arasında olan düşmən münasibətlərin aradan qalxmasına və Qacar təhlükəsinə qarşı birləşməsinə gətirib çıxardı.

1.3. İrəvan xanlığı Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşləri dövründə

1779-cu ildə Kərim xan Zənd vəfat etdikdən sonra İran taxt-tacını ələ keçirmək uğrunda Zəndlərlə Ağa Məhəmməd xan arasında mübarizə başlayır. Azərbaycanın Qacarlar tayfasından olan Ağa Məhəmməd xan Zəndlər arasında düşmənçilikdən istifadə edərək qısa dövr ərzində İranda hakimiyyəti ələ keçirdi (169,215).

İranda hakimiyyətini möhkəmləndirən Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycan və Kartli-Kaxetiya çarlığına da iddia etməyə başladı. Artıq 1791-ci ildə Qacar xanı Azərbaycanın cənub xanlıqlarının əksəriyyətini özünə tabe edərək bilməmişdi (187,158; 163,111). Lakin onun Azərbaycanın şimal hissəsində yerləşən xanlıqları özünə tabe etmək cəhdi müqavimətlə rastlaşdı. Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycan xanlarını saymaması, Azərbaycana Səfəvi dövlətinin «əzəli və əbədi» ərazisi kimi baxması və Kartli-Kaxetiya çarlığı daxil olmaqla bütün Azərbaycanı bu imperiyanın sərhədləri çərçivəsində birləşdirmək cəhdi xanların güclü müqavimətlə rastlaşdı.

1791-ci ilin əvvəllərində Ağa Məhəmməd xan Qacar güclü qoşunla Azərbaycana doğru hərəkət etdi. O, Təbrizdən 1,5 verst (1verst-1,06 km-E.Q.) aralıda yerləşən Seyidabad adlı yerdə düşərgə salaraq, Azərbaycan xanlarına tabe olmaq üçün fərmanlar göndərməyə başladı (84, c.2, səh.319). Qeyd etmək lazımdır ki, Ağa Məhəmməd xan Qacara münasibətdə Azərbaycan xanlıqları arasında iki cəbhə yaranmışdı. Birinci cəbhəyə Gəncə, Şəki, Quba, Bakı xanlıqları daxil idi ki, onlar hakimiyyətlərini itirməmək üçün şahın fərmanını müsbət qarşılamışdılar. Digər cəbhəyə Qacar hakimiyyətinə düşmən münasibətdə olan xanlıqlar daxil idi. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan həmin cəbhəyə başçılıq edirdi. Onu İrəvan, Lənkəran, Xoy, Urmiya xanları və Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli müdafiə edirdi (84, c.2, səh.320). Mirzə Adıgözəl bəy yazırdı ki, «Gürcüstan valisi İrakli xan, İrəvan hakimi Məhəmməd xan, Talış (Lənkəran-E.Q.) hakimi Mir Mustafa xan İbrahimxəlil xanla and içib müahidə bağladılar ki, Ağa Məhəmməd şahı itaət etməsələr, mümkün olduğu qədər bir-birinə kömək və yardım etməkdə süstlük göstərməsələr. Vaxtlı-vaxtında bir-birinin vəziyyətindən xəbər tutsunlar (41,50). Lakin bu təhlükə qarşısında da xanlar birləşə bilmədilər. Uzaqgörən siyasətçi olan Ağa Məhəmməd xan onların arasında narazılığın olmasını çox gözəl anlayırdı. «Ağa Məhəmməd xan gözəl bilirdi ki, Azərbaycan xanları arasında birlik və onların birgə müdafiə olunmaq barədə müqavilələri yoxdur. Ara müharibələri onları bir-birinə qarşı qoymuşdu. Hətta xanlar belə ağır məqamda da qüvvələrini birləşdirməyə vasitə tapa bilmədilər» (187,165).

Ağa Məhəmməd xan döndərdiyi fərmanlarda Azərbaycan xanlarından tabeçilik rəmzi olaraq uşağını, qardaşını və ya arvadlarından birini girov tələb edirdi. Tezliklə, Ağa Məhəmməd xanın gücü qarşısında Azərbaycanın bəzi xanları onun istəyini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Belə ki, Naxçıvan xanı qardaşını, Xoy xanı arvadını və qardaşını, Təbriz xanı 15 nüfuzlu əyanını, Şahsevən xanı qardaş və oğullarını, Ərdəbil xanı arvadlarından birini və qardaşını girov göndərmişdi. Bundan əlavə, Marağa və Urmiya xanları arvadları ilə, Şəqaqi xanı Sədi xan isə qardaşları ilə birlikdə qoşunla Ağa Məhəmməd xanın görüşünə gəldilər. Ağa Məhəmməd xan Qacar hər bir xanın üzərinə illik xərac təyin edərək girovlarla yenidən paytaxt şəhəri olan Tehrana qayıdırdı (84, c.2, səh.319-320). O, Azərbaycanın tabe olmayan xanlarını cəzalandırılmasını başqa vaxta keçirir. Çünki, sarayda hərbi rəislər arasında ona qarşı sui-qəsd hazırlandığını eşidən Ağa Məhəmməd xan yürüşü təxirə salır (44,61). Digər tərəfdən Zəndlərlə mübarizə davam edirdi (163,111).

Qacar təhlükəsi sovuşan kimi, Azərbaycan xanları yenidən bir-biri ilə ara müharibələrinə başlayır. Belə ki, 1791-ci ilin dekabrın əvvəllərində Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Naxçıvan xanlığını özünə tabe etmək üçün qohumu Avar xanı Ümmə xanla ittifaqa girərək 11 minlik qoşunla Naxçıvan qalasına yürüş etdi. Bu təhlükə qarşısında aciz qalan Kəlbəli xan kömək üçün Məhəmməd xana müraciət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bundan bir qədər əvvəl bir-birinə düşmən olan İrəvan xanı ilə Naxçıvan xanı arasında sülh bərqərar olmuşdu. Kəlbəli xan Məhəmməd xanın bacısına nişanlanaraq bu sülhü daha da möhkəmləndirmişdi. Digər tərəfdən Məhəmməd xan İbrahimxəlil xanın Naxçıvanda möhkəmlənməsini öz xanlığı üçün təhlükə hesab edirdi. Buna görə də o, Kəlbəli xanın yardım xahişinə müsbət cavab verərək Naxçıvana qoşun göndərdi. Xoy xanı da bu cür hərəkət edərək Naxçıvana kömək üçün qoşun göndərdi. Eyni zamanda ümumi təhlükəyə qarşı Məhəmməd xanla barışdı. İrəvan, Xoy və Naxçıvan xanlıqlarının birləşmiş qoşunları Naxçıvan qalasını mühasirəyə alan İbrahimxəlil xanın və Ümmə xanın qoşunlarını məğlub edərək onları xanlıqdan geri çəkilməyə məcbur etdilər (130,150-151; 29,63). Bu döyüşdə İbrahimxəlil xan 1000, Ömər xan isə 700 nəfər adam itirmişdi (29,63).

XVIII əsrin 90-cı illərin ortalarına yaxın Azərbaycan xanlıqları üçün mürəkkəb bir vəziyyət yarandı. 1794-cü ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar İranda bütün rəqiblərini məğlub etdikdən sonra yenidən Azərbaycan xanlarını hədələməyə başladı. Digər tərəfdən şimaldan Rusiya Azərbaycan xanlarına təzyiqlər artırmışdı. Həm şimaldan, həm də cənubdan təzyiqlər məruz qalan Azərbaycan xanları öz xilasını Osmanlı dövlətində göürdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycan xanları Cənubi Qafqazda «incə, ehtiyatlı siyasət» yeridən Rusiya dövlətinə etibar etmirdilər. S.D.Burnaşov yazır ki, «Azərbaycanın bütün müstəqil xanlarının Rusiya barəsindəki ümumi fikirlərinin mahiyyəti eyni idi. Onlar hakimiyyətlərinin Rusiya tərəfindən qəsb olunacağından ehtiyat edirdilər və rusların Avropa idarəçilik qaydalarını onların (xanlıqların-E.Q.) hüduklarına gətirəcəyindən çox narahat idilər. (Xanların) bu təhlükə qarşısındakı vahiməsi onları türklərlə danışıqlara sövq edirdi» (82,2).

Digər tərəfdən, İrəvan xanı da daxil olmaqla bəzi Azərbaycan xanları gerçək təhlükə olan Ağa Məhəmməd xan Qacara qarşı müttəfiq axtarmaq üçün Osmanlı Türkiyəsinə müraciət etmək məcburiyyətində qalmışdı. «Şuşalı İbrahimxəlil xan və İrəvan xanı 1794-cü ildə Portanın (Osmanlı Türkiyəsi-E.Q.) onları köməksiz qoymayacağına ümid edərək Ağa Məhəmməd xana qarşı çıxdılar. Onlar qədimdən aralarında olan dostluq əlaqələrinə arxalanaraq Ağa Məhəmməd xanın hücumuna qarşı Portadan himayədarlıq

üçün İstambula nümayəndələrini göndərdilər. Lakin Porta onların tələblərinə məhəl qoymayaraq cavab verdi ki, onun İran xalqı ilə müqaviləsi vardır» (84, c.2, səh.332).

Osmanlı dövlət ilə Azərbaycan xanlarının siyasi münasibətlərinə dair arxiv sənədlərinin iki cilddə nəşr olunmuş toplusunda Qacar təhlükəsinə qarşı İrəvan xanının Osmanlı dövlətinə böyük ümid bəsləməsi haqqında ətraflı məlumat vardır. Belə ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar İrəvan xanı Məhəmməd xana da fərman göndərərək yanına gəlməsini tələb etmişdi. Lakin o, özü getməmiş, qardaşını hədiyyələrlə onun hüzuruna göndərmişdi. Bu təhlükə qarşısında İrəvan qalasını möhkəmləndirməklə müdafiəyə hazırlaşan Məhəmməd xan həm sultana, həm də osmanlı paşalarına məktub göndərərək kömək istəmişdi. 1794-cü il mayın 9-da Məhəmməd xan yaxın adamı Zeynalığa vasitəsilə Osmanlı dövlətinə məktub göndərmişdi (48,89). Məktublarda xanı narahat edən Ağa Məhəmməd xanın qoşunu hücum edəcəyi təqdirdə sadə xalqın taleyi idi. Məhəmməd xan osmanlı paşalarına məktub yazaraq onlardan xanlıqdan köçən əhaliyə sığınacaq vermələrini dönə-dönə xahiş etmişdi. O, Qars hakiminə göndərdiyi məktubda şah qoşununun İrəvanı mühasirəyə alacağı təqdirdə sadə xalqın Qarsa köçəcəyini bildirərək kömək istəmişdi (56,134-135). 1795-ci il mayın 15-də Ərzurum valisi Yusif Ziya paşanın Məmiş ağanın vasitəsilə Osmanlı sultanına göndərdiyi məktubda şahın hücum edəcəyi təqdirdə İrəvan əhalisinin Osmanlı ərazisinə axınının başlayacağı təhlükəsi haqqında xəbər verilmişdi. Məktubda Ağa Məhəmməd xanın İrəvana hücum edəcəyi təqdirdə qala darısqal olduğundan, təxminən 20-30 min irəvanlının əmlak və mal-qara ilə birlikdə Qars, Bəyazid, Ərzurum paşalıqlarına sığınacaqları bildirilmişdi (56,145-146).

Lakin Osmanlı dövləti bəzi Azərbaycan xanları, o cümlədən İrəvan xanı ilə məktublaşmasına baxmayaraq ciddi tədbirlər görə bilmədi. Çünki sultan nə Rusiya, nə də Ağa Məhəmməd xanla münasibətləri gərginləşdirmək istəmirdi. Rusiya ilə müharibədə məğlub olması Osmanlı dövlətini Cənubi Qafqaz siyasətində bir qədər ehtiyatlı olmağa məcbur edirdi. Digər tərəfdən hadisələri düzgün qiymətləndirən İstambul sarayı Ağa Məhəmməd xanı bölgədə Rusiyaya qarşı duracaq real qüvvə hesab edirdi. Buna baxmayaraq, Osmanlı dövləti ona müraciət edən xanlara ümid verməkdən də çəkinməmişdi.

Azərbaycan xanlarını yalnız məktub və fərmanlarla özünə tabe edə bilməyəcəyini başa düşən Ağa Məhəmməd xan Qacar İrəvan, Xoy, Naxçıvan, Gəncə və Ərdəbil xanlarını hakimiyyətini tanımağa məcbur etmək üçün 1794-cü ildə sevimli sərkərdələrindən olan Süleyman xanı

20.000 qoşunla Təbrizə göndərdi (46,236-237). Təbrizə gələn Süleyman xan Məhəmməd xanı yanına dəvət etdi. O, Təbrizə gəlməyəcəyi təqdirdə Məhəmməd xanı İrəvan üzərinə yürüş edəcəyi ilə hədələmişdi. Bu vaxt İrəvan xanı iki od arasında qalmışdı. Digər tərəfdən II İrakli də, Məhəmməd xanı İrəvan üzərinə yürüş edəcəyi ilə hədələyirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd xan son illərdə müstəqil siyasət yeridərək Kartli-Kaxetiya çarına vergi verməkdən imtina etmişdi. 1794-cü ildə şahzadə Davidin başçılığı ilə bir dəstə çar qoşunu İrəvan sərhəddində dayanaraq, Məhəmməd xandan vergiləri ödəməyi tələb etməyə başladı. O, əks təqdirdə xanı İrəvana hücum edəcəyi ilə qorxudurdu. Hətta şahzadə David katolikos Quqasa məktub göndərərək xanı yola gətirməyi tələb etmişdi (170,90).

İki od arasında qalmış Məhəmməd xan İrəvan qalasını möhkəmləndirmək üçün müdafiə tədbirləri görməyə başladı. O, şah qoşunlarının hücumunu xanlıq üçün daha təhlükəli olduğunu hiss edərək II İraklinin könlünü ələ almağı qərara aldı. Məhəmməd xan dərhal məktub və hədiyyələrlə Tiflisə nümayəndə heyəti göndərdi. II İrakli elçiləri qəbul etsə də, güzəştə getməyərək vergiləri tələb etdi. O, elçilərə «...xanın dəfəllərə şərtləri pozduğundan verilən vədlərə inanmadığını söyləyərək, belə demişdi: Siz verəcəklərinizi verin, mən isə sizi düşmənlərinizdən qoruyum» (130,153). Əlacsız qalan və kömək almaq ümidi ilə Məhəmməd xan verginin bir hissəsini göndərmiş, digər hissəsini göndərməyi söz vermişdi. Əvəzində o, İrəvanın müdafiəsi üçün bir neçə yüz nəfərdən ibarət dəstə göndərməsini xahiş etmişdi. Lakin bu vaxt II İraklinin özünə kömək lazım idi (130,153-154; 170,90).

Həmin vaxtda Ağa Məhəmməd xanın sərkərdəsi Xoy xanı ilə birlikdə Naxçıvana gəldi. O, İrəvana adam göndərərək Məhəmməd xandan şahın tələblərini yerinə yetirməyi, girov, vergi və 500 nəfərdən ibarət qoşun göndərməsini tələb etdi (128, c.II, səh.93). Bu xəbər İrəvan əhalisini bərk təşfişə salmışdı. Əhali əmlak və ailələrini götürərək bir hissəsi Osmanlı sərhəddinə doğru hərəkət edir, digər hissəsi isə qalada və əlçatmaz yerlərə sığındı. Məhəmməd xan yenidən II İraklidən kömək istəyir. O isə nəinki İrəvana kömək göndərmədi, əksinə vergilərin qalan hissəsini də tələb etdi. İrəvan xanı isə bu tələbi rədd edir (130,154).

Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Məhəmməd xan şahın tələblərini yerinə yetirmək məcburiyyətində qaldı. O, ilk növbədə kəndlərə adamlar göndərərək vergi yığdırmağa başladı. Hətta Eçmiədzindən də müəyyən miqdarda vəsait tələb etdi. Hər şey toplandıqdan sonra yığılan vergilər İrəvanın bir neçə nüfuzlu nümayəndəsi ilə birlikdə Süleyman xanın yanına, Naxçıvana yola salındı. Lakin Süleyman xan İrəvan xanının tək vergi ver-

məsi ilə qane olmadı. O, xandan digər şərtləri də yerinə yetirməyi tələb etdi. Məhəmməd xan isə onun bu tələbindən imtina etdi (130,154). Vəziyyətin gərgin olduğu bir vaxtda, Ağa Məhəmməd xan yürüşü dayandıraraq boyun əyməyən xanların cəzalandırılmasını gələn ilə saxladı.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Cənubi Qafqaza yürüşü 1795-ci ilin yayında baş tutdu. O, 1795-ci ilin iyun ayında 85 minlik qoşunla üç istiqamətdə- İrəvan, Lənkaran və Qarabağ istiqamətində şimala doğru yürüşə başladı (41,50-51; 187,167). Bu yürüş haqqında tarixi ədəbiyyatda (187,167-176) ətraflı bəhs edildiyindən bu məsələnin üzərində dayanmağı lazım bilmirik. Bizim məqsədimiz Qacar qoşunlarının İrəvan istiqamətində yürüşünü işıqlandırmaqdır.

Ağa Məhəmməd xan qardaşları Əliqulu xan və Cəfərqulu xanın başçılığı ilə 20.000 qoşunu İrəvan istiqamətdə göndərdi. Qacar şahının güclü qoşunla Cənubi Qafqaza yürüşü əhalini bərk qorxuya salmışdı. Əhali ailə və əmlaklarını götürərək təhlükəsiz yerlərə qaçırdılar. «Əhali biləndə ki, Qacar qoşunları İrəvana doğru hərəkət edir, Qarabağdan, Naxçıvandan, İrəvandan və digər yerlərdən həm müsəlmanlar, həm də xristianlar əmlak və mal-qara ilə Gürcüstan (Kartli-Kaxetiya-E.Q.) ərazisinə qaçırlar. Onlar bu ərazidə sakit sığınacaq tapacaqlarına və Ağa Məhəmməd şahın çara (II İrakli-E.Q.) qalib gələ bilməyəcəyinə ümid edirdilər. Lakin qaçqınların aqibəti acınacaqlı oldu. Doğma şəhər və kəndlərindən qaçan xalq ərzaq çatışmazlığı ilə üzləşərək aclığa məruz qaldılar. Onlar üç girvənkə çörəyə bir qoyun, bir lider (10 girvənkə) çörəyə isə bir at verməli idi. Digər tərəfdən yerli gürcülər qaçqınlara hücum edərək onların əmlak və mal-qarasını əllərindən alırdı. Müsibət o dərəcəyə çatmışdı ki, çoxları aclıqdan və soyuqdan ölməmək üçün varlı gürcülərin quluna çevrilmişdi. Bir çoxları isə bu müsibətə dözməyərək çöllərdə öldürüldü və onları dəfn etmək üçün alət belə tapılmırdı (67,89-90; 145,7; 84, c.2, səh.337).

Lakin buna baxmayaraq, İrəvan xanı Qacar qoşununa müqavimət göstərmək üçün ciddi hazırlıq görmüşdü. O, ilk növbədə İrəvan qalasının uzunmüddətli müdafiyyəsi üçün qalanı yeddi illik ərzaq ehtiyatı ilə təmin etməyə başladı. Xan kəndlərə adamlar göndərərək əhalidən yük arabaları toplayır və onlarla mahallardan taxıl daşıdırıb anbarlara doldururdu. Bundan əlavə, qalada olan qoşun hissəsindən başqa, ətraf kəndlərdən qalaya 7.000 qoşun toplandı. Bunlardan dörd mini azəri türkü, üç mini isə yerli xristianlardan ibarət idi. Qalada darısqallıq olmasın deyə onlara ancaq özləri ilə həyat yoldaşlarını götürmələrinə icazə verilmişdi. Uşaqları isə qohumlarının və yaxın adamlarının yanında qalmışdı. Lakin xanın bu tədbiri heç bir nəticə vermədi. Çünki ailələrindən və əmlaklarından nigaran qalan,

məcburən bu işə cəlb olunan kəndlilərin yarısı qaladan qaçdı. Bu da, Məhəmməd xanın vəziyyətini bir qədər çətinləşdirmişdi. O, kömək üçün Kartli-Kaxetiya çarına müraciət etsə də, II İraklinin özünün vəziyyəti acınacaqlı olduğundan İrəvana kömək edə bilmədi (67,64-65; 145,10-11).

1795-ci il iyulun ortalarında Əliqulu xanın qoşunu İrəvan qalasının yaxınlığında yerləşən Çarbağ deyilən yerdə düşərgə saldı. Sonra İrəvan qalası şah qoşunu tərəfindən mühasirəyə alındı. O.Markova əsərində göstərir ki, İrəvan Ağa Məhəmməd xanın qoşununa müqavimətsiz təslim olmuşdu (192,288). Əslində isə Məhəmməd xan başda olmaqla qala sakinləri 35 gün şah qoşununa güclü müqavimət göstərmişdi. Əliqulu xan İrəvan xanına dəfələrlə tabe olmağı təklif etsə də, xan boyun əyməmişdi. O, qala sakinlərinin güclü müqavimətini görərək, qoşunun bir hissəsini qarət məqsədilə yaxın kəndlərə göndərdi. Kəndlərə hücum edən şah qoşunu əhalinin evini dağıdaraq, bütün məhsullara od vurub yandırdı. Lakin mühasirədə olan irəvanlılar hələ də Kartli-Kaxetiya çarının onlara kömək edəcəyinə ümid edərək güclü müqavimət göstərirdilər. Güclü müqavimətlə rastlaşan Əliqulu xan və Cəfərqulu xan bu haqda şaha məlumat verdilər. İrəvanın mühairəsinin uzandığını görən şah oraya 1300 nəfərdən ibarət əlavə qüvvə göndərdi. Hətta onları topçularla təmin edərək, topçu Ağa Sadiq xanı İrəvana yola saldı. Əlavə olaraq onları top mərmiləri üçün qurğuşunla da təchiz etdi (128, c.II, səh.95; 130,162).

Şuşa qalasının mühasirəsinin uzandığını görən şah Tiflisə hücum etməyə hazırlaşdı (41,52; 37,123; 187,121). O, Əliqulu xana məktub yazaraq İrəvan ətrafında 4000 nəfərlik qoşun saxlamaq, qalanları ilə yanına gəlməsini əmr etdi. Şah məktubda bildirirdi ki, əgər Məhəmməd xan tabe olsa onu sərbəş buraxsın. O, Cəfərqulu xandan Məhəmməd xanın oğlunu və arvadını girov vermək üçün dilə tutmağı tələb edirdi (128, c.II, səh.96-97; 149,34-35).

Güclü hücumla məruz qalan və heç bir yerdən kömək almayan qala müdafiəçilərinin vəziyyəti get-gedə çətinləşirdi. Məhəmməd xan qorxurdu ki, ağa Məhəmməd xan bütün qüvvələrini İrəvan üzərinə toplaya bilər, bu halda şəhər əhalisini və şəhərə sığınan şəxsləri şahın qəzəbindən heç kəs qurtara bilməzdi. Qorxunun təsiri altında Məhəmməd xan təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. O, Ağa Məhəmməd xan Qacara tabe olduğunu bildirərək, 1795-ci il avqustun sonunda müqaviməti dayandırdı. İrəvan xanı Ağa Məhəmməd xana vergi verməyi, lazım olduqda qoşunla kömək edəcəyini vəd edərək, arvad və oğlanlarından birini ona girov göndərdi (156,118; 145,14).

İrəvan xanının təslim olmasında Gəncəli Cavad xanın da rolu olmuşdu. O, tərəfləri barışdırmaq üçün Məhəmməd xanın qohumu Yaqub xanı İrəvana göndərmişdi. Yaqub xan danışıqlarda vasitəçi olaraq İrəvan xanını yola gətirmişdi (130,163). Lakin Qacar qoşunu İrəvan qalasına daxil ola bilmədi. Məhəmməd xan bu qoşuna etibar etmədiyindən ancaq girov verməklə kifayətlənmişdi. Hətta o, təhlükəsizliyi üçün 500 nəfər qoşunla qalanı tərk edərək Qacar qoşunundan kənar gəzirdi (145,14). Lakin Əliqulu xan da İrəvanda ləngimədi. O, girovları götürərək avqustun 28-də Gəncədə olan şahın yanına getdi (130,164). Əliqulu xanın başçılığı ilə Qacar qoşunlarının İrəvan xanlığına yürüşündə Ecmədzin (Üçkilə-E.Q.) kilsəsi də güclü itkiyə məruz qalmışdı. Katolikos Luka kilsəni qarətdən xilas etmək üçün Əliqulu xana 100.000 rubl (10.000 tuman-E.Q.) ödəməli olmuşdu (84, c.2, səh.337).

Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşa şəhərinin mühasirəsindən əl çəkərək Tiflisə hücum edir (41,52). II İrakli ona qarşı İbrahimxəlil xandan 120 min, İrəvandan 200 min, Gəncədən isə 50 min rubl maliyyə dəstəyi almasına baxmayaraq müdafiəyə zəif hazırlanmışdı (7,87). 1795-ci il sentyabrın 12-də Ağa Məhəmməd xan qoşunu ilə Tiflisə daxil oldu. Şəhər əhalisinin yarısı qırıldı, qalanı isə əsir alındı (87,12-14; 84, c.2, səh.339-340). Lakin Ağa Məhəmməd xan Tiflisdə çox qala bilmədi. Qoşunu ərzaqla təmin edə bilməməsi, digər tərəfdən rus qoşununun yürüşə hazırlaşdığını eşidən xan səkkiz gündən sonra geri çəkilərək Muğan düzünə gəldi. Burada dincələn Qacar xanı eyni zamanda Azərbaycan xanlarını itaətə gətirmək üçün tədbirlər görməyə başladı (187,172). O, ilk növbədə Məhəmməd xanı yanına dəvət etmək üçün Süleyman xanı İrəvana göndərdi. Məhəmməd xan isə Ağa Məhəmməd xana təslim olduğunu bildirsə də, itaətindən çıxmaq üçün fürsət axtarırdı. Arxiv sənədində göstərilir ki, «İrəvan xanı Azərbaycanın digər hakimləri kimi zəifliyindən, məcburiyyət qarşısında şaha boyun əymişdi, lakin imkan olan kimi ona qarşı üsyan qaldıracaqdı» (7,140). Həqiqətən də, İrəvan xanı Qacar qoşunundan sonra Tiflisə daxil olmuş rus qoşunundan və II İraklidən kömək almaq ümidində idi. Lakin Ağa Məhəmməd xandan ehtiyat etdiyi üçün məqsədini yazılı şəkildə bildirməkdən qorxurdu. Ona görə də, Məhəmməd xan planını həyata keçirmək üçün ermənilərdən istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdı. «Lakin bu yardım baş tuta bilməzdi. Çünki ruslar türkləri narahat etməmək üçün İrəvan sərhəddinə girmək istəmirdilər. II İraklinin isə gücü yox idi» (130,169).

Ümidinin boşa çıxdığını görən Məhəmməd xan Muğana, Ağa Məhəmməd xanın yanına getməyə məcbur oldu. O, bahalı hədiyyələrlə Muğan düzünə gəldi. Ağa Məhəmməd xan Qacar Məhəmməd xanı hörmətlə

qəbul edərək, İrəvan xanlığına hər il 8 funt qızıl və 80.000 manat (8.000 tümən-E.Q.) miqdarında xərac təyin etdi. (415,165; 84, c.2, səh.336-337; 145,13; 167,270). Bundan sonra o, Məhəmməd xanı öz vəzifəsinə təsdiq etdi. Əlavə olaraq İrəvan xanı geri qayıtdıqdan sonra ona 100 dəvə göndərməli idi (130,169).

Ağa Məhəmməd xan Tiflisi işğal etdikdən sonra İrəvan və Gəncə xanlarının xeyrinə bir neçə göstəriş vermişdi. Onun əmrinə görə, vaxtilə İrəvan xanlığının tərkib hissəsi olan Pəmbək və Gəncə xanlığının tərkib hissəsi olan Borçalı sultanlıqları İrəvana tabe olmalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları isə Gəncə xanlığına itaət etməli idi. Məhəmməd xan vəziyyətdən istifadə edərək Pəmbək və Borçalı əhalisinə xəbər göndərərək tabe olmalarını tələb etmişdi (145,34-43).

Tezliklə, Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət yenidən dəyişdi. Xorasan-da Qacar hökumətinə qarşı üsyanın başlaması, qoşun arasında vəba xəstəliyinin güclənməsi Ağa Məhəmməd xanı Muğan düzünü tərk edərək Tehrana qayıtmağa məcbur etdi. (56,190,379). Bundan istifadə edən Rusiyanın Cənubi Qafqaza müdaxiləsi başladı.

Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza hücumu Rusiyanın nüfuzuna böyük zərbə endirdi. Bu məqsədlə rus komandanlığı sarsılmış nüfuzunu bərpa etmək, çoxdan hazırladığı işğalçı planlarını həyata keçirmək üçün əllərinə düşən əlverişli fürsətdən istifadə etmək qərarına gəldi. Tarixi ədəbiyyatda 1796-cı il qraf V.Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşü haqqında kifayət qədər əsərlər yazıldığından bu hadisə üzərində dayanmağı vacib hesab etmirik (187,177-186; 196,88-98, 46,240-249; 191). Lakin bu yürüşdə Rusiya dövlətinin İrəvan xanlığı barədə işğalçılıq planlarını işıqlandırmaq işimizin əsas məqsədidir. 1796-cı il fevralın 19-da imperatriçə II Yekaterina (1762-1796) general-poruçik V.A.Zubova Cənubi Qafqaza yürüş planı haqqında reskript (məktub-E.Q.) göndərdi. Reskriptdə Rusiya yürüşün əsas məqsədini gizlədərək, bunu Nadir şahın ölümündən sonra İranda qarışıqlığın olması ilə əlaqədar Xəzər dənizində rus ticarətini qorumağı ilə əlaqələndirirdi (183,110). Bu reskriptdə V.A.Zubov Azərbaycan xanlarını müxtəlif vədlərlə öz tərəfinə çəkməli idi. Sənəddə İrəvanla bağlı göstəriş də vardı. Yürüşdə Rusiya İrəvan xanlığını da ələ keçirməli idi. Lakin rus komandanlığı məqsədinə bir başa deyil, dolayı yolla çatmaq niyyətində idi. Belə ki, II Yekaterina hökuməti Osmanlı dövlətindən ehtiyat edərək İrəvana açıq müdaxilə etməkdən çəkinirdi. Onlar İrəvanda II İraklinin əli ilə möhkəmlənmək istəyirdi. V.A.Zubova göndərilən reskriptdə yazılırdı ki, «Osmanlı Türkiyəsi ilə həmsərhəd olan və Arazın yuxarı hissəsində yerləşən İrəvan xanlığı çar İrakli tərəfindən

təmizlənməli və onun qoşunu digər xanlarla birlikdə Ağa Məhəmməd xanın əleyhinə qalxmalıdır» (15,190). Rusiya belə hesab edirdi ki, II İrakli uzun müddət İrəvanı təsirində saxladığına və bu xanlıqdan vergi aldığına görə, onun bu addımına Osmanlı dövləti adi hal kimi baxacaqdır.

Lakin II İrakli rus komandanlığının ümidini doğrultmadı. Çar da öz növbəsində Gəncə və İrəvanı yenidən özündən asılı vəziyyətə salmaq üçün rus qoşununun gücündən istifadə etmək istəyirdi. II İrakli rus komandanlığına məktub yazaraq Gəncəni tutmağa qüvvəsinin olmadığını etiraf edirdi. Qraf V.Zubov isə ona bildirirdi ki, Gəncənin alınması rusların planında nəzərdə tutulmuşdu. Lakin İrəvan xanlığının işğalı II İraklinin üzərinə düşür. Çünki rus qoşunlarının Osmanlı sərhədləri yaxınlığında görünməsi Rusiya dövləti üçün əlverişli deyildir (149,170).

1796-cı ilin aprelin 15-də general-poruçik V.A.Zubovun başçılığı ilə 30 minlik rus qoşunu Dərbənd istiqamətində Azərbaycana yürüşə başladı. (224,136; 187,177). Bu yürüşdə rus qoşunu Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı və Gəncə şəhərlərini ələ keçirmişdi (87,343-374; 224,127-314; 84,c.2, səh.372-415; 76,175-177; 187,177-188).

Rus qoşunlarının yürüşündən istifadə etmək istəyən bəzi Azərbaycan xanları gizləncə rus komandanlığı ilə məktublaşaraq Ağa Məhəmməd xana qarşı kömək istəmişdi. «Gəncədə mövqə tutan Rımski-Korsakovun məqsədi Azərbaycan xanlarını Ağa Məhəmməd şah Qacara qarşı qaldırmaq və II İraklini qoşun toplayaraq İrəvanı tutması üçün inandırılmalı idi» (149,181). İrəvan xanlığı Osmanlı Türkiyəsi ilə sərhəddə yerləşdiyindən bu ərazidə möhkəmlənmək Rusiyaya çox vacib idi.

Məhəmməd xan zahirdə Ağa Məhəmməd xana tabe olduğunu bildirsə də, hakimiyyətini itirəcəyindən qorxaraq V.Zubovdan hərbi kömək almaq ümidində idi və bu məqsədlə rus komandanı ilə gizli məktublaşır. O, Ağa Məhəmməd xanın şübhələnməsindən ehtiyat edərək ələcsizliqdan baş komandanla əlaqəni ermənilər vasitəsilə aparırdı. Bundan əlavə, Məhəmməd xan Tiflisdə yerləşən erməni arxiyepiskopu İosifdən istifadə etməklə II İraklini və general Korsakovu kömək üçün öz tərəfinə çəkmək qərarına gəlmişdi. O, planını gerçəkləşdirmək üçün erməni katolikosu Simonun bacısı oğlu Yeqor Xubovu 25 nəfərin müşayəti ilə Tiflisə göndərmişdi (410,9). Lakin bundan xəbər tutan Ağa Məhəmməd xan İrəvanın əldən çıxacağından narahat olaraq sərkərdələrdən Təvəkkül xanı və Cəfər xanı 400 nəfər qoşunla İrəvana göndərdi. İrəvan şəhərinə gələn Təvəkkül xan Məhəmməd xanı hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq İrəvan xanlığının idarəsini müvəqqəti ələ keçirdi (84, c.2, səh.403-404).

Müvəqqəti hakimiyyətdən kənarlaşdırılan Məhəmməd xan isə əliboş dayanmadı. O, hərbi kömək almaq üçün rus komandanlığına müraciət etdi. İrəvan xanı V.A.Zubova məktub göndərərək, Təvəkkül xanı İrəvandan qovmaq üçün 1000 nəfərlik dəstə istədi. Lakin V.A.Zubov cavabında Məhəmməd xanı tələsməməyə, səbr etməyə çağırırdı (30,83). Ümidinin boşa çıxdığını görən Məhəmməd xan ələcsiz qalaraq kömək üçün II İrakliyə müraciət etməyə məcbur oldu. Lakin bu müraciət də nəticəsiz qaldı (84, c.2, səh.427-428).

1796-cı il noyabrın 6-da II Yekaterinanın vəfatından sonra hakimiyyətə gələn I Pavel rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan geri çağırırdı (84, c.2,səh.418; 76,177; 187,188). Rus qoşunlarının Cənubi Qafqazı tərktədiyinini eşidən Ağa Məhəmməd xan ikinci dəfə yürüşə hazırlaşmağa başladı. O, ilk növbədə V.A.Zubovla danışıqlar apararaq bəzi xanları cəzalandırmağı qərara aldı. Ərdəbilə gələn Ağa Məhəmməd xan irəvanlı Məhəmməd xanın və naxçıvanlı Kəlbəli xanın onun hüzuruna gəlmələrini əmr etdi (44,66). Bunun ardınca o, qardaşı Əliqulu xanın komandanlığı altında İrəvana qoşun göndərdi. Çünki Məhəmməd xanın hakimiyyətdən devrilməsi İrəvanda yerli xalqın qiyam qaldırmasına səbəb olmuşdu. Güclü qoşunla İrəvana daxil olan Əliqulu xan qiyamı yatıraraq müvəqqəti hakimiyyəti idarə etməyə başladı (410,9).

Ağa Məhəmməd şahın əmri xanlar üçün gözlənilməz oldu. Əvvəlcə hər iki xan Qacar xanının əmrinə tabe olmaq istəmədi. Lakin hər yerdən əli üzülən, ələcsiz qalmış hər iki xan onun əmrinə tabe olmağa qərara aldılar. Onlar ailə üzvləri və bahalı hədiyyələrlə Ağa Məhəmməd xanın hüzuruna gəldilər. Lakin qəzəbə tuş gəlmiş xanlar həbs edilərək Tehrana göndərildi (415,164; 410,10-11; 406,49; 29,65). Həbs edilməsinə baxmayaraq, Məhəmməd xan şahın yaxın adamlarının vasitəçiliyi ilə ölüm hökmündən qurtara bilmişdi. Ağa Məhəmməd xan İrəvan xanının Qacarlardan olmasını və sələflərinin şah hakimiyyətinə sədaqətlə qulluq etdiklərini nəzərə alaraq onun cəzasını cərimə ilə əvəz etmişdi (156,118; 71,531-532; 410,10-11; 415,164; 84, c.2, səh.428). Lakin ölüm təhlükəsindən qurtaran Məhəmməd xan xəyanətdə təqsirli bilinərək 500.000 rubl (50.000 tımən-E.Q.) məbləğində cərimə ödəməli oldu. Ələcsiz qalan İrəvan xanı bu məbləğin 200.000 rublunu (20.000 tımən-E.Q.) nəqd vermiş, qalan hissəsini isə ödəmək üçün əmlakını satmalı olmuşdu (145,43; 149,207). Bundan əlavə, Məhəmməd xan şaha itaətini bildirmək üçün yaxın adamlarından bir neçəsini girov vermişdi (156,118; 71,531). Lakin cərimə ödənilsə də, Məhəmməd xan bir müddət həbsxanada qalmışdı. Ağa Məhəmməd xanın əmrinə əsasən, ögey qardaşı Əliqulu xan İrəvanda hakimiyyəti idarə edirdi (84, c.2, səh.426). Naxçıvanlı Kəlbəli xanın vəziyyəti daha acınacaqlı olmuşdu. Şahın əmrinə əsasən, onun gözləri çıxarılmışdı (410,10; 406,49; 415,165; 29,65).

1797-ci ilin mayında Ağa Məhəmməd şah Qacar ikinci dəfə Cənubi Qafqaza yürüşə başladı. Lakin bu yürüş müvəffəqiyyətsizliyə düçar oldu. Belə ki, şah Şuşa qalasını işğal etsə də, çox keçmədi ki, yaxın adamları tərəfindən sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Bu hadisə 1797-ci il iyunun 5-də baş vermişdi. Başsız qalan Qacar ordusu Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olmuşdu (41,58; 163,114; 187,190-192; 198,100).

1.4. XVIII yüzilliyin axırlarında İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti

Ağa Məhəmməd şah öldürüldükdən sonra onun yerinə qardaşı oğlu Fətəli (1797-1834) taxt-taca sahib oldu. O, hakimiyyətə gələn kimi, əmisi tərəfindən incidilmiş adamların könlünü ələ almaq üçün bir neçə dəyərli göstəriş vermişdi. Tehranda həbsdə olan xanları, o cümlədən İrəvan xanı Məhəmməd xanı azadlığa buraxdı. Həbsdən azad olan Məhəmməd xan yenidən İrəvanda hakimiyyətə gəldi.

Məhəmməd xan İrəvana gəlməmişdən əvvəl burada Əliqulu xana qarşı üsyan baş vermişdi. Buna səbəb şahın ölüm xəbərini eşidən Əliqulu xanın İrəvan qalasının qapılarını bağlayaraq xalqla pis rəftar etməsi olmuşdu. Belə rəftar irəvanlıların səbrini tükəndirmiş və onlar silahlanaraq şahın qardaşını İrəvandan qovmuşdular. Şahın öldürülməsi və yerli xalqın müqaviməti nəticəsində Əliqulu xan İrəvan xanlığını tərk etmişdi (84, c.2,431; 130,185). O, 1796-cı ilin axırlarından-1797-ci ilin iyununa qədər İrəvanda hakimiyyətdə olmuşdu.

Lakin bu təhlükədən qurtaran İrəvan əhalisi çox keçmədi ki, yeni təhlükə ilə üzləşdi. Əliqulu xan İrəvanı tərk etdikdən bir neçə gün sonra Maku sultanının oğlu Həsən vəziyyətdən istifadə edərək buraya hücum etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, o, XVIII yüzilliyin 80-ci illərində İrəvanda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən Əhməd Soltanın oğlu idi. Qəflətən İrəvan qalasına hücum edən Həsən xan əvvəlcə dinc yolla qalanı ələ keçirmək üçün irəvanlılarla danışığa başladı. Lakin qala sakinləri onun tələbini rədd edərək Həsən xana ciddi müqavimət göstərdi. Hətta qala müdafiəçiləri Qazaxda mövqe tutan II İraklinin oğlu Aleksandara məktub göndərərək kömək istəmişdilər. Gürcü şahzadəsi Aleksandr bir neçə yüz dəstə ilə irəvanlılara kömək etmək istədi. Lakin Həsən xan onu qabaqlayaraq qalanı ələ keçirməyə nail oldu. Bu yürüşdə Həsən xana naxçıvanlılar, yerli muğanlılar və ayrumilər də kömək etmişdi. Muğanlıların qala müdafiəçilərini döyüş meydanında tək qoyub qaçmaları qalanın təslim olmasına səbəb olmuşdu. İrəvana daxil olan Həsən xan taxt-tacına yiyələnir. Cəmi üç ay hakimiyyətdə olmuş yeni xan xalqla çox pis rəftar etmiş, onların üzərinə

yeni-yeni vergilər təyin etmişdi. Lakin tezliklə Məhəmməd xanın əsirlikdən azad olub İrəvana qayıtması haqqında məktub gəldi. Bu xəbəri eşidən Həsən xan 1797-ci il sentyabrın 15-də İrəvanı tərk edərək Makuya qayıdırdı (130,186).

Beləliklə, Məhəmməd xan yenidən İrəvanda hakimiyyətini bərpa etdi. Lakin Fətəli şah Məhəmməd xanı azadlığa buraxsa da, ona bir o qədər də inanmırdı. Ona görə də, özünün iki nəfər inanılmış adamını İrəvana göndərdi. Onlar Məhəmməd xanın işlərinə nəzarət etməli idi. Eyni zamanda İrəvan xanlığı hər il şah xəzinəsinə 80.000 (8.000 tımən-E.Q.) rubl vergi ödəməli idi (410,12-13).

İrəvanda yenidən hakimiyyətini bərpa edən Məhəmməd xan vəziyyətini nizama salan kimi, Fətəli şah Qacara tabe olmaqdan imtina etdi. O, yenidən müstəqil siyasət yeridərək özünə müttəfiqlər axtarmağa başlayır. İrəvan xanı ilk növbədə kömək üçün II İrakliyə müraciət edir. Lakin bu dövrdə Kartli-Kaxetiya çarının özünün vəziyyəti acınacaqlı idi. Ona görə də, Məhəmməd xanın müraciəti nəticəsiz qalmışdı (156,119). Buna baxmayaraq, İrəvan xanı şaha qarşı mübarizədə özünə müttəfiq tapa bildi. Bu müttəfiqlərdən biri Fətəli şahın qəzəbinə gəlmiş Xoy xanı Cəfərqulu xan, digəri isə Naxçıvan xanı Kəlbəli xan idi. Ağ Məhəmməd şahın əmri ilə kor edilmiş Kəlbəli xan həbsdən azad olunduqdan sonra şahın əmrinə əsasən, İrəvan xanlığında yaşamaq istəyirdi. Kəlbəli xan İrəvanda məskunlaşdıqdan sonra yaxın tərəfdarlarının xeyli hissəsi Naxçıvandan İrəvana köçmüşdü (410,49-50; 84, c.2, səh.514; 29,67). İrəvana Kəlbəli xanın mənsub olduğu kəngərlilərdən 200 ailə gəlmişdi (163,162). İrəvanda nüfuzunu məhkəmləndirən Kəlbəli xan qohumu Məhəmməd xanla birlikdə Fətəli şah Qacara tabe olmaqdan imtina etdi (410,13-14; 149,292; 29,67).

Xoylu Cəfərqulu xan da Fətəli şahı tabe olmaqdan boyun qaçırmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Fətəli şahın azad etdiyi xanlar arasında Xoy xanı Cəfərqulu xan da vardı. O, əsirlikdə olarkən Təbriz xanının qardaşı Sadıq xan Xoya hücum edərək onu talan etmişdi. Yenidən Xoyda hakimiyyəti ələ keçirən Cəfərqulu xan qisas almaq qərarına gəldi. O, özünə müttəfiqlər axtarır və bu işdə İrəvan xanı ilə razılığa gəldi. Belə ki, əsirlikdən qayıdarkən Məhəmməd xan Xoya gəlmiş və burada xanlar arasında razılıq əldə olunmuşdu. Cəfərqulu xan qisas almaq üçün Məhəmməd xandan 500 nəfərlik hərbi qüvvə istəmişdi. İrəvan xanı onun xahişini yerinə yetirərək, bu hərbi qüvvəni Xoya göndərmişdi. Birləşmiş Xoy və İrəvan qoşunu Sadıq xanın üzərinə hücum edərək onu məğlub etdi (130,187).

Xoyda öz mövqeyini möhkəmləndirən Cəfərqulu xan Sadıq xan Şəqaqi və Urmiya xanı Məhəmmədqulu xanla birləşərək Fətəli şahın

əleyhinə üsyan qaldırdı. Hətta Xoy xanı müttəfiqi İrəvan xanlığına da yürüş etdi. Bu vaxt İrəvan xanı şahı itaət edirdi. Hücuma məruz qalmış Məhəmməd xan Cəfərqulu xana müqavimət göstərməyi qərara aldı. Bu müharibədə qazaxlılar İrəvan xanına hərbi kömək etdilər. Lakin Naxçıvan yaxınlığında baş verən döyüşdə irəvanlılar Cəfərqulu xanın tərəfinə keçmiş naxçıvanlılar tərəfindən məğlub edildi. Məğlub olmuş Məhəmməd xan İrəvan qalasına çəkilərək orada möhkəmlənir. Lakin Cəfərqulu xan yürüşü davam etdirə bilmədi. Çünki Xoy xanının üsyanını eşidən şah Süleyman xanı Təbrizə göndərmişdi. Cəfərqulu xanın tərəfinə keçmiş xanlar bu xəbəri eşidərək onu tərk etdilər. Tək qalan xan ailəsini götürərək Bəyazidə qaçır. Onun tərəfdarları da bu cür hərəkət edərək Osmanlı ərazisinə köçürlər (130,189-190).

1798-ci ilin iyunun əvvəllərində Fətəli şah şəxsən özü Süleyman xan və Hüseynqulu xanla birlikdə Xoya gəldi. O, Kartli-Kaxetiya çarlığına hücum etmək niyyətində idi. Fətəli şah iyunun 7-də XII Georgiyə məktub göndərərək tabe olmasını və girovlar verməsini tələb etdi. Əks təqdirdə Kartli-Kaxetiyanı dağıtmaqla hədələyirdi. Şahın məktubu general leytenant Markova və Peterburqdakı Kartli-Kaxetiya səfiri Q.Çavçavadzeyə göndərildi. Lakin şahın şimal istiqamətində yürüşü baş tutmadı. Çünki şah qardaşının Şiraz və İsfahandan qoşun toplayaraq ona qarşı üsyan qaldırması xəbərini alaraq Xoyu tərk edir. Tezliklə Süleyman xan da şahın yanına getdi. Fətəli şah Xoyu tərk etməmişdən əvvəl Cəfərqulu xanın qardaşı Hüseyni xan təyin etdi (130,192).

Fətəli şahın geri çəkildiyini eşidən Cəfərqulu xan hakimiyyətini yenidən bərpa etmək üçün türklərdən və kürdlərdən qoşun toplayaraq Xoya hücum etdi. Məhəmməd xan Hüseyn xana kömək etmək qərarına gəldi. İrəvan xanı Xoya bir dəstə qoşun göndərdi. Lakin uzun sürən mühasirədən sonra Xoya daxil olan Cəfərqulu xan qardaşı Hüseyn xanı öldürməklə xanlıq taxtını yenidən ələ keçirməyə müvəffəq oldu (2,127-130).

Tezliklə, İrəvan xanı da Fətəli şahı tabe olmaqdan imtina etdi. Bu dövrdə İrəvanda vəziyyət çox acınacaqlı idi. Bir tərəfdən müharibələr, digər tərəfdən taun xəstəliyi nəticəsində xeyli insan qırılmışdı (130,200). Belə bir vaxtda Fətəli şah İrəvana elçi göndərərək 100.000 rubl (10.000 tımən-E.Q.) məbləğində vergi verməsini tələb etdi. İrəvanın bu məbləği verməyə imkanı yox idi. Məhəmməd xan ilk əvvəl şahın bu tələbini yerinə yetirməyə razı olsa da, sonradan rus komandanlığından və Kartli-Kaxetiya çarından kömək almaq ümidi ilə bundan boyun qaçırdı. Eyni zamanda belə müraciət Xoy xanı Cəfərqulu xana da olmuşdu. Şahın hədə qorxusu Məhəmməd xanı

Cəfərqulu xanla barışmağa məcbur etdi. Barışmış rəqiblər bir daha şaha tabe olmayacaqlarını bildirdilər (156,118; 71,531)..

Xanların qiyamını eşidən Fətəli şah onları cəzalandırmaq qərarına gəldi. Şah 1800-cu il iyulun əvvəllərində oğlu Abbas Mirzənin və Süleyman xanın başçılığı ilə 7000-10.000 qoşunu İrəvana göndərdi (145,129; 148,306). Başqa bir məlumata görə, Qacar qoşunun ümumi sayı 12.000-ə çatırdı. Bu qoşun silahla pis təchiz olunmuşdu və dəvə üstündə gəzdirilən cəmi dörd yüngül topu vardı (203,135-136; 145,134-135; 237,131-132).

Təbrizdən hərəkət edən şah qoşunu İrəvan xanlığına doğru hərəkət edir. Yürüşün əsas məqsədi xanları cəzalandırıqdan sonra Kartli-Kaxetiya üzərinə hücumu davam etdirmək idi. İlk hücumda Xoy xanlığı məruz qaldı. Xoy qalası Qacar qoşunu tərəfindən mühasirəyə alındı. Mühasirə 5-10 gün davam edir. Xoy xanı Cəfərqulu xanın başçılığı ilə xoyluların müqavimətinə baxmayaraq, şah qoşunu onların müqavimətini qıra bildi. Məğlub olan Cəfərqulu xan Maku qalasına qaçdı. Şahzadə Maku hakimi ilə danışıqlara girərək ondan Cəfərqulu xanı tələb edir. Lakin Maku hakimi bu tələbi rədd etdi (175,50). Rədd cavabı alan Abbas Mirzə Süleyman xanın başçılığı ilə bir dəstə qoşunu Maku qalasına göndərdi. Qala hər tərəfindən mühasirəyə alındı. Qohumu Bəyazid paşasından yardım alan Cəfərqulu xan makuluların köməyi ilə şah qoşununa güclü müqavimət göstərdi. Şah qoşunlarının güclü həmləsinə baxmayaraq, müdafiəçilər möhkəm dayanmışdı. Müdafiəçilərin güclü müqaviməti, ərzağın çatışmaması və isti hava şəraitindən qoşunda xəstəliyin çoxalması Süleyman xanı mühasirəni götürüb geri çəkilməyə məcbur etdi. Xan geri çəkilməmişdən əvvəl, Cəfərqulu xanla danışıqlara girdi. Danışıqlara əsasən, şah tərəfi Cəfərqulu xanı öz vəzifəsində saxlamağa söz verirdi. Xan isə əvəzində qızını Abbas Mirzəyə verməli idi. Vəziyyətinin çıxılmaz olduğunu görən Cəfərqulu xan bu şərtlərlə razılaşmağa məcbur oldu. Bundan sonra şah qoşunu mühasirəni götürərək İrəvana doğru hərəkət etdi (91,107). Qızını Abbas Mirzəyə verdikdən sonra Cəfərqulu xanın Xoy xanı vəzifəsində saxlanmasını osmanlı mənəbəyi də təsdiq edir (56,172-173, 363-364). Şahzadə ilə qohum olmasına baxmayaraq, Xoy xanı sonralar Qacar İran dövləti ilə düşmənçiliyini davam etdirmişdi. Xanlıqdan sıxışdırılan Cəfərqulu xan rus komandanlığı ilə əlaqə saxlayırdı. Sonralar Cəfərqulu xan tamamilə Rusiya himayəsinə keçmiş və onlara İranın vəziyyəti barədə geniş məlumatlar verməklə böyük köməklik göstərmişdi (2,102).

Xoyu aldıqdan sonra şah qoşunu iyulun ortalarında Arazın sol sahilinə-İrəvan xanlığının ərazisinə yürüşə başladı. İrəvan xanlığı ərazisində mövqe tutan Abbas Mirzə 4000 nəfərdən ibarət ön dəstəni İrəvan qalasını

almağa göndərdi. Şahzadənin məqsədi İrəvanı özünə tabe etdirdikdən sonra Kartli-Kaxetiya istiqamətində yürüşü davam etdirmək idi. Abbas Mirzənin planını şahın yanına qaçmış II İraklinin oğlu Aleksandr Mirzənin 1800-cü il iyulun 30-da anasına yazdığı məktubda belə şərh edilmişdi: «İran qoşununun yarısı İrəvan qalası ətrafında dayanıb, digər hissəsi isə xanın karvansarasında yerləşib. Allah qoysa, o, (Abbas Mirzə-E.Q.) yeddi gündən sonra Göyçə gölünə doğru hərəkət edərək tezliklə, Tblisə çatacaq» (149,295). Məktubda gürcü şahzadəsi İrəvanı mühasirəyə alan şah qoşununun sayı, onların pis silahlanması haqqında ətraflı məlumat vermişdi. Gizli yazılmış bu məktub ruslar tərəfindən ələ keçirilmişdi (237,131-132).

Bundan əlavə, Cənubi Qafqaza yürüşdən qabaq Qacar tərəfi Kartli-Kaxetiya sarayı ilə də əlaqə yaratmışdı. Şahın fərmanını, Abbas Mirzənin və Süleyman xanın məktublarını Kartli-Kaxetiya çarı XII Georgiyə çatdırmaq məqsədilə Tiflisə nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Çarın qəbulunda olan elçi ona hədə-qorxu gələrək şaha tabe olmasını və itaətini bildirmək üçün şahzadə Davidi girov verməsini tələb etmişdi. Lakin XII Georgi Abbas Mirzənin fərmanını soyuq qarşılayaraq elçiyə bildirmişdi ki, Rusiya dövlətinin nümayəndəsi olmadan şahla danışıqlar aparmaq istəmir. Beləliklə, iyunun 14-də aparılan danışıqlarda Rusiyanın nümayəndəsi Kovalenski də iştirak etmişdi. Onun iştirak etdiyi qəbulda XII Georgi elsiyə bildirmişdi ki, o, rəhmətlik atasının əhd-peymanına sadıq qalaraq, 1783-cü il müqaviləsinə əməl edəcək və Rusiya dövlətinin razılığı olmadan hər hansı dövlətin tələblərinə tabe olmayacaqdır. Bu mənfi cavabla elçi geri qayıtmışdı (90,105-106; 145,121-123). Sonradan Abbas Mirzəyə tabe olan Məhəmməd xan da XII Georgiyə məktub yazaraq onu şaha tabe olmağa çağırmışdı. Xan yazırdı ki, «İndi İranla Kartli-Kaxetiya arasında heç bir ayrılıq və ziddiyyət yoxdur. Məsləhət görürəm ki, qardaşın və oğlun vasitəsilə Baba xana (Fətəli xana-E.Q.) hədiyyə göndərəsən. Əks halda qorxuram ki, çarlıqda elə talan olsun ki, özünüz peşman olasınız» (145,125). Lakin xanın bu məktubu da cavabsız qalmışdı.

Abbas Mirzə çardan mənfi cavab alsa da, İrəvana hücumu davam etdirmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd xan şah qoşununun hücumunu eşidərək müqavimət göstərmək üçün bir çox tədbirlər görmüşdü. O, İrəvan qalasını əlavə qoşunla gücləndirmiş və qalaya uzunmüddətli ərzaq ehtiyatı toplamışdı. Şah qoşununun yaxınlaşdığını eşidən ətraf kəndlərin əhalisi evlərini başlı-başına buraxaraq qonşu dövlətlərə qaçmışdılar. Biçilmək ərəfəsində olan taxıl zəmiləri nəzarətsiz qalmışdı (145,125-135).

İrəvanlılar qırx gün şah qoşununun hücumunu mərdliklə müdafiə etdi. Mühasirənin uzanması, ərzaq çatışmazlığı şah qoşununu ağır vəziyyətə

salmışdı. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, ərzaq ehtiyatını təmin etmək üçün şah qoşunu başsız qalmış taxıl zəmilərini özləri biçir və emal edirdilər (203,136; 145,135).

Uzunmüddətli mühasirə qala müdafiəçilərini də acınacaqlı vəziyyətə salmışdı. Ətraf kəndlərin dağılması və digər tərəfdən heç bir yerdən kömək ala bilməməsi Məhəmməd xanı şahzadə ilə danışıqlara girməyə məcbur etdi. Danışıqlar nəticəsində İrəvan xanı şahə tabe olduğunu bildirərək tələb olunan təzminat və girovları vermişdi (30,86). Bu yürüşdə Abbas Mirzə Eçmiədzin kilsəsini də cəzalandırmışdı. Şahzadə sursat və vergidən əlavə, buradan 30.000 rubl (3.000 tımən-E.Q.) məbləğində nəqd pul əldə etmişdi. Eyni zamanda şahə qarşı çıxdıqlarına görə bəzi din xadimləri cəzaya məruz qalmışdı (84, c.2, səh.455). Lakin bu dəfə də, şah qoşunu yürüşü davam etdirə bilmədi. Fətəli şah Xorasanda baş vermiş üsyanı yatırmaq üçün 1800-cü ilin sentyabrında qoşunu İrəvandan geri çağırılmışdı. O, yalnız İrəvan xanından girov almaqla kifayətləndi.

Beləliklə, Fətəli şah qoşunlarını geri çağırması ilə İrəvan xanlığı bu təhlükədən qurtara bildi. Şah qoşunlarının bu yürüşü çoxlu insanın ölümünə və xanlıqdan didərgin düşməsinə səbəb oldu. Təsərrüfata gülli miqdarda ziyan dəydi. Lakin irəvanlıların mübarizə əzmini qıra bilmədi. Belə ki, ələcsiz qalan İrəvan xanı sonda girov və təzminat versə də, tezliklə şahə tabe olmaqdan boyun qaçırırdı.

II FƏSİL

İRƏVAN XANLIĞI XIX YÜZİLLİYİN BİRİNCİ OTUZİLLİYİNDƏ

2.1. İrəvan xanlığının Şuragöl və Pəmbək uğrunda mübarizəsi

Şah qoşunu İrəvan xanlığını tərk edən kimi Məhəmməd xan yenidən müstəqil siyasət yeritməyə başladı. O, Kəlbəli xanla birləşərək vaxtilə İrəvan xanlığının tərkib hissəsi olan, sonradan siyasi vəziyyətlə əlaqədar Kartli-Kaxetiya asılı vəziyyətə düşmüş Şuragöl və Pəmbək sultanlıqlarını geri qaytarmağı qərara aldı. Onu bu işə vadar edən Rusiyanın Kartli-Kaxetiya çarlığını özünə birləşdirmək siyasəti olmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1798-ci il yanvarın 11-də II İrakli vəfat etdi (144,15; 145,1). Onun ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu XII Georgi gəlsə də, ailə daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı (144,15-16). Ailədaxili mübarizədə çətin vəziyyətə düşən XII Georgi çıxış yolunu Kartli-Kaxetiyanı Rusiyaya birləşdirməkdə gördü. Bu məqsədlə o, knyaz Qarsevan Çavçavadzenin başçılığı ilə Sankt-Peterburqa nümayəndə heyəti göndərdi (418,20). Bu müraciətdən istifadə edən I Pavel 1800-cü il dekabrın 18-də Kartli-Kaxetiyanın birləşdirilməsi haqqında manifest imzaladı (418,21). Bu manifestlə də rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza hərbi müdaxiləsi rəsmiləşdi.

Manifestdən sonra rus qoşunları Tiflisə daxil oldu. Lakin rus qoşunlarının ilk dəstəsi hələ manifest imzalanmamışdan əvvəl, 1799-cu il noyabrın 26-da 17-ci leyb-qrenader İrəvan alayı general-mayor Lazarevin başçılığı ilə təntənəli surətdə Tiflisə daxil olmuşdu (393,3; 418,20).

Təbii ki, bu hadisə İrəvan xanının nəzərindən qaça bilməzdi. O, yaxşı bilirdi ki, Kartli-Kaxetiyanın Rusiyaya birləşdirilməsi İrəvan torpaqları üçün də təhlükəlidir. Rus qoşunlarının Tiflisə daxil olması Məhəmməd xanı ona məxsus əraziləri geri qaytarmağa məcbur etdi. O, ilk öncə Şuragölə qoşun yeridir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İrəvan xanlığının mahallarından biri olan Şuragöl 1779-cu ildə II İraklinin hücumu zamanı ondan qoparılarq ayrıca sultanlığa çevrilmişdi. Kartli-Kaxetiya çarı buradan hər il təyin etdiyi adamlar vasitəsilə illik vergi yığdı. Bu dövrdə Şuragöl sultanlığının əhalisi azəri türklərindən ibarət idi və burada minə qədər ev vardı (84, c.2, səh.448). Lakin İrəvan xanları bununla razılaşmayaraq daima bu ərazinin onlara məxsusluğunu iddia etmişdilər. P.İ.Kovolevski öz «Gündəliyində»

yazırdı ki, «vaxtilə İrəvan xanlığının tərkib hissəsi olan Şuragöl mahalı qonşular (Kartli-Kaxetiya çarlığı-E.Q.) arasında olan ziddiyyətlə əlaqədar olaraq əldən ələ keçmişdi. Məhəmməd xan bu mahalı idarə etməyə aydınlıq gətirmək üçün II İrakliyə məktub göndərmiş, həmçinin digər şikayətlərlə burada olan sərhəd rəislərinə, hətta mənə müraciət edərək vasitəçi olmağı xahiş etmişdi» (156,118; 71,531). Lakin bütün bu müraciətlərin faydasızlığını görən Məhəmməd xan məsələni öz qüvvəsilə həll etmək qərarına gəlir. Nəticədə, 1800-cü ilin oktyabrında Məhəmməd xan Kəlbəli xanla birlikdə bir neçə minlik qoşunla Şuragölə hücum etdi. Bu vaxt çar XII Georjinin qaynatası Sisiyanov illik vergi yığmaq üçün 400 nəfər gürcü və ermənilərdən ibarət dəstə ilə Şuragölə gəlmişdi. İrəvan qoşunu onlara hücum edərək xeyli itki verdi. Knyaz Sisiyanov döyüş meydanından qaçmaqla canını qurtara bildi. Onun qoşunundan ölən və yaralananların sayı 200-ə çatırdı. Lakin Şuragöl qalasına yaxınlaşan irəvanlılar burada dayanmayaraq geri qayıtmışdılar (332,158; 84, c.2, səh.448). Bu yürüş nəticəsində İrəvan xanı Şuragölü özünə tabe edə bildi.

Tezliklə, Məhəmməd xan Pəmbəkdə baş verən hadisələrə müdaxilə etməli oldu. Bu dövrdə Pəmbək əhalisi qiyam qaldıraraq, kömək üçün İrəvan xanına müraciət etmişdilər. Onların narazılığının bir neçə səbəbi vardı. **Əvvəla**, qeyd etmək lazımdır ki, Kartli-Kaxetiyanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar I Pavelin manifesti 1801-ci il fevralın 16-da Tiflisdə xalq qarşısında oxunmuşdu. Bu manifestə görə, Pəmbək, Qazax, Borçalı və Şəmşəddil sultanlıqları Kartli-Kaxetiyanın tərkibində Rusiyaya birləşdirilməsi bəyan edilirdi. Bu yerli əhalinin narazılığına səbəb olmuşdu (149,372). **İkincisi**, Kartli-Kaxetiya çarının buraya təyin etdiyi nümayəndələrin soyğunçu vergi siyasəti ilə əlaqədar idi. Belə ki, Pəmbək ayrıca sultanlıq olsa da, Kartli-Kaxetiya çarlığına illik vergi verirdi. Sultanlığın əhalisi əsasən azəri türklərindən ibarət idi və buranı XII Georjinin qaynatası knyaz Georgi Sisiyanov idarə edirdi. Knyaz isə burada olmayanda Pəmbəyin idarəsini kürəkəni knyaz Aslan Orbelianiyə həvalə etmişdi. A. Orbeliani isə vəzifəsindən sui istifadə edərək əhalidən əlavə vergi yığmaqla onları talayırdı. Bu da əhalinin narazılığına səbəb olmuşdu (239,219; 340,222; 146,12). **Üçüncüsü**, Rusiya Kartli-Kaxetiya çarlığının əli ilə Pəmbəki işğal edərək, burada hərbi baza yaratmaq istəyirdi. Pəmbəkdə möhkəmlənməklə rus qoşunu gələcəkdə İrəvan xanlığını işğal etmək üçün əlverişli meydan əldə edirdi. Pəmbəklilər isə rus qoşununun sultanlığın ərazisində mövqə tutmasına etiraz edərək həyacan qaldırmışdılar. Bu həyacanların güclənməsində general mayor Lazarevin də əli vardı. Belə ki, 1801-ci ilin iyununda rus qoşunlarının baş komandanı vəzifəsinə general-leytenant

K.F. Knorriq təyin edildi. Hərbi işlərdə isə onun köməkçisi general mayor Lazarev oldu (84, c.2, səh.455; 76,183). Tezliklə yeni baş komandan Tiflisə gəldi. Çar I Aleksandrın əmrinə əsasən o, Kartli-Kaxetiyanı Rusiyaya birləşdirilməsi üçün hazırlıq görməli idi. Tiflisə gələn yeni baş komandan nüfuzlu şəxslərin və çarlığa tabe olan ayrı-ayrı bölgələrin nümayəndələrinin fikrini öyrənmək üçün yanına dəvət etdi (88,24-25). A.E.Sokolov yazır ki, «Baş komandan (Knorriq-E.Q.) mərkəzə yaxınlaşanda Pəmbək ağalarından başqa gürcü və ermənilər tərəfindən təntənəli surətdə qarşılandı. Bu vaxt general-mayor Lazarev yerlərə sərəncam göndərərək bütün əhalini onu qarşılamağa dəvət etmişdi» (404,117; 239,119). Pəmbəklilər nəinki onun bu əmrinə itaət etməmiş, eyni zamanda Məhəmməd xanla əlaqə yaradaraq İrəvana köçmək istədiklərini bildirmişdi. Pəmbəklilərin bu etinasız hərəkətindən istifadə edən knyaz A. Orbeliani rus komandanlığı ilə onların arasını qızıqsıdırmağa çalışırdı. O, general-mayor Lazarevə şikayət edərək pəmbəklilərin əmrə tabe olmadıqlarını və İrəvan xanı ilə əlaqə saxlamaları haqqında xəbər vermişdi (239,219; 404,117-118).

Pəmbəkin Kartli-Kaxetiya ərazisi kimi Rusiyaya birləşdirilməsi İrəvan xanının kəskin narazılığına səbəb olmuşdu. O, naxçıvanlı Kəlbəli xan və digər nüfuzlu əyanlarla birlikdə İrəvanda müşavirə keçirdi. Müşavirədə xristianların müsəlmanlar üzərində hakimiyyətinə yol verməmək üçün Pəmbəki rus qoşunundan müdafiə etmək qərara alındı. Hətta II İraklinin oğlanları David və Vaxtanq Məhəmməd xana müraciət edərək sultanlığı Rusiya işğalından qorumağı xahiş etmişdilər (337,617-618; 326,56; 145,219). Belə imkanı özü üçün əlverişli hesab edən Məhəmməd xan Pəmbək ağalarına müraciət edərək onun təbəəliyinə keçməyi tələb etdi. Xanın bu təklifinə pəmbəklilər müsbət cavab verdilər. Nəticədə, 400 nəfərdən ibarət İrəvan qoşunu Pəmbəkə göndərildi. Tezliklə, 14 kəndin 6 min nəfərdən ibarət əhalisi İrəvan xanlığının ərazisinə köçürüldü (336,599; 145,218-219).

Pəmbəklilərin qiyamı Qafqazda yerləşən rus qoşunlarının baş komandanlığını təşvişə salmışdı. Onlar bu hadisədə İrəvan xanını və onun qohumu olan naxçıvanlı Kəlbəli xanı günahlandırırıdılar. Baş verən həyəcanları yatırmaq üçün K.F. Knorriq general mayor İ.P.Lazarevi Pəmbəkə göndərdi. 1801-ci il iyunun 30-da 1 atıcı alayı, üç yüngül topla təchiz olunmuş 19-cu yeger alayı, 100 kazak və 1 topu olan 500-ə qədər gürcü dəstəsi İ.P.Lazarevin başçılığı ilə Tiflisdən Pəmbəkə doğru hərəkət edir. Pəmbək çayı sahilində Darbar kəndinə yaxın yerdə düşərgə salan general Məhəmməd xanla danışıqlara başladı (335,598; 336,599).

Məhəmməd xan öz hərəkətinə bəraət qazandırmaq və rus qoşununun Pəmbəkə girməsinin qarşısını almaq üçün ilk növbədə yaxın adamı Abbas xanı İ.P.Lazarevin yanına göndərdi. Söhbət zamanı elçi bildirir ki, Pəmbək sultanlığı İrəvan xanlığına məxsusdur və bunun üçün Ağa Məhəmməd şahdan fərmanı vardır. Daha sonra elçi xanın ruslara qarşı heç bir qərəzli niyyəti olmadığını, əksinə Rusiya himayəsinə keçmək fikrində olduğunu bildirərək, İ.P.Lazarevdən rus qoşunlarının Pəmbək ərazisinə girməməsini xahiş etdi (339,600; 145,219-220). Lakin Məhəmməd xanın İ.P.Lazarevlə danışıqları heç bir nəticə vermədi. General elçiyə bildirir ki, Gürcüstan əhalisinin təhlükəsizliyi üçün cavabdehdir və bu səbəbdən Pəmbəkə doğru hərəkət edir. O, xana xəbər göndərərək İrəvana köçən əhalinin geri qaytarılmasını tələb etdi. Rus qoşunu ilə açıq münaqişəyə girməkdən ehtiyat edən Məhəmməd xan Pəmbək qaçqınlarının geri qayıtmasına icazə verdi. İlk növbədə beş kəndin əhalisi geri qaytarıldı. Qalan əhalini geri qaytarmaq üçün knyaz Solomon Tarxanov xanın yanına göndərildi. S.Tarxanovla söhbətdə xan öz hərəkətinə haqq qazandıraraq, Pəmbəkin ona məxsus olmasını bir daha bildirmişdi. Lakin rus komandanlığı ilə münasibətləri pozmaq istəməyən İrəvan xanı digər kəndlərin əhalisinin də geri qayıtmasına icazə vermişdi. Qaçqınların geri qayıtması ilə kifayətlənən İ.P.Lazarev mayor Çeqişevin başçılığı ilə tiflis atıcı alayını Pəmbək sultanlığının mərkəzi Qarakilsə kəndində yerləşdirərək geri qayıtdı (339,599-601; 92,604; 93,605; 326,75).

Bundan əlavə, Məhəmməd xan rus komandanlığının digər tələbini də yerinə yetirməli olmuşdu. Şuragöllü bir Azəri türkünün gürcü knyazı Solomon Məlikov incitdiyinə görə, xan İrəvanda ticarət edən gürcü tacirlərini həbs edərək onlardan 1200 rubl istəmişdi. Bunu eşidən Q.M.Lazarev xandan tacirlərin azad olunmasını tələb etmişdi. Əlacsız qalan Məhəmməd xan bu tələbi yerinə yetirməyə məcbur olmuşdu (404,122).

2.2. Birinci Rusiya-İran müharibəsi ərəfəsində İrəvan xanlığının Rusiya, Qacar İrəvanı və Osmanlı paşaları ilə siyasi münasibətləri

1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığı rəsmi surətdə Rusiyaya birləşdirildi. Bu müqaviləyə əsasən, Azərbaycanın Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları ilə bərabər, Pəmbək və Şuragöl də Rusiyanın tərkibinə daxil oldu (144,19-27). Bunun ardınca imperator I Aleksandr sentyabrın 12-də digər Azərbaycan torpaqlarını Rusiyaya birləşdirmək yolları haqqında K.F.Knorrinqə xüsusi təlimat göndərdi. On bir bənddən ibarət

olan bu təlimatın 10-cu bəndində yazılırdı: «Ətraf hakimlər və xalqlarla əlaqə saxlayaraq Rusiyaya meyl edənlərin sayını artırmaq lazımdır, xüsusilə hələ üzərində Baba xanın (Fətəli şahın-E.Q.) hakimiyyəti təsdiq olunmamış, hazırkı şəraitdə özlərinin təhlükəsizliyi üçün Rusiyaya daha çox meyl göstərən İrəvan, Şəki, Şirvan (Şamaxı-E.Q.), Bakı və başqa xanlıqları cəlb etmək lazımdır» (326,65). Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiyaya birləşdirildikdən sonra general-leytenant K.F.Knorriq böyük qüvvə ilə Tiflisə gəldi.

Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya rəsmi birləşdirilməsi Qacar İranını bərk təşvişə salmışdı. Xorasan üsyanını yatıran Fətəli şah 1802-ci ilin əvvəllərində onun hakimiyyətini tanımaq istəməyən Azərbaycan xanlarına fərmanlar göndərərək tabe olmalarını tələb etdi. O, ilk əvvəl Azərbaycanın ona müxalif olan xanlarını öz tərəfinə çəkmək və sonra onların qüvvələri ilə birlikdə Kartli-Kaxetiya hücum etmək niyyətində idi. Tehrana gələn şah ilk növbədə İrəvan xanına hədələyici fərman göndərdi. Fərmanda o, Məhəmməd xandan İrəvanda məskunlaşmış naxçıvanlıların geri qaytarılmasını tələb etdi. Hətta Fətəli şah İrəvana yürüş etmək üçün qoşun da toplamış və mart ayında özü də İrəvana gəlmək niyyətində idi (84, c.2, səh.513-514).

Bu xəbər Məhəmməd xanı qorxuya salmışdı. O, şah qoşununun hücumunu eşidən kimi, İrəvan qalasının müdafiəsini gücləndirməyə başladı. Onun səyi nəticəsində qalanın hərbi qarnizonu artırılmış, ambarlar isə ərzaqla doldurulmuşdu (342,618; 84, c.2, səh.514). Lakin öz qüvvəsinə əmin olmayan Məhəmməd xan hərbi kömək almaq məqsədi ilə rus qoşunlarının baş komandanı general-leytenant Knorriqə və general mayor Lazarevə müraciət etdi. O, Eyvaz xan Sultanın başçılığı ilə Tiflisə nümayəndə heyəti göndərdi. Nümayəndə heyəti general mayor Lazarevin qəbulunda oldu. Elçi xanın Rusiya təbəəliyinə keçmək arzusunda olduğunu qeyd edərək, şah qoşununa qarşı mübarizə üçün 300 nəfərdən ibarət hərbi qüvvə istəmiş və əvəzində şahzadə Aleksandri ruslara təhvil verəcəyini bildirmişdi. Xan bu qüvvələri saxlamaq üçün hər il 10.000 rubl (1.000 tımən-E.Q.) məbləğində ərzaq ayıracağını öhdəsinə götürmüşdü. Lakin general mayor Lazarev xanın elçisini əli boş geri qaytararaq, xanın istəyini baş komandana çatdıracağına söz vermişdi (404,144; 342,618; 146,16-17).

Şah qoşunlarının İrəvana və oradan da Kartli-Kaxetiya hücum etmək niyyəti rus komandanlığını narahat etməyə bilməzdi. İrəvan xanına boş vədlər verən K.F.Knorriq ehtiyat tədbirləri görməyə başladı. O, 1802-ci il martın 26-da çara raport göndərərək şah qoşunlarının İrəvana və oradan Kartli-Kaxetiya hücum edəcəyi haqqında məlumat vermişdi. Bunun ardınca K.F.Knorriq 1802-ci il aprelin 18-də Məhəmməd xana məktub

yazaraq, onu Rusiyanın təbəəliyinə keçməyi təklif etmişdi (326,86-87). Çar I Aleksandr da öz növbəsində 1802-ci il aprelin 25-də K.F.Knorriinqə beş bənddən ibarət xüsusi təlimat göndərdi. Təltmatın dörd bəndi İrəvana aid idi. Təlimatda çar rus komandanlığına nəyin bahasına olursa olsun şah qoşunlarının İrəvanda möhkəmlənməsinə yol verməmək, Məhəmməd xanı rus təbəəliyinə keçməsinə inandırmaq üçün yollar axtarmaq, İrəvan qalasında rus qoşununu yerləşdirməyi tapşırılmışdı (326,88-89). Bunun ardınca rus komandanlığı Kartli-Kaxetiyada olan hərbi qüvvələrini daha da gücləndirməyə başladı. Qafqaz xəttində ərzaqla təchiz olunmuş 7 min qoşun səfərbərliyə alındı və İrəvanla sərhədə əlavə qüvvələr yerləşdirildi. Bu xəbəri eşidən Fətəli şah İrəvana və Kartli-Kaxetiyaya nəzərdə tutulmuş yürüşü başqa bir vaxta keçirdi. P.Butkov yazır ki, «Baba xan (Fətəli şah-E.Q.) İrəvana və Kartli-Kaxetiyaya qoşun göndərmək niyyətindən əl çəkdi. Ona görə ki, Baba xanın anası həmişə onu Rusiya ilə müharibədən çəkindirərək, yalnız İranda hakimiyyətini möhkəmləndirməyi məsləhət görmüşdü» (84, c.2, səh.515).

Təhlükənin sovuşduğunu gören Məhəmməd xan rus komandanlığı ilə danışıqları kəsərək, onlardan hərbi kömək almaqdan əl çəkdi (326,88-89; 146,16-17). P. Butkov həmin aylarda Məhəmməd xanın siyasətini belə şərh edirdi: «bununla bərabər, İrəvan xanı təhlükənin sovuşduğunu görərək, nəinki, təbəəliyə daxil olmaq fikirindən yayınır, eyni zamanda Rusiyanın düşməni Naxçıvanlı Kəlbəli xanla, şahzadə Aleksandr (II İraklinin oğlu-E.Q.) birlikdə zahirdə ruslara dostluq münasibəti göstərir, batində isə imkan düşən kimi Gəncə xanı, Axalsıx paşası və İmeretiya çarı ilə birlikdə rusları Kartli-Kaxetiyadan sıxışdırmaq, əgər buna nail olmadıqda imkan düşdükcə ziyan vurmaq üçün yürüşlərdə iştirak edirdi» (84,c.2, səh.515-516).

Qacar təhlükəsindən qurtaran Məhəmməd xan qayını Kəlbəli xanla birlikdə Qars paşasına qarşı müharibəyə başlayır. Onlar arasında düşmənçilik Qars hakimi Məhəmməd paşanın günahı üzündən başlamışdı. 1802-ci il mayın 26-da Kəlbəli xanın polkovnik Karyaginə yazdığı məktubdan bəlli olur ki, Qars hakimi Məhəmməd paşa İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına düşmən olan qüvvələrlə birləşərək tez-tez bu xanlıqların sərhəd ərazilərinə qarət məqsədilə hücumlar təşkil edir, onların Qarsdan keçən karvanlarını soyur, tacirlərini döyür və mallarını əllərindən alırdı (245,625-626). Kəlbəli xan mayın 27-də yazdığı digər məktubda isə Qars paşası ilə barışmaq üçün bir neçə təklif irəli sürmüşdü. Bu təklifdə Məhəmməd paşanın düşmənçilik əməlləri qabarıq göstərilmişdi. Bu təkliflər aşağıdakılardır: 1) İrəvan sakinləri olan Qarapapaqlıların geri qaytarılması; 2) ələ keçirilmiş Eçmiədzinə məxsus əşyaların təhvil verilməsi; 3) orada

sığıncaq tapmış əhalinin geri qaytarılması; 4) qarət edilmiş tacirlərin mallarının geri qaytarılması; 5) yandırılmış və talan edilmiş 10 kəndin meşəsinin yenidən bərpa edilməsi (246,626). Qeyd etmək lazımdır ki, məktub Kəlbəli xanın adından yazılsa da, burada İrəvanla bağlı hadisələrə toxunulmuşdu.

Məhəmməd paşanı cəzalandırmaq məqsədilə İrəvan qoşunu Kəlbəli xanın başçılığı ilə Qars ərazisinə daxil olaraq onun bir hissəsini tutdu. İrəvanlıların təzyiqinə davam gətirə bilməyən Məhəmməd paşa kömək üçün general leytenant Knorriinqə müraciət etdi. Məhəmməd xanın bu addımı rus komandanlığını narahat etməyə bilməzdi. Rus komandanlığı İrəvan xanını cəzalandırmaq qərarına gəldi və K.F.Knorriinq Məhəmməd paşanın müraciətindən istifadə edərək Osmanlı ərazisinə qoşun yeridir. 1802-ci il aprel ayının əvvəllərində Osmanlı ərazisinə daxil olan rus qoşunu Məhəmməd paşanın dəstələri ilə birlikdə Kəlbəli xanın başçılıq etdiyi İrəvan qoşununu məğlub etdi (326,84). Bu qələbədən sonra Qars hakimi Məhəmməd paşa firsətdən istifadə edərək rus komandanlığına İrəvan xanlığını işğal etməyi məsləhət görmüşdü. O, dəfələrlə P.İ.Kovalenskiyə və K.F.Knorriinqə məktub yazaraq İrəvanı işğal etmək üçün əlverişli firsətin olduğunu bildirsə də, bu müraciətlər cavabsız qalmışdı (326,84-94-98-108-111-118-146).

Məğlubiyyətə baxmayaraq, İrəvan xanı geri çəkilmək niyyətində deyildi. Yürüşü davam etdirmək üçün 1802-ci ilin mayında İrəvanda güclü qoşun toplandı. Kəlbəli xanın başçılığı ilə İrəvan qoşunu mayın ortalarında Pəmbək və Qars istiqamətində yenidən yürüşə başlayır. Bu hücumun qarşısını almaq üçün K.F.Knorriinqin əmrinə əsasən Pəmbək ərazisində yerləşən rus qoşunlarının başçısı pokovnik Karyagin öz dəstəsini döyüş hazırlığına gətirdi. Mayın 17-də isə general-leytenant Knorriinq Qars paşasına məktub yazaraq ruslarla birlikdə yürüşdə iştirak etməyi təklif edir (326,94,108; 84, c.2, səh,517). Beləliklə, 1802-ci il mayın 28-də rus qoşunu ilə Qars paşasının qüvvələri Arpa çayının sahilində, Qars paşalığına məxsus ərazidə, İrəvan qoşunu ilə üz-üzə gəldi. Bu döyüşdə 12.000 süvaridən, 2.500 piyadadan ibarət İrəvan qoşunu, müttəfiq qoşunlarından-583 nəfər, 3 topa malik rus, 6.000 süvari, 2.000 piyadadan və 3 topdan ibarət osmanlı qoşunu iştirak etmişdi. Rus qoşununun tərkibində 202 nəfərdən ibarət pəmbəkli də vardı (355,627; 97,628). Üç saata qədər davam edən döyüşdə İrəvan qoşunu güclü müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, məğlub olaraq geri çəkildi. Döyüşdə İrəvan qoşunundan 500, osmanlılardan isə 70-ə qədər əsgər ölmüş və yaralanmış, rusalardan isə itki olmamışdı (353,627; 97,628). Məğlub olan Kəlbəli xan geri çəkilərək Arpa çayının

yuxarı hissəsində düşərgə saldı. O, İrəvandan kömək almaqla yürüşü davam etdirmək niyyətində idi (354,627).

Qars hakimi Məhəmməd paşa irəvanlıların məğlubiyyətindən istifadə etmək qərarına gəldi. O, mayın 31-də K.F.Knorriinqə yazdığı məktubda İrəvana hücum üçün əlverişli imkanın olduğunu bildirmişdi. Qars paşası rus komandanlığından hərbi kömək istəyərək, İrəvanı tutucağına söz verirdi (326,98). İyunun 23-də yazdığı digər məktubda isə o, bu planı həyata keçirmək üçün baş komandanandan artilleriya ilə təchiz olunmuş 2 min nəfərdən ibarət hərbi qüvvəni polkovnik Karyaginın başçılığı ilə İrəvana göndərilməsini xahiş etmişdi (326,108; 84, c.2, səh.527). İyunun 28-də üçüncü dəfə göndərdiyi məktubda isə K.F.Knorriinqdən İrəvanın işğalı üçün 1000 nəfərdən ibarət hərbi qüvvə istəmişdi (247,710). Lakin Məhəmməd paşanın niyyətini bəyənməyən və İrəvana dair öz planı olan rus komandanlığı onun məktublarını cavabsız qoymuşdu.

Tezliklə, Məhəmməd xan rus komandanlığı ilə münasibətləri yenidən bərpa etmək məcburiyyətində qaldı. 1802-ci ilin yayında İrəvan xanı yenidən Qacar təhlükəsi ilə üzləşdi. Fətəli şahın yaxın sərkərdəsi Pirqulu xan iyul ayında Şuşaya və oradan da Naxçıvana gəldi. Naxçıvandan 60 verst aralıda düşərgə salan Pirqulu xanın ilk işlərindən biri şahın adından İrəvan xanına məktub göndərmək olmuşdu. O, məktubda Məhəmməd xandan Naxçıvandan İrəvana köçmüş 200 kəngərli ailəsini geri qaytarmağı, əks halda bəzi məlumatlara görə 100.000 rubl (10.000 tuman-E.Q.), digər məlumatlara görə isə 80.000 rubl (8.000 tuman-E.Q.) məbləğində bac verməyi tələb etmişdi (404,144,162; 84, c.2, səh.527). Bundan əlavə, İrəvan xanı öz dəstəsi ilə şah qoşununa birləşərək Şuşaya getməli və burada Qarabağ, Şəki, Şamaxı xanlıqlarının qoşunları ilə birlikdə Kartli-Kaxetiya yürüş etməli idi. Yürüşdə gürcü şahzadəsi Aleksandrın da iştirakı nəzərdə tutulmuşdu. (404,144, 163; 144,45).

Fətəli şahı tabe olmaq istəməyən Məhəmməd xan kömək üçün rus komandanlığına müraciət etdi. O, 1802-ci ilin iyununda Məhəmməd Zaman bəyin başçılığı ilə Tiflisə nümayəndə heyəti göndərdi. Heyətin məqsədi Qacar təhlükəsinə qarşı hərbi kömək istəmək və Qarsla olan münasibətlərə aydınlıq gətirmək idi. Baş komandanın qəbulunda olan elçi İrəvanla Qars arasında baş verən düşmənçiliyin səbəblərini izah etmək istəsə də, onun izahı kobudluqla kəsilmiş və heyət əliboş geri qayıtmışdı. Lakin rus komandanlığından hərbi kömək almaq ümidini itirməyən Məhəmməd xan Tiflisə Eyvaz xanın başçılığı ilə yeni nümayəndə heyəti göndərdi (326,110). İrəvan xanının bu cəhd də boşa çıxdı.

Hərbi kömək almaq ümidinin boşa çıxdığını görən Məhəmməd xan Pirqulu xanın tələblərini yerinə yetirmək məcburiyyətində qaldı. O, Naxçıvandan İrəvana köçmüş 200 kəngərli ailəsini geri qaytarmağı və tələb olunan məbləği ödəməyə söz verdi (404,154-162). Lakin rus komandanlığının Qacar təhlükəsinə qarşı müəyyən tədbirlər görməsi nəticəsində Pirqulu xan Azərbaycandan geri çağrıldı.

Təhlükənin sovuşduğunu görən Məhəmməd xan Qars paşalığına qarşı mübarizəni davam etdirdi. O, bu mübarizədə özünə müttəfiq də tapa bilməmişdi. İrəvan xanı Axalsıxda qiyam nəticəsində hakimiyyətə gəlmiş Şərif paşadan istifadə etmək qərarına gəlmişdi. Belə ki, 1801-ci ilin ortalarında Axalsıxda baş vermiş qiyam nəticəsində Sabit paşa əmisi oğlu Şərif paşa tərəfindən hakimiyyətdən devrildi. Hakimiyyətini geri qaytarmaq üçün mübarizə aparan Sabit paşa 1802-ci ilin əvvəllərində İmeretiyada öldürüldü (94,700; 96,701; 341,700).

Rəqibini aradan götürən Şərif paşa qonşu paşalığlara və Kartli-Kaxetiya hücumlar təşkil etməyə başlayır. Onun bu hərəkəti Qars paşalığı ilə düşmən olan İrəvan xanının siyasətinə uyğun gəlirdi. O, Şərif paşaya məktub yazaraq onu dəstəklədiyini və lazım gələrsə hərbi qüvvə ilə kömək göstərməyə hazır olduğunu bildirmişdi. Məhəmməd xandan müsbət cavab alan Şərif paşa kömək almaq məqsədilə İrəvana gəlmişdi (356,892; 251,893; 252,902-903). Axalsıqlı Şərif paşanı Məhəmməd xandan başqa naxçıvanlı Kəlbəli xan və Bəyazid paşası da dəstəkləyirdi. Şərif paşa müttəfiqlərin köməyi nəticəsində türklərdən və dağıstanlılardan ibarət 12.000 qoşun toplaya bildi (404,122).

Şərif paşa və müttəfiqləri gürcü şahzadəsi Aleksandr Mirzə ilə də əlaqə saxlayırdı. Müttəfiqlərin gürcü şahzadəsini bu hadisəyə cəlb etməsinin daha ciddi səbəbi vardı. Qars hakimi Məhəmməd paşa 1802-ci il iyunun 28-də rus qoşunlarının baş komandanı K.F.Knorriinqə yazdığı məktubda onların planını belə şərh edirdi: «... axalsıqlı Şərif paşa İrəvan xanı ilə birləşərək dağıstan qoşunu gətirib ki, Gürcüstanı ələ keçirsin, Tiflisi Aleksandr Mirzəyə təhvil versin (326,109). Hətta onlar bu planı həyata keçirmək üçün maliyyə mənbəyi də tapmışdılar. Erməni arxiyepiskopu David Eçmiədzin tax-tacına yiyələnmək üçün kilsənin xəzinəsini onlara vermişdi (326,109). İrəvan xanı ilə birləşən, dağıstanlılardan kömək alan Şərif paşa Kartli-Kaxetiya, Qars və Çıldır ərazilərinə tez-tez yürüşlər təşkil edirdi (94,700; 242,705).

Qiyamın genişlənməsi sultanı bərk narahat edirdi. O, Ərzurum paşasına fərman göndərərək bu üsyanı yatırmağı əmr etdi. Fərmana görə, sultan tərəfindən sərəsgər rütbəsi alan Ərzurum paşası Qars və Çıldır əhalisi

ilə birlikdə Şərif paşa qiyamını yatırmaq göstərişi almışdı (407; 334,707-708; 404,177). Öz qüvvələri ilə bu qiyamı yatıra bilməyəcəyini hiss edən paşalar kömək üçün rus komandanlığına müraciət etdilər. Ərzurum paşası yaxın adamı Səlim ağanı general leytenant K.F.Knorrinqin yanına göndərərək, İrəvan xanını düşmənçilik hərəkətlərindən çəkəndirməyi xahiş etmişdi (326,79-80; 242,705).

Lakin paşalar öz qüvvəsi ilə bu qiyamı yatırmağa nail oldular. 1802-ci il oktyabrın 17-də sabiq Axalsıx hakimi Sabit paşanın yaxın adamı Səlim ağanın və Qars hakimi Məhəmməd paşanın qardaşı Qara bəyin başçılığı ilə 2 minlik qoşun Axalsıx qalasına hücum etdi. Qəflətən yaxalanmış Şərif paşa bu hücumu davam gətirə bilməyərək yaxın adamları ilə birlikdə qaladan qaçdı (98,703-704; 344,704).

İrəvan xanı Axalsıxda baş verən hadisədən Qars paşasını cəzalandırmaq üçün istifadə etmək qərarına gəldi. O, müttəfiqi Şərif paşanı yenidən hakimiyyətə gətirmək adı altında Kəlbəli xanın başçılığı ilə İrəvanda 10.000 nəfərlik qoşun topladı. Bu yürüşü həyata keçirmək üçün Məhəmməd xan və Kəlbəli xan Bəyazid paşası ilə razılığa gəldilər. (404,175-176). Eyni zamanda İrəvan xanı rus komandanlığından arxayın olmaq və dəstək almaq üçün 1802-ci il dekabrın 3-də Hacı bəyin başçılığı ilə Tiflisə nümayəndə heyəti göndərdi. General-mayor Lazarevin qəbulunda olan nümayəndə heyəti bu əməliyyatda Məhəmməd xanın yalnız Şərif paşanı yenidən hakimiyyətə gətirmək niyyətində olduğunu bildirərək, ondan İrəvan qoşunlarının Kartli-Kaxetiya ərazisindən maneəsiz keçməsinə icazə verilməsini istəmişdi. Danışıqlarda elçi Qars paşasının Rusiya dövlətinin də düşməni olduğunu inandırmağa çalışmışdı. Lakin general-mayor Lazarev elçi ilə kəskin danışmışdı. O, elçiyə hədə-qorxu gələrək cavab vermişdi ki, əgər İrəvan qoşunu Kartli-Kaxetiya sərhədinə yaxınlaşsa rus qoşunu ilə üzləşəcəkdir. Bunla belə, general-mayor İrəvan xanını Qars paşası ilə barışmağı məsləhət görmüşdü (346,622-623). Rus komandanlığı ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəməyən və bölgədə qüvvələr nisbətinin Rusiyanın xeyrinə dəyişməsi İrəvan xanını öz niyyətindən əl çəkməsinə səbəb olmuşdu.

2.3. İrəvan xanlığı birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə

Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiyaya birləşdirildikdən sonra bölgəni narazılıqlar bürümüşdü. Bu qarışıqlığı yatırmaqda aciz qalan baş komandan K.F.Knorrinqin siyasəti çar I Aleksandrın narazılığına səbəb olmuşdu. Buna görə, 1802-ci ilin sentyabrında P.D.Sisianov çarın fərmanına əsasən baş

komandan təyin edildi (76,184; 88,26). Onun baş komandan təyin edilməsi ilə Rusiyanın Gənubi Qafqazı işğal etmək planı gerçəkləşdi. Şöhrətpərəst, qəddar, kobud, lakin bacarıqlı sərkərdə olan P.D.Sisianov 1796-cı ildə V.A. Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Aərbaycana yürüşündə iştirak etmiş və Bakının komendantı təyin olunmuşdu. O, Azərbaycana yaxşı bələd idi. Lakin Rusiya hökumətinin məhz P.D.Sisianovun komandan təyin edildiyi bir vaxtda planlarını gerçəkləşdirməsinin bir neçə səbəbi vardı. **Birinci əsas səbəb**, beynəlxalq vəziyyətin Rusiya üçün əlverişli olması idi. XVIII əsrin sonları- XIX əsrin əvvəllərində Fransa ilə Böyük Britaniya arasında Avropa və Asiyada iqtisadi və siyasi hegemonluq üstündə mübarizə gedirdi. Həm fransızlar, həm də ingilislər Orta Şərqdə müstəmləkəçilik planlarını həyata keçirmək üçün Qacar İnanından istifadə etmək qərarına gəlmişdilər (163,129-130). Lakin İngiltərə Napoleon Fransasına qarşı mübarizədə Rusiyadan dəstək aldığından, bu ölkənin Cənubi Qafqazdakı fəaliyyətinə müvəqqəti göz yumurdu; **ikinci**, Cənubi Qafqazda Rusiyanın ən ciddi rəqibi olan Osmanlı dövləti bölgədə hadisələrə fəal müdaxilə etmək iqtidarında deyildi. 1768-1774 və 1787-1791-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibələrindən sonra Osmanlı imperiyası tamamilə zəifləmişdi. Bu müharibələr zamanı Qara dəniz sahillərində, Şimali Qafqazda möhkəmlənən Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğal planlarını həyata keçirmək üçün ciddi rəqibi qalmamışdı; **üçüncü**, mühüm səbəblərdən biri Rusiyanın uzun illər casuslar tərəfindən Cənubi Qafqazın iqtisadi, siyasi, hərbi cəhətdən kifayət qədər məlumat toplayaraq vəziyyəti düzgün qiymətləndirməklə ətraflı planlar qurmasında idi; **dördüncü**, işğal planını həyata keçirən qoşunların təchizat məsələlərinin başa çatdırılması, Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi ilə rus qoşunlarının Azərbaycana hücumu üçün əlverişli meydanın əldə etməsi idi; **beşinci**, Qacar İnanının Azərbaycan xanlarını özünə tabe etmək istəyinin gerçəkləşməsində idi. Ağa Məhəmməd şah vəfat etdikdən sonra hakimiyyətə gələn Fətəli şah İranda rəqiblərini məğlub etdikdən sonra Azərbaycan xanlarını özünə tabe etmək üçün əl-qolu açılmışdı. Digər tərəfdən, ikiüzlü siyasət yeridən Fransa və İngiltərə Rusiyanın Qafqazda işğalçılıq planlarının qarşısını almaq üçün Qacar İnanından istifadə edirdilər; **altıncı**, xanlıqlar arasında olan düşmən münasibətlər, bir-birinə olan torpaq iddiaları, ara müharibələri bu xırda dövlətləri zəiflətməmişdi. Onların bir-biri ilə yola getməməsi «parçala və hökm sür» siyasəti yeridən Rusiya üçün əlverişli idi.

Tarixi ədəbiyyatda Rusiya-İran müharibələri və bu müharibələrdə Azərbaycan xanlıqlarının vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat verildiyindən, yalnız İrəvan xanlığı ilə bağlı hadisələrə toxunacağıq. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın digər xanlıqlarından fərqli olaraq Rusiyanın İrəvan

xanlığının daxili işinə müdaxiləsi daha əvvəl başlamışdı. Rus komandanlığı Eçmiədzində katolikos taxt-tacı uğrunda gedən mübarizəni bəhanə edərək Məhəmməd xana təzyiq göstərirdi. İrəvan xanlığına müdaxilədə rus komandanlığının əlində bəhanə olan bu hadisəni ətraflı təsvir etmək istərdik. Belə ki, 1801-ci ilin martında Eçmiədzin katolikosu Arqutinski Tiflisdə vəfat etdi. Katolikos vəzifəsinin boş qalmasından istifadə edən arxiyepiskop David İrəvan xanına çoxlu hədiyyə verərək onun köməyi ilə 1801-ci il aprelin 28-də bu vəzifəyə seçildi. Onun namizədliyini dəstəkləyən Məhəmməd xan, hətta Davidin təhlükəsizliyi üçün Eyvaz Sultanın rəhbərliyi altında Eçmiədzində bir dəstə qoşun da yerləşdirmişdi (343,622). Lakin erməni zadəganları buna etiraz edərək, İstanbulda yerləşən erməni kilsəsinin arxiyepiskopu Danili katolikos seçdilər. Vəzifəsinə icra etmək üçün Danil Bəyazidə gəldi. Lakin İrəvan xanı ilə normal qonşuluq münasibətində olan Bəyazid hakimi Mahmud paşa onu həbs edərək Məhəmməd xana təhvil verdi. Xan onu Eçmiədzinə Davidin yanına göndərdi. Danil isə burada rəqibi tərəfindən dustaq edildi (99,605; 410,15-18; 415,114-115; 144,114).

Ermənilər Rusiyanın diqqətini İrəvan xanlığına cəlb etmək üçün Davidlə Danil arasında katolikos vəzifəsi uğrunda baş verən mübarizədən məharətlə istifadə etməyə başladılar. Onlar çar I Aleksandrın diqqətini də bu məsələyə yönəldə bilmişdilər. Ermənilərin qızıqdırıcı fəaliyyəti haqqında Nasir Nəcmi «Abbas Mirzə» əsərində dolğun bir şərh vermişdi. O, yazır: «Müharibə odunu qızıqdırmaq üçün böyük, əsaslı bir səbəb olmuşdu. Bu əyalətdə (Azərbaycanda-E.Q.) yaşayan bəzi ermənilər mənafeyinə rusların mənafeyi ilə uyğun olduğunu düşünərək cürbəcür təşəbbüslərə başlamış, çarları, saray xadimlərini ələ almaq, həvəsləndirmək, hər cür vasitələr təşkil etməklə rus çarlarının nəzər diqqətini bu yerə cəlb etmişlər. Bəzən də müsəlmanlara qarşı kin, düşmənçilik münasibəti bəslədiklərinə görə onlar rusların burada müdaxiləsinə imkan yaratmağa və rusların köməyi ilə intiqam alaraq müsəlmanları hər sahədən, xüsusən iqtisadi və ticarət sahəsindən kənar etməyə səy etmişlər» (47,22). David-Danil arasında gedən mübarizə belə hadisə idi. Onlar Davidi yalançı katolikos adlandıraraq kömək üçün Rusiyaya müraciət etdilər. İrəvan xanlığının daxili işlərinə qarışmaq üçün belə imkanın ələ düşməsindən istifadə edən Rusiya bu hadisədən yararlanmağa çalışdı. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi dairələri Məhəmməd xana təzyiq göstərmək üçün bu məsələni Danilin xeyrinə həll etməyi ondan tələb etməyə başladılar. Baş komandan K.F.Knorring Məhəmməd xana məktub yazaraq Danili katolikos vəzifəsinə təyin etmək üçün yardım göstərməsini tələb etmişdi. O, yazırdı ki, əgər xan Danili katolikos kimi tanısa, Rusiya hökumətinə sadıqlığını sübut etmiş olardı.

Məhəmməd xan Rusiya ilə münasibətləri kəskinləşdirməmək üçün öz növbəsində baş komandana yazırdı ki, «O, Rusiyaya sadıqdır. Rusların ondan hər iki arxiyepiskopun patriarx (katolikos-E.Q.) vəzifəsinə təyin edilməsi üçün xahiş etmələri onu təəccübləndirir». Xan rus qoşunlarının sabiq baş komandanı Kovalenskinin Davidın xeyrinə yazdığı bir neçə məktubu fakt kimi göstərmişdi (144,115). Hətta bu məsələ ilə bağlı çar I Aleksandr (1801-1825) 1802-ci il mayın 13-də İrəvan xanına xüsusi fərman göndərmişdi. Həmin fərmanda göstərilirdi ki, Danil erməni xalqının arzusu ilə seçildiyinə görə, Məhəmməd xan onun katolikos vəzifəsinə keçməsinə kömək etməlidir. Fərmanda Danilin katolikos təyin edilməsində sultanın da razı olduğu göstərilmişdi (326,93-94). Bundan əlavə baş komandan general-leytenant K.F.Knorrinqin göstərişi ilə İ.Qeñçurov 1802-ci il sentyabrın 21-də İrəvana gəlmişdi. Sentyabrın 28-də Məhəmməd xanın qəbulunda olan elçi onu Danilin namizədliyini dəstəkləməyi inandırmağa çalışsa da, xan Davidın qanunla seçildiyini qeyd edərək, onu dəstəklədiyini bildirmişdi (343,621-622).

P.D.Sisianov rus qoşunlarının baş komandanı təyin edildikdən sonra bu məsələdə İrəvan xanlığına təzyiqi daha da gücləndirdi. Ona verilən təlimata görə, «baş komandan Danilin tərəfdarları ilə patriarx Davidın tərəfdarları arasında olan rəqabəti bütün vəziyyətlərdə yerindəcə tədqiq etməli» idi (144,120). Vəzifəsinə yenidən başlayan P.D.Sisianov 1803-cü il fevralın 6-da Məhəmməd xana məktub göndərdi. Məktubda yazırdı ki, «Mən bu şəhərə (Tiflisə-E.Q.) Gürcüstanın baş komandanı vəzifəsində gəldiyimi siz alihəzrətə bildirməyi özümə borc hesab edirəm, sizi möhkəm və səmimi dostluğa çağırıram. Əsasən, sizin xeyrinizə olan böyük Rusiyanın təbəəliyinə keçməlisiniz. Bunun üçün birinci sübutunuz, mənim sizə yolladığım, mərhəmətli Rusiya imperiyasının böyük kansleri qraf Voronsovun böyük Rusiya və böyük sultan tərəfindən təsdiq edilən bütün ermənilərin patriarxı (katolikos-E.Q.) Danil haqqında yazdığı fərmanını dəqiq icra etməlisiniz» (248,609). Danil həbsdə olarkən P.D.Sisianov Məhəmməd xana təzyiqi daha da gücləndirdi. O, çara yazdığı məktubda bildirirdi ki, «Mən o saat, öz adımdan İrəvan xanına əlavə bildiriş göndərərək tələb etdim ki, patriarx (katolikos-E.Q.) Danili azad etsin. Əlavə etdim ki, belə bir ədəbsiz hərəkəti şifahi və məktubla deyil, işdə əməl etsin, əks halda inadına görə peşman olacaqdır» (410,18; 144,120). Rus komandanlığı ilə münasibətləri gərginləşdirməmək üçün Məhəmməd xan Danilin azad buraxılması üçün Davidə xüsusi göstəriş verdi. Lakin Danil yenə də katolikos təyin edilmir və İrəvan xanının nəzarəti altında yaşayır (410,19; 144, 120).

P.D.Sisianov 1803-cü il fevralın 9-da knyaz Tomas Orbelianinin başçılığı altında İrəvana xüsusi nümayəndə heyəti göndərdi. Heyət Məhəmməd xana və Kəlbəli xana Danilin katolikos vəzifəsinə təyin edilməsinə köməklik göstərməsi haqqında qraf Voronsovun və P.D.Sisianovun adından yazılmış məktub gətirmişdi. Bundan əlavə, heyət İrəvan haqqında gizli məlumatlar da toplamalı idi. Bu heyətin tərkibinə daxil olan kapitan Çuykoya verilən təlimata görə, o, xüsusi kəşfiyyat işi görməli idi. Kapitan gizli olaraq İrəvan qalasının möhkəm və zəif yerlərini, Kartli-Kaxetiyadan İrəvana gedən əlverişli yolları öyrənərək kağız üzərinə köçürməli idi (309,609-610). Lakin göndərilən heyətin fəaliyyəti heç bir nəticə vermədi. Martın 7-də geri qayıdan heyət Məhəmməd xandan P.D.Sisianova məktub gətirmişdi. Məktubda xan rus komandanlığının bütün tələblərini rədd edirdi (100,610; 410,19; 144,121).

İrəvan xanının inadkarlığını görən P.D.Sisianov İrəvan xanlığına müdaxilə etmək üçün bu əlverişli imkandan istifadə etmək qərarına gəldi. O, 1803-cü ilin martında çara göndərdiyi məlumatda yazırdı ki, «Məhəmməd xan əlahəzrət imperatorun Danili erməni patriarxı kimi tanınması haqqında ali göstərişini yerinə yetirməkdən imtina edir. Onun cəzasız qalması silahla ələ keçirdiyimiz yerlərdə əlahəzrətin nüfuzunu zəiflədir. Ona görə də, mən, Məhəmməd xanı cəzalandırmaq, Danili erməni patriarxı (katolikosu-E.Q.) təyin etmək üçün İrəvana getməli və orada qarnizon yerləşdirməliyəm. Yerli erməni tacirləri bizi ərzaqla təmin etməyi vəd edirlər» (100,610).

Rus komandanlığının niyyətindən xəbərdar olan Məhəmməd xan gəc-tez rus qoşunu ilə üzləşəcəyini dərk edərək özünə müttəfiq aparmağa qərara aldı. O, Osmanlı sarayına müraciət edərək rus qoşununa qarşı mübarizə aparmaq üçün kömək istədi. Lakin Osmanlı dövləti xanın nümayəndələrinə rədd cavabı vermişdi (205,874-875). Sultandan kömək almaq ümidini itirən Məhəmməd xan rus komandanlığı ilə münasibətləri normallaşdırmağa qərara aldı. O, yaxın adamı Hacı Fərzəli bəyi məktubla P.D.Sisiyanovun yanına göndərdi. Lakin baş komandan bu məktuba cavab vermədi. İrəvan xanı ikinci dəfə rus komandanlığına məktub göndərdi. Bu məktubdan sonra 1803-cü il iyunun 4-də P.D.Sisianov Məhəmməd xana çox kəskin və hədələyici bir cavab yazdı. Məktubun məzmunu belədir: «Sizin yüksək məqamlı Hacı Fərzəli bəylə mənə çatdırılan məktubunuza ona görə cavab vermədim ki, o (məktub-E.Q.) mənim cavabıma layiq deyil. Ona görə ki, ədəbsiz kəlmələrlə dolu məktuba rus generalı, baş komandan sözlə cavab verməyə borclu deyil. Hacı Fərzəli bəy İrəvana geri göndəriləyi vaxt sizdən məzmunu bir qədər sülh axtarmağa və mehriban qonşuluğa meyilli ikinci məktub aldım. Ona görə də, siz ali məqama aşağıdakılara cavab verməyi

özümə borc hesab edirəm: ... patriarx (katolikos-E.Q.) Danili Eçmiədzin taxtında oturdub, Davidi devirmək və Tiflisə mənim yanına gətirmək. Mənim sizinlə əlaqəmin kəsilməsinin səbəbi bu olmuş, bu da İrəvan xanlığının xilasına və yaxud məhvinə səbəb olacaq. Bu məsələlər üçün sizin yanınızda olan iki nümayəndəmizin müvəffəqiyyətsizliklə geri qayıtması Rusiya imperiyasının şöhrətinə ədəbsizlik olduğundan, mən bunu müzakirə etmək üçün İrəvana nümayəndə göndərməyi lazım bilmirəm» (253,611). P.D.Sisianovdan hədələyici məktub alan İrəvan xanı onunla əlaqəni müvəqqəti kəsməli oldu.

Eçmiədzində katolikos taxt-tacı uğrunda gedən mübarizədə Məhəmməd xanın tutduğu mövqe bir daha sübut edir ki, o, hər hansı kənar dövlətin xanlığın daxili işinə qarışmasına dözmək fikirində deyil və xanlığı müstəqil idarə etmək istəyir.

İrəvan xanlığı ilə gərgin münasibətə baxmayaraq, Rusiya işğal siyasətinə Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Car-Balakən istiqamətində başladı. 1803-cü ilin mart-aprel aylarında general Qulyakovun başçılığı ilə rus qoşunları Car-Balakənə hücum edərək buranı işğal etdi. Bunun ardınca uzun sürən mübarizədən sonra 1804-cü ilin yanvarın 3-də Gəncə xanlığı rus qoşununa təslim oldu (144,93-95; 21,18-19).

Bu ərazilər işğal edildikdən sonra P.D.Sisianov İrəvan xanlığına hücum etməyə qərara aldı. O, planını həyata keçirmək üçün çar I Aleksandr-dan əlavə kömək istədi. Baş komandan 1803-cü il martın 12-də imperatora yazdığı məlumatda, İrəvan xanlığının işğalını uğurla başa çatdırmaq üçün əlavə 3 alay və 100.000 rubl məbləğində pul lazım olduğunu bildirmişdi. Bu qüvvələrlə o, nəinki İrəvanı, həmçinin Naxçıvan və Şuşanı almağı və Kür-Araz boyu ərazilərin işğalını başa çatdırmağı vəd edirdi (100,610; 144,121). İrəvana yürüş etmək üçün 1804-cü ilin mayında rus qoşunu Tiflisdə cəmləşməyə başladı (326,258).

Rus qoşunlarının bölgədə işğalçılıq yürüşünə başlaması şah hökumətini narahat etməyə başladı. Fətəli şah Qacarin əmri ilə Təbrizdə şahzadə Abbas Mirzənin və Süleyman xanın komandanlığı altında 20-30 minlik qoşun toplandı. Bu qoşunun bir hissəsi Abbas Mirzənin komandanlığı altında İrəvana, digər hissəsi isə Şuşaya hücum etməli idi. Həmin ərazilər tutulduqdan sonra hər iki dəstə Gəncə xanlığı ərazisində cəmləşməli və buradan Tiflis üzərinə yürüşü nəzərdə tutulmuşdu. Şah Şəki və Şamaxı xanlarına hədiyyələr göndərərək onlardan qoşunları ilə bu yürüşdə iştirakını tələb etmişdi. İrəvanlı Məhəmməd xan da belə bir göstəriş almışdı. Şahın göstərişilə İrəvan xanı hətta Təbrizə getməli idi. Əmrin icra olunmayacağı təqdirdə, şah xanı bu əraziləri tərk edərək Məkkəyə ziyarətə getməsinə tələb

etmişdi. Əks halda Fətəli şah İrəvan və Naxçıvan xanlarını əmanət verdikləri oğlanlarını öldürməsilə hədələmişdi (138,611-612; 144,297-298).

Abbas Mirzə Məhəmməd xanın könüllü təslim olmasına ümid edirdi. O, 1804-cü il aprelin 22-də Təbrizdən Bədir bəyin başçılığı altında 17 nəfər və gürcü şahzadəsi Aleksandr Mirzənin 3 nəfərdən ibarət nümayəndə heyətini İrəvana göndərdi. Elçilər şah hökumətinə tabe olmaq üçün xanı dilə tutmağa başladı. Tərəflər arasında danışıqlardan məlum oldu ki, xan şaha sədaqətini sübut etmək üçün ilk növbədə 100.000 samar buğda toplayaraq, 4.000 qoşunla Gəncəyə hərəkət etməli və orada Abbas Mirzənin və Aleksandr Mirzənin qoşunları ilə birləşməli idi. Bundan əlavə, Məhəmməd xan şaha İrəvanın 12 nüfuzlu əyan ailəsini əmanət verməli idi. Lakin şah hakimiyyətini özü üçün təhlükə hesab edən İrəvan xanı bu tələbləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı (139,612).

Şaha rədd cavabı verən Məhəmməd xan aqibətinin acınacaqlı olacağını çox gözəl dərk edirdi. O, bu təhlükənin qarşısını almaq üçün Rusiya hökumətindən hərbi kömək almaq fikrinə düşdü. Bu niyyətlə o, P.D.Sisianova xəbər göndərərək ruslara xidmət etmək arzusunda olduğunu bildirmiş, bunun əvəzində şah qoşununun qarşısını almaq üçün hərbi kömək göstərilməsini xahiş etmişdi (76,185; 144,302). İrəvan xanının düşdüyü ağır vəziyyətdən istifadə edən P.D.Sisianov 1804-cü il mayın 10-da Məhəmməd xana yazdığı məktubda bir neçə ağır tələb irəli sürmüşdü: **birinci**, xan hər şeydən əvvəl, Danili katolikos taxt-tacına bərpa etməli, yalançı katolikos David isə ruslara təhvil verilməlidir; **ikinci**, İrəvan qalası rus qoşununa təslim edilməlidir; **üçüncü**, xan Rusiya imperatorunu özünün hökmdarı kimi qəbul etməli və sədaqətli olacağına and içməlidir; **dördüncü**, xan ildə 80 min rubl həcmində xərac verməli idi, xərac ildə iki müddətə, biri novruz bayramına qədər, digəri isə iyul ayından sonra ödənilməli idi. Əvəzində baş komandan, xanın sədaqətli olacağı halda əvvəlki vəzifəsində qalacağına; təhlükəsizliyi üçün öz vəzifəsinə imperator fərmanı ilə yenidən təsdiq ediləcəyinə; xanın ailəsini (girovları-E.Q.) İrandan geri almaq üçün hərtərəfli cəhd ediləcəyinə söz verirdi (254,613; 256,614). Məhəmməd xan bu tələbləri qəbul edəcəyi halda, P.D.Sisianovun əmr ilə general-mayor Leontev Pəmbəkdə yerləşən rus qoşununun başçısı mayor Montrezoru iki batalyonla, Danili katolikos taxtına oturtmaq haqqında çarın fərmanı ilə İrəvana göndərməli idi. Bu tələblər yerinə yetirildikdən sonra həm Məhəmməd xan, həm də onun qayını naxçıvanlı Kəlbəli xan Rusiya təbəəliyini qəbul edə bilərdi (256,614; 132,305-306). İki od arasında qalan Məhəmməd xan rus komandanlığının bu tələblərini qəbul etməyərək gözləmək qərarına gəldi.

İrəvana hücum üçün rus qoşunlarının Tiflisdə cəmləşdiyi və Məhəmməd xanla danışıqlar aparıldığı vaxt şahın baş vəziri Mirzə Məhəmməd Şəfi 1804-cü il mayın 23-də Yaqub bəy Gəraylına məktubla P.D.Sisianovun yanına göndərdi. Məktubda şah hökuməti baş komandan-dan rus qoşununun Tiflisə hansı məqsədlə gəlişini xəbər almış və Kartli-Kaxetiyanın ona məxsus olmasını iddia edirdi. P.D.Sisianova məsləhət görüldü ki, rus qoşunu oranı tərk etsin, əks təqdirdə onlar silahla oradan qovulacaqdır (255,807-808). Lakin baş komandan elçini söyüşlə qarşılayaraq şahın tələblərinə məhəl qoymadı. Əvəzində, baş vəzirə təhqiramiz məktub yazaraq bildirdi ki, «mən sizi Kür çayı və Göyçə gölündə... süngü və mərmii ilə qarşılamağa hazırım» (401,808-809; 402,809; 326,267; 144,298). P.D.Sisianovun belə təhqiramiz cavabı 1804-cü il iyunun 10-da iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin kəsilməsinə səbəb oldu və beləliklə, Qacar İran dövlət ilə Rusiya arasında uzunmüddətli müharibə başladı (21,21).

Birinci İrəvan döyüşü

İki od arasında qalan İrəvan xanı müstəqilliyini qorumaq üçün hər iki dövlət arasında manevr etməklə bərabər, İrəvan qalasını möhkəmləndirməyə başladı. Məhəmməd xan ətraf kəndlərin əhalisini qalaya köçürdü. Köçürülən hər bir şəxs özü ilə 2 litr barıt, 1 mer qurğuşun və lazımı miqdarda ərzaq götürməli idi. Xan onlardan arxayın olmaq üçün ehtiyat tədbirlərə əl ataraq, hər ailədən arvad və uşaqlardan ibarət girov götürmüşdü. O, elan etmişdi ki, əgər kimsə düşmən tərəfinə keçsə girovlar asılacaqdır. Xanın səyi nəticəsində qala qarnizonunun sayı 7000-ə çatdırıldı (326,267; 144,298). Lakin Məhəmməd xanın bütün bu tədbirlərinə baxmayaraq, xanlığın əhalisi vahimə içərisində idi. Bu təhlükədən canlarını qurtarmaq üçün Azəri türklərindən və ermənilərdən ibarət iki min ailə Qarsa köçməyə başladı (206,614-615; 76,185).

İrəvan xanlığını özünə tabe etmək üçün ilk öncə şah qoşunu hücumla keçdi. Nasir Nəcmi yazır ki, «bu vaxt Abbas Mirzəyə xəbər vermişdilər ki, İrəvan valisi Məhəmməd xan xəyanət edərək, Sisianovun həmləsindən bir neçə gün əvvəl rus qoşunlarını həmin şəhəri və başqa Qafqaz şəhərlərini almağa qaldırılmışdı» (47,29). Şahzadə Abbas Mirzənin komandanlığı altında 20 minlik şah qoşununun bir hissəsi İrəvan şəhərinə hücum edərək 1804-cü il iyunun 1-də qalanı mühasirəyə aldı. Digər hissəsi isə Mehdiqulu xanın komandanlığı altında gürcü şahzadələri Aleksandrın, Teymurazın və sabiq Axalsix hakimi Şərif paşanın iştirakı ilə Kartli-Kaxetiya hərəkatı etdi (410,22; 144,311).

Məhəmməd xan və qayını Kəlbəli xan İrəvan qalasına sığınaraq şah qoşununa güclü müqavimət göstərməyə başladı. Xanın təslim olmamasının səbəbi ondan ibarət idi ki, o, rus qoşunundan kömək alacağına böyük ümid bəsləyirdi və P.D.Sisianovla danışıqları davam etdirirdi. Danışıqlarda xüsusilə ermənilərdən istifadə edilirdi. Ermənilər isə rus qoşununun tezliklə köməyə gələcəyi ilə xanı aldadaraq, şah qoşununa müqavimət göstərməsini məsləhət görürdülər (410,22-23). Mühasirə isə uzanırdı. Qala sakinlərinin inadlı müqavimətini görən Qacar komandanlığı şəhər əhalisinin əmlakını talan etmək əmri verdi. Şah qoşununun bu hərəkəti müdafiəçiləri daha da hiddətləndirdi. Əmlaklarının talan olduğunu görən irəvanlılar iyunun 18-də qaladan çıxaraq şah qoşununun üzərinə hücum etdilər. Bir gün davam edən qanlı və amansız döyüşdə hər iki tərəfdən çoxlu adam həlak oldu. Lakin nizami qoşunun təzyiqlərinə davam gətirə bilməyən müdafiəçilər yenidən qalaya geri qayıtdı (410,25).

Mühasirənin uzanması irəvanlıları çox pis vəziyyətə salmışdı. Qalaya sığınmış xeyli sakin istidən və darlıqdan həlak olmuşdu. Şah qoşununun vəziyyəti də ürək açan deyildi. Ərzaq çatışmazlığı, hava şəraitinin isti və yağışlı olması qoşunu taqətdən salmışdı. İş o yerə çatmışdı ki, sərkərdələrin əmrinə əsasən, qoşun İrəvanın və Eçmiədzin kilsəsinin imkanlı şəxslərini soymaqla tələbatlarını təmin edirdi (410,25-26).

İrəvan qalasının şah qoşunu tərəfindən mühasirəyə alındığı bu ağır vaxtda rus qoşunu P.D.Sisianovun komandanlığı altında hücumu keçdi. Beləliklə, birinci İrəvan müharibəsi başladı. İndiyədək yazılan bəzi tarixi əsərlərdə «birinci İrəvan müharibəsi» birtərəfli işıqlandırılaraq əsasən, şah qoşunu ilə rus qoşunu arasında gedən döyüş əsasında verilmişdi (161,74). V.Umodlu isə əksinə bu döyüşdə şah qoşunlarının fəaliyyətini azaltmış və Məhəmməd xan başda olmaqla irəvanlıların fəaliyyətini isə şişirtmişdi (53,49). Qeyd etmək lazımdır ki, «İrəvan döyüşü»nü iki mərhələyə bölmək olar və bu mərhələlər bir-biri ilə üst-üstə düşür. Bütün yazılan əsərlərdə birinci mərhələ tamamilə unudulmuş və birinci «İrəvan döyüşü»ü yalnız rus qoşunlarının İrəvana hücumu ilə başladığı göstərilmişdi. Bizə görə hər iki mərhələni bu döyüşə aid etmək olar. **Birinci mərhələ** Abbas Mirzənin başçılığı ilə şah qoşunlarının İrəvan xanlığına hücumu ilə başlamışdı. Qacar İranına tabe olmaq istəməyən irəvanlılar xan başda olmaqla İrəvan qalasına sığınaraq şah qoşununa güclü müqavimət göstərmişdi. Bu mərhələ yuxarıda işıqlandırılmışdı. **İkinci mərhələ** isə rus qoşunlarının hücumu ilə davam etmişdi. Mənbələrin təhlili göstərir ki, 1) döyüşün ilk günlərində İrəvan xanı hər iki tərəf arasında gedən döyüşdən yararlanaraq gözləmə mövqeyi tutmuşdu; 2) hər iki tərəf müxtəlif məzmunlu (hədə-qorxu, şirikləndirici və

s.) məktub yazaraq İrəvan xanını öz tərəfinə çəkməyə cəhd etmişdi; 4) Məhəmməd xan hər iki tərəfi narazı salmamaq üçün bitərəf mövqə tutmuşdu; 5) döyüşün gedişində İrəvan xanı şah hökuməti ilə barışaraq, rus qoşununa qarşı vuruşsa da, bu hökumətə etibar etməmişdi. Hətta şahzadə başda olmaqla şah qoşununu qalaya buraxmamışdı. Bu bir daha sübut edir ki, Məhəmməd xan daima xanlığın müstəqilliyini qorumağa çalışmışdı.

1804-cü ilin mayında P.D.Sisianovun əmrinə əsasən, Qafqaz qrenador, müşketyor və 9-cu yeger və narva draqun alayı Tiflisdə hazır vəziyyətə gətirildi (66, 258; 305,137). İlk öncə rus qoşunlarının ön dəstəsi olan qafqaz qrenador alayı general-mayor Tuçkovun komandanlığı altında İrəvan xanlığının mahalı olan Şuragölə hücum etdi. General mayor Tuçkovun dəstəsinə Loridə yerləşən tiflis qrenador batalyonu və Pəmbəkdə yerləşən müşketyor batalyonu qoşuldu. Bütünlüklə general-mayor Tuçkovun komandanlığı altında 8 topu olan 1800 piyada qoşunu və ona qoşulmuş general-mayor Leontevin kazak və gürcülərdən ibarət dəstəsi var idi (66,258; 305,138; 144,311; 155,98).

Rus qoşunlarının hücumu keçdiyini eşidən şuragöllülər evlərini başlı başına buraxaraq xanlığın içərisinə sığındılar. Heç bir müqavimətə rast gəlməyən rus qoşunu Şuragözü ələ keçirərək Gümriyə yaxınlaşdı. Nasir Nəcmi yazır ki, «İrəvan xanının xəyanətindən bərk həyacanlanmış və qəzəblənmiş Abbas Mirzə Qacar Dəvəllu tayfasından ləyaqətli sərkərdə Mehdiqulu xana tapşırıq vermişdi ki, altı min atlı dəstə ilə Qarsa doğru hərəkət edib, İrəvan valisinin köçürtdüyü irəvanlıları tezliklə İrəvana qaytarsın. Mehdiqulu xan sürətlə hərəkət edib köçürülmüş bütün irəvanlıları mal-qaraları ilə birlikdə öz himayəsi altına alır...» (47,30). Bu əməliyyatdan sonra 8 minlik şah qoşununa rəhbərlik edən Mehdiqulu xan Gümrü yaxınlığında yerləşən Qarakilsə kəndində dayandı. Şah qoşunu burada rus qoşunu ilə üz-yzə gəldi. N.Nəcmi səhv olaraq Mehdiqulu xanın dəstəsinin guya İrəvan valisi Məhəmməd xana yardım etmək üçün tələsən P.D.Sisiyanovun 20 min piyada, 6 min atlı dəstəyə və 30 topa malik rus qoşununa rast gəldiyini yazır (47,30). Əslində şah qoşunu general mayor Tuçkovun başçılığı ilə rus qoşunlarının ön dəstəsinə rast gəlmişdi. Bir-biri ilə üz-üzə gələn tərəflər arasında qanlı döyüş başladı. Mehdiqulu xanın dəstəsi güclü müqavimət göstərsə də, rusların top atəşi qarşısında davam gətirə bilməyərək geri çəkildi. Döyüşdə qalib gələn general-mayor Tuçkovun dəstəsi iyunun 12-də Gümrüyə daxil oldu. Baş vermiş döyüşdə şah qoşunundan 100 nəfər ölmüş, 100 nəfər isə əsir düşmüşdü. Bundan əlavə, boş qalmış şah qoşunlarının düşərgəsindən çoxlu ərzaq və digər ehtiyatlar ələ keçirilmişdi (66,260-261; 305,138; 144,311-312). İrəvandan

Qarsa köçmək istəyən iki minə qədər ailə yolda ikən rus qoşunu tərəfindən geri qaytarılaraq Loridə yerləşdirildi (206,614-615).

İyunun 14-də P.D.Sisianovun komandanlığı altında rus qoşununun əsas qüvvələri Gümrüdə general mayor Tuçkovun dəstəsi ilə birləşdi. Ümumi rus qoşunlarının sayı belə idi: **piyada-** 1100 nəfərdən ibarət 3 batalyon qafqaz qranador alayı, 650 nəfərdən ibarət 2 batalyon tiflis muşketyor alayı, 1200 nəfərdən ibarət 2 batalyon saratov muşketyor alayı, 400 nəfərdən ibarət 2 batalyon 9-cu yeger alayı. Piyadaların ümumi sayı 3350 nəfər təşkil edirdi. **Süvarilər** isə 300 nəfərdən ibarət üç eskadron narva draqun alayından, 350 kazak və 370 gürcü dəstəsindən ibarət idi. General-mayor Tuçkovun dəstəsindən əlavə, S.D.Sisianovun 20 səhra topa malik 4370 əsgəri var idi (66,261). General mayor Tuçkovun dəstəsi bura əlavə edilsə bütünlükdə rus qoşunlarının ümumi sayı 28 səhra topundan, 6170 əsgərdən ibarət olmuşdu. Sonradan Xoylu Cəfərqlu xanın 200 nəfərdən ibarət dəstəsi də rus qoşununa qoşulmuşdu (66,268). Qeyd etmək lazımdır ki, H.M.İbrahimbəyli öz əsərində Xoy xanının dəstəsini azərbaycanlı könüllü qoşunları adlandıraraq, onların fəaliyyətini xeyli şişirtmişdi (161,74).

Bundan əlavə, P.D.Sisianov bu yürüşdə İrəvan ermənilərindən kömək alacağına ümid edirdi. Bu hadisələrdə ermənilərin xəyanətkar fəaliyyəti haqqında bir qədər ətraflı məlumat vermək yerinə düşərdi. Kartli-Kaxetiya Rusiyaya birləşdirildikdən sonra İrəvan erməniləri açıqdan-açığa özlərini rusların tərəfdarları kimi göstərməyə başlamışdılar. Onların nümayəndələri rus komandanlığı ilə əlaqə yaradaraq İrəvanda baş verən siyasi hadisələrlə onları məlumatlandırır. Mülkü müşavir Kovalenski çara göndərdiyi məlumatda ermənilər haqqında yazırdı: «Xanın (Məhəmməd xanın-E.Q.) yanındakı erməni məmurlarından biri, İrəvan ermənilərinin başçısı məlik Avram xanın və xalqın dərin hörmətini qazanmışdı. Şübhə yoxdur ki, mənim onunla yazışmamdan sonra məlum oldu ki, nəinki o, həmçinin bütün ermənilər Rusiyaya meyllidirlər» (156,118-124). Hətta P.D.Sisianov da çara göndərdiyi məlumatda «yerli erməni tacirləri bizi ərzaqla təmin etməyi vəd etdiklərini» yazırdı (100,610). Lakin rus qoşunlarının başçısı sonradan ermənilərə bel bağlamaqda yanlış olduğunu başa düşmüşdü. O, İrəvanda rus qoşunlarının məğlubiyətinin əsas səbəbini ermənilərin yalan məlumatlarında görürdü. Məsələn, 1805-ci il avqustun 15-də erməni yüzbaşı Qabrielin Qarakilsədən baş komandana göndərdiyi məktubunda İrəvanda baş verən hadisələr haqqında məlumat verərək yazırdı ki, Məhəmməd xan şah tərəfindən hakimiyyətdən devrildikdən sonra xan təyin olunan Mehdiqlu xanın ərzaq ehtiyatı yoxdur və qoşun onun sözüne baxmır. O, P.D.Sisianova

məsləhət görürdü ki, nə qədər ki, onlar ərzaq ehtiyatı toplamayıb, tezliklə bura qoşun göndərsin və İrəvanı işğal etsin. Daha sonra o, bildirdi ki, guya naxçıvanlı Kəlbəli xan Rusiya himayəsini qəbul edəcəyinə söz verib (140,626). P.D.Sisianov 1805-ci il avqustun 26-da məlik Avrama və yüzbaşı Qabrielə göndərdiyi məktubda erməniləri «yalançı», «vəfasız», «müftəxor» və «xain» adlandıraraq yazırdı ki, «...iran qəlblı vəfasız ermənilər indi o ümidlə gəlmisiniz ki, bizdən taxıl alasmız. ...Gürcüstan müftəxorları yedizdirməyə borclu deyil. Siz İrəvanda qalan erməniləri müdafiə etməyi xahiş edirsiniz. Soruşuram xəyanətkarlar himayə edilməyə layiqdilərmi?. Qoy onlar it kimi gəbərsin, onlar buna layiqdirlər!. Mən keçən il məğlubedilməz rus qoşunu ilə İrəvan qalasını mühasirəyə alanda, bu ləyaqətsizlər Narınqalanı tutub mənə təhvil verə bilərdilər. Lakin bunu etmədilər. Sən yüzbaşı hiyləgər Məhəmməd xanın birinci məsləhətçisisən, mənimlə onun arasında yalanla və xainliklə əlaqə saxlayırsan. Keçən ilki kimi sənin sözüənə necə inanım ki, rus qoşunu yaxınlaşan kimi İrəvan əhalisi təslim olacaq. Fikirlişirsən ki, siz 300 nəfər qorxaq ailənlə 3.000 şah qoşununa qarşı çıxacaqsınız. Yaxud yalan dəlillərlə məni yeni İrəvan xanına və hiyləgər Kəlbəli xana inanmağa məcbur eməklə, guya onlar sizinlə gizli danışığa gələrək Rusiya himayəsini qəbul etməklə məni qoşunla oraya yürüş etməyə məcbur edəsiniz. Lakin məndən bunu gözləməyin. İranlıların hiyləgəlliyi mənə məlumdur və mən İrəvan qalasını nə vaxt işğal edəcəyimi yaxşı bilirəm» (314,627-628). Bu sənəd bir daha ermənilərin necə xəyanətkar və vəfasız olduqlarını sübut edir. Bundan əlavə, bu məktub bir daha sübut edir ki, ermənilər yalan məlumatlar verməklə rus qoşunlarını İrəvana cəlb etmək istəyirdilər.

Gümrüdə bir neçə gün qaldıqdan sonra rus qoşunu iyunun 15-də Eçmiədzin kilsəsinə doğru hərəkət etdi. P.D.Sisianov kilsəni ələ keçirərək burada yerləşməklə Məhəmməd xanla danışıqlar aparmaq istəyirdi. Məhəmməd xan isə ruslardan kömək almaq ümidini itirməmişdi. O, Gümrüdə olarkən P.D.Sisianova son dəfə olaraq kömək üçün müraciət etdi. Lakin baş komandan xana təhqiiredici məktub göndərərək, ondan İrəvan qalasının açarlarını təhvil verilməsini tələb etmiş, əks halda Cavad xanın aqibətinin onun da yaşayacağı ilə hədələmişdi (144,313-314). İrəvan xanı isə yaxın adamları vasitəsilə rus qoşununun sayca az olduğunu bildikdən sonra onlardan kömək almaq ümidini itirdi (410,21).

Lakin Eçmiədzin kilsəsi şah qoşunu tərəfindən tutulmuş, burada 400 nəfərlik dəstə yerləşdirilmişdi. Bundan xəbəri olmayan rus qoşunu iyunun 19-da kilsənin 8 verstliyində olan zaman şahın qoşunu onları aldatmaq üçün hiyləyə əl atır. Kilsə zəngləri aramsız çalınmağa başladı. Rus komandanlığı

elə bilir ki, bu onları təntənəli surətdə qarşılamaq üçün bir işarədir. P.D.Sisianovun əmrinə əsasən, general-mayor Portnyaginın başçılığı ilə gürcü və kazaklardan ibarət ön dəstə oraya tələsir. Lakin onlar kilsəyə yaxınlaşan vaxt şah qoşunu tüfəng və falkonətlərdən (dövə üstündə yerləşdirilmiş kiçik çaplı top-E.Q.) rus dəstələrini atəşə tutdular. Qəflətən yaxalanmış general mayor Portnyaginın dəstəsi döyüşə girmək məcburiyyətində qaldı. Lakin onların bu cəhdi heç bir nəticə vermədi. Əsas qüvvələrlə Eçmiədzin kilsəsinə yaxınlaşan P.D.Sisianov qoşunun uzun və çətin yol gəldiyinə görə, həmin gün kilsə yaxınlığında düşərgə salaraq, onun işğalını səhəri günə saxladı (66,262; 136,225; 144,314-315).

1804-cü il iyunun 20-də səhər tezdən Abbas Mirzənin komandanlığı altında 12 minlik şah qoşunu rus qoşunları üzərinə hücumə keçdi. Beləliklə, **Eçmiədzin kilsəsi uğrunda** döyüş başladı. Şahzadənin qoşunu çox olmasına baxmayaraq, həmin dövr üçün dəhşətli olan rus artilleriyasının güclü atəşi nəticəsində onun qoşunu pərən-pərən oldu. Lakin beş günə qədər davam edən döyüş nəticəsində rus qoşunu çox pis vəziyyətə düşdü. Rus artilleriyasından ehtiyat edən şah qoşunu qəfl və gözlənilməz hücum taktikası seçərək rus qoşununu ərzaq və susuz qoymuşdu. Onlar hücum edərək bir neçə alayın çadırını, yük və ərzaq arabalarını özləri ilə aparmışdı. Eçmiədzin kilsəsini tuta bilməyəcəyini hiss edən P.D.Sisianov iyunun 26-da oranı tərk edərək İrəvan şəhərinə doğru hərəkət etdi. Kilsə uğrunda döyüş rus qoşununa çox baha başa gəldi. Bu döyüşdə onlardan 51 nəfər ölmüş, 104 nəfər yaralanmış və xeyli əsir şah qoşunu tərəfindən ələ keçirilmişdi (66,262-264).

Bu vaxt Abbas Mirzə İrəvandan 8 verst aralıda düşərgə salmışdı. P.D.Sisianov şah qoşunlarının əsas qüvvəsinin yerləşdiyi bu düşərgəyə zərbə endirməklə məqsədinə nail olmaq istəyirdi. İlk əvvəl Zəngi çayı üzərində yerləşən Qəmərli kəndini ələ keçirmək lazım idi. Çünki çaydan keçmək üçün yeganə bərə burada yerləşirdi. Polkovnik Çexanovskinin başçılığı ilə 9-cu yeger alayı kəndə hücum edərək bərəni ələ keçirdi. Bu döyüşdə rusalardan 12 nəfər ölən və 20 nəfər yaralanan olmuşdu (410,34-35; 66,265; 136,226-227; 305,141).

Qəmərli kəndini ələ keçirən rus qoşunu iyunun 26-dan 30-a qədər burada müdafiə mövqeyi yaradır. Bu vaxt kilsədə yerləşən şah qoşun dəstəsi rus qoşunlarının İrəvana doğru irəlilədiyini görərək buranı tərk etdi. Bir erməni keşişi rus komandanlığına bu haqda məlumat gətirmişdi. P.D.Sisianovun əmrinə əsasən, iki alay oraya göndərilərək döyüşsüz kilsəni ələ keçirdi (66,262-265; 305,141; 144,319-320).

Rus qoşunlarının İrəvan qalasına doğru hərəkət etdiyini eşidən Məhəmməd xan və qayını Kəlbəli xan bərk təşvişə düşərək Abbas Mirzə ilə danışıqlara başlayır. Onlar vasitəçilik üçün sədrəzəm Mirzə Şəfiyə müraciət edirlər. Xanlar Abbas Mirzəyə hədiyyə göndərərək şah qoşununa müqavimət göstərdikləri üçün bağışlanmalarını və xanlığı rus qoşunundan müdafiə etməsini xahiş etdilər (47,31; 265,618). Bu müraciətdən istifadə edən Abbas Mirzə qoşunu ilə İrəvan qalasına yaxın gələrək ondan üç mil aralıda düşərgə saldı. O, İrəvan xanının qüvvələrindən istifadə edərək Qəmərliyə mövqe tutmuş rus qoşununu darmadağın etmək qərarına gəlmişdi. Hətta Qacar komandanlığı plan da hazırlamışdı. Plana görə, Abbas Mirzənin qoşunu rusları ön tərəfdən mühasirəyə alan zaman Məhəmməd xan öz döyüşçüləri ilə arxadan hücumla keçməli idi. O, bu planı həyata keçirməklə rus qoşununun təslim olacağına ümid bəsləyirdi.

Lakin bu plan baş tutmadı. P.D.Sisianov şahzadənin planından vaxtında xəbər tutaraq müdafiə tədbirləri görə bildi. Onun əmrinə görə, rus qoşunu iki dəstəyə bölündü. Birinci dəstə ön tərəfdən hücumla keçməli, P.D.Sisianovun özünün başçılıq etdiyi ikinci dəstə isə gözləmə mövqeyi tutaraq arxadan hücum etməli idi. İyunun 30-da səhər tezdən rus qoşununun ön dəstəsi Zəngi çayını keçərək şahzadənin düşərgəsinə hücumla başladı. Qacar qoşunu yüksək dağ başında mövqe tutmuşdu. Lakin rus qoşunu onları buradan sıxışdırıb çıxara bildi. Arxadan isə irəvanlılar rusların süvari dəstəsinə qarşı hücumla keçdi. Əvvəlcə xanın süvariləri P.D.Sisianovun dəstəsini mühasirəyə alaraq sıxışdırdı. Bir anlıq rus qoşunu içərisində çəşqinlik yarandı. Lakin vaxtında kömək alan rus qoşunu xanın süvarilərini çəşdirərək onları qaçmağa məcbur etdi. Məğlub olan İrəvan döyüşçüləri geri çəkilərək yenidən qalaya sığınır. Abbas Mirzə isə düşərgəni tərk edərək Şərurda mövqe tutdu. Ələ keçirilən şahzadənin düşərgəsi isə rus qoşunu tərəfindən qarət olundu (136,227; 66,265-266; 410,38; 144,320-321; 155,99).

Qəmərli döyüşündə qələbə çalan rus qoşunu İrəvan qalasına doğru hərəkət etdi. Şah qoşununun məğlub olaraq geri çəkilməsi və rus qoşununun İrəvan qalasına yaxınlaşması Məhəmməd xanı çıxılmaz vəziyyətdə qoymuşdu. Meydanda tək qalan İrəvan xanı P.D.Sisianovla danışıqları yenidən bərpa etməyə məcbur oldu. O, iyulun 1-də baş komandana məktub göndərərək, çoxdan rus qoşununu qalada görmək istədiyini və onları təntənəli surətdə qarşılaşmağa vəziyyətin imkan vermədiyini bildirmişdi. Məhəmməd xan aman verilməsini və Rusiya dövlətinə sədaqətli olacağına and içirdi. Lakin P.D.Sisianov onun məktubuna əhəmiyyət verməyərək qeyri-şərtsiz təslim olmasını bir daha tələb etdi (144,322-323).

1804-cü il iyulun 2-də rus qoşunu səhər tezdən İrəvan qalasına yaxınlaşaraq onu mühasirəyə aldı. Qala rus artilleriyası tərəfindən atəşə tutulmağa başladı. Məhəmməd xan qalanın bombardıman edilməsinin qarşısını almaq üçün iyulun 3-də P.D.Sisianova arxiyepiskop Danil vasitəsilə daha bir məktub göndərdi. O isə xana əvvəlki şərtləri qəbul etmək əsasında bombardımanı dayandıracağına söz verdi. Cavab almaq üçün artilleriya atəşi müvəqqəti dayandırıldı. İyulun 4-də rus qoşununun düşərgəsinə gələn elçi baş komandana qalanın təhvil verilməsindən başqa, xanın bütün tələbləri yerinə yetirməyə hazır olduğunu bildirmişdi. Məhəmməd xanın bu cavabı P.D.Sisianovu qane etmədiyindən danışıqlar kəsildi (66,226; 136,228-229; 305,143-144; 144,326). Beləliklə, İrəvan xanının rus qoşununun qalaya hücumunun qarşısını danışıqlar yolu ilə almaq cəhdi uğursuzluğa düşərək oldu. Müvəqqəti dayandırılmış top atəşi iyulun 5-də yenidən davam etdirildi. Bütün günü qala bombardıman edildi. Lakin qala sakinləri arasında ölən və yaralanların sayı getdikcə çoxalsa da, irəvanlılar təslim olmaq niyyətində deyildi (66,267; 144,325).

Qalanın müdafiəsinə Məhəmməd xan və onun qayını Kəlbəli xan rəhbərlik edirdi. Onlar tərəfindən qala sakinləri ciddi nəzarət altında saxlanılırdı. Xanlar rus qoşununa rəğbət bəsləyən ermənilərin xəyanətinin qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görmüşdülər. Qala divarlarında xanların inandıqları yaxın adamlarının başçılığı ilə güclü nəzarətçi dəstələri yerləşdirilmişdi. Hər gecə öz adamlarını tanımaq üçün nəzarətçilərə xüsusi parol (məxfi söz-E.Q.) təyin edilmişdi. Bu parollar tez-tez dəyişdirilirdi (410,49).

Qalaya sığınmış irəvanlılar nəinki müdafiə olunurdu, eyni zamanda imkan düşdükcə hücum keçirdilər. Belə ki, bir dəstə qala sakini xan bağında yerləşmiş rus qoşununun 9-cu yeger alayına qəflətən hücum etdi. Lakin daha yaxşı silahlanmış rus alayı bu hücumu dəf edərək, irəvanlıları geri çəkilməyə məcbur etmişdi. Bundan əlavə, qala sakinləri top atəşləri ilə də rus qoşunlarını tez-tez narahat edirdi (144,325).

Mühasirənin davam etdiyi bir vaxtda şah qoşununun yenidən hücum keçməsi xəbəri gəldi. Abbas Mirzənin məğlub olaraq geri çəkildiyini eşidən Fətəli şah Qacar Xoy və Təbrizdən topladığı 15 minlik qoşunla onun köməyinə tələsdilər. O, Gərnə çayı sahilində düşərgə salmış şahzadənin qoşunu ilə birləşərək rus qoşununa qəflətən hücum etmək niyyətində idi (410,53; 66,268; 305,144; 144,227-229).

Əlavə kömək alan şah qoşunu iyulun 15-də gecə saat 2-də yenidən hücum keçdi. Bu xəbəri eşidən Məhəmməd xan İrəvan döyüşçüləri ilə qalanın şimal hissəsində yerləşən rus qoşununun düşərgəsinə basqın etdi.

İrəvanlıların bu hücumu rus qoşunu üçün gözlənilməz oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, qalanın bu hissəsinin rus qoşunu üçün böyük əhəmiyyəti vardı. Burada onlara məxsus xəzinə və ərzaq anbarları yerləşirdi. «Əgər düşmən (irəvanlılar-E.Q.) oranı tutsaydı, Zəngi çayının sol sahilində yerləşən 9-cu yeger alayı ilə əlaqə kəsilərdi, bütün ərzaq anbarı və xəzinə düşmənin əlinə keçərdi» (136,232). Təhlükənin qarşısını almaq üçün podpolkovnik Simonoviçin başçılığı ilə qafqaz qrenador alayı irəvanlılarla döyüşə girir. Tərəflər arasında dörd saat davam edən qanlı döyüş baş verdi. İrəvanlılar rus qoşununa qarşı mərdliklə vuruşurdular. Bunun şahidi olan P.D.Sisianov öz gündəliyində etiraf edirdi ki, «otuz nəfər irəvanlının qoruduğu daxmanı mühasirəyə alan podpolkovnik onları təslim olmağa çağırırsa da, onlar ölməyi üstün tutdular» (136,232). Nəhayət, daha yaxşı silahlanmış rus qoşunu irəvanlıları məğlub edərək geri çəkilməyə məcbur etdi. Bu əməliyyatda İrəvan qoşunu 400 nəfərə qədər itki vermişdi (136,232; 305,147).

İrəvanlılar məğlub olaraq geri çəkilsə də, şah qoşunu ilə döyüş davam edirdi. Gecədən başlayan döyüş gündüz saat 1-də rus qoşununun qələbəsi ilə başa çatdı. Çoxlu itki verən Qacar qoşunu iki dəstəyə bölünərək geri çəkildi. Şahın başçılığı ilə olan dəstə Qəmərliyə, Abbas Mirzənin dəstəsi isə Gərnici çayı sahilində düşərgə saldı (305,148; 144,334; 155,100). Bu döyüşdə rus qoşunundan 4 zabit, 58 sırayı əsgər ölmüş, 7 nəfər itkin düşmüş, 9 zabit və 108 sırayı əsgər isə yaralanmışdı. Şah qoşunundan ölənlərin sayı minə çatırdı. Onlardan 3-ü xan və 250-si isə məmur idi. Bundan başqa, rus qoşunu 3 bayraq və 2 falkonet qənimət götürmüşdü (136,233; 132,334). Başqa bir mənbədə isə rus qoşunundan 3 zabit və 120 sırayı əsgərin öldüyü, 6 zabit və 200-ə qədər əsgərin yaralandığı göstərilmişdi (66,270).

Qacar qoşununun parçalanmasından istifadə edən rus komandanlığı onları ayırı-ayrılıqda məhv etmək qərarına gəlmişdi. P.D.Sisianovun planına əsasən, general-mayor Portnyagin kiçik bir dəstə ilə gecə qəflətən Abbas Mirzənin düşərgəsinə hücum edərək onun qoşununu darmadağın etməli idi. Lakin bu plan baş tutmadı. Belə ki, iyulun 25-də gecə general mayor Portnyagin bir dəstə rus qoşunu ilə şahzadənin düşərgəsinə doğru hərəkət edərək, gözətçi məntəqələrini keçməklə düşərgəyə yaxınlaşdı. Lakin rus qoşunu tərəfinə keçmiş sabiq Xoy xanı Cəfərqulu xanın adamları ehtiyatsız hərəkət edərək atəş açdığından şahzadənin qoşunu bu hücumdan vaxtında xəbər tuta bildi. Həyacan siqnalı ilə şahın düşərgəsinə xəbər çatdırıldı. Nəticədə Portnyaginın dəstəsi mühasirəyə alındı. Tərəflər arasında döyüş başladı. Bu döyüşdə ruslar artilleriyaya çox ümid bəsləyirdi. Lakin ilk hücumda topçular şah qoşunu tərəfindən öldürüldü. Bir saat davam edən döyüşdə general mayor Portnyaginın dəstəsi böyük itki verərək geri qayıdı.

P.D.Sisianov gündəliyində bu döyüşdə rus qoşunundan 4 nəfərin öldürüldüyü, 100 nəfərin isə yaralandığı göstərmişdi (136,234). Anonim gündəlikdə isə 50 nəfərin öldürüldüyü, 100 nəfərin yaralandığı qeyd olunmuşdu (66,271).

General-mayor Portnyaginın dəstəsi məğlub olmasına baxmayaraq, İrəvan qalasının mühasirəsi davam edirdi. Mühasirənin uzanması rus qoşununu acınacaqlı vəziyyətə salmışdı. Onların ərzaq ehtiyatı tükənmişdi. Rus komandanlığı gürcü knyazı Çavcavadzenin Qazax sultanlığından göndərəcəyi taxıla böyük ümid bəsləyirdi. Lakin gözlənilən taxıl ehtiyatı gəlib çıxmadı (310,810-811). Aclığın rus qoşununu çətin vəziyyətə saldığını başa düşən şah qoşunu bütün yolları nəzarətə götürmüşdü. Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, «İrənlilər İrəvan şəhərinin yuxarısında ruslarla böyük bir müharibə etdilər. Lakin məqsədlərinə çatmadan tamamilə məyus oldular və düşərgə salıb oturdular. Onlar azuqə gətirən adamlara hücum etdilər. Rusiya qoşunu İrəvan şəhərini mühasirəyə aldı. Qızılbaşlar da, onları araya aldılar. Qızılbaşlar gediş-gəliş yollarını elə kəsmişdi ki, Rusiya qoşununun çarəsi hər tərəfdən üzülmüşdü» (41,68). İrəvan şəhərinin və Eçmiədzin kilsəsinin ətrafında yerləşən kəndlərin taxıl sahələri isə şah qoşunu tərəfindən yandırılmışdı. Rus qoşununu ərzaqla təmin etməyə söz vermiş ermənilərə olan ümid də boşa çıxmışdı. Eçmiədzin kilsəsində gizlədilmiş taxıl ehtiyatı da rus qoşununu aclıqdan xilas edə bilmədi (207,619; 66,274-275; 144,338-339). Aclıq o dərəcəyə çatmışdı ki, rus qoşununun içində narazılıq başlamışdı. Knyaz İ.Orbelianinin başçılığı ilə 300-ə qədər gürcü süvarisi rus qoşununu tərk edərək Tiflisə geri qayıtmağa səy göstərdi. Lakin yolda onlar Pirqulu xanın və Aleksandr Mirzənin başçılığı ilə 6 minlik şah qoşununun hücumuna məruz qaldı. Onlardan İ.Orbeliani və Baqration başda olmaqla 150 nəfər əsir düşmüş, 22 nəfər qaça bilmiş, qalanları isə öldürülmüşdü. Əsir düşənlərdən 20 nəfəri əsilzadə idi. Onların hamısı Təbrizə göndərilmişdi (101,811; 268,813; 408,815-816). İsti hava şəraitinin kəskin soyuqlarla əvəz olunması da rus əsgərləri arasında tif xəstəliyinin yayılmasına səbəb olmuşdu. Bu xəstəlikdən xeyli əsgər ölmüşdü (101,811; 66,274-275).

Rus komandanlığı ərzaq tədarükü üçün daha bir təşəbbüs göstərdi. Mayor Montrezor 110 əsgər və bir topla Tiflisə göndərildi. Bu əməliyyatda Məlik Əbu oğlu Rüstəmin başçılıq etdiyi ermənilərdən ibarət dəstə də onlara qoşulmuşdu. Mayorun dəstəsi şah qoşununun təqibi altında iki gün yol getdikdən sonra avqustun 21-də Pəmbəkdə yerləşən Sarəli kəndinə çatdı. Burada rus dəstəsi Qarakilsə istiqamətində hərəkət edən Pirqulu xanın başçılığı altında 6 minlik şah qoşunu ilə üz-üzə gəldi. Döyüşdə mayor Mon-

trezorun dəstəsi məğlub oldu. Ruslardan 15 nəfər yaralanaraq əsir düşmüş, mayor Montrezor başda olmaqla 94 nəfər öldürülmüş, bir nəfər isə qaça bilmişdi. Onlara qoşulmuş ermənilər isə təslim olmuşdular (304,153-154; 41,69). Mayor Montrezorun dəstəsinin məhv olması ilə rus komandanlığının Tiflisdən ərzaq gətirmək ümidi tamamilə boş çıxdı.

Hər tərəfdən mühasirəyə alınmış və çıxılmaz vəziyyətdə qalan P.D.Sisianov xanlıqda özünə tərəfdarlar axtarmaq üçün cəhd göstərdi. O, kürdlərin başçısı Hüseyn ağa ilə əlaqə yaradaraq onu öz tərəfinə çəkməyə çalışdı. İyulun 24-də yazdığı məktubda şah qoşunu üzərində qələbə çalması və guya İrəvan qalasının işğalının uzanmasını artıq qan tökmək istəməməsilə əlaqələndirərək, Hüseyn ağaya öz dəstəsi ilə ona qoşulmağı təklif edirdi. Lakin onun bu ümidi boş çıxdı (260,617).

Bütün cəhdləri boş çıxan P.D.Sisianov yenidən Məhəmməd xanla danışıqları bərpa etdi. Avqustun 25-də İrəvan xanı rus komandanlığından yeni bir məktub aldı. Məktub əvvəlkilərə nisbətən yumuşaq bir tərzdə yazılmışdı. Məktubda P.D.Sisianov Məhəmməd xana xanlığın və özünün təhlükəsizliyi üçün bir daha təslim olmasını təklif edirdi (262,617). Vəziyyətinin çətin olmasına baxmayaraq, rus komandanlığı sentyabrın 1-də Məhəmməd xan və Kəlbəli xan başda olmaqla bütün irəvanlılara yazılmış məktubda isə konkret tələblər irəli sürmüşdü. Tələblər bunlardır: 1) İrəvan qalasında rus qoşunu yerləşdirilməli və iki alaya azuqə verilməli; 2) böyük imperatorun təbəəliyinə keçmək üçün and içməli və sədaqətli olmalı; 3) Hər il 100.000 rubl həcmində vergi verməli; 4) Qarşılıqlı olaraq hər iki xan öz xanlığında əvvəlki vəzifə və hüquqlarında qalacaq, ölüm hökümü ləğv edilərək, əvəzində qanunla cəza tətbiq ediləcək; 5) Bütün dinlər azad olacaq və heç kim sıxışdırılmayacaq; 6) Axund və bütün din xadimləri, şəhər və kənd camaatı mülklərində əvvəlki hüquq və imtiyazında qalacaq; 7) Əsirlərin qaytarılmasında rus komandanlığı vasitəçi olacaq, bunun ardınca hər iki xan öz ailələrini Fətəli şahdan azad edə bilərdilər. Onların özü qalaya daxil olan rus qoşunları tərəfindən müdafiə olunacaqlar (260,617-618).

Məhəmməd xanın P.D.Sisianova yazdığı cavab məktubları xüsusilə maraqlıdır. Məktublar diplomatik tərzdə yazılmışdı. Onların məzmunundan görünür ki, Məhəmməd xan ağıllı siyasət yürüdərək hər iki tərəf arasında olan düşmən münasibətlərdən yararlanmaqla, vəziyyətdən istifadə etməyə çalışmışdı. O, İrəvan döyüşündə şah qoşunları ilə birlikdə rus qoşununa qarşı çıxsada, P.D.Sisianova yazdığı məktublarda məcburiyyət qarşısında qaldığını bildirirdi. Məktublardan görünür ki, İrəvan xanı şah hökumətinə inanmamış və ondan ehtiyat etmişdi. Məsələn, məktubların

birində xan yazırdı ki, «... İran dövlətinin tərəfini saxlamaq niyyətində deyiləm. Əlahəzrət sədaqətlə xahiş edirəm ki, mənə vaxt verin və səbr edin. Baba xan (Fətəli şah-E.Q.) buradan getdikdən sonra nə əmr etsəniz yerinə yetirməkdən imtina etmərəm...» (262,617). Başqa məktubda isə öz mövqeyini belə şərh edirdi: «...7 ildir ki, mən özümü onun (Fətəli şahın-E.Q.) tələsindən qoruyuram, özümü təhlükəyə düşər etmədən, öz xanlığında yaşayıram və ona tabe olmuram. Əlahəzrətə məlumdur ki, mən necə ona hərbi yolla müqavimət göstərirəm və mənim qalama hücumunu dəf edirəm. Nəhayət, əlahəzrət qoşunla bura gəlib. Bizim xalq inamına görə müxtəlif dinə qulluq edir və bu onları narahat edib. Baxmayaraq ki, mən bilirəm sizdə bütün dinlər yol veriləndir və buna qarşı çıxmaq istəmirsiniz. Lakin bizim xalqı inandırmaq çətindir. Baba xanın vəziri Mirzə Şəfi burada şəhərdə olmuş, əhalini hiyləgərliklə öz tərəfinə çəkmişdi. Mənim qardaşım Cəfərqulu xan onun haqqında bilir ki, necə hiyləgər adamdır. Məndən başqa hamı sizdən üz döndərib. Mən və mənim varislərim ali Rusiya dövlətinə sədaqətlə qulluq etmək niyyətindəyik... Baba xan Pirqulu xanı gözləyərək 10 gündən sonra buradan gedəcək. Öz istehkamınızda xüsusilə ehtiyatlı olun. Baba xan iki dəfə hücumla cəhd etdikdən sonra gedəcəkdir. O, indi mənə navaziş göstərməyə cəhd edir, həmçinin şahzadə üç dəfə məktub yazıb və digər əyanlar andla məni inandırmağa çalışırlar. Lakin onlar məni inandırmağa çalışsalar da inanmıram və Rusiya dövlətinə xəyanət etmərəm. Əlahəzrət xahiş edirəm bilin ki, şah qoşunu qalaya daxil ola bilməz (265,617-620). Sentyabrın 2-də P.Sisianov Məhəmməd xana yeni bir məktub yazaraq onun səmimiyyətinə şübhə etdiyini bildirmiş və qeyd etmişdi ki, «mən geri çəkildikdən sonra siz Baba xana təslim ediləcəksiniz» (266,619). Məhəmməd xanın sentyabrın 4-də yazdığı məktubda diplomatik bir tərzdə ailəsinin şah sarayında girov olduğundan rus komandanlığının şərtlərini qəbul edə bilməyəcəyini, hətta ruslara sədaqətli olduğunu, şah geri çəkildikdən sonra rus komandanlığının şərtlərini yerinə yetirəcəyini qeyd edərək, şah qoşununun hücumu hazırlaşdığını və bunun üçün rus qoşununun ehtiyatlı olmasını bir daha tapşırırdı (267,619).

Məhəmməd xanı öz tərəfinə çəkə bilməyən və ələcsiz qalan P.D.Sisianov yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün hərbi şura çağırmağa məcbur oldu. 1804-cü il avqustun 31-də yeddi nəfərdən ibarət hərbi şura çağırıldı. Burada iki məsələ- hücumu davam etdirmək, yaxud geri çəkilmək məsələsi müzakirə edilir. Səsvərmə nəticəsində iki nəfər döyüşü davam etdirməyi, beş nəfər isə geri çəkilməyi qərara almışdı. Beləliklə, çoxluğun qərarı ilə geri çəkilmək əmri verildi (207,619; 326,254-256; 305,155; 144,343-344).

Sentyabrın 4-də İrəvan qalasının mühasirəsi götürüldü. Rus qoşunu ayın 5-də Eçmiədzinə, səhəri günü isə şah qoşunlarının təqibi altında Abaran düzünü keçərək, sentyabrın 14-də Qarakilsə kəndinə gəlib çatdı. Rus qoşunları burada iki gün dincəldikdən sonra şimal istiqamətində hərəkət edərək, oktyabrın 4-də Tiflisə daxil oldu (66,281). İrəvan müharibəsi rus qoşununa baha başa gəlmişdi. Döyüş nəticəsində ruslardan 2500-ə qədər öldürülmüş və əsir düşmüşdü (408,815-816).

Rus qoşunu İrəvan xanlığını tərk etdikdən sonra Abbas Mirzə İrəvan qalasına gəldi. O, İrəvan qalasını ziyarət etdikdən sonra, Məhəmməd xanı və onun yaxın adamlarını düşərgə saldığı Söyüdlü kəndində, səhərisi günü təşkil ediləcək ziyafətə dəvət etdi. Məhəmməd xan bir qədər tərəddüd etdikdən sonra ziyafətdə iştirak etmək qərarına gəldi. Ziyafətdə iştirak edən şah onu yenidən İrəvana xan təyin edir (410,91).

Məclis başa çatdıqdan sonra Fətəli şah Eçmiədzin kilsəsinə ziyarət etdi. Katolikos David onu təmtəraqla qarşılamiş və rəqibi Danilə şahı təslim etmişdi. Danil Təbriz şəhərinə göndərilmiş və burada bir müddət əsirlikdə qalmışdı (268,613; 410,92).

İrəvan müharibəsində erməni əhalisi rus qoşununa daima köməklik göstərmişdi. Ona görə də ermənilər hər addambaşı şahın adamları tərəfindən təhqir və söyüşlərlə qarşılanırdı. Onlar ermənilərin var-yoxunu qarət edirdilər. Hətta Y.Xubovun imarəti və bağı talana məruz qalmışdı. Lakin Məhəmməd xan talanın dərinə getməsindən ehtiyat edərək onun qarşısını ala bilmişdi (410,92).

Şuragölün Rusiyaya birləşdirilməsi

İrəvan müharibəsində məğlub olmasına baxmayaraq, rus qoşunlarının baş komandanlığı xanlığı işğal etmək fikrindən əl çəkmədi. Rusiya Pəmbək sultanlığının Qarakilsə, Dərbas, Hamamlı, Xəzərabad kəndlərində hərbi istehkamlar inşa etməyə başladı. P.D.Sisianov İrəvan xanlığında baş verən siyasi hadisələri diqqətlə izləyərək, buraya yenidən müdaxilə etmək üçün əlverişli imkan gözləməyə başladı. İlk əvvəl Şuragöl sultanlığı Rusiyanın tabeliyinə keçir. Bu sultanlıq strateji mövqeyinə görə rus komandanlığına çox lazım idi. İran və Osmanlı Türkiyəsi ilə müharibə dövründə Şuragöl bufer zona kimi əlverişli əhəmiyyətə malik idi. Digər tərəfdən, Şuragölün varlı kənd təsərrüfatı rus qoşunlarını ərzaqla təmin edə bilirdi (155,114).

İrəvana hücum ərafəsində P.D.Sisianov Şuragöl sultanlığının hakimi Budaq Sultana Rusiya dövlətinin himayəsi altına keçməyə təklif etmişdi. Lakin Budaq Sultan onun bu təklifinə məhəl qoymayaraq İrəvan xanı ilə əlaqə saxlayırdı və onun göstərişinə əsasən tez-tez Kartli-Kaxetiya ərazilərinə hücumlar təşkil edirdi. Tezliklə, Məhəmməd xanla onun arasında

narazılıq yarandı. Müdaxilə nəticəsində dağıdılmış təsərrüfatı yenidən bərpa etmək üçün İrəvan xanı sultandan ağır vergi tələb etmişdi. O, Budaq Sultani İrəvan qalasında həbs edərək ondan 30.000 rubl (3.000 tümən-E.Q.) tələb etmiş, əks təqdirdə şuragöllüləri İrəvana köçürəcəyi ilə hədələmişdi. İrəvan xanının sərt rəftarı şuragöllülərin narazılığına səbəb oldu. Bu narazılığın qarşısını almaq üçün Məhəmməd xan Nağı bəyin başçılığı ilə bir dəstə irəvanlı Şuragölə göndərdi. Müqavimət göstərmək iqtidarında olmayan şuragöllülər Pəmbəkdə yerləşən rus qoşunlarının başçısı general Nesvetayevdən kömək istədi. Generala müraciət edən Budaq Sultanın oğlu Qara Məhəmməd ondan Şuragölü himayəyə götürməyi xahiş edərək, rus qoşununu ərzaqla və atlarını yemlə təmin etməyə söz vermişdi. Bunun üçün şuragöllülər tərəfindən 800 samar miqdarında buğda tədarük edilmişdi (102,573).

Belə imkanı əldən buraxmaq istəməyən P.D.Sisianov general Nesvetayevə Şuragölü işğal etmək üçün göstəriş verdi. 1805-ci il martın 27-də general-mayor Nesvetayev 250 nəfərdən ibarət dəstə ilə Şuragölə doğru hərəkət etdi. Nağı bəy dəstəsilə geri çəkilməyə məcbur oldu. Martın 30-da sultanlığın mərkəzi müqavimətsiz rus qoşununa təslim oldu. İrəvanda həbsdə olan Budaq Sultanın əvəzinə hakim seçilən böyük oğlu Hamo bəyin başçılığı ilə şuragöllülər 1805-ci il martın 31-də Rusiya dövlətinin himayəsinə keçmək üçün müqavilə bağladı. Hətta Şuragölün bəy və ağaları, kənd aqsaaqalları Rusiyaya sədaqətli olacaqları barədə and da içdilər. Müqavilə bağlandıqdan sonra mayor Noldenin başçılığı ilə 6-cı saratov müşketyor alayı orada yerləşdirildi (102,572-574). Şuragölün birləşdirilməsi Pəmbəkdən sonra İrəvan xanlığının torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının ikinci mərhələsi oldu.

Şuragölün itirilməsilə heç cür barışmaq istəməyən Məhəmməd xan Qasım bəyin və Məhəmmədəli bəyin başçılığı ilə üç minlik qoşunu oraya göndərdi. Böyük Talın kəndində mövqe tutan İrəvan qoşunu oradan Şuragölün mərkəzinə hücum etmək niyyətində idi. Bu xəbəri eşidən general mayor Nesvetayev yüzbaşı Aqiyevin başçılığı ilə bir alay kazak dəstəsini 300 nəfər borçalı azərbaycanlılarının köməyi ilə Böyük Talın kəndinə göndərdi. Döyüş nəticəsində Böyük Talın və onun ətraf kəndləri rus qoşunu tərəfindən ələ keçirilərək yandırıldı. Məğlub olan İrəvan qoşunu isə Eçmiədzin istiqamətində geri çəkilməyə məcbur oldu. Onları təqib edən rus qoşunu xeyli əsir götürdü və daha irəli gedərək İrəvan qalasının 18 verstliyində dayandı. Lakin irəvanlıların böyük bir dəstə toplayaraq əks hücumə keçmək niyyətində olduğunu eşidən general mayor Nesvetayev rus qoşunu-

na geri qayıtmaq əmri verdi (102,573-574). Beləliklə, Şuragöl sultanlığı Rusiyanın hakimiyyəti altında qaldı.

Tezliklə, Budaq Sultan əsirlikdən geri qayıtdı. İlk əvvəl rus komandanlığı onun sədaqətinə şübhə ilə yanaşaraq, hərəkətlərini nəzarətə götürdü. Hətta P.D.Sisianov general mayor Nesvetayevə məktub yazaraq Budaq Sultanın oğlu Xəlil bəyi girov götürməyi tələb etmişdi (311,576). Ona etibar edilmədiyini gören Budaq Sultan P.D.Sisianovun qəbuluna gedərək sədaqətini bildirmişdi. Belə olduqda baş komandan onun Şuragöldə qalmasına icazə vermiş və oğlunu isə ildə 600 rubl məvaciblə Tiflisdə girov saxlamışdı (311,576).

İrəvan xanlığında hakimiyyət dəyişikliyi

Məhəmməd xan rus qoşununa etibar etmədiyi kimi, şah hökumətinə də inanmırdı. O, xanlığın müstəqilliyini saxlamaq üçün hər iki dövlət arasında manevr etmək məcburiyyətində qalaraq, onlar arasında baş verən mübarizədən yararlanmağa çalışırdı. Lakin şah hökuməti Rusiyaya qarşı mübarizədə İrəvan xanlığının əhəmiyyətini başa düşərək müxtəlif vasitələrlə burada məhkəmlənmək istəyirdi. İrəvan xanının müstəqil və ikibaşlı siyasəti şahı qane etmirdi. Məhz bu səbəbdən şah İrəvanda hakimiyyət dəyişikliyi etmək üçün fürsət axtarırdı. Bunu başa düşən Məhəmməd xan P.D.Sisianovla əlaqə yaratmışdı. O, Tiflisə elçi göndərərək rus komandanlığından İrəvan qalasını tutmağı təklif etmişdi. Məhəmməd xan məktubunda rus qoşununa müqavimət göstərdiyinə görə üzr istəyərək, sədaqət rəmzi olaraq girov verməyə hazır olduğunu bildirmişdi (30,105). Lakin xanın bu planı baş tutmadı.

1805-ci ildə Qarabağ, Gəncə istiqamətində məğlubiyyətə uğrayan şahzadə Abbas Mirzə qoşunları ilə İrəvana geri çəkildi. O, İrəvana daxil olarkən 15.000 qoşuna malik idi. Qoşunda çoxlu ölən və 400-ə yaxın yaralı var idi. Eyni zamanda şahzadə özü ilə xeyli Gəncə qaçqınlarını gətirmişdi. Lakin o, sonradan qaçqınları geri qaytarmışdı (140,626).

İrəvanda mövqe tutan Abbas Mirzə vəziyyətdən istifadə edərək Məhəmməd xanı həbs etdi. Şahzadə Məhəmməd xanı hiylə nəticəsində ələ keçirmişdi. İrəvan xanının aldadılaraq həbs edilməsini Y.Xubov əsərində belə təsvir etmişdi: «Şahzadə (Abbas Mirzə-E.Q.) Yelizavetopoldan (Gəncə xanlığından-E.T.) İrəvana qayıdır, Məhəmməd xan tərəfindən böyük təntənə ilə qarşılınır... Şahın oğlu İrəvan qalasına baxış keçirən zaman burada hərbi hazırlığı və qalanın möhkəmliyini görərək qorxdı. Lakin o, qorxu hissini gizlədir. Xan hər vasitə ilə onu əzizləyən və alqışlayan şahzadənin məkirli niyyətini başa düşmədi. Üç gündən sonra şahzadə buranı tərک edərkən xan və yaxın adamları onu İrəvandan 15 verst aralı, Gərnibasar ma-

halının Ağbaş kəndində yerləşən düşərgəsinə qədər müşayət etməli oldu. Bu vaxt şahzadə öz qoşununu İrəvana göndərdi. Onlar xanın evini mühasirəyə alaraq otaqlarını möhürləyir və bütün ailə üzvlərini onun (şahzadənin-E.T.) hüzuruna gətirirlər. Xan arvad və cariyələrini burada həbsdə görəndə heyrətləndi. Lakin şahzadə bununla kifayətlənmədi. O, (xanın-E.T.) 60-ə qədər əyanını cərmələyərək, hər birindən 30.000 rubl (3000 tımən-E.T.) tələb etdi. Müqavimət göstərənlər təyin olunmuş məbləğ gələnə qədər işgəncəyə məruz qaldı. Qısa vaxt ərzində 180.000 rubl (18.000 tımən-E.Q.) toplanır. Siyahı üzrə xəzinənin nə qədər olması və harada saxlanması barədə xanın yaxın adamları sorğu-suala tutuldu. Onlar şahzadənin inanılmış adamları ilə xəzinəni axtarmaq və şahzadəyə çatdırmaq üçün İrəvana göndərildi. Beləliklə, xanın əyanları bu yolla qarət olundu. Xan isə öz məiyyəti və bir neçə vali ilə İrana aparıldı. İrəvan qalasının sakinləri şəhərə köçürüldü. Pirqulu xan Qacar 1.200 nəfərlik qoşunla qalada yerləşərək şəhərin hakimi təyin olunur. İllik vergiləri yığmaq yerli əyanlara həvalə edildi. Bütün məbləğ onlar tərəfindən şah xəzinəsinə çatdırılırdı. Şahzadə bununla satıqlaşaraq bütün sərvət və əsirlərlə Qəzvin şəhərinə yola düşür...» (410,113). Lakin Pirqulu xan Qacarı İrəvanda hakim təyin edilməsi dövrün digər mənbəyi ilə təsdiq olunmur. Şahidlərin verdiyi məlumatlara görə, 1805-ci ilin iyunun əvvəlində Abbas Mirzə 15.000 qoşun, 400 yaralı və çoxlu meydla Gəncədən İrəvana gəlmişdi. O özü ilə Gəncə əhalisini gətirmişdi, lakin Abbas Mirzə sonradan fikirini dəyişərək onları geri qaytarmağa məcbur olmuşdu. İyunun 13-də isə Mehdiqulu xan Qacar 3.000 qoşunla İrəvana daxil olaraq Məhəmməd xanı və ailəsini həbs edərək şahzadəyə təslim etmişdi. Beləliklə, Mehdiqulu xan Qacar (1805- il iyun-1806-cı il avqust) şahın fərmanı ilə İrəvan taxtında əyləşir. Onun yanında şahın etimad göstərdiyi naxçıvanlı kor Kəlbəli xan və gürcü şahzadəsi Aleksandr Mirzə də vardı. (359,625; 209,625; 140,626).

Beləliklə, Məhəmməd xanın həbs edilməsilə İrəvanda hakimiyyətdə olan, xalq tərəfindən seçilmiş yerli Qacarlar sülaləsinə son qoyuldu. Məhəmməd xan bu sülalənin ən çox hakimiyyətdə olan nümayəndələrindən biri idi. Mənbələrdə onun şəxsiyyəti haqqında ziddiyyətli xəbərlərə rast gəlmək mümkündür. Məhəmməd xana iradəcə zəif, cəsəretsiz, hiyləgər, ikiüzlü, ədalətli, sadıq, mülayim xüsusiyyətə malik keyfiyyətlər aid edilmişdi. O, çox kiçik yaşlarında- 12 yaşında hakimiyyətə yiyələnmişdi. Hakimiyyətinin ilk illərində nüfuzlu adamlardan asılı olmuş və hətta Kartli-Kaxetiya çarına tabe olaraq vergi vermişdi. Lakin sonradan bu asılılıqdan çıxaraq hakimiyyəti müstəqil idarə etmişdi. O, özünü bacarıqlı dövlət xadimi, hiyləgər siyasətçi kimi göstərə bilmişdi. Onun hakimiyyəti dövründə

İrəvan xanlığının ərazisi genişlənmiş, vaxtilə itirilmiş torpaqlar geri qaytarılmışdı. Qonşu Azərbaycan xanları və Osmanlı paşaları ilə aparılan müharibələrdə Məhəmməd xan özünü bacarıqlı sərkərdə kimi göstərmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Məhəmməd xan xanlığın müstəqilliyini qorumaq üçün iri dövlətlər arasında manevr etməyə bacaran dövlət xadimi idi. Hadisələrin gedişi göstərir ki, təhlükə baş verdikdə həm Rusiyaya, həm də Osmanlı dövlətinə kömək üçün müraciət edən Məhəmməd xan yalnız xanlığın təhlükəsizliyini qorumaq və xanlığın müstəqilliyini saxlamağı düşünürdü. Nasir Nəcmi yazır ki, «Bu vaxt Abbas Mirzəyə xəbər verdilər ki, İrəvan valisi Məhəmməd xan xəyanət edərək, Sisianovun həmləsindən bir neçə gün əvvəl rus qoşunlarını həmin şəhəri və başqa Qafqaz şəhərlərini almağa qaldırmışdı» (47,29). Müəllif bu müharibədə Məhəmməd xanın fəaliyyətini şişirtsə də, lakin həqiqətən də o, rus komandanlığına kömək üçün müraciət etmişdi. Məhəmməd xanı buna məcbur edən şah qoşunlarının İrəvana hücumu idi. Hadisələrin gedişi göstərdi ki, xanın bu müraciəti iki böyük dövlət arasında gedən düşmənçilikdən yararlanmaq idi. Rus qoşunlarının başçısı P.D.Sisianov düzgün olaraq öz məktublarında Məhəmməd xanı hiyləgər adlandırmışdı. Hətta Rusiya-İran müharibəsində İrəvan xanı Qacar İranı ilə yaxınlaşsa da, bu hökumətə çox da bel bağlamırdı. Onun müstəqil siyasət yeritmək niyyətində olduğunu başa düşən şah hökuməti İrəvanda hakimiyyət dəyişikliyi edərək, öz nümayəndələrini buraya hakim təyin etmişdi. Lakin Məhəmməd xanın sonrakı taleyi məlum olmamışdı. Y.Xubov əsərində Məhəmməd xanın və məyyətinin Qəzvin qalasında ömürlük həbsdə qaldığını yazır (410,113). Digər məlumatlara görə isə «Baba xan (Fətəli xan-E.Q.) hüzuruna tələb etdiyi İrəvanlı qoca Məhəmməd xanı yenidən azad buraxmış və Mehdiqulu xan onunla İrəvana gəlmişdi» (270,421). Bu sənəddən görünür ki, Məhəmməd xan geri qayıtsa da bir daha hakimiyyətə yiyələnmə bilməmişdi. Beləliklə, İrəvan xanlığı Qacar İranıdan asılı vəziyyətə düşdü.

Birinci İrəvan döyüşündən sonra bu istiqamətdə hərbi əməliyyatlar bir müddət səngidi. Lakin buna baxmayaraq, xanlıqda vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Şah tərəfindən İrəvanda hakim təyin edilən Mehdiqulu xanın apardığı siyasət yerli əhalinin narazılığına səbəb olmuşdu. Onun qoşunu ərzaqsız olduğundan yerli əhalini qarət etməklə dolanırdı. Xan ərzaqsız olan qoşununun tələbatını ödəmək üçün yerli əhalidən yeni-yeni vergilər tələb edirdi. Müharibə nəticəsində xanlığın kənd təsərrüfatı dağıldığından yerli əhali xanın tələblərini yerinə yetirmək iqtidarında deyildi. Bundan əlavə, xan narazılıq edən əhalinin bir çoxunu, ruslara rəğbət bəsləyən erməniləri və rus qoşunundan qorxaraq İrəvana pənah gətirmiş 400 ailədən ibarət Pəmbək

əhalisini İran ərasisinə köçürmək istəyirdi. Mehdiqulu xanın zülmünə dözməyən İrəvanlılar ona qarşı üsyan qaldırdı. Naxçıvanlı Kəlbəli xan yerli xalqın bu çıxışına rəğbətlə yanaşırdı. Lakin üsyan yatırıldı. İrəvanlıların tərəfini saxladığına görə Kəlbəli xan da qaladan qovulur və o, Naxçıvana gedir. Xanın siyasətindən narazı olan Pəmbək əhalisi və Məlik Avramın, yüzbaşı Qabrielin başçılığı ilə 200 erməni ailəsi əmlakı ilə birlikdə Pəmbəyə qaçaraq rus qoşunlarının himayəsinə sığınmışdılar (140,626; 96,628; 141,628-629).

Mehdiqulu xanın İrəvanda apardığı siyasətdən şah da narazı idi. Xüsusilə, rus qoşununa qarşı müvəffəqiyyətsiz mübarizəsi tamamilə onu nüfuzdan salmışdı. 1806-cı il iyulun 23-də Şuragöldə rus qoşununa qarşı döyüşdə Mehdiqulu xanın qoşununun məğlubiyyətə uğraması şahı qəti tədbir görməyə məcbur etdi. Mehdiqulu xan İrəvanda hakimiyyətdən götürülərək, şahın qohumu Marağalı Əhməd xan Müqəddəmə ilə əvəz olundu. Yeni xan ilk olaraq oğlunu 1000 nəfərlik qoşunla İrəvana göndərdi. Lakin Mehdiqulu xan onu İrəvana buraxmaq istəməmişdi. Bu xəbəri eşidən Əhməd xan Müqəddəmə şahın göstərişi ilə avqust ayının əvvəllərində 500 süvari və 4 topla Təbrizdən İrəvana doğru hərəkət etdi. Əlacsız qalan Mehdiqulu xan şahın əmrinə tabe olmaq məcburiyyətində qaldı. Beləliklə, İrəvanda 1 il 1 ay hakimiyyətdə olmuş Mehdiqulu xan, 1806-cı ilin avqustunda Marağalı Əhməd xanla (1806 avqust-oktyabr) əvəz olundu (13,289; 266,369).

Əhməd xan Marağalı İrəvanda cəmi üç aya yaxın hakimiyyətdə qaldı. Lakin o, qısa hakimiyyəti dövründə sələfinin zülm verdiyi yerli əhalinin rəğbətini qazana bilmişdi. Əhməd xan ilk növbədə əhalinin Mehdiqulu xan tərəfindən qarət olunmuş əmlakını geri qaytardı. Sərhəddə yerləşən kəndlərin əhalisinə qorxmadan geri qayıtmasına icazə verdi. O, əhaliyə elan etdi ki, Şuragöl və Pəmbəkdə yerləşən rus qoşunlarının başçıları ilə məhrیبan qonşuluq münasibətləri yaratmaq üçün danışıqlar aparacaqdır (326,369-370). Yeni xan İrəvan qalasını möhkəmləndirməklə də məşğul idi. Onun göstərişinə əsasən qalanın ətrafında yerləşən xəndək daha da dərinləşdirildi, şəhər əyanlarının mülklərinin yerləşdiyi, xəndəyin əks tərəfində onun divarlarından da hündür yeni divar hördürdü. Qalada hər biri 5000 rubla (500 tümən-E.Q.) başa gələn daha iki ağır top yerləşdirdi. Ərzaq ehtiyatını çoxaltmaq üçün müxtəlif xanlıqlardan və Qars paşalığından ərzaq aldırdı. Ərzağın hər somarı 16 mis rubla başa gəlsə də, anbarlarda kifayət qədər ərzaq toplanmışdı (326,380). Hətta Əhməd xan Qars paşası ilə dostluq münasibəti yaratmaq üçün hədiyyələrlə onun yanına elçi göndərmişdi (326,376).

Qısa hakimiyyəti dövründə gördüyü tədbirlərlə xalqın etimadını qazanan Əhməd xan tezliklə vəfat etdi. Buna səbəb, onun hakimiyyəti dövründə İrəvanda yayılan qızdırma xəstəliyi olmuşdu. Xəstəlik nəticəsində keyli adam qırılmışdı. Qala qarnizonundan 500 nəfər bu xəstəliyə tutulduğundan İrana göndərilmişdi. Əhməd xan da həmin xəstəliyə düşər oldu. O, 1806-cı il oktyabrın 17-də vəfat edir və cənazəsi Təbrizə aparıldı (270,421; 271,429; 326,380).

İrəvan xanlığı Hüseynqulu xanın dövründə

Əhməd xan vəfat etdikdən sonra şah hökuməti Hüseynqulu xanı (1806-1827) İrəvana xan təyin edir. Yeni xan beynəlxalq vəziyyətin mürəkkəb olduğu bir vaxtda hakimiyyətə gəlmişdi. Qafqazda Qacar İran dövləti, Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında müharibə davam edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci İrəvan müharibəsində rus qoşunu məğlubiyətə düşər olsa da, Azərbaycanın digər ərazilərində təşəbbüsü ələ ala bilməmişdi. 1805-ci ilin may və dekabr aylarında Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqları Rusiyanın təbəəliyinə keçdi (41,71-72; 37,134-137; 76,187; 161,62). P.D.Sisianov Bakı xanlığını işğal etdikdən sonra İrəvana qoşun göndərmək niyyətində idi. Lakin 1806-cı il fevralın 8-də onun Bakı xanı Hüseynqulu xanla danışıqlar zamanı sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi bu planın həyata keçməsinə mane oldu (41,72-73; 144,477; 76,187-188; 53,65).

Bir müddət rus qoşunlarına general-mayor Nesvetayev başçılıq etsə də, 1806-cı il iyunun 2-də Qafqazda yerləşən rus qoşunlarına general-feldmarşal qraf Qudoviç yeni baş komandan təyin olundu (41,73). Yeni baş komandanın dövründə rus qoşunlarının Azərbaycana təcavüzü daha da genişləndi. Qraf Qudoviçə verilmiş təlimata görə, rus qoşunları Cənubi Qafqazda mövqeyini möhkəmləndirməklə kifayətlənməməli, Azərbaycan xanlıqlarının hamısını işğal etməli idi. 1806-cı ildə onun komandanlığı ilə rus qoşunları tərəfindən Dərbənd, Bakı, Salyan, Muğan işğal olundu (163,131; 161,62).

Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı müvəffəqiyyətləri Osmanlı Türkiyəsini narahat etməyə bilməzdi. Digər tərəfdən, Napoleon Fransası sultanı Rusiya ilə müharibəyə təhrik edirdi. Beləliklə, 1806-cı ilin dekabrında Osmanlı dövləti Rusiyaya müharibə elan etdi (21,29).

Osmanlı Türkiyəsinin müharibəyə qoşulması şah qoşunlarının Cənubi Qafqaza yeni hücumlara ruhlandırdı. Baş komandan vəzifəsinə başlayan qraf Qudoviç iki cəbhədə müharibə aparmaqdan çəkinərək vəziyyəti yüngülləşdirmək üçün şah hökuməti ilə danışıqlara başladı. Danışıqlar aparmaq üçün tərcüməçi praporşik Baluyev şah sarayına göndərildi. Qraf

Qudoviç Qacar dövlətilə sülh şərtlərini Abbas Mirzənin, vəzir Mirzə Şəfinin və şahzadənin vəziri Mirzə Bözyurqun adına yazılmış məktublarda açıqlayırdı. Məktubların məzmunu demək olar ki, eyni idi. Baş komandan hər üç məktubda guya şah qoşunlarının və Dağıstan hakimlərinin Kartli-Kaxetiyanı talan etdiyini, rus tacirlərinin bundan əziyyət çəkərək ziyana düşdüklərini bəhanə gətirərək, şah hökumətinə Rusiya ilə Qacar İran dövlətləri arasında sərhəddin Naxçıvan və İrəvan xanlıqları daxil olmaqla Kür və Araz çaylarından keçməsi şərti ilə sülh bağlanmasını təklif edirdi (283,456-457). Lakin şah sarayı Rusiya dövlətinin bu ağır şərtlərini əsassız olduğunu, Cənubi Qafqazın onlara məxsusluğunu iddya edərək hər iki dövlət arasında sərhəddin məlum olduğunu və Şimali Qafqazda Mozdok ərazisindən keçdiyini bildirmişdi. (284,261; 285,463).

Şərqdə Rusiyaya qarşı özünə müttəfiq axtaran Napoleon Fransası bu danışıqlara mane oldu. Bu dövrdə şahı öz tərəfinə çəkmək üçün Fransa ilə İngiltərə dövlətləri arasında rəqabət gedirdi. Fransız diplomatları müxtəlif vədlərlə Fransa hökuməti ilə Qacar İrən arasında müqavilə bağlamağa nail oldular. Müqavilə 1807-ci il mayın 4-də bağlandı. Napoleon Fransası rus qoşununa qarşı mübarizədə şaha kömək etməyi öhdəsinə götürürdü. Müqavilə bağlandıqdan sonra general Qardanın başçılığı ilə bir dəstə mühəndis Tehrana gəldi (163,131-132). Şah rus qoşununa qarşı mübarizədə İrəvan xanlığının strateji əhəmiyyətini başa düşərək qalanı möhkəmləndirmək üçün bu mühəndislərin bir hissəsini oraya göndərdi (106,254).

Tezliklə, çarın əmrinə əsasən, qraf Qudoviç Türkiyənin şərq sərhədlərinə qoşun yeritdi. Lakin rus qoşunu 1807-ci il may ayının əvvəllərində Axalsix qalasında biabırçı məğlubiyyətə uğrayaraq Tiflisə qayıdır (326,40,73-74; 38,54-55; 32,181-182). Lakin hərbi əməliyyatlar davam edirdi. Bu dəfə onlar arasında döyüş İrəvan xanlığı ərazisində baş verdi. Belə ki, sultan Ərzurum hakimi Yusif paşanı baş komandan təyin edərək rus qoşunlarına qarşı müharibə aparmaq göstərişini verdi. Yeni baş komandan 2 minlik qoşunla Qarsa gəldi. Öz qüvvəsinə arxayın olmayan osmanlı paşaları kənardan müttəfiq axtarmağa başladı. Qars hakimi Osman paşa Abbas Mirzəyə və İrəvan sərdarı Hüseynqulu xana məktub yazaraq birlikdə rus qoşununa qarşı çıxmağı təklif etdi. Hüseynqulu xan onun təklifinə müsbət cavab verərək, Nağı bəyin başçılığı ilə 200 nəfərlik İrəvan qoşununu Qarsa göndərdi. Abbas Mirzə də bu xəbəri eşidərək oraya tələsdı (362,232). Qraf Qudoviç hazırlıq görərək Gümrüyə doğru hərəkət edir. 1807-ci il iyunun 18-də Gümrüdə Arpa çayı sahilində yerləşən Kiçik Qarakilsə kəndində rus qoşunu ilə osmanlı qoşunu üz-üzə gəldi. Döyüş rus qoşununun qələbəsi ilə

baş çatdı. Ruslar osmanlı düşərgəsindən 10 top və 2 mortir (qısalüləli top-E.Q.) daxil olmaqla çoxlu qənimət ələ keçirdi. Bu döyüşdə rus qoşunundan 82 nəfər ölənlər və yaralanan olmuşdu (326,440-441; 41,74; 38,54-55; 32,182).

İkinci İrəvan döyüşü

Osmanlı qoşununun məğlubiyəti Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Rus qoşununun hədəf aldığı xanlıqlardan biri də İrəvan xanlığı idi. Qacar İrəvanı ilə müvəffəqiyyətsiz danışıqlara baxmayaraq, rus qoşunlarının baş komandanlığı İrəvan xanlığına hücum etmək üçün 1808-ci ilin bütün qışını hərbi hazırlıq görməyə başladı. Lakin yazda nəzərdə tutulmuş yürüş müəyyən səbəblərə görə bir qədər gecikdi. Nəhayət, 1808-ci ilin sentyabrın əvvəllərində rus qoşunu İrəvan sərhəddinə doğru hərəkət edərək Pəmbəkdə düşərgə saldı. Bu xəbər yerli əhalini bərk təşvişə salmışdı. Qorxuya düşən irəvanlılar kəndlərini başlı-başına buraxaraq qalalara, əlçatmaz dağlara və Araz çayının cənubuna çəkildilər (276,40). S.A.Portnyagin 1808-ci ilin martında İ.V.Qudoviçə göndərdiyi məktubda rus qoşunlarının hücumu ərəfəsində xanlıqda baş verən hadisələri daha ətraflı təsvir etmişdi. O, əhalinin qala və dağlarda gizləndiyini qeyd edərək açıq yazırdı ki, sərhəddə yaşayan əhali İrəvan qalasına, Zəngibasar əhalisi Qaraqala qalasına, Gərnibasar əhalisi isə isə İmamverdi qalasına sığınmışdı (326,453-454). Öz növbəsində İrəvan hakimi Hüseynqulu xan müəyyən müdafiə tədbiri görə bilmişdi. O, İrəvanda hakimiyyətə gələn kimi, qalanın müdafiəsini gücləndirərək, Zəngi çayından başlayan qala ətrafında olan xəndəyi daha da dərinləşdirmiş və qalanın qarnizonunu əlavə qoşunla artırmışdı (361,232; 326,456). Fransız mühəndisləri buraya gəldikdən sonra İrəvan qalası Avropa qaydasıyla möhkəmləndirilmişdi. Bunun şahidi olan qraf Qudoviç yazırdı: «İrəvan qalası Avropa hərbi qaydaları üzrə möhkəmləndirilmiş, iki divarı, xəndəyi və torpaqdan düzəldilmiş səddi vardı. Təpənin üstünə əvvəllər burada yerli hərbiçilər tərəfindən tətbiq edilməyən kirteçlə işləyən toplar qoyulmuşdu. İrəvanlılar fuqas bombalarından istifadə edirdilər ki, bu da fransız mühəndislərinin fəaliyyətinin bəhrəsidir» (106,254). İrəvan qalasının hərbi cəhətdən möhkəmləndirilməsində fransız mühəndislərindən başqa rus qoşunundan qaçmış podpolkovnik Koçnev də fəal iştirak etmişdi (326,463). Bundan əlavə, Hüseynqulu xan öz əmlakının təhlükəsizliyinin də qayğısına qalmışdı. Xan mülkiyyətinin böyük və qiymətli hissəsini Xoya göndərmiş, az bir hissəsini arvadı ilə birlikdə İrəvanda saxlamışdı (326,462-463). Bu vaxt şah qoşununun bir hissəsi İrəvan yaxınlığında Şorlu kəndində düşərgə salmışdı. Xanın əmri ilə rus qoşununun hərəkətini izləmək üçün 600 nəfər-

lik İrəvan süvari dəstəsi Abaran düzündə, 15 nəfərdən ibarət süvari dəstə isə Sudakənd kəndində keşik çəkirdi. Əli silah tutan yerli əhali orduya cəlb olunurdu. Hüseyinqulu xan kəndlərə adamlar göndərərək silahlı qüvvə toplamaya başlamışdı. Onun 6000 silahlı süvari dəstəsi vardı. Xan maldarlıqla məşğul olan kürdləri də öz tərəfinə çəkməyə cəhd göstərdi. Lakin onların rəisi Hüseyin ağa əvvəl razılıq versə də, sonradan gözləmək mövqeyində qaldı. O, qalib gələnlər tərəfə qoşulmaq niyyətində idi (326,453-454). Hətta Abbas Mirzə 4000 süvari dəstə ilə Xoydan Naxçıvana gələrək burada düşərgə salmışdı. Hüseyinqulu xan şahzadə ilə əlaqə yaradaraq rus qoşununun Pəmbəyə gəlməsi haqqında onu məlumatlandırmışdı (326,453-454).

Qraf Qudoviç Pəmbək və Şuragöldə lazımı qədər qüvvə saxlayaraq sentyabrın 25-də 6 minlik qoşun və 12 top ilə İrəvan qalasına doğru hərəkət etdi (304,412). Başqa bir məlumata görə, rus qoşunu 240 zabit heyətindən və 7506 sırayı əsgərdən ibarət olmuşdu (150,20). Rus komandanlığı şah qoşunun diqqətini İrəvandan yayındırmaq üçün Naxçıvana da hücum planı hazırlamışdı. Bu planı Qarabağda Tərtər çayı sahilində dayanmış general Nebolsin icra etməli idi. Onun sərəncamında 78 zabit və 3062 əsgər vardı. Bu qoşuna Şəki hakimi Cəfərqulu xanın dəstəsi də qoşulmuşdu (276,240).

Sentyabrın 26-da rus qoşunu dağıdılmış Abaran kəndinə gəlib çatdı. Onların hərəkətini izləyən 500 nəfərlik İrəvan dəstəsi əkin sahələrini və bir neçə kəndi yandıraraq döyüşsüz geri çəkildi. Düşmən qüvvələrinin yaxınlaşdığını eşidən Hüseyinqulu xan 5000 qoşunla onları sərhəddə qarşılamayı qərara aldı. Sentyabrın 29-da Əştərək (Qarababa-E.Q.) kəndində irəvanlılarla rus qoşununun ön dəstəsi arasında döyüş baş verdi. Döyüşdə Hüseyinqulu xan məğlub olaraq qoşunu ilə geri çəkildi. Səhəri günü rus qoşunu Eçmiədzinə doğru hərəkət edərək müqavimətsiz onu ələ keçirdi. Rus qoşununa rəğbət bəsləyən ermənilər onları təntənə ilə qarşıladı (105,243).

Rus qoşunu ilə ilk döyüşdə məğlub olan Hüseyinqulu xan İrəvan qalasına çəkilməmişdi. Lakin o, burada çox ləngimədi. Rus qoşunu gələndə qardaşı Həsən xanı iki minlik İrəvan qoşunu və şahzadə tərəfindən burada saxlanmış bir dəstə şah qoşunu ilə qalada saxlayaraq, qalan qoşunla Gərnı çayını keçərək Vədi dərəsinə çəkildi (105,244).

İki gün Eçmiədzində dincəldikdən sonra qraf Qudoviç yüksək rütbəli zabitləri, artilleriya hissələrini və ağır ərzaq arabalarını bir dəstə qarnizonla burada saxlayaraq, İrəvan qalasına doğru hərəkət etdi. Oktyabrın 3-də rus qoşunu Zəngi çayını keçərək İrəvan qalasını mühasirəyə aldı (307,244). İlk növbədə qraf Qudoviç qalanı döyüşsüz təslim etmək üçün komendant Həsən

xana və sakinlərə hədə-qorxulu məktublar göndərməyə başladı. O, oktyabrın 4-də qala sakinlərinə bəyannamə göndərdi. Rus qoşunlarının baş komandanı bəyannamədə irəvanlıları müqavimətsiz təslim olmağa çağırıraq, özlərinin və əmlaklarının toxunulmazlığına söz verirdi. Müqavimət göstərəcəkləri halda isə onlara aman verilməyəcəyi ilə hədələyirdi. Qraf Qudoviç lovğalanaraq yazırdı: «İrəvan əhalisi! Siz İrəvan qalasının əvvəlki müvəffəqiyyətsiz mühasirəsindən ibrət götürməyin. Onda vəziyyət başqa idi, indi tamamilə başqadır. Onda qoşuna hərbi sahədə təcrübəsi olmayan gənc generallardan knyaz Sisianov başçılıq edirdi. İndi xoşbəxtəm ki, 30 ildən çox güclü rus qoşununu idarə edən mən, böyük imperatorun məğlubedilməz qoşununa burada komandanlıq edirəm. Bundan əlavə, əvvəlki İrəvan mühasirəsində müqayisəsiz çox az qoşun vardı, indi isə mənim o qədər qoşunum var ki, nəinki qalanı məhv edərəm, həm də bütün İrandan keçərəm» (327,237-238). Belə bir məktub oktyabrın 17-də qalanın komendantı Həsən xana da göndərilmişdi. Məktub həm hədələyici, həm də şirnikləndirici xarakter daşıyırdı. Qraf Qudoviç məktubda qala müdafiəçilərinin çıxılmaz vəziyyətdə olduğunu, rus qoşununun Hüseynqulu xanı məğlub etdiyini, onlara kömək gəlməyəcəyini bildirərək Həsən xandan qalanı təslim etməsini tələb edirdi. O, qalanın könüllü təslim olacağı təqdirdə qarnizonun maneəsiz Arazın o tayına geri çəkilməsinə icazə verəcəyinə, əhalinin əmlak və mülkiyyətinə toxunulmayacağına söz verirdi və eyni zamanda xanı inandırmağa çalışırdı ki, guya qaçıb gizlənmiş bütün İrəvan əhalisi Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçmək istəyir. Daha sonra o, xanı şirnikləndirmək üçün yazırdı: «...Lakin siz hörmətli komendant, əgər qala qarnizonu ilə birlikdə İrana çəkilmək arzusunda olsanız sizə sərbəstlik veriləcək. Əgər qalmaq istəsəniz mən böyük imperatorun adından sizi hörmətlə bütün hüquq və əmlakı ilə İrəvan qalası və şəhərindən başqa bütün xanlığın hakimi təyin olunacağınıza söz verirəm» (276,240).

Lakin Həsən xanın noyabrın 21-də Qudoviçə göndərdiyi məktubunda onun yazdıqlarının yalan olduğunu bildirərək istehzal tərzdə bildirirdi: «Tələb edirsiniz ki, İrəvan qalasını könüllü təslim etsəm, əvəzində İrəvan xanlığını mənə verəcəksiniz. Əgər bu cür əməl yaxşıdırsa onda siz böyük İran hökmdarına qulluq etməyə razı olsanız əvəzində İrəvan, Təbriz və başqa çox şey alarsınız. ... Siz yazırsınız ki, işi əhalinin qırılmasına gətirib çatdırmayım. Bütün aləmə məlumdur ki, bunun səbəbkarı siz olacaqsınız... Sonra yazırsınız, bütün İrəvan əhalisi və Hüseyn ağa başda olmaqla kürdlər sizin yanınıza gəlib, çox yaxşı və çox əcəb. Onda bütün İrəvan əhalisi sizə təslim olmağa razıdır. Əhalini idarə etmək üçün ona sahib olmaq lazımdır. Sonra yazırsınız ki, çoxlu qoşununuz var, kim hökmlənlik bacarırsa onun

qoşunu çox olmalıdır və başqalarının da belə çox qoşunu var». Daha sonra xan məktubda qalanın güclü qarnizona və üç illik ərzaq ehtiyatına malik olduğunu yazaraq onu təslim etməyəcəyini bildirirdi (326,473).

Hüseynqulu xan geri çəkilmədən qoşunun sayı 2000 nəfərdən ibarət olmuşdu. O, İrəvandan 30 verst aralıda yerləşən Kiçik Vedi qalasında düşərgə salmışdı. Həmin vaxt gürcü şahzadəsi Aleksandr Mirzə də da burada idi (326,463). Xanın məqsədi kənardan qəfl hücumlarla rus qoşununu çaşbaş salmaqla, onların məqsədini qalanın mühasirəsindən yayındırmaq idi. Belə bir planın rus qoşunu üçün çox qorxulu olduğunu dərk edən Qudoviç general mayor Portnyagini bir dəstə qoşunla Hüseynqulu xanı təqib etməyə göndərdi. Lakin Hüseynqulu xan döyüşdən yayınaraq Arazın cənubuna çəkildi. (307,244).

İrəvanlıların təslim olmayacağını anlayan rus komandanlığı qala ətrafı strateji əhəmiyyətli nöqtələri tutmaq üçün qoşunu bir neçə dəstəyə böldü. Qraf Qudoviçin göstərişinə əsasən, oktyabrın 7-si gecə polkovnik Simonoviçin başçılığı ilə qoşunun bir hissəsi qalanın şimal tərəfində yerləşən Topbaşını, Borşovun dəstəsi Zəngi çayını keçərək qalanın cənub-qərbində yerləşən Maxtəpə kurqanını, mayor Buxvostovun dəstəsi isə qalanın cənub şərqində yerləşən, ətrafı bağlarla əhatə olunmuş Muxənnət kurqanını ələ keçirməli idi. Yerli əhalinin müqavimətinə baxmayaraq oktyabrın 9-u günortaya yaxın rus qoşunu əmri yerinə yetirə bildi. Qalanı mühasirəyə alan rus qoşunu onu bombardıman etməyə başladı (105,244-245; 305,296-297).

Araz çayının cənubuna çəkilən Hüseynqulu xan heç də sakit dayanmaq fikirində deyildi. O, dəstəsi ilə rus qoşununun diqqətini qaladan yayındırmaq üçün onlara qəflətən hücumlar təşkil etməkdə davam edirdi. Hətta xanın dəstəsi qalanın 10 vertliyinə qədər gəlib çatmışdı. Onun qoşunu rusların yem tədarük edən dəstələrini tez-tez narahat edirdi. Hüseynqulu xanın qəfl və ehtiyatlı hücumları rus qoşununu təngə gətirmişdi. Qraf Qudoviçin əmrinə əsasən, 15-ci yeger alayından 200 nəfər, dörd narva draqun eskadronu və 200 kazak dəstəsi podpolkovnik Podlutskinin başçılığı ilə Hüseynqulu xanın qoşununu təqib etməyə göndərildi. Onlara general-mayor knyaz Orbeliyaninin başçılığı ilə Kazak, Şəməddil və Pəmbəkdən olan azərbaycanlılardan ibarət dəstə də qoşulmuşdu. Oktyabrın 16-da səhər təzədən rus qoşunu qəflətən Gərnı çayı sahilində yerləşən Avşar kəndində mövqə tutmuş Hüseynqulu xanın dəstəsinə və onunla birlikdə olan gürcü şahzadəsi Aleksandr Mirzənin başçılıq etdiyi 2000 nəfərlik şah qoşununa hücum etdi. Qəflətən yaxalanmış Hüseynqulu xan qoşunu ilə vaxtında aradan çıxaraq Arazın cənubuna çəkildi. Podpolkovnik Podlutskinin qraf

Qudoviçə göndərdiyi məlumatda bildirirdi ki, bu döyüşdə xanın bütün düşərgəsi, özünün mindiyi atı və yüklə dolu 50-dən çox qatırı rus qoşunun əlinə keçmişdi. Döyüşdə xanın qoşunundan 30 nəfər ölmüş, 5 nəfərə yaxın adamı isə əsir düşmüşdü. (365,496). Lakin qraf Qudoviç Həsən xana göndərdiyi məktubda bu döyüşdə xanın qoşunundan çoxlu öləndiyini bildirərək, 60 qatır və 600 qiymətli yükəndən ibarət qənimət ələ keçirildiyini yazırdı (276,239).

Hüseynqulu xanın məğlub olduğunu eşidən Fətəli şah Qacar Fərəculla xanın başçılığı ilə 5000 nəfərlik qoşunu İrəvanlıların köməyinə göndərdi. Vəziyyət rus qoşunu üçün qorxulu xarakter almışdı. Qraf Qudoviç bu təhlükənin qarşısını almaq üçün general mayor Portnyagini əlavə qoşunla Podlutskinin dəstəsinə köməyə göndərdi. Qoşuna ümumi rəhbərlik etməyi Portnyaginə tapşırıldı. Lakin rus qoşunu İrəvan xanını açıq döyüşə cəlb edə bilmədi. Hüseynqulu xan rusların əsəbləri ilə oynayaraq hər dəfə açıq döyüşdən qaçırırdı. Heç bir yerdə müqavimətə rast gəlməyən general mayor Portnyagin Arazın sol sahilinə keçərək Şadlı kəndində düşərgə saldı (105,245).

Burada general mayor Portnyaginə xəbər gəlir ki, general mayor Nebolsinin komandanlığı altında olan rus qoşunu artıq Naxçıvan xanlığının ərazisinə hücumə başlamışdı. Bu xəbəri eşidən Abbas Mirzə 12 top, 60 falkonetə malik 3 min piyada və 10 min süvari dəstədən ibarət qoşunla oraya tələsdi. 1808-ci ilin oktyabrın 28-də Naxçıvandan 18 verst aralıda yerləşən Qarababa kəndində polkovniklər Lisaneviçin və Kotlyarevskinin komandanlığı altında olan rus qoşununun ön dəstəsi ilə şahzadənin qoşunu arasında döyüş baş verdi. Bu döyüşdə şah qoşunu məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkildi. Noyabrın 1-də xanın oğlu Şıxəli bəyin köməkliyi ilə rus qoşunu döyüşsüz Naxçıvanı işğal etdi. Beləliklə, qraf Qudoviçin planının birinci hissəsi həyata keçdi (106,253; 150,216; 305,299-300).

Lakin İrəvan qalasının mühasirəsi davam edirdi. Hər tərəfdən mühasirəyə alınmış qala güclü top atəsinə məruz qalmışdı. Top atəşi nəticəsində iki qüllə sıradan çıxmış, qalanın divarlarına zərər toxunmuş və qalada yanğın baş vermişdi. Lakin buna baxmayaraq, İrəvanlılar təslim olmaq niyyətində deyildi. Belə olduqda rus komandanlığı qalanı işğal etmək üçün son tədbirə əl atdı. Rus qoşunu Teymur bulaqdan qalaya çəkilməsinə suyun qarşısını kəsməklə İrəvanlıları susuzluqla təslim olmağa məcbur etmək istədi. Lakin İrəvanlılar rusların bu niyyətini vaxtında başa düşərək güclü top atəşi altında itki vermələrinə baxmayaraq, gecə ikən suyu Zəngi çayından götürməyə nail oldular (105,246; 305,300).

İrəvanlıların inadkarlığını görən Qudoviç qala komendantı Həsən xanla yenidən danışıqlara başladı. Qraf məktubunda yenə də, əvvəlki şərtləri irəli sürür və qalanın təslim olunmasını tələb edirdi (280,249). Lakin bu cəhd də heç bir nəticə vermədi.

Birinci İrəvan döyüşündə olduğu kimi, güclü müqavimətə rast gələn və ərzaq çatışmazlığından əziyyət çəkən rus komandanlığı yerli əhalini yalan vədlərlə öz tərəfinə çəkməyə cəhd göstərdi. Qraf Qudoviç ilk əvvəl Vedi dərəsinin Şadlı əhalisinə müraciət etdi. Hüseyinqulu xanın sığındığı həmin dərənin sakinləri xan məğlub olduqdan sonra bütün əmlakı ilə birlikdə Araz çayının cənubuna çəkilmişdi. Baş komandan oktyabrın 8 və 10-da yazdığı məktublarında rus qoşunlarının tezliklə İrəvan qalasını işğal edəcəyi ilə öyünərək, Vedi sakinlərinə əmlakları və mal-qarası ilə birlikdə geri qayıdaq Rusiya dövlətinin himayəsinə keçməsi üçün müraciət etdi. Hətta o, tələsərək rus qoşununun ərzaq ehtiyatını təmin etmək üçün vedililərdən 500 xırda və 100 iribuynuzlu mal-qara tələb etmişdi (328,238; 275,239). Lakin vedililər onun bu məktublarına məhəl qoymadı. Bedililəri öz tərəfinə çəkmək cəhdinin boşa çıxdığını görən qraf Qudoviç kürdlərin başçıları Hüseyin bəy və Abdulla bəylə danışıqlara başladı. Xanlığın ərazisində yaylaq-qışlaq həyatı keçirən kürdlər rus qoşununun hücumu nəticəsində özlərinin təhlükəsizliyi üçün Arazın cənubuna çəkilmişdi. Kürd başçılarına yazdığı məktublarda qraf Qudoviç rus qoşununun acınacaqlı vəziyyətini gizlədərək qələbələri ilə öyünür və onları Rusiya dövlətinin himayəsinə sığınmağa çağırırdı. Lakin bu cəhd də boşa çıxdı (277,247; 278,247-248; 279,248; 282,252).

Mühasirənin uzanması qala sakinlərinin vəziyyətini də günü-gündən çətinləşdirmişdi. Digər tərəfdən, Hüseyinqulu xanın rus qoşunu tərəfindən Arazın cənubuna sıxışdırılması onların xaricdən kömək almaq ümidünü boşa çıxartmışdı. İrəvan qalasını bu çətin vəziyyətdən çıxarmaq üçün şah hökuməti fransız agentı Lejarı qraf Qudoviçin yanına göndərdi. Lejar hücumu dayandırmaq və rus qoşununu İrəvan xanlığı ərazisindən çıxarmaq üçün qrafla danışıqlara başladı. Lakin rus komandanlığı şah hökumətinin bu təklifini rədd etdi. Beləliklə, fransız agentinin bu missiyası baş tutmadı (106,253).

İrəvan qalasını mühasirəyə alan rus qoşununun vəziyyəti də acınacaqlı idi. Havaların soyuması, ərzaq ehtiyatının tükənməsi və irəvanlıların güclü müqaviməti qraf Qudoviçi son dəfə qalaya irimiqyaslı hücumla keçməyə məcbur etdi. Bu hücum noyabrın 17-si saat 5-ə planlaşdırılmışdı. Baş komandanlıq qoşunu beş dəstəyə bölmüşdü. Dörd dəstə müxtəlif istiqamətlərdən qalaya qəflətən hücum etməli, Qudoviçin özünün rəhbərlik

etdiyi beşinci dəstə isə ehtiyatda dayanmalı idi. Bu hücumda 4645 nəfər rus qoşunu cəlb olunmuşdu (106,253-256). Lakin qala müdafiəçiləri rus qoşununun bu planının qarşısını vaxtında ala bildilər. Hücumu keçən rus qoşununu güclü top atəşi ilə qarşılayan irəvanlılar onlara xeyli itki verərək geri çəkilməyə məcbur etdi. Rusların qalaya daxil olmaq üçün düzəltmələri nərdivanlar da onların işinə yaramadı. Rus qoşununun güclü itki verdiyini gören qraf Qudoviç hücumu dayandırdı. Bu əməliyyat rus qoşunu üçün biabırılıqla sona çatdı. Təkcə bu hücum zamanı rus qoşunundan 17 zabit və 269 əsgər ölmüş, 64 zabit və 829 əsgər isə yaralanmışdı (106,256). P.Butkov isə bu əməliyyat zamanı rus qoşununun 1000 nəfərə yaxın itki verdiyini qeyd etmişdi (84, c.3,səh.390). Hücumun boşa çıxması rusları ruhdan salmışdı. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Qudoviç İrəvandan geri çəkilməyə məcbur oldu. Noyabrın 30-da səhər tezdən rus qoşunu İrəvanın mühasirəsindən əl çəkərək geri qayıtdı. Qraf Qudoviç geri çəkilməyə general mayor Nebolsinə Naxçıvandan Gəncəyə geri çəkilməsi haqqında göstəriş verdi. Dekabrın 1-də Naxçıvanda möhkəmlənən rus qoşunu da Naxçıvanı tərk etdi (305,304-305). Beləliklə, ikinci İrəvan yürüşü də rus qoşunu üçün müvəffəqiyyətsizliklə başa çatdı.

İkinci İrəvan döyüşündən sonra baş verən hadisələr və Gülüstan sülh müqaviləsi

İkinci İrəvan yürüşündə rus qoşunlarının biyabırçı məğlubiyyəti qraf Qudoviçin baş komandan vəzifəsindən istefa verməsinə səbəb oldu. 1809-cu ilin fevralın 14-də çarın fərmanına əsasən, general A.P.Tormosov baş komandan təyin olundu (76,191; 306,1-2). Yeni baş komandan bu vəzifəyə başlayan kimi, vəziyyəti düzgün qiymətləndirərək sələfinin hücum taktikasından imtina etdi. Eyni zamanda iki dövlətlə- həm Osmanlı, həm də Qacar dövlətləri ilə müharibənin rus qoşunu üçün ağır olacağını dərk edərək şah hökumətilə danışıqlara başladı. 1809-cu il iyunun 27-də danışıqlar aparmaq üçün podpolkovnik baron Vrede xüsusi məktubla Təbrizə göndərildi. Məktubda Rusiya tərəfi yenə də, sərhəddin Kür, Araz və Arpaçay çayları boyunca keçməsi şərtilə sülh bağlamağa hazır olduğunu bildirirdi (287,686-687). Lakin Qacar İran dövləti nəinki bu təkliflə razılaşmadı, eyni zamanda Kartli-Kaxetiyanın da ona məxsus olduğunu bir daha bəyan etdi.

Məğlub durumda olmasına baxmayaraq, şah hökuməti müharibəni davam etdirmək əzmində idi. 1809-cu ilin martında İngiltərə-Qacar dövləti arasında bağlanan müqavilənin şərtlərinə görə, ingilislər Rusiyaya qarşı müharibədə şah maliyyə cəhətdən kömək etməyi öhdəsinə götürmüşdü

(163,133). İki ölkə arasında gedən danışıqlara ingilislərin mane olmasına rus komandanlığı da başa düşürdü. General A.P.Tormasovun yazdığına görə, «buna səbəb İngiltərə dövlətinin şah hökumətinə göstərdiyi güclü maliyyə dəstəyi idi. Buna görə də, şah qoşunu bu il də müharibəni davam etdirərək, Gürcüstanın ətrafındada yerləşən bütün qonşuları bizim qoşununmuza qarşı qaldırmağa cəhd edirdi» (213,693).

Rus qoşunlarının Cənubi Qafqazda müvəffəqiyyəti Qacar İran dövlətini buraya əlavə qüvvələrin göndərməsinə səbəb oldu. 1809-cu ilin iyul ayında şahın əmrinə əsasən, şah qoşunu rus qoşunlarına müxtəlif istiqamətlərdən hücum etmək üçün üç dəstəyə bölünmüşdü. Birinci dəstə Abbas Mirzənin komandanlığı altında Qarabağ istiqamətində hücum etməli idi. İkinci dəstəyə şahın böyük oğlu Məhəmmədəli xan rəhbərlik edirdi. Onun dəstəsi İrəvan xanlığı ərazisindən keçməklə Pəmbək və Şuragöldə yerləşən rus qarnizonlarına hücum etməli idi. Şahın özünün başçılıq etdiyi üçüncü dəstə isə Göycə gölü ətrafından keçərək Gəncə xanlığı istiqamətindən Şəmşəddil və Qazaxa yürüşə başlamalı idi. Hərbi əməliyyatlarda osmanlı paşaları da öz qoşunu ilə birlikdə çıxış etməli idi. Bu məqsədlə Bəyazid və Ərzurum ətrafında on minə qədər qoşun toplanmışdı. İki tərəfdən rus qoşununa hücum planı ingilis diplomatı Harfort Consa məxsus idi (317,689-690; 306, 4-5).

Bu hərbi kompaniyada İrəvan xanlığının Qacar dövləti üçün özünəməxsus yeri vardı. Xanlığın nəinki hərbi meydan kimi, eyni zamanda şah qoşununu əlavə qüvvələrlə və ərzaqla təmin edilməsində əhəmiyyəti misilsiz idi. Bacarıqlı dövlət xadimi, sərkərdə olan Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xan şah qoşunu ilə birləşərək rusların sərhəd məntəqələrinə qəflətən hücumlar təşkil edərək, onlara böyük itkilər verirdi. 1809-cu il iyunun axırlarında şahın böyük oğlu Məhəmmədəli xanın başçılığı ilə 15.000 Qacar qoşunu İrəvana gəldi. Bu qoşunun məqsədi irəvanlılarla birləşərək Pəmbək və Şuragöldə yerləşən rus sərhəd məntəqələrinə hücum etmək idi. İrəvanda bu qoşun üçün 1000 xalvar, digər xanlıqlardan isə 7000 xalvar ərzaq tədarük edilmişdi. Bundan əlavə, Hüseynqulu xan xanlığın taxıl ehtiyatını qorumaq üçün onun qonşu dövlətlərə satışını qadağan etmişdi. O, əhali arasında yayılan xəstəliyi bəhanə gətirərək rusların nəzarəti altında olan Şuragöl əyalətinə taxıl ixracını dayandırdı (366,779).

1809-cu il iyulun 16-da İsmayıl bəy Damqanlının başçılığı ilə şah qoşununun üç minlik ön dəstəsi Hamamlı və Bəykəndi yaşayış məntəqəsində yerləşən rus qarnizonlarına hücumla keçdi. Lakin bu hücum rus dəstəsi tərəfindən dəf edildi və məğlub olan şah qoşunu geri çəkilməyə məcbur oldu. Məğlubiyyətə baxmayaraq, İrəvan istiqamətində yürüşlər da-

vam etdirilirdi. İyulun 21-də şah qoşunu Nağı bəyin başçılıq etdiyi İrəvan qoşunu ilə birləşərək yenidən Pəmbək və Şuragöl ərazilərinə hücum keçdi. Lakin bu hücum da baş tutmadı (76,191-192).

Ön dəstənin məğlubiyyətini görən şahzadə İrəvan süvarilərinin də iştirak etdiyi əsas qüvvələrlə iyulun 22 və 23-də üç istiqamətdə Pəmbək və Şuragöldə yerləşən rus məntəqələrinə irimiqyaslı hücum təşkil etdi. Lakin rus komandanlığı müdafiəyə vaxtında hazırlaşmışdı. Şah qoşununa qarşı general mayor Portnyagin rəhbərliyi altında güclü qoşun çıxarıldı. Görülmüş tədbirlər nəticəsində rus qoşunu hücumun qarşısını ala bildi və hətta əks hücum keçdi. Lakin general mayor Portnyagin bir neçə dəfə şah qoşununa hücum təşkil etsə də, onlar açıq döyüşə girməkdən çəkindi. Məğlub olmuş şah qoşunu İrəvanda yerləşən Abaran düzündə düşərgə saldı. Ruslar isə İrəvan xanlığına yaxın sərhəddə güclü dəstələr yerləşdirməklə kifayətləndi (213,693; 306,8).

Şahzadə Abbas Mirzənin Gəncə xanlığına hücumu da baş tutmadı və İrəvana çəkilməyə məcbur oldu (306,10). Beləliklə, 1809-cu il hərbi kompaniyası şah hökuməti üçün uğursuzluğa düşərək oldu.

Məğlubiyyətə baxmayaraq, Hüseynqulu xanın dəstələri tez-tez rus qoşununun işğalı altında olan ərazilərə hücumlar təşkil edirdi. Onun göstərişinə əsasən 1810-cu il iyunun əvvəllərində Nağı bəyin başçılığı altında iki minlik İrəvan qoşunu Qazax sultanlığına göndərildi. Bu yürüşdə İrəvan qoşunu çoxlu xırda və iribuynuzlu mal-qara və atlar qənimət ələ keçirməyə nail oldu. Lakin irəvanlılar bu qələbədən faydalana bilmədi. Belə ki, Qazax süvarilərinin köməyi ilə mayor Corayevin başçılığı altında bir dəstə rus qoşunu yolda ikən irəvanlılara hücum edərək qənimətin böyük əksəriyyətini geri qaytarmağa nail oldu. Qəflətən hücum məruz qalan irəvanlılar bu toqquşmada Nağı bəyin qardaşı Həsən ağa ilə birlikdə 40 nəfərə qədər adam itirmiş, 1 nəfər isə əsir düşmüşdü (320,478; 367,496).

Qazax yürüşündən geri qayıdan Nağı bəy tezliklə, Hüseynqulu xandan Pəmbək və Şuragölə hücum etmək üçün yeni göstəriş aldı. Lakin İrəvanda naməlum səbəbdən ərzaq ambarı və artilleriyanın yerləşdiyi saray yandığına görə bu hücum baş tutmamışdı (367,496).

Lakin şimal istiqamətində yürüşlər davam edirdi. Abaranda toplaşmış üç minlik İrəvan qoşunu Həsən xanın və Nağı bəyin başçılığı ilə Şuragölün Qarakilsə kəndində yerləşən rus qarnizonuna hücum etdi. Bu əməliyyatda çoxlu mal-qara qənimət ələ keçirən irəvanlılar geri dönərək Qara bəyə və Hüseyn ağaya məxsus Maqizberd kəndində düşərgə saldı. Bundan xəbər tutan rus komandanlığı 1 topa malik 200 piyada tiflis alayını, podpolkovnik Boqaçevin başçılığı ilə 100 nəfərlik kazak alayını, Budaq Sultanın və oğlu

Hamonun başçılığı altında olan Şuragöl dəstələri ilə birlikdə onlara qarşı göndərdi. Qəflətən yaxalanmış İrəvan qoşunu əldə etdikləri qəniməti ataraq geri çəkildi. Onların şuragöllülərdən ələ keçirdiyi 1000 baş qoyun, 500 davar geri qaytarıldı. Bu mal-qaranın bir hissəsi rus qoşununa paylandı, 250 baş Budaq Sultana, 250 baş isə əhaliyə qaytarıldı (367,496; 368,496-497).

İrəvan xanlığı ərazisindən bir başa hücumun boşa çıxdığını görən Qacar İran dövləti hücumun istiqamətini dəyişərək Osmanlı Türkiyəsi ərazisindən keçməklə Pəmbək və Şuragölə hücum etməyi planlaşdırdı. Bu yürüşdə şah hökuməti iki məqsəd güdüdü: **birinci**, Qars, Bəyazid və Axalsıq paşalıqlarından hərbi kömək almaq; **ikinci**, rus qoşununa qarşı üsyan qaldırmış İmeretiya hakimi Solomona kömək etmək (371,725; 306,171).

Rus qoşununa qarşı bütün qüvvələr İrəvan xanlığı ərazisində- Abaran düzündə düşərgə salmışdı. Qoşun iki dəstəyə ayrılmışdı. Səkkiz minlik süvaridən ibarət olan birinci dəstəyə İrəvan xanı Hüseynqulu xan rəhbərlik edirdi. Şahın böyük oğlu Məhəmmədəli xanın rəhbərlik etdiyi ikinci dəstə isə 10.000 nəfərdən ibarət idi. Lakin şah hökumətinin planlarından xəbərdar olan rus komandanlığı bu yürüşü qabaqlamağı qərara aldı. Həmin vaxt Pəmbək və Şuragöldə yerləşən rus qoşunlarının sayı isə 18 topu olan 3889 nəfərə çatırdı (369,724; 306,192). Bütün qoşuna general mayor Portnyagin rəhbərlik edirdi. Baş komandan A.P.Tormasov şah qoşununun irimiqyaslı hücumunun qarşısını almaq üçün general mayor Portnyaginə birbaşa Abarana hücum etməyi əmr etdi. Lakin Portnyagin qüvvələrin qeyri-bərabərliyini nəzərə alaraq buna cəsarət etmədi (306,192-193).

1810-cu il avqustun əvvəllərində İrəvan xanı Hüseynqulu xan 5.000 qoşunla Osmanlı sərhəddinə doğru hərəkət etdi. Bu əməliyyatda gürcü şahzadəsi Aleksandr Mirzə də iştirak edirdi. Maqziberd kəndində iki minlik kürd və Qara bəyin başçılığı ilə iki yüz qarapapaq dəstəsi ona qoşuldu. Birləşmiş qüvvələr avqustun 11-də Qarsdan 20 verst aralı, Zərişad deyilən yerdə düşərgə saldı. Vədləşdikləri kimi, burada Hüseynqulu xanın dəstəsinə Qars, Bəyazid və Axalsıx paşalıqlarının qoşunları qoşulmalı idi. Lakin xan gözlənilən köməyi ala bilmədi. Burada bir neçə gün qaldıqdan sonra avqustun ortalarında onun dəstəsi Axalsıx qalasına doğru hərəkət edərək, onun yaxınlığında düşərgə saldı. Bu xəbəri eşidən general mayor Portnyagin Şuragölyə hücumdan qorumaq üçün 4 topa malik 140 drağun dəstəsi, 400 nəfərdən ibarət saratov atıcı alayı, 100 kazak və qazaxlılardan ibarət azərbaycanlı süvari dəstəsi ilə Hamamlıdan hərəkət edərək Pəmbəklə Gümrü arasında mövqe tutdu. Lakin onun dəstəsi burada çox qala bilmədi. Hüseynqulu xanın İmeretiya çarı Solomona kömək üçün qoşun göndərəcəyini eşidən general mayor Portnyagin Pəmbəyi qorumağı polkov-

nik knyaz Urakova tapşıraraq öz dəstəsilə Arpa çayını keçərək yenidən Hamamlıya qayıdır (371,725; 372,736; 306,194-195).

Bu yerdəyişmədən Qacar komandanlığı istifadə etmək fikrinə düşdü. 1810-cu il avqustun axırlarında Abbas Mirzə 15 topa malik 15 minlik qoşunla Naxçıvandan İrəvana gəldi (372,736). Osmanlı paşalarını ruhlandırmaq və rusların diqqətini Hüseyinqulu xanın qoşunundan yayındırmaq üçün şahzadənin əmrinə əsasən, Abaranda dayanmış Məhəmmədəli xanın dəstəsi Pəmbəyə hücum etdi. Lakin knyaz Urakovun dəstəsi bu hücumun qarşısını ala bildi. Məğlub edilmiş şah qoşunu bir neçə taxıl zəmisini məhv edərək, çoxlu mal-qara qənimət ələ keçirərək yenidən Abaran düzünə qayıdır. General mayor Portnyagin öz dəstəsilə rus qoşununa köməyə gələndə, artıq şah qoşunu bu yerləri tərk etmişdi (374,738; 306,202).

Lakin Hüseyinqulu xan rus komandanlığını narahat edirdi və onun hər bir hərəkəti daima izlənilirdi. İrəvan xanı osmanlı paşalarından kömək ala bilməsə də, ruslar onun şah qoşunundan əlavə kömək almaqla daha da güclənəcəyindən ehtiyat edirdi. Rus komandanlığı bunun qarşısını almaq üçün oraya qoşun göndərməyi qərara aldı. Markiz Pauluççinin rəhbərliyi altında 9 və 15-ci yeger alaylarından ibarət 5 topu olan iki batalion, 200 piyada kazak dəstəsi, 100 kazak və 50 azərbaycanlı süvarisi ilə Axalsıxa göndərildi (373,737; 306,195-196).

Sentyabrın 1-də markiz Pauluççu dəstəsi ilə Dmanisidən hərəkət edərək sentyabrın 3-də Axalsıx qalasından 26 verst aralı Qansu deyilən yerdə düşərgə saldı. O, tezliklə məlumat alır ki, Hüseyinqulu xan buranı tərk etmək niyyətindədir. Buna imkan verməmək üçün rus qoşunu sentyabrın 5-i gündüz saat 5-də Qansudan Axalsıxa doğru hərəkət etdi. Sentyabrın 6-sı gecə saat 3-də polkovniklər Lisaneviçin və Peçerskinin başçılığı ilə iki dəstəyə bölünmüş rus qoşunu qəflətən Hüseyinqulu xanın qoşununun yerləşdiyi düşərgəyə hücumu keçir. Yuxuda ikən yaxalanmış birləşmiş qoşunlar bu hücumdan özünü itirdi. Hüseyinqulu xan və gürcü şahzadəsi Aleksandr Mirzə qaranlıqdan istifadə edərək aradan çıxma bildi. Özünü itirmiş qoşunun bəzisi öldürüldü, bəzisi isə güclə qaçaraq canını qurtardı. Lakin səhər açılanda məlum olur ki, rus qoşununun özünün vəziyyəti daha qorxuludur. Çünki gecə hücumundan qaçan qoşun bir yerə toplaşmağa başlamışdı. Onların niyyəti geri qayıdıb rus qoşununa hücum etmək idi. Digər tərəfdən, Axalsıx qalasından atılan top atəşləri də rus qoşununa tələfat verirdi. Buna görə də, markiz Pauluççi dəstəsi ilə Axalsıx qalasından 10 verst aralıda olan Qurma körpüyə doğru geri çəkilməli oldu. Bu döyüşdə Hüseyinqulu xanın dəstəsindən 700 nəfər öldürülmüş, minə qədər at və saysız hesabsız silah, 4 bayraq ruslar tərəfindən qənimət ələ keçirildi. Rus

qoşunundan isə 4 nəfər öldürülmüş, 17 nəfər isə yaralanmışdı (373,736-737; 306,197-199).

Osmalı ərazisidən keçməklə Pəmbək və Şuragölə hücum planı boşa çıxdıqdan sora Hüseyinqulu xan Abbas Mirzənin qorxusundan İrəvana qayıtmağa ehtiyat etdi. O, dəstəsilə Arpaçayın Araza töküldüyü yerdə yerləşən Hacı Bayramlı kəndində düşərgə saldı. Hüseyinqulu xan buradan Koroğlu qalasına getmək niyyətində idi (375,743-744; 41,76).

Bu vaxt Hamamlı döyüşündə məğlub olan şah qoşunu Abbas Mirzənin komandanlığı altında İrəvanda mövqe tutmuşdu. Şahzadə qardaşı Məmmədəli xana qışı burada gözləməyə təklif etsə də, o bununla razılaşmır və qoşunu ilə Arazın cənubuna çəkildi. Abbas Mirzə isə rus qoşununun başsız qalmış İrəvana hücum edəcəyindən ehtiyat edərək bir müddət burada qalmalı oldu. O, burada mövqe tutmasından istifadə edərək müdafiə tədbirlərinə başladı. Şahzadə ingilis mühəndislərinin köməyi ilə İrəvan qalasının müdafiəsini möhkəmləndirdi. Qalanın müdafiəsi üçün 5.000 qoşun saxladı. Hətta onların ərzaq tədarükü ilə də məşğul oldu (376,744). Bundan əlavə, Abbas Mirzə ehtiyat tədbirlərinə əl atdı. O, ingilis mühəndislərinin təhriki ilə İrəvana hücum edərək qus qoşunlarının sıgındıqları Eçmiədzin kilsəsinin ətraf hasarlarının sökülməsini əmr etdi. Hasarın böyük hissəsi şah qoşunu tərəfindən dağıldı. Lakin qışın yaxılaşması, rus qoşunlarının İrəvana hücum etməyəcəyinə əmin olan şahzadə burada qalmağı məsləhət bilmədi (375,743-744). O, İrəvanı tərk etməmişdən əvvəl, Hacı Bayramlı kəndində dayanmış Hüseyinqulu xana geri qayıtmasına icazə verdi. Ona üç dəfə xəbər yolladıqdan sonra xan İrəvana qayıtmışdı (376,744).

Şah qoşunları cənub istiqamətində geri çəkilsə də, İrəvan xanı rus qoşununa qarşı mübarizəni davam etdirdi. Hüseyinqulu xan İrəvana qayıtdıqdan sonra da, osmanlı paşaları ilə birlikdə Şuragölə və Pəmbəyə hücum planından əl çəkmədi. O, tezliklə, Ərzurum hakimi Emin paşa ilə əlaqə yarada bildi. Hücum planını müzakirə etmək üçün onlar arasında görüş təyin edildi. Bu görüş 1811-ci il avqustun 30-da Arpaçayın sağ sahilində yerləşən Maqizberd qalasının yaxınlığında olmalı idi. Lakin Emin paşa buraya yaxınlaşarkən sui-qəsd nəticəsində öldürüldüyündən görüş baş tutmadı. Nəticədə Hüseyinqulu xan əliboş İrəvana qayıdır (306,289).

Şah qoşunlarının Gəncə, Qarabağ və Şirvana hücumları da heç bir nəticə vermədi. Qacar qoşunları ilk dövrdə ayrı-ayrı cəbhələrdə müvəffəqiyyət qazansa da, sonradan rus qoşunun təzyiqləri nəticəsində geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Məğlubiyyətə məruz qalan şah hökuməti artıq nüfuz dairəsində olan əraziləri əldə saxlamağa cəhd edirdi. Belə ərazilərdən biri İrəvan xanlığı idi. Hüseyinqulu xan başda olmaqla İrəvan qoşunlarının

və eyni zamanda İrəvan xanlığının ərazisindən istifadə edərək şah qoşunlarının tez-tez rus dəstələrinin yerləşdiyi sərhəd məntəqələrinə hücumu rus komandanlığının əks tədbirlər görməsinə səbəb oldu. 1811-ci ilin payızında rus komandanlığı İrəvana gizli ekspedisiya göndərməyi qərara aldı. Ekspedisiyanın göndərilməsinin bir neçə səbəbi var idi. **Birincisi**, şah qoşunlarının Qarabağ, Şəki, Şirvana olan hücumlardan yayındırmaq və onların bütün diqqətini İrəvan qalasının müdafiəsinə yönəltmək; **ikincisi**, İrəvan əhalisini qarətçi və dağıdıcı yürüşlə qorxudmaqla müqavimətini zəiflətmək idi. Rus komandanlığının verdiyi əmrə görə, rus qoşunu İrəvan kəndlərini dağıtmalı, əhalinin bir hissəsini qıraraq əmlakını və mal-qarasını qarət etməli, digər hissəsini isə Kartli-Kaxetiya ərazisinə köçürməli idi. 1811-ci il oktyabrın 27-də baş komandan markiz Pauliççi (1811-ci ilin sentyabrı-1812-ci il fevralı) general mayor Lisaneviçə bu haqda yazırdı: «... Xüsusən bu ekspedisiyanı sizə həvalə edirəm ki, imkan daxilində dağıntı törətməklə əhali arasında dəhşətli qorxu yaratmağa cəhd edəsiniz və bu irəvanlıların yaddaşında uzun müddət qalsın. Ən çox da nə qədər mümkündürsə daha çox ailə əsir götürmək və mənim fikirimcə səyyar ərzaq anbarı yaratmaq üçün lazım olan heç olmasa 4 min mal-qara ələ keçirməyə cəhd edəsiniz. Bundan başqa, irəvanlılardan pul təzminatı almağı yaddan çıxarmayın» (321,120). Bundan əlavə, Lisaneviç İrəvan xanı ilə gizli sülh danışıqları aparmaq üçün səlahiyyət də verilmişdi. Ona tapşırılmışdı ki, əgər xan Rusiya dövlətinin təbəəliyini qəbul edərsə və İrəvan qalasında rus qoşununu yerləşdirilməsinə razılıq edərsə onunla gizli əlaqə yaratsın (321,120; 322,121).

1811-ci il noyabrın əvvəllərində general mayor Lisaneviçin başçılığı altında 4 batalyon və 200 süvaridən ibarət rus qoşunu yürüşə başladı. Yürüş gizli həyata keçirilməsinə baxmayaraq, irəvanlılar bundan vaxtında xəbər tuta bildi. Bu xəbər əhali arasında bərk vahimə yaratdı. Yerli əhalinin bir hissəsi kəndlərini buraxaraq əlçatmaz dağlara sığındı, bir hissəsi isə Arazın cənubuna çəkildi. Rus qoşunu heç bir maneəyə rast gəlmədən 10 gündən sonra Abarana gəlib çatdı. Yerli İrəvan qoşunu Qarasu çayı sahilində rus qoşunu ilə kiçik toqquşmadan sonra qalaya çəkildi. Lakin general mayor Lisaneviç yürüşü davam etdirə bilmədi. Şah qoşununun və eyni zamanda Hüseynqulu xanın dəstəsinin açıq döyüşdən qaçması general mayor Lisaneviçi ehtiyatlı olmağa məcbur etdi. Digər tərəfdən, Hüseynqulu xan vaxt qazanmaq və xanlığı rus qoşunlarının qarətindən qurtarmaq üçün general mayor Lisaneviçin yanına sülh xahişi ilə adam göndərdi. Lakin qışın yaxınlaşması, yolların qarlı örtülməsi, digər tərəfdən irəvanlıların güclü müqaviməti rus qoşununun geri qayıtmasına səbəb oldu. Bu yürüşdə İrəvan qoşunundan xeyli adam ölmüş və 17 nəfər əsir götürülmüşdü. Əhalinin 2

minə qədər iri və xırda buynuzlu mal-qarası qarət olunmuşdu. Bundan əlavə, rus qoşunu tərəfindən çoxlu pambıq parça, duz, düyü və digər kəndli məmulatları ələ keçirilmişdi. Rus qoşunundan da ölənlər var idi (214,121-122; 321,120).

Rus qoşununun İrəvan xanlığına hücum etməklə əhali arasında vahimə yaratmaq istəyi heç bir nəticə vermədi. Çox keçmir ki, Hüseynqulu xan Şuragölə iki dəstə göndərdi. 1500 nəfərdən ibarət birinci dəstə 1812-ci il oktyabrın 6-sı səhər saat 8-də Bəykəndinə hücum etdi. Bu dəstənin məqsədi burada yerləşən rus məntəqəsinə hücum etməklə bərabər, tarlalarda işləyən əhalini əsir olmaq və mal-qaranı sürüb aparmaq idi. Lakin bundan vaxtında xəbər tutan Bəykəndində yerləşən tiflis piyada alayının mayoru Filipoviçin başçılığı ilə rus qoşunu bu hücumun qarşısını ala bildi. Güclü atəşlə qarşılanan İrəvan qoşunu 20 nəfər itki verərək geriyyə çəkildi (378,676).

500 nəfərdən ibarət ikinci dəstə isə rus qoşunun at sürüsünün və yerli əhalinin mal-qarasının örüş yeri olan Hamamlıq yaxınlığında yerləşən dərəyə hücum etdi. Sonra həmin dəstə Saraylı dağında gizlənərək, günorta Hamamlıdan Qarakilsəyə ərzaq dalınca gedən rus dəstəsinə qəflətən hücum etdi. Lakin top atəşi nəticəsində onlar geriyyə çəkildi. Bu hücumda irəvanlılar 5 nəfər itki verdi. İrəvan qoşunun tez-tez hücumlarından ehtiyat edən rus komandanlığı Şuragöl və Pəmbəkdə yerləşən rus qoşununu əlavə 1000 nəfər dəstə göndərməklə möhkəmləndirdi (378,676).

Bir neçə gündən sonra şah qoşunu üç tərəfdən Şuragöl və Pəmbəyə yenidən hücum etdi. Lakin bu hücum da general mayor Lisaneviçin komandanlığı altında rus qoşunu tərəfindən dəf edildi (380,678).

İrəvan qoşunu ayrı-ayrı istiqamətlərdə hücumlarını davam etdirirdi. 1812-ci il oktyabrın 8-də bir dəstə İrəvan qoşunu Dilican dərəsində keçərək Borçalı ərazisində yerləşən Mərsı kəndinə hücum etdi. Bir çox ailə əsir edildi və xeyli mal-qara ələ keçirildi. Bundan xəbər tutan general mayor Lisaneviç İrəvan qoşununu təqib edərək, yerli qazax və borçalıların köməyi ilə Qəmzəçəməndən keçərək Dilican dərəsində onlara çatdı. Döyüş nəticəsində irəvanlılar məğlub oldu və əldə olunmuş bütün əsir və qənimətlər isə geri qaytarıldı (379,677).

İrəvanlıların tez-tez rus sərhəd məntəqələrinə hücum etməsi rus komandanlığını yenidən əks tədbirlər görməsinə səbəb oldu. 1813-cü ilin martında 6 topa malik xeyli rus qoşunu polkovnik Pestelin başçılığı ilə İrəvan xanlığı ərazisinə hücum etdi. Bu hücum zamanı xanlığın ərazisinə xeyli ziyan dəydi. Lakin irəvanlıların güclü müqavimətini görəndə rus qoşunu geri çəkilməyə məcbur oldu (326,616).

Şah hökumətinin yerli xanlarla birləşərək rus qoşununu Cənubi Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmaq planı boşa çıxdı. Rusiya 1812-ci il mayın 16-da Buxarestdə Osmanlı Türkiyəsilə sülh müqaviləsi bağladıqdan sonra əsas diqqətini Cənubi Qafqaza yönəltdi (161,137-138). Bölgədə üstünlüyü ələ keçirən rus qoşununun zərbələri altında Qacar qoşunu cənuba doğru sıxışdırıldı. 1812-ci il oktyabrın 19-20 günü baş vermiş Aslandüz döyüşü rus qoşunlarının cənuba doğru yolunu açdı (306,465-467). Məğlubiyyətə baxmayaraq, Qacar İran dövləti itirilmiş torpaqların geri qaytarılmasına ümid edirdi. Vaxt qazanmaq üçün şah hökuməti rus komandanlığı ilə sülh danışıqlarına hazır olduğunu bildirdi. Bu danışıqlarda İrəvan xanı xüsusilə fəal idi. Şahın göstərişi ilə Hüseynqulu xan general Rtişşevə sülh xahişi ilə müraciət etmişdi. Hətta o, bu işə erməni katolikosu Yefremi də qoşmuşdu. 1812-ci ilin noyabrında Hüseynqulu xan rus qoşunlarının baş komandanı Rtişşevə (1812-ci ilin fevralı-1816) yazdığı məktubda əsirlərin dəyişdirilməsi, ticarət karvanlarının maneəsiz gediş-gəlişi şərtilə sülh danışıqlarının başlanmasını təklif etdi. Lakin rus komandanlığı Hüseynqulu xanın şah hökuməti tərəfindən sülh danışıqlarında səlahiyyətli nümayəndə təyin edilməsinə şübhə ilə yanaşırdı. Ona görə də, İrəvan xanı general Rtişşevi inandırmaq üçün ona bir neçə dəfə məktubla müraciət etmişdi. Hüseynqulu xan eyni zamanda şah sarayı ilə də əlaqə yaradırdı. Şahın səfiri Məhəmməd Vəli bəy bu məqsədlə həm İrəvanda, həm də Tiflisdə olmuşdu (289,546; 290,547; 291,548; 292,548; 293,548-549). Lakin danışıqlar heç bir nəticə vermədi.

1813-cü il yanvarın 1-də Lənkəranda baş vermiş döyüş bu xanlığın işğalı ilə nəticələndi (306,487-491; 161,148). Bu hadisədən sonra rus qoşunlarının cənuba doğru irəliləməsindən qorxan ingilis diplomatları şahı sülh danışıqlarına başlamağa məcbur etdi. 1813-cü il yanvarın axırlarında şahın nümayəndəsi Mirzə Şəfi Qacar İran dövlətinin sülh danışıqlarına hazır olduğunu bəyan etdi. Uzun danışıqlardan sonra 1813-cü il sentyabrın 27-də Qarabağ xanlığı ərazisində, Zeyvə çayı sahilində yerləşən Gülistan kəndində Qacar dövləti ilə Rusiya arasında sülh danışıqları başladı. Danışıqlarda şah hökuməti Mirzə Əbdül Həsən xan Şirazlı başda olmaqla 354 nəfərlə təmsil olunmuşdu. Rusiya hökuməti tərəfindən isə baş komandan Rtişşev bir qrup nümayəndə ilə iştirak edirdi. İki həftədən bir qədər çox davam edən danışıqlardan sonra oktyabrın 12-də Gülistanda sülh müqaviləsi bağlandı (419,208-214; 108,736; 143,739-747; 306,506-508; 163,135). Bu müqaviləyə görə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından başqa bütün Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiya imperiyasının ərazisinə daxil edilirdi. Lakin İrəvan xanlığı müstəqil olsa da, onun bəzi əraziləri-Pəmbək,

Şuragöl və vaxtilə Qarabağ xanlığı tərəfindən işğal edilmiş Göyçə gölünün şimal-şərq sahilləri Rusiyaya ilhaq edildi (306,507).

2.4. Gülüstan sülh müqaviləsindən sonra sərhəd xəttinin təyin olunmasında Rusiya ilə Qacar İrən arasında baş verən mübahisədə İrəvan xanlığının rolu və yeri

Belə düşünmək olardı ki, Gülüstan sülh müqaviləsi hər iki dövlət arasında olan düşmən münasibətlərə son qoydu. Lakin tezliklə, tərəflər arasında bəzi mübahisəli məsələlərə görə gərginlik daha da artdı. V.Potto haqlı olaraq yazırdı ki, «...1813-cü il oktyabrın 12-də bağlanan Gülüstan sülh müqaviləsi Rusiya və İrən arasında on il davam edən müharibəyə son qoydu. Lakin on üç il davam edən sülh müvvəqqəti barışıqın ancaq davamı idi. Sakitlik, hər iki ölkə arasında bərpa olunmuş zahiri dostluq əlamətləri aldadıcı və ancaq yeni hərbi əməliyata başlamaq üçün fürsət idi» (304,1). Narazılığın əsas səbəblərindən biri sərhəd xəttinin təyin edilməsi məsələsi üzərində idi. Bura İrəvan xanlığına məxsus torpaq sahələri də daxil olduğundan, bu məsələyə aydınlıq gətirmək istədik.

Gülüstan sülh müqaviləsindən sonra məlum oldu ki, sərhəd xəttinin təyin edilməsində və bəzi ərazi məsələlərində hər iki dövlət fərqli mövqe nümayiş etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi ədəbiyyatda ərazi məsələsində yalnız Qacar İrən dövləti ilə Rusiya arasında mübahisə olduğu qeyd edilir. Lakin mənbələrin təhlili göstərir ki, bu məsələdə üçüncü bir tərəf- İrəvan xanlığı da vardı. İrəvan xanının barışmaz mövqeyi, onun rus komandanlığı və rus sərhəd məntəqələrinin başçıları ilə məktublaşması, onlara təzyiq göstərmək üçün tez-tez ruslara məxsus gözətçi məntəqələrinə hücumu, şah hökumətinin bəzi hallarda Rusiyaya güzəştə getməsi ilə razılaşmaması belə deməyə əsas verir ki, Hüseynqulu xan xanlığın müstəqilliyini qorumağa çalışmış və hər hansı dövlətin ona məxsus torpaqları bölüşdürməsinə razı olmamışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Gülüstan sülh müqaviləsinin ikinci maddəsi Rusiya ilə İrən arasında təyin edilmiş sərhəd məsələsinə həsr edilmişdi. Həmin maddədə müxtəlif ərazilər təsvir edildiyindən, biz burada yalnız İrəvan xanlığı tərəfində göstərilən sərhəd məsələlərinə toxunacağıq. Burada sərhəd xətti belə müəyyən olunmuşdu: «... Ümumrusiya imperiyası ilə İrən dövləti arasında sərhəd aşağıdakı xətt üzrə olacaqdır: Adambazardan başlayaraq düz xəttlə Muğan düzündən keçərək Araz çayında Yeddibulaq bərəsinə qədər, oradan Araz boyu üzü yuxarı, Kəpənəkçayın ona töküldüyü yerə qədər, daha sonra Kəpənəkçayın sağ tərəfilə Mehri sıra dağlarına və

oradan Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları arasında xətti davam etdirərək, Alağöz sıra dağlarından Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarını və Gəncə xanlığının bir hissəsini birləşdirən Dərələyəzə qədər, sonra oradan İrəvan xanlığını Gəncə xanlığının torpaqlarından, həmçinin Şəmşəddildən və Qazaxdan ayıran yerdən Eşşəkmeydana qədər və oradan sıra dağlarla Qəmzəçəmən çayının axını və yolu istiqamətində Pəmbək sıra dağları ilə Şuragölün tininə qədər; həmin tindən Alağöz dağının qarlı yüksəkliyinə, buradan sıra dağlarla Şuragöl sərhəddindən Məstərə və Artik arasından Arpaçay çayına qədər davam edir...» (419,209). Sülh müqaviləsinin bu ikinci maddəsi məhz sonuncu Rusiya-İrən müharibəsinə qədər həll olunmamış qalmışdı.

Müharibədə məğlub olmasına baxmayaraq, şah hökuməti çox keçmədən Güllüstan sülh müqaviləsinin bəzi maddələrinə yenidən baxılmasını tələb etdi. Buna səbəb İngiltərənin şərq siyasətinin güclənməsi idi. Belə ki, sülh müqaviləsindən bir il keçmiş Qacar İran dövləti İngiltərə hökuməti ilə yaxınlaşdı və 1814-cü il noyabrın 25-də onlar arasında saziş bağlandı. Sazişdən sonra şah hökuməti bu ölkədən maddi və hərbi kömək aldı. Hər iki dövlət arasında bağlanan müqaviləyə əsasən, ingilis hərbi mütəxəssislərinin köməyi ilə Qacar ordusu Avropa hərbi qaydası ilə yenidən təşkil edildi (304,2; 163,136). Maddi və hərbi kömək alan Qacar İran dövləti Rusiya dövlətindən sülh müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxılmasını tələb etdi. Beləliklə, hər iki dövlət mübahisəli ərazi məsələlərini həll etmək üçün nümayəndələrini tez-tez mərkəzə göndərməyə başladı.

İrəvan xanlığına məxsus Göyçə gölünün şimal və şərq sahilləri, Şuragöl və Pəmbək əraziləri də əsas mübahisə obyektinə idi. Xüsusilə, Göyçənin ətraf yerləri İrəvan əhalisinin mal-qarasının örüş yeri idi. Müharibənin gedişində rus qoşunları bu əraziləri işğal edərək, burada qeyri-qanuni gözətçi məntəqələri yaratmışdılar. I Pyotrun dənizlərə çıxmaq siyasətini davam etdirən Rusiya, Göyçə gölünə çıxış olan bu yerləri əldə saxlamaq üçün Qarabağa məxsus Qapan və Mehri mahallarını güzəştə getməyə də hazır idi (174,41-42; 304,12). Lakin istər Qacar İran dövləti, istərsə də İrəvan xanı Hüseynqulu xan bu ərazilərin rus qoşununun işğalı altında olmasilə barışmaq istəmirdi.

Napoleon Fransası ilə müharibəni yenidən başa vurmuş Rusiya ilk dövrlərdə bu məsələni sakit tərzdə həll etmək istəyirdi. Bu məsələni həll etmək üçün 1816-cı il mayın 24-də A.P.Yermolov çar tərəfindən Qafqaz diyarının baş komandanı və eyni zamanda xüsusi təlimatla şah sarayına göndərilən nümayəndə heyətinin fəvqaladə və səlahiyyətli səfiri təyin edildi (403,6; 160,1). İrəvan xanlığının ərazisi hər iki ölkə arasında mübahisə obyektinə

olduğundan A.P.Yermolovun diplomatik missiyası üzərində ətraflı dayanmaq istərdik.

A.P.Yermolov 1816-cı il oktyabrın 10-da Tiflisə gəldi (403,6). Tiflisə gələn A.P.Yermolov ilk növbədə hər iki ölkə arasında sərhəd xəttindəki vəziyyəti öyrənmək üçün baxış keçirmək qərarına gəldi. O, 1816-cı ilin noyabr ayında ober kvartirmeyster (qoşunu ərzaqla təchiz edən hərbi xidmətçi-E.Q.) polkovnik İvanovu Lənkəran xanlığına, baş ştabın ştabkapitanı Muravyovu Borçalı, Pəmbək, Şuragöl, Şəmşəddil və Qazağa göndərdi. Özü isə noyabrın 19-da əsas sərhəd məntəqələri olan Gəncə və Qarabağa yollandı. A.P.Yermolov 1816-cı il dekabrın 12-də, İvanov dekabrın 20-də, Muravyov isə 1817-ci il yanvarın 7-də Tiflisə qayıtdı (403,7). Yeni baş komandanın və səlahiyyətli səfirin ilk niyyəti bu səfərdən sonra məlum oldu. A.P.Yermolov bu baxışdan sonra çara göndərdiyi məlumatda Qacar İranının tələb etdiyi əraziləri heç cür güzəştə getməyin mümkün olmadığını bildirdi. Bu məlumat feldeqerol (hərbi və ya hökumət kuryeri-E.Q.) Lanqom tərəfindən Peterburqa göndərildi (403,7).

Vəziyyəti aydınlaşdırdıqdan sonra nümayəndə heyəti 1817-cı il aprel ayında Tiflisdən Tehrana yola düşdü. Səfir cənub istiqamətində-İrəvan, Naxçıvan istiqamətində getməyi qərara almışdı. Əsas məqsəd bu yerlər haqqında kəşfiyyat məlumatları toplamaq idi. «Beləliklə, Tiflisdən hərəkət edən nümayəndə heyəti aprelın 22-də Qarakilsəyə gəlib çatdı. İki gün burada dincəldikdən sonra səfəratlik Gümrüyə doğru hərəkət edərək aprelın 26-da oraya daxil oldu. Burada dincələn A.P.Yermolov Arpa çayı boyunca keçən sərhəddi müşahidə etmiş və burada yerləşən hərbi hissənin vəziyyəti ilə tanış olmuşdu. Bir neçə gün burada qaldıqdan sonra nümayəndə heyəti İrəvana doğru hərəkət edərək aprelın 30-da sərhəddi keçir. İrəvan ərazisində səfiri Təbriz sarayının pişxidməti Qulaməli bəy, Nəzərəli bəy, onun dayısı Urmiya hakimi Əsgər xan qarşıladı. Səfəratliyi mərkəzə qədər müşayət etmək üçün onlar şah tərəfindən göndərilmişdi. Tezliklə, onlara kiçik süvari dəstəsilə İrəvan xanının kürəkəni Sübhanqulu xan da qoşuldu. O, Hüseyinqulu xanın məktubunu Talında A.P.Yermolova təqdim etdi. Buradan Ecmiədzinə hərəkət edən səfir mayın 3-də İrəvan qalasına doğru hərəkət edir. Yolun yarısında İrəvan xanının qardaşı Həsən xan 6 minlik qoşunla onların qarşısına çıxdı və irəvanlılar tərəfindən təm-taraqla, musiqi ilə qarşılandı. Beləliklə, İrəvan qoşunlarının müşayəti ilə ruslar İrəvana doğru hərəkət edirlər. Hüseyinqulu xan bir neçə yaxın adamı və mühafizəçilərin müşayətilə A.P.Yermolovu qaladan 1,5 verst aralıda qarşıladı. Mayın 5-də xan şəxsən A.P.Yermolovun şərafinə nahar da təşkil etdi (403,12-13). Bir neçə gün İrəvanda qaldıqdan sonra mayın 7-si səhər saat 9-da nümayəndə

heyəti buradan cənuba doğru hərəkət edir. Müxtəlif şəhər və kəndlərdən keçən nümayəndə heyəti iyulun 26-da şahın dincəldiyi Sultaniyə şəhərinə gəlib çatır. 1817-ci il iyulun 31-də və avqustun 3-də şahın qəbulunda olan səfir, avqustun 29-da geri qayıdır. O, geri qayıdarkən Təbrizdə Abbas Mirzənin qonağı olmuşdu. Burada İrəvan xanı Hüseynqulu xan da iştirak etmişdi. Sentyabrın 29-da Təbrizi tərk edən səfir yenidən gəldiyi istiqamətlə hərəkət edərək Tiflisə qayıdır (403,32-35).

A.P.Yermolovun başçılığı ilə Tehrana göndərilən nümayəndə heyəti mübahisəli məsələlərin həllində şahla razılığa gələ bilmədi. Rus qoşunları Göysə gölünün şimal və şimal-şərq hissəsindəki əraziləri işğal altında saxlamaqda davam edirdi. Onlar inad göstərərək bu əraziləri boşaltmaq istəmirdi. Rus komandanlığının İrəvana məxsus torpaqların geri qaytarmaması Hüseynqulu xanın onlarla münasibətlərini pisləşdirmişdi. O, İrəvan qoşunları ilə tez-tez rus gözətçi məntəqələrinə hücumlar təşkil etməklə onlara təzyiq göstərmək istəyirdi. Ümumiyyətlə, Hüseynqulu xanın rus komandanlığı ilə münasibətləri həmişə gərgin olmuşdu. Bu gərginliyin saxlanılmasında ermənilərin də böyük rolu vardı. Onlar rus komandanlığının diqqətini İrəvan xanlığına cəlb etmək üçün müxtəlif hiylələrlə aranı qızıdırırdı. Belə ki, 1822-ci ilin yanvarında Eçmiədzin katolikosu Yefrem Hüseynqulu xanın ağır vergi siyasətini bəhanə gətirərək Qarabağda yerləşən Gülistana gəldi. O, burada dincələn A.P.Yermolovun qəbuluna düşməklə xandan şikayət etmək qərarına gəlmişdi. Bu ermənilərin növbəti kələyi idi. Ermənilər katolikosun vasitəsilə baş komandanın diqqətini İrəvan xanlığına yönəltmək istəyirdi. Lakin baş komandan şah hökumət ilə münasibətləri gərginləşdirməkdən ehtiyat edərək katolikosu qəbul etmədi, kilsənin pis vəziyyətə düşməsində onun özünü günahlandıraraq geri qayıtmasını məsləhət gördü. Lakin Yefrem xanın qorxusundan Eçmiədzinə qayıtmadı və 1822-ci il iyunun 20-də katolikosluqdan əl çəkdi. Bu xəbər Hüseynqulu xanı bərk qəzəbləndirdi və katolikosun geri qayıtmasını tələb etdi. Onun geri qayıtmadığını görən Hüseynqulu xan həm Eçmiədzinə, həm də sərhəddə yerləşən rus qoşunlarının gözətçi məntəqələrinə hücumlar təşkil etməyə başladı. Rus komandanlığı Abbas Mirzədən bu cür halların dayandırılmasını tələb etdi. Şahzadə isə cavabında bildirir ki, əksinə bizim təbəələr rus qoşunu tərəfindən talana məruz qalır. O, bunun səbəbini dəqiq sərhəddin təyin olunmamasında görürdü (151,555-557).

Hüseynqulu xanın geri çəkilməməsi və sərhəddə yerləşən rus gözətçi məntəqələrinə təzyiqlərin güclənməsi rus komandanlığını güzəştə getməyə məcbur etdi. Nəticədə, 1821-ci ildə İrəvan əhalisinə Göyçənin onlara məxsus ölüş yerində mal-qara otarmağa icazə verildi (300,65). Bundan

ələvə, A.P.Yermolov İrəvan xanlığı tərəfindən sərhəd xəttinin təyin edilməsinə razılıq verdi. Bu məqsədlə danışıqlar aparmaq üçün Təbriz hakimi Fətəli xan şah tərəfindən Tiflisə göndərildi. Danışıqlar zamanı Rusiya tərəfi bəzi ərazilərə iddiasından əl çəkməli olmuşdu. Belə ki, rus komandanlığı nəinki Göyçə ətrafını, həmçinin Arpa çayı tərəfdən Abarana məxsus Karvansara kəndindən Şuragölə uzanan əraziləri də tələb edirdi. Fətəli xanın birinci misiyası zamanı ruslar ikinci tələbdən əl çəkməyə məcbur olmuşdu (297,41-42).

1823-cü ildə hər iki dövlətin nümayəndələrindən ibarət komissiya təşkil edildi. Rusiya tərəfindən bu komissiyaya general-mayor Yermolov və polkovnik Ağabəy Sadiqov, İran tərəfindən isə Mirzə Məhəmmədəli Mustafa, Hüseynqulu xan daxil idi. (176,1). Sərhəd xəttinin təyin edilməsində Hüseynqulu xan, onun qardaşı oğlu və kürəkəni Sübhanqulu xan xüsusilə fəallıq göstərmişdi. Bu məsələni həll etmək üçün nümayəndələr Qarakilsə kəndində və Göyçə ətrafında görüşmüşdülər. Lakin beş ay davam edən bu əməliyyat müvəffəqiyyətsizliklə başa çatdı. Rusiyanın Göyçə gölünün şimal və şimal-şərq hissələrini güzəştə getməməsi üzündən sərhəd xəttinin təyin olunması yarımçıq qaldı. (176,7-46; 304,14-16; 151,557).

Lakin 1825-ci ilin martında danışıqlar yenidən bərpa olundu. Fətəli xan martın əvvəllərində ikinci dəfə şahzadə tərəfindən Tiflisə göndərildi. Danışıqlar zamanı A.P.Yermolov bir daha Qarabağ xanlığına məxsus Mehri və Qapan ərazilərini güzəştə getməklə Göyçə gölü ətrafındakı əraziləri Rusiyaya verilməsini tələb edir. Beləliklə, tərəflər razılığa gələ bilir və 1825-ci il martın 28-də Fətəli xanla general-leytenant Velyaminov arasında akt tərtib edildi. Akta görə, tərəflər arasında sərhəddə xətti belə müəyyən olunmuşdu: «Rusiya imperiyasını İran dövlətindən ayıran sərhəddə xətti, Qars çayının mənsəbinin əks tərəfində yerləşən Arpaçay çayının sol sahilindən başlayaraq, dağıdılmış Daşqala qalasından və oradan düz dağıdılmış Söyütlü kəndi istiqamətində Balıqçay çayını düz xəttlə kəsərək, bu nöqtədən Balıqçay çayının sağ sahili boyunca Alagöz dağının zirvəsinədək uzanır;

Balıqçay çayı özünün kifayət qədər böyük məsafəli axını və oradan çəkilən Adyaman arxı ilə İranla sərhəd olacaqdır. Lakin Şuragöl dairəsinin tarlaları Balıqçay çayı ilə suvarılarda, onun qarşısı alınmamalı, əvvəlki vəziyyətində qalmalıdır. Çünki İrəvan xanlığı ərazisində yerləşən kənd üçün Adyaman arxı kifayətdir;

Sonra sərhəd xətti Alagöz dağının zirvəsindən sıra dağlarla Calagöl gölüne, sonra gölün yaxınlığından keçərək dağıdılmış Mirək kəndinə, oradan Qaraboğaz dağının Dəvəboynu yüksəkliyinə doğru, Qaraboğaz dağın-

dan Pəmbək sıra dağlarında Dəvədaş, Maymak, Altındaz, Arxaşan və Qumurlu yüksəkliklərini keçməklə, oradan həmçinin Sülumbulak və Ağrıdağ yüksəkliyi ilə Atmeydan və Eşşəkmeydanın yanından keçərək Baratgədik yüksəkliyinə doğru uzanır;

Sonra Baratgədik yüksəkliyinin Göyçə gölünə bitişik yerindən, gölün şimal, şimal-şərq sahillərindən Böyük Şeytanağac çayının mənsəbinə və üzüyuxarı Şişqaya, Göyçə, Ağcaqum və Urumbasar kimi yüksəklikləri olan sıra dağlardan keçərək çayın sağ sahili ilə onun mənbəyinə qədər;

Bu yüksəklikdən düz xəttlə dağıdılmış Zod kəndinə, oradan Gil, Surfa saylarını düz kəsən və Başkənd çayının sağ sahili ilə dağıdılmış Başkənd kəndinə və yaxud Çınqılkənd kəndinə doğru, Allahverər dağından keçərək düz Bağlamış gölünə gedən yolla, bu kənddən dağılmış Daşkənd kəndinə, oradan gölə tökülən çayın sağ sahili ilə Qaraqaş çayının zirvəsinə qədər, oradan Sarıyar, Sərçəli sıra dağlarına və Dəvəgöz dağına qədər: daha sonra Bazarçay çayının sol sahili boyunca Kisir dağının ətəklərinə və onun zirvəsinə, həmin zirvədən Keçbek, Araxlı, Alkarvansaray, Salvortyurt, Kabargədik, Gədik, Ağrı, Sarımsaxlı sıra dağları ilə, Sarımsaxlıdan Badji dağından keçməklə Qapıcıq dağına, Oxçu çayının axdığı sıra dağlardan, başlanğıcını götürdüyü Qaraundərə və Ağlıdərə dərələrinə qədər.

Daha sonra Qapıcıq dağının zirvəsindən Ağlıdərə dərəsindən axan çayın sol sahili ilə Oxçu kəndinə qədər və sonra Qapançay və yaxud Çuğundur çayının sağ sahili ilə onun Tir yaşayış yeri yaxınlığında Araz çayına töküldüyü yerə və oradan Şabadin, Gecalan, Oxçu kəndlərinə qədər. Ümumiyyətlə, Qapançay və yaxud Çuğundur çayının sol sahilində yaşayan əhali Rusiyaya, sağ sahilində yerləşənlər isə İrana məxsusdur» (63,53-56). Aktdan görünür ki, bu dəfə şah hökuməti birinci sərhəd xəttinin çəkilməsində mübahisəyə səbəb olan əraziləri Rusiyaya güzəştə getmişdi. Bu sənəd Hüseynqulu xanı bərk qəzəbləndirdi. O, bu ərazilərin İrəvan xanlığına məxsus olması haqqında baş komandana xüsusi məktub yazaraq narazılığını bildirmişdi. İrəvan xanı narazılığını məktubda belə ifadə edirdi: «Hər şeydən əvvəl, Rusiya hökumətinin mühəndisləri göstərirlər ki, guya Göyçə gölünün şərq sahilləri Gəncə və Qarabağ xanlıqlarının sərhədindədir. Bilməlisiniz ki, Dərələyəzdən Eşşəkmeydana qədər ərazi, həmçinin İrəvan sərhədi sülh müqaviləsində Gəncə və Qarabağ xanlıqları ilə qarışdırılıb. Lakin əldə olunan sənədlərdə (qəbalə), həmçinin əvvəlki şahların fərman və əmrlərinə görə, Göyçənin ətrafında yerləşən torpaqlar İrəvan ağaları tərəfindən alınıb-satılırdı. Vəziyyət belədir və siz göstərirsiniz ki, guya Göyçə və Abaran sərhədinə heç bir iddianız yoxdur, Mehri və Qapanı əldə etmək istəyirsiniz. Bu məqsədlə siz bəylərbəyi Fətəli xana elan etmişiniz ki,

«əgər Abbas Mirzə Göyçənin şərq tərəfini bizə güzəştə gedərsə, biz də Mehri və Qapandan imtina edəcəyik». Bu məsələ həll edilməmiş qaldı. Fətəli xan ikinci dəfə sizin yanınızda olanda, danışıqlarda Şeytanağacdan Gədikbarata qədər ərazini tələb etməklə, Gil ərazisinin bir hissəsini güzəşt edərək burada siz məntəqə yaratmaq istəyirsiniz (294,891). Hüseynqulu xan nəinki, rus komandanlığına etiraz etmiş, eyni zamanda bu ərazilərin İrəvana məxsusluğu barədə şah hökumətini inandıra bilmişdi. Rus sərhəd qoşunlarının başçısı knyaz Sevarsamidze 1825-ci il avqustun 26-da general leytenant Velyaminova göndərdiyi raportda yazırdı ki, «Sərdar İrəvana gedib, şahın razılığı ilə Abbas Mirzədən Göyçənin şimal şərq sahillərinin Gildən Meydana qədər onlara qalması haqqında rəqam alıb və yazır ki, sərdar burada əhalini məskunlaşdırmağa tələssin. Sərdar oraya köçkünlər göndərməyi əmr etmişdi. Gildən Şeytanağaca qədər olan ərazini Nağı xana, Meydandan Balıqçaya qədər ərazini isə İsmayıl ağaya vermişdi» (383,51-52). Hətta knyaz Sevarsamidze xana məktub göndərərək öz narazılığını bildirmişdi.

Əslində xanı bu iş məcbur edən rusların öz hərəkəti idi. Çünki ruslar onlara məxsus olmayan ərazilərdə qeyri-qanuni tikintilər aparırdılar. Bu Hüseynqulu xanın knyaz Sevarsamidzeyə göndərdiyi məktubun məzmunundan aydın olur. O, yazırdı: «Sizin məktubunuzu aldım və məzmunu ilə tanış oldum. Yazırsınız ki, mənim əmrimlə bizim gözətçi dəstəimiz sizin gözətçi dəstənizi Gildən qovub. Sizin kimi yüksək alinin belə yazması məni təəccübləndirdi. Çünki Rusiya dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən təsdiqlənib ki, Göyçənin şərq hissəsi İrəvana məxsusdur və siz ali məqam bir neçə dəfə mənə yazmısınız ki, sizin gözətçilər Poluxludan balıq tutduqlarına görə, bizim məmurlar onlardan vergi almasınlar. Sizə hörmətimə görə, güzəştə getdim. İndi hansı səbəbə görə, siz Gilə və Poluxluya adam göndərərək tikinti işləri aparırsınız?. Əgər həmin yerlərdə sizin gözətçi dəstəniz yerləşərsə bizim tərəfimizdən heç bir təzyiq ola bilməz. Lakin sərhəddən hər hansı bir səbəbə keçməyə icazə verə bilmərəm (298,52). İrəvan xanının bu hərəkətləri rus komandanlığını bir qədər güzəştə getməyə məcbur etmişdi. Çünki xanın məktubundan sonra rus komandanlığı irəvanlılara Göyçə ətrafında mal-qara otarmaq üçün icazə verilmişdi. Fərsətdən istifadə edən Hüseynqulu xan bu ərazilərdə möhkəmlənməyə qərara aldı. Burada yaşayış üçün yeni-yeni məskənlər saldırdı, Qarapapaq tayfasını bura köçürərək, onlara əkin əkmələri barədə göstəriş verdi. Nəticədə, rus gözətçi məntəqələri buradan sıxışdırılmağa başlandı (151,558).

Hüseynqulu xan nəinki sərhəd məntəqələrində əhalini məskunlaşdırmış, eyni zamanda rus qoşunları tərəfindən ola biləcək hücumun

qarşısını almaq üçün hərbi dəstələr də yaratmışdı. Verilən məlumatlara görə, Göyçə ətrafına gələn İrəvan xanı qoşunun təşkili ilə məşğul olmuşdu. O, darbaxt, sultan, yüzbaşılar təyin edir və onlara hədiyyələr verməklə silah və miniklərinin qayğısına qalmasını tapşırırdı. Nəticədə, sərhəd xəttində 200 nizami piyadadan və 800-dən çox süvari dəstədən ibarət qoşun təşkil edildi. Hər gün bu qoşun yeni-yeni adamlar hesabına daha da artırılırdı (382,45-46).

Onun bu hərəkəti şah hökuməti tərəfindən razılıqla qarşılandı. Həqiqətən də, Hüseynqulu xan rus gözətçi dəstələrini Gildən, Göyçə gölünün ətrafından və Seytanağacdan sıxışdıraraq, bu ərazilərdə yaşayış məskənləri yaratmışdı. General Velyaminovun 1825-ci il sentyabrın 25-də Abbas Mirzəyə yazdığı məktubda xanın bu hərəkətlərini qeyd edərək öz narazılığını bildirməklə yanaşı, guya bu torpaqların Güllüstan müqaviləsinə əsasən ruslara məxsusluğunu bir daha iddia etmişdi (299,60-61). Abbas Mirzə isə general Velyaminova yazdığı məktubda onun iradının əsassız olduğunu, əksinə bu torpaqların müqaviləyə əsasən şah hökumətinə məxsusluğunu bildirmişdi. O, yazırdı: «Rusiya dövlətinin sərhəd rəisləri İran hökuməti sarayında saxlanılan general Yermolovun məktubuna və rus komissarlarının tərtib etdiyi xəritələrə əsasən bəzi əraziləri istəyirlər. Əgər ali İran dövləti tərəfindən sizin dövlətə ərazi güzəşt edilsə onda gözətçi məntəqəsi yaratmalısınız. Lakin o dövlət tərəfindən sizə bu icazə verilməyib, öz-özünə gözətçi məntəqəsi yaratmaq sülh müqaviləsinə ziddir. Mən təəccüb edirəm ki, Rusiya hökumətinin məmurları sülh müqaviləsinin əksinə olaraq belə hərəkətə cəsarət edirlər...» (174,62-63). Sənədlərdən göründüyü kimi, hər iki tərəf yazdıqları məktublarda bir-birini günahlandıraraq mübahisəli ərazilərin onlara məxsus olduğunu sübut etməyə çalışırdılar.

Lakin rus komandanlığının, sərhəd qoşunları rəislərinin məktublarında bu ərazilərin rus qoşunu tərəfindən qeyri-qanuni zəbt edilməsi, hadisələri bilə-bilə qızıdırmaları açıq bildirilmişdi. 1823-cü ilin dekabrında birinci sərhəd xəttinin təyin edilməsilə bağlı keçirilən əməliyyatda general-mayor Yermolov və polkovnik Ağabəy Sadıqovun baş komandan A.P.Yermolova yazdıqları hesabatda etiraf edirdilər ki, «o ki, qaldı iranlıların (Hüseynqulu xan-E.Q.) Göyçə gölünün şimal və şimal-şərq sahilləri ilə birlikdə Gil düzənliyini inadla tələb etmələri, ədalətlə yada salmaq lazımdır ki, şah hökuməti bu tələbdə haqlıdır. Kifayət qədər əhalisi olan Gil düzənliyi 70 il bundan əvvəl İrəvan xanlığına məxsus olmuşdu» (176,15). Baş komandan A.P.Yermolovun 1825-ci il sentyabrın 13-də general leytenant Velyaminova göndərdiyi məktubda da bu məsələ ətraflı təsvir edilmişdi. O, yazırdı ki,

«...bizə məxsus olmayan torpaqlarda əhalinin məskunlaşmasını qadağan etməyə hüququmuz yoxdur. Bizə məlum deyil ki, bu əmri Abbas Mirzə verib. Siz zat-aliləri sərdarın hərəkətinə onun özbaşnalığı kimi yanaşsanız da, sözlərinizdə Abbas Mirzəyə hörmətlə yanaşın. Sərhəd məsələsinin qurtarılmasına qədər və Göyçə gölünün ətrafında yerləşən torpaqların, bizə məxsus digər torpaqların danışıqlarının getdiyi və dostluq münasibətlərinin yarandığı vaxt Böyük Seytanağac çayının mənsəbinə qədər yaşayış məskənləri salmaq lazım deyil. ... Bizim izah etməyimizə baxmayaraq, gözləmək olar ki, iranlılar (irəvanlılar-E.Q.) yaşayış məskənləri salmaqda inad edəcəklər. Onda Qazax pristavına yazmaq olar ki, Dilican dərəsində gözetçilərin sayını artırsın, yaxınlıqda kənd salsın. O vaxta qədər polkovnik Sevarsamidze qar yağanda Balıqçay çayının ətrafında bir topa malik 200 piyada əsgərdən ibarət gözetçi məntəqəsi yaratsın. Belə vəziyyətdə İrəvan kəndlilərinin hərəkəti azalacaq, kəndlilərin özü burada qalmaq istəməyəcəkdir. Əgər sərdar bizə ehtiraz etsə ona cavab vermək olar ki, onlar gölün sahilini və Balıqçay çayının mənsəbini tutduğundan, sonrakı torpaqları tutmağa hüquqları yoxdur. Sərdar səfehliyindən, özünün qaba və həyasız hərəkətindən əl çəkməyəcək. Hətta gözləmək olar ki, bizim gözetçi məntəqələrinə silahlı hücum əmrini versin. Hər halda biz narazılığın başlanmasının səbəbkarı olmayacağıq. Belə halda ehtiyatla gözetçi məntəqəsini Tiflis piyada alayı hesabına gücləndirmək lazımdır» (174,54-56). Sənəddən görünür ki, ruslar özləri hiyləgərcəsinə vəziyyəti gərginləşdirir, İrəvan xanı isə özü də bilmədən bu hiylənin qurbanı olmuşdu.

Rus komandanlığının Göyçə ətrafı torpaqları əldən vermək istəmədiyini görə Hüseynqulu xan ruslara məxsus gözetçi məntəqələrini zor gücünə dağıtmaq fikrinə düşdü. 1825-ci il noyabrın əvvəlində irəvanlıların kiçik süvari dəstəsi Göyçə ətrafında yerləşən rusların gözetçi məntəqəsinə qəflətən hücum edərək, burada yerləşən rus dəstəsini geri çəkilməyə məcbur etdi. Gözetçi məntəqəsi İrəvan qoşunu tərəfindən yandırıldı. Lakin A.P.Yermolovun əmrinə əsasən, oraya topla təhciz edilmiş piyada alayı göndərildi. Bundan sonra rus qoşunu Göyçə sahilindəki gözetçi məntəqəsini yenidən geri qaytarmağa nail oldu. Belə olduqda Hüseynqulu xan hiyləyə əl ataraq polkovnik knyaz Sevarsamidze ilə danışığa girdi və ondan ancaq Göyçə ətrafında süvarilərdən ibarət gözetçilərin saxlanmasını xahiş etdi. Polkovnik onunla razılaşaraq piyada alayını oradan çəkib apardı. Bundan istifadə edən dörd topa malik iki batalyon nizami İrəvan qoşunu yenidən hücumu keçdi. Lakin bu xəbəri eşidən polkovnik qoşunla geri qayıdır. Nəticədə İrəvan qoşunu ruslarla döyüşmək istəməyərək geri çəkilməyə məcbur oldu (304,18-19).

Rus komandanlığı qeyd edilən əraziləri nəinki boşaltmadı, əksinə A.P.Yermolovun əmrinə əsasən, Qazax pristavı polkovnik Saqinov Dilican dərəsində yerləşən keşikçi məntəqəsini gücləndirərək, bu məntəqəni irəvanlıların yaşayış məntəqəsinə yaxınlaşdırdı. Balıqçay çayı ətrafında isə artilyeriyası olan bir alay yerləşdirildi (151,576).

Lakin İrəvan xanı sərhəd məntəqələrini möhkəmləndirmək üçün müəyyən tədbir görə bilmişdi. İrəvana məxsus torpaqların heç cür əldən çıxmasını istəməyən Hüseynqulu xan ayrı-ayrı tayfaları sərhəddə yerləşdirməklə rus qoşununa qarşı mübarizədə onlardan istifadə etməyə çalışırdı. Hüseynqulu xan Qars paşalığı tərəfdən Şuragöllə sərhəddə Qafar xanın başçılığı ilə ayruqları və talınları, Abaran sərhəddində İsmayıl xanın başçılığı ilə seyidli və axsaqqallı tayfalarını, Pəmbək sultanlığı və Qazax distansiyaları ilə sərhəd xətti boyunca İsmayıl xanın və Mərdan xanın başçılığı ilə qarapapaq tayfasını, Göyçə mahalı tərəfdən, Şəmsəddil distansiyası, Yelizavetepol dairəsi (keçmiş Gəncə xanlığı-E.Q.), və Qarabağla sərhəd boyunca Nağı xanın başçılığı ilə digər qarapapaq tayfalarını yerləşdirmişdi (415,450; 174,51-52).

İrəvan xanının bu hərəkəti əslində xanlığın müdafiə sistemini gücləndirməyə yönəldilmişdi. Rus komandanlığı isə Hüseynqulu xanının bu tədbirini özləri üçün təhlükəli olduğunu bəhanə gətirərək əks tədbirlər görməyə başladı. 1826-cı ilin yazında iki alay piyada rus qoşunu Mirək kəndinə hücum edərək onu işğal etdi və burada hərbi istehkam xətti qurmağa başladı (304,23). Bu hadisə tərəflər arasında münasibətləri daha da gərginləşdirdi. Rus komandanlığının qanunsuz hərəkəti haqqında Hüseynqulu xan Abbas Mirzəyə xəbər verdi. Həmin vaxt hər iki dövlət arasında mübahisəli torpaq məsələsini həll etmək üçün Rusiya şah sarayına knyaz Menşikovun başçılığı ilə xüsusi heyət göndərmişdi. Ona verilən təlimata görə, knyaz bu məsələnin müsbət həlli üçün şahı razı salmalı idi (3,84-85).

Heyət hələ yolda olarkən polkovnik Bortolomey müəyyən məsələ ilə əlaqədar olaraq Təbrizə gəlmişdi. Şahzadə onu yanına çağıraraq Mirək hadisəsi haqqında öz narazılığını bildirmiş və demişdi ki, «ruslar bir tərəfdən səfir göndərir, digər tərəfdən isə qoşun». Polkovnik onun bu sorğusuna cavab verə bilməmiş və geri qayıtmışdı. O, geri qayıdarkən Araz çayı sahilində knyaz Menşikovla rastlaşaraq vəziyyət haqqında məlumat vermişdi. Səfir isə Mirək hadisəsinin danışıqlara mənfi təsir göstərəcəyini yəqin edərək Velyaminovdan istehkamin tikintisini dayandırmağı xahiş etdi. Lakin tikinti dayandırılsa da, rus qoşunu Göyçə ətrafından çıxarılmadı (11,141-142; 304,23).

Knyaz Menşikov Tehrana göndərilməsinə baxmayaraq, müharibə labüd idi. Mirəkin rus qoşunu tərəfindən işğal vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Rus qoşunlarının Göyçə ətrafı ərazilərdə möhkəmlənməsi Hüseynqulu xanı bərk qəzəbləndirmişdi. İrəvan xanı qoşunlarını sərhəddə cəmləşdirməyə başladı. Hətta xan səfirin xahişi ilə şahzadənin İrəvan qoşununu gölün ətrafından geri çəkmək göstərişinə də məhəl qoymamışdı. Hüseynqulu xanın Menşikov missiyasının tərkibinə daxil olan və əslən erməni Yefrem Kovalevə verdiyi cavab onun bu məsələdə qəti mövqeyinin bariz nümunəsidir. Hüseynqulu xan demişdi: «Mən təəccüb edirəm ki, rus səfiri bir tərəfdən Nikolay Pavloviçi imperator kimi tanımasını xahiş edərək özü ilə çoxlu hədiyyə aparır, digər tərəfdən isə rus qoşunu bizim sərhəddi işğal edib. Mən şahzadənin göstərişini eşitmək istəmirəm. Əgər ruslar qoşunu geri çəkməsələr, burada duran qulluqçularımdan birini Tiflis qubernatoru, ikincisini komendant, üçüncüsünü isə polismeyester təyin edərəm» (304,23).

Beləliklə, Menşikovun missiyası da heç bir nəticə vermədi. Hər iki tərəfin güzətə getməməsi müharibənin qaçılmaz olduğunu bir daha göstərdi. Digər tərəfdən belə gərgin vəziyyətdə rus qoşununun Mirək kəndini işğal etməsi hər iki tərəf arasında olan münasibəti daha da ağırlaşdırmışdı. Rusların hiyləgər hərəkətindən bezmiş şah sarayı ilk olaraq hərbi əməliyyatlara başladı. 1826-cı il iyulun 19-da Abbas Mirzənin komandanlığı ilə 60 minlik şah ordusu Rusiya işğalı altında olan Azərbaycanın şimal hissəsinə hücum etdi (161,165-166; 21,40). Beləliklə, ikinci Rusiya-İran müharibəsi başladı.

2.5. İkinci Rusiya-İran müharibəsi və İrəvan xanlığının işğalı

Qeyd etmək lazımdır ki, istər rus qafqazşünaslarının əsərlərində, istər sovet tarixşünaslığında, istərsə də müasir tarixşünaslıqda ikinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanmasının əsl günahkarı birtərəfli olaraq Qacar İran dövləti olduğu bildirilir. Lakin dövrün mənbələrində bunun tam əksini sübut edən məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Sənədlərə əsasən qeyd etmək olar ki, hər iki müharibənin başlanmasında heç də Rusiyanın az rolu olmamışdı. Ümumiyyətlə, Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanları P.D.Sisianov və A.P.Yermolovun şöhrətpərəstliyi, mənəm-mənəmliyi, dikbaşlığı, kobudluğu, söyüşkənliyi, güzəştə getməmələri dövlətlərarası münasibətlərin gərginləşdirməsində mühüm rol oynamışdı. Məsələn, adi ordu generalı olan P.D.Sisianovun 1805-ci il martın 29-da Qacar İran dövlətinin başçısı Fətəli şahə yazdığı məktubu, onun dikbaşlığına,

mənəmmənəmliyinə əyani sübutdur. O, məktubda rus qoşunlarının qələbələri ilə öyünərək şahın qarşında dörd tələb irəli sürmüşdü: 1. Sizə əsir düşən bütün silahlı, silahsız və yaxud yaralı rus əsgərləri təhvil verilməli; 2. Yuxarıda deyildiyi kimi, əsir düşən bütün gürcü knyazları, zadəganları və tacirləri təhvil verilməli; 3. Tiflisin qarəti zamanı Ağa Məhəmməd şah tərəfindən İraklidən qənimət götürülmüş bütün toplar təhvil verilməli; 4. Sizin tərəfinizdən keçən əməliyyat zamanı vurulan ziyana görə rus pulu ilə 1 milyon rubl ödəməli. Bu tələblərdən sonra o, şaha hədə-qorxu gələrək yazırdı: «Onda İran sahilləri rahat və sakit qalacaq, siz alihəzrət Araz və Kür çaylarından şimal ərəzilərə toxunmayacağınız təqdirdə Tehran külə döndərilməyəcəkdir» (12,226-229). Belə hədə qorxu dolu məktublar Azərbaycan xanlarına, xüsusən İrəvan xanına da yazılmışdı.

Hər iki Rusiya-İran müharibələrinin başlanmasında rus komandanlığının əsasən günahkar olması general adyutant Paskeviçin 1826-cı ildə çara göndərdiyi iki məktubundan da bəlli olmuşdu. Müharibənin başlanmasında A.P.Yermolovu günahlandıran Paskeviç Gəncə döyüşündə əsir düşmüş Cavad xanın oğlu Uğurlu xanın ifadələrinə əsasən, çara göndərdiyi birinci məktubunda yazırdı: «1. Gürcüstanda olan, Tiflisdən keçən bütün İran məmurları Abbas Mizəyə və şahın özünə Yermolovun yaramaz hərəkətləri, söyüş söyməsi haqqında məlumat verirdilər. 2. İrəvan sərdarı dəfələrlə general Yermolovdan və polkovnik Sevarsamidzedən məktub almışdı. Xüsusilə, Sevarsamidzedən alınan məktubda yuxarıda göstərilən ədəbsiz sözlər öz əksini tapmışdı. Belə məzmunlu məktubları tərgitməyi Abbas Mirzə Yermolovdan xahiş etmişdi. 3. Yermolov Göyçə gölünün şimal hissəsində yeni sərhədlərin çəkilməsini tələb edərkən, onun yanına göndərilən məmurların yanında tez-tez şəxsən şahın özünə və bütün İran xalqına ədəbsiz söyüşlər söyürdü. Məmurlar geri qayıdarkən bu haqda şaha məlumat vermişdilər və xalq arasında yaymışdılar. Buna görə, din xadimləri ayağa qalxaraq şahdan müharibə tələb edirdilər. 4. Keçən il payızda (1825-E.Q.) Mazaroviç axıncı dəfə şahın qəbulunda olanda, şah ona padşah olduğunu və padşahla iş gördüyünü, Yermolovun şiltaqlığına görə heç bir arşın torpaq verməyəcəyini, əgər bu rus çarı üçün əhəmiyyət-sizdirsə, onda o özü güzəştə getsin cavabını vermişdi. Sonra Yermolovun yanına Tiflisə nüfuzlu məmur göndərilmişdi. Lakin ona (məmura-E.Q.) general Velyaminovla danışıqlar aparmaq tapşırılmamışdı. 5. Göndərilmiş nümayəndə geri qayıtdı, bunun ardınca Tiflisdən gələn rus ordusu mübahisəli ərəziyə daxil olaraq xalqı oradan qovdu və burada qışlamağa başladı. Yazda isə Rusiya elçisi Tiflisə daxil olanda, onun tərəfindən ilk öncə polkovnik Bartolomey şah sarayına göndərildi. Məmur Təbrizdən

keçərkən şahzadə rus qoşunlarının sərhəddi keçdiyini və Abaranda qala tikmələri haqqında İrəvan sərdarından məlumat aldı. Bu xəbərdən təsirlənən şahzadə o saat polkovnik Bartolomeyi yanına çağıraraq deyir ki, ruslar bir tərəfdən nümayəndə, digər tərəfdən isə qoşun göndərirlər. Buna görə cənab Bartolomey işi dayandırmaq üçün geri qaytarıldı. O, Araz çayı yanında knyaz Menşikovla qarşılaşır və ondan qalanın tikintisini dayandırmaq üçün kağız alaraq Tiflisə gəlir. Lakin artıq bütün qoşunlar Göyçə sahilində dayanmışdı. Müharibə başlayır və bizimkilər (ruslar-E.Q.) 300 nəfər itki verərək geri çəkilir» (11,140-142).

O, ikinci məktubda isə həm P.D.Sisyanov, həm də A.P.Yermolov haqqında maraqlı məlumat verilmişdi. Məktubda yazırdı: «Buradakı başçıların (Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanları-E.Q.) şöhrətpərəstliyi Rusiyaya baha başa gəlmişdi. Sisyanovun şöhrətpərəstliyi, böyük qabliyyətlə, qələbə və hiylələrlə himayəçiliyə keçirdiyi dörd xanlıq Rusiyaya 10 il müharibəyə başa gəlmişdi. İndiki başçının (Yermolov-E.Q.) şöhrətpərəstliyi isə yeni müharibəyə gətirib çıxarmışdı. Bunu əsirlərin dəyişilməsi üçün razılıq əsasında yanına adam göndərdiyim Abbas Mirzə də təsdiq edir. ...Mənim fikrimcə burada müharibənin başlanmasında Yermolovun müxtəlif hiylələri səbəb olmasılə hamı razıdır. Döyüşdə əsir alınmış gəncəli Uğurlu xan qorxudan bunu təsdiq etmiş və sonra məxfi ifadə vermişdi... Digər iranlılar və azərbaycanlılar indiki qızıışan müharibə haqqında belə izahat verirdilər: Düzdür müharibəni biz (şah hökuməti-E.Q.) başlamışdıq. Lakin Yermolovun bizə münasibətini görərk müharibəyə on ildir ki, hazırlaşırıq. Bizi silahlı olmağa məcbur edirdilər, sizin dayanmadan hücumunuzdan qorxaraq qoşun saxlamağa məcbur idik...(11,16-17). Müharibənin başlanmasında rus qoşunlarının baş komandanı Yermolovun mənfi keyfiyyətlərinin böyük rolundan bəhs edən bu sənədlərdən əlavə, hadisələrin canlı şahidləri də bu haqda məlumat vermişlər. Belə şahidlərdən biri yazır ki, «Sülh münasibətlərinin olduğu vaxt iranlılar müharibə elan etmədən İrəvan tərəfdən qəflətən bizim torpaqlara yürüş etdilər. Çoxları bu müharibənin səbəbini şöhrət qazanmaq arzusunda olan Yermolovun fitnəkarlığında gördü... O, şah sarayı ilə ədəbsiz rəftar edirdi, tez-tez onlara sataşır və hər cəhətdən ingilislərin İranda nüfuzuna mane olmağa çalışırdı. Şübhəsiz o, bizə lazım olan İrəvan xanlığına paxılıqla baxırdı. Bundan əlavə, o dövrdə sərhəd xəttində yaşayan və İrəvan xanı tərəfindən müdafiə olunuan köçəri tatarlara (Azəri türkləri-E.Q.) və qarapapaqlılara həddini bildirmək istəyirdi» (173,9-10). Beləliklə, qeyd edilən sənədlərdən görünür ki, müharibənin başlanmasında Rusiya tərəfinin də az günahı olmamışdı.

İrəvan torpaqlarını geri qaytarmaq üçün Hüseynqulu xan Rusiya ilə Qacar İrəni arasında başlayan hərbi əməliyyatlardan yararlanmaq qərarına gəldi. 1826-cı il iyulun ortalarında İrəvan qoşunu dörd istiqamətdə Şuragöl və Pəmbəyə yürüşə başladı. Bu zaman İrəvan qoşunlarının sərhəddə düzümü belə idi: Hüseynqulu xanın başçılığı ilə 6 topa malik 2 batalion, 3000 süvari dəstə Mirəkdə, İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın başçılığı ilə 5000 nəfərlik qoşun Gümrü istiqamətində, 1000 nəfərə yaxın digər dəstə isə Göyçə gölü ətrafında cəmləşmişdi (5,470).

İlk yürüş 1826-cı il iyulun 16-da səhər tezdən başladı. Hüseynqulu xanın başçılığı ilə 5 min nəfərlik İrəvan qoşunu Mirək kəndində yerləşən rus gözətçi məntəqəsinə hücum etdi. Həmin vaxt kənddə polkovnik knyaz Sevarsamidzenin başçılığı ilə 3 topa malik 650 nəfərdən ibarət rus qoşunu var idi. İrəvanlıların qəfl hücumu polkovniki çaşdırdı. O, vaxt qazanmaq üçün bir ermənini məktubla xanın yanına göndərərək, ondan bu hücumu dayandırmağı xahiş etdi. Lakin elçiyə xəbər verilir ki, xan knyazla danışıq aparmağa ehtiyac bilmir və onun özünü məhv etmək niyyətindədir. Hüseynqulu xan Sevarsamidzeni öldürənə 3 min çervon miqdarında mükafat təyin etmişdi. İrəli atılan İrəvan süvariləri ilk hücumda 9 kazakı əsir götürdü. Hüseynqulu xan rusların Gümrü ilə əlaqəsini kəsməklə onları məhv etmək niyyətində idi. Lakin knyaz xanın bu niyyətini başa düşərək düşərgəni tərk etmək qərarına gəldi. Beləliklə, o, İrəvan qoşununun təqibi altında qoşunla Gümrüyə gəlib çatdı (110,355; 304,34-37). Bu hücumda xeyli rus əsgəri öldürüldü, rus alayına məxsus 450 at və ruslara sığınmış 200 erməni ailəsi irəvanlılar tərəfindən ələ keçirildi (5,470).

İkinci İrəvan qoşunu Həsən xanın başçılığı ilə Şuragöl sərhəddində cəmləşmişdi. Onun süvari dəstəsi eyni vaxtda Kiçik Qarakilsə kəndində yerləşən rus gözətçi məntəqəsinə hücum etdi. Bu əməliyyatda İrəvan qoşunu kəndi ələ keçirərək onu yandırmış, 150 nəfər əsir almış, çoxlu mal-qara və ruslara məxsus ilıxını qənimət götürmüşdü. Digər tərəfdən xan şuragöllüləri İrəvana köçürmək üçün hiyləyə əl atdı. Xanın adamları əyalətin ruslar tərəfindən guya İrəvana güzəşt ediləcəyi şayəsini yaymağa başladı. Şuragöl hakimi Budaq Sultan bu çağırışa müsbət cavab verdi. Əhalini köçürmək üçün Həsən xan sultanın yanına Hamo və Qafar xanın başçılığı ilə 300-ə qədər atlı dəstəsi göndərdi. Lakin İrəvan xanı əhalini öz tərəfinə çəkə bilmədi. Yalnız Budaq Sultana yaxın altı ailə İrəvana köçürüldü (215,353-354; 110,355).

İyulun 16-da İrəvan xanlığının min nəfərdən ibarət digər dəstəsi Böyük Qarakilsə kəndindən 18 verst aralıda, Qəmzəcəmən çayı kənarında yerləşən rus gözətçi məntəqəsinə hücum etdi. Burada yerləşən məntəqə ta-

mamilə dağıdıldı, 15 əsgər öldürüldü və Tiflis piyada alayına məxsus ilıxı ələ keçirildi (110,355). Gümrüdə mövqe tutmuş Sevarsamidzenin gördüyü tədbirlər də bu hücumun qarşısını ala bilmədi. O, podporuçik Çavçavadzenin başçılığı ilə 30 nəfər piyada və 50 nəfər borçalılardan ibarət süvari dəstəni köməyə göndərdi. Lakin bu dəstə də darmadağın olundu, podporuçik ancaq 19 nəfər borçalı süvarisi ilə geri qayıtdı (5,471; 304,50).

Dördüncü İrəvan qoşunu Sadıqlı kəndində yerləşən gözətçi məntəqəsini dağıdaraq, Balıqçayın kənarında yerləşən rus məntəqəsini hər tərəfdən mühasirəyə aldı. Balıqçay gözətçi məntəqəsi rus komandanlığına çox vacib idi. Çünki bu məntəqə İrəvan və şah qoşunlarının Qazax, Borçalı, Şəmşəddil əyalətlərinə gedən yolun üzərində bir maneə idi. Burada kapitan Pereverzyevin başçılığı ilə Tiflis alayının bir bölüyü yerləşmişdi. Bu gözətçi məntəqəni gücləndirmək üçün A.P.Yermolov iyulun 26-da tiflis alayının 160 nəfərdən ibarət bir dəstəsini kapitan Voronkovun başçılığı ilə Balıqçaya göndərdi. Bu dəstə oraya ərzaq və artilleriya aparırdı. İyulun 27-də onlar məntəqəyə çatmamış 1000 nəfərdən ibarət İrəvan süvarisi tərəfindən mühasirəyə alındı. Döyüş nəticəsində kapitan Voronkovun dəstəsi irəvanlılar tərəfindən məhv edildi. Onlardan 17 nəfər yaralanaraq əsir düşür, 38 nəfər qaça bilir, qalanları isə öldürülür (111,363). Rus komandanlığı bu məğlubiyyətin səbəbini dəstədə olan qazaxlılardan ibarət süvarilərin xəyanətində görürdü. Qazax distansiyasının pristavı Snejevskinin rəhbərliyi altında olan 40 nəfərdən ibarət qazax süvari dəstəsi rusları aldadaraq onları birbaşa irəvanlıların üzərinə aparmış və ilk atəş açılan kimi döyüş meydanından qaçmışdılar (5,471; 304,50). Kapitan Voronkovun dəstəsinin məhv edilməsi, ərzaq və sursatın irəvanlılar tərəfindən ələ keçirilməsi Balıqçayda olan rus dəstəsini çıxılmaz vəziyyətə saldı. Vəziyyətin qorxulu olduğunu başa düşən kapitan Pereverzyev buranı tərk etmək qərarına gəldi. Onun əmri ilə 2 topa malik 300 nəfər piyada dəstə iyulun 28-də gecə ikən Balıqçayı tərk edərək Böyük Qarakilsə kəndinə çəkildi. (5,471; 304,52).

Çox qısa vaxt ərzində Hüseynqulu xanın qoşunu Gümrü və Böyük Qarakilsəni çıxmaqla, sərhəd boyu bütün rus gözətçi məntəqələrini ələ keçirdi. Lakin Hüseynqulu xan bu qələbəni axıra çatdıra bilmədi. Belə ki, İrəvan xanı Göyçə ətrafında dayanaraq Abbas Mirzəni gözləməyə başladı. Şahzadə 1826-cı il iyulun 19-da güclü qoşunla Cənubi Qafqaza hücum etmişdi. O, Gəncəni geri alacağı təqdirdə Hüseynqulu xan qoşunu ilə onunla birləşərək Tiflisə yürüş etməli idi. Göyçə ətrafında şah qoşununu gözləmək xanın bağışlanılmaz səhvi idi. Digər tərəfdən rus gözətçi məntəqələrini mühasirəyə alan ayrı-ayrı İrəvan qoşunu arasında əlaqə yox idi. Bundan istifadə edən rus dəstələri isə itki verməsinə baxmayaraq birləşə bilmişdi.

İrəvan qoşununun bütün sərhəd boyu hücumla keçməsi sərhəddə yerləşən rus qoşununu pis vəziyyətə saldı. Bu xəbəri alan A.P.Yermolov knyaz Sevarsamidzeyə nəyin bahasına olur olsun Pəmbək və Göyçəyə gedən yol üzərində yerləşən Böyük Qarakilsə kəndini əldə saxlamasını əmr etdi. Bu əmri alan knyaz iyulun 18-də Gümrüdə polkovnik baron Fridriksin başçılığı ilə 4 topa malik 700 nəfər dəstə, bundan əlavə Bəykəndində, Hamamlıda, Cəlaloğlunda və Balıqçayda kiçik dəstələr yerləşdirərək Böyük Qarakilsə kəndinə doğru hərəkət etdi. Rus qoşununun bir hissəsinin Güürüdəndən getməsi irəvanlıları daha da ruhlandırdı. Onlar Gümrünü sıx mühasirəyə aldılar. İrəvanlılar hər tərəfdən ərzaq gələn yolları bağlamışdı. İrəvan qoşununun güclü təzyiqlə altında acınacaqlı vəziyyətə düşən rus qoşunu baron Fridriksin əmri ilə Böyük Qarakilsəyə geri çəkilməyə məcbur oldu. Geri çəkilməyə Bəykəndində və Hamamlıda yerləşən dəstələr də onlara qoşuldu (5,471-472; 151,620).

Rusların bütün qüvvəsi Böyük Qarakilsə kəndində cəmləşmişdi. Burada 4 batalion, 20 topa malik 3 bölük və 370 nəfərdən ibarət süvari dəstə vardı. İyulun 29-da Sevarsamidze əlavə kömək almasına baxmayaraq, rus qoşunlarının vəziyyəti acınacaqlı idi. Kənd hər tərəfdən İrəvan qoşunu tərəfindən güclü mühasirəyə alınmışdı. Digər tərəfdən ərzaq çatışmazlığı rus qoşununu əldən salmışdı. Vəziyyətin acınacaqlı olduğunu görən A.P.Yermolov bütün qüvvələri Cəlaloğlu qalasına çəkilməyi əmr etdi. Avqustun 1-də rus qoşunu tikililəri yandıraraq geri çəkildi. Arxadan rus qoşununu təqib edən irəvanlılar onlara xeyli itki verdi. Döyüşlərin birində İrəvan xanının Borçalılara yazdığı məktubunu aparan bir azərbaycanlı döyüşçü ələ keçirildi. Sevarsamidzenin əmri ilə o asılmaqla cəzalandırıldı. Nəhayət, avqustun 15-də rus qoşunu Cəlaloğlu qalasına gəlib çatdı (5,471-472; 151,620).

Beləliklə, İrəvan qoşunu iki həftə ərzində bütün Pəmbək və Şuragözü rus qoşunundan təmizləyir. Bu əməliyyatın nəticəsini osmanlı mənbəyi belə təsvir edir: «İrəvan sərdarı və qardaşı Həsən xan Abadan qalasını azad edib, oradan qaçıb Qarakilsəyə sığınan rusları qılıncdan keçirərək yeddi yüz tərəkməni İrəvan, Gümrü qəzasının dörd kəndini əcəm tərəfə köçürür, daha dörd kəndi isə Qars paşalığında Maqazberd bəyi Şərif ağaya təslim etmişdi (57,111-112). İrəvanlıların bu genişmiqyaslı yürüşü nəticəsində rus qoşunu 158 nəfər əsgər və zabıt itirmişdi (125,143).

Pəmbək və Şuragöl sultanlıqları rus qoşunlarından azad edildikdən sonra İrəvan qoşunu qonşu əyalətlərə də hücumlar təşkil etməyə başladı. Bozabdaldə yerləşən İrəvan gözətçi dəstəsi almanların məskən saldığı Yekaterinenfeld kəndinə hücum edərək, buranı qarət etmiş və 300 nəfəri əsir

götürmüşdü. Rus dəstəsi kəndə köməyə gələndə artıq irəvanlılar buranı tərk etmişdi (5,472).

Hüseynqulu xanın başçılığı ilə digər bir dəstə Göyçə gölünü dolanmaqla Şəmşəddil əyalətinə doğru hərəkət edərək, Zəyəm çayı sahilində yerləşən yüksəklikdə düşərgə salmışdı. İrəvan xanı Carda yerləşən gürcü şahzadəsi Aleksandirin və Şəki xanının qüvvələri ilə birləşərək buradan Kaxetiyyəyə hücum etmək niyyətində idi (113,379). Zəyəm çayı ətrafında dayanan Hüseynqulu xan vəziyyətdən istifadə edərək Şəmşəddil, Borçalı və Qazax əhalisinə məktub göndərərək onları rus qoşununa qarşı mübarizəyə çağırırdı (112,375). O, Qazax əhalisinə göndərdiyi məktubda yazırdı: «Ruslarla bizim aramızda sülh olanda xahiş edirsiniz ki, sizi və ailənizi rusların əlindən qurtaraq... Artıq bu vaxt yetişib». (151,618-619). Tezliklə, İrəvan xanının bu çağırışı əhali tərəfindən rəğbətlə qarşılandı.

Rus komandanlığı Hüseynqulu xanın xalq arasında nüfuzunun artmasından qorxaraq və onun hərəkətinin təhlükəli olduğunu başa düşərək əks-tədbirlər görməli oldu. 1826-cı il sentyabrın 12-də A.P.Yermolov 2 bataliyon, 12 top və 400 kazak dəstəsi ilə Qazax və Şəmşəddilə doğru hərəkət etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1826-cı il sentyabrın 13-də Abbas Mirzənin başçılığı ilə şah qoşunu və Paskeviçin başçılığı ilə rus qoşunu Gəncə ətrafında üz-üzə gəlmişdi. Bu döyüşdə şahzadə məğlub olaraq cənuba doğru çəkilməmişdi (114,380; 41,83). Bu xəbəri və eyni zamanda A.P.Yermolovun güclü qoşunla Həsənsu çayına yaxınlaşdığını eşidən Hüseynqulu xan rus qoşunu ilə toqquşmadan ehtiyat edərək əvvəl Göyçə ətrafına, sonra isə İrəvan qalasına çəkildi. Onun ardınca xanlığın şimal hissəsindəki kəndlərin əhalisi rus qoşununun qorxusundan dağlara çəkildi (112,375-376, 113,379; 416,85-86; 151,688). Hacı Murad İbrahimbəyli əsərində guya rus qoşunu ilə irəvanlılar arasında döyüş olduğunu və bu döyüşdə İrəvan qoşununun məğlubiyyətə uğradığını qeyd edir (161,194). Əslində Hüseynqulu xan rus qoşunu ilə qarşılaşmaqdan ehtiyat edərək döyüşsüz geri çəkilməmişdi. Lakin A.P.Yermolov İrəvan xanının geri çəkilməsindən və əhalinin qorxmasından istifadə edə bilmədi. O, 1826-cı il sentyabrın 17-də çara yazdığı məlumatda bunun səbəbini belə izah edirdi: «Mən ərzaq və atların çatışmamasından, qışın yaxınlaşmasından, xüsusilə, düşmənin güclü qarnizona malik İrəvan və Sərdarabad kimi möhkəm qalalara sığınmasından ehtiyat edərək bu hadisədən istifadə etmədim...» (416,86-87).

Lakin İrəvan qoşununun rusların nəzarəti altında olan kəndlərə hücumları davam edirdi. Hüseynqulu xanın qardaşı Həsən xanın başçılığı ilə üç minlik digər qoşun sentyabrın 2-də İrəvan sərhəddi tərəfdən Lori düzündə yerləşən kəndlərə hücum edərək çoxlu mal-qara ələ keçirmişdi. Bu

xəbəri eşidən Sevarsamidze onları təqib etmək üçün dəstə göndərdi. Kiçik toqquşmadan sonra irəvanlılar geri çəkildi. Nəticədə, ələ keçirilmiş mal-qaranın bir hissəsi geri qaytarıldı. Bu toqquşmada ruslardan 2 əsgər, 4 kazak öldürülmüş və İrəvan qoşunu 1000 ədəd iribuynuzlu mal-qara qənimət götürə bilmişdi (5,473-474; 112,375).

İrəvan qoşunun qəfl hücumlarla Cəlaloğlu qalasına sığınan rus dəstələrini tez-tez narahat etməsi A.P.Yermolovu qəti tədbir görməsinə səbəb oldu. O, ilk növbədə sərhəd qoşunlarının başçısı knyaz Sevarsamidzeni vəzifədən götürərək, onun əvəzinə bu vəzifəyə general-mayor Denis Davudovu təyin etdi. Baş komandan ona Həsən xanın qoşununa qarşı genişmiqyaslı hücumla keçməsi haqqında göstəriş verdi. General-mayor D.Davudov 1826-cı il sentyabrın 15-də 1000 nəfər gürcü süvarisinin müşayətilə Cəlaloğluna gəldi. O, qalada 3 topa malik 4 piyada rotası, 400 süvari qoyaraq, 12 topa malik 3 batalyon və 900 süvari dəstəsi ilə Həsən xana qarşı hücumla keçdi (5,474). Yolda ikən bu qoşuna erməni könüllüləri də qoşulmağa başladı. Sentyabrın 19-da rus qoşunu Mirək kəndinə doğru hərəkət edir. Həsən xan öz süvari dəstəsilə döyüşdən yayınaraq geri çəkildi. Yolları üzərində olan əkin sahələrini və otlaqları yandıraraq geri çəkilən İrəvan qoşunu Mirək yaxınlığında dayandı. Sentyabrın 21-də burada tərəflər arasında döyüş baş verdi. Rus qoşununun ciddi cəhdinə baxmayaraq, İrəvan qoşunu inadla döyüşərək çox müvəffəqiyyətlə müdafiə olunurdu. Döyüş qarənliq düşənə qədər davam etdi. Axşam düşməsindən istifadə edən İrəvan qoşunu geri çəkilir.

Sentyabrın 22-də general-mayor D.Davudov qoşunla İrəvan xanlığının ərazisinə daxil olaraq heç bir müqavimətə rast gəlmədən Eçmiədzin kilsəsindən bir qədər aralıda yerləşən Sudakənd kəndinə gəlib çatdı. Rus qoşununun hücumundan vahiməyə düşən sərhəd kəndlərinin əhalisi evlərini tərk edərək xanlığın içərilərinə və əlçatmaz dağlara çəkilməmişdi. Lakin general-mayor D.Davıdov yürüşü davam etdirə bilmədi. Tezliklə, o, baş komandan A.P.Yermolovdan geri qayıtmaq əmri aldı. Rus qoşunu sentyabrın 23-də Gümrüyə, 29-da isə oradan Cəlaloğlu qalasına qayıtdı. Rus qoşunlarının bu yürüşü sərhəddə yerləşən kəndlərə baha başa gəlmişdi. Geri qayıdan rus qoşunu 8 kəndi qarət edərək tamamilə dağıtmışdı (114,381; 416,87; 151,687).

Qısa vaxt ərzində Pəmbək və Şuragölün İrəvan qoşunu tərəfindən azad edilməsi, rusların işğalı altında olan ərazilərə müdaxiləsi Rusiya hakim dairələrini ciddi təşvişə salmışdı. Digər tərəfdən, knyaz Menşikovun başçılığı ilə şah sarayına göndərilmiş nümayəndə heyətinin İrəvanda Hüseynqulu xan tərəfindən tutulub saxlanması Rusiya hakim dairələrini

qəzəbləndirmişdi. Bu nümayəndə heyəti Rusiya ilə Qacar İran dövləti arasında mübahisəli sərhəd məsələlərini həll etmək üçün 1826-cı ilin apre-
lində Tehrana göndərilmişdi. Geri qayıdarkən knyaz Menşikov İrəvandan keçməli olmuşdu. Hüseynqulu xan knyazı və onun adamlarını altı həftəyə qədər İrəvanda tutub saxlamışdı. Səfirin İrəvanda tutulub saxlanması haqqında müxtəlif səbəblər göstərilirdi. Lakin bu səbəblər arasında ən inandırıcısı, Hüseynqulu xanın İrəvan qoşunları tərəfindən tutulmuş ərazilərin səfir tərəfindən tanınmasına nail olmaq istəyi idi (304,26-27). Səfəratliyin İrəvanda saxlanması Rusiya hökumətinin ciddi narazılığına səbəb olmuşdu. Səfirin azad edilməsi üçün ingilis nümayəndələri, şahzadə Abbas Mirzə və Allahyar xan da Hüseynqulu xana müraciət etmişdi. Məhz onların işə müdaxiləsi nəticəsində Rusiya nümayəndə heyəti azad edilmişdi (304,26-28).

Hüseynqulu xanın rus qoşununa qarşı mübarizədə müvəffəqiyyətli addımlarını görən çar I Nikolay İrəvan xanlığını işğal etmək üçün 1826-cı il avqustun 1-də A.P.Yermolova xüsusi fərman göndərdi. O yazırdı ki, «tezliklə sizdən sərdar yoxdur və İrəvan əyalətinin (xanlığı-E.T.) rus qoşunu tərəfindən tutulması xəbərini gözləyirəm» (110,356; 151,642-643). Lakin baş komandan çarın bu fərmanını icra edə bilmədi. Bunun bir neçə səbəbi var idi. **Əvvəla**, hərbi kompaniya başlanandan yerli əhalinin köməyi ilə şah qoşunları rusları Şimali Azərbaycan xanlıqlarından müvəqqəti sıxışdırıb çıxara bilmişdi. Baş komandan bu xanlıqları geri qaytarmadan İrəvana hücum etmək niyyətində deyildi. O, şah qoşununu qəti zərbə vurmaqla məhv etmək istəyirdi. Mənbənin verdiyi məlumata görə, «Yermolov Abbas Mirzənin əsas qüvvələri ilə qəti döyüşə girməyərək, vəziyyətə uyğun hərəkət etmək niyyətində idi. O, şahzadənin diqqətini Şuşadan yayındıraraq onu ölkənin içərilərinə çəkməyə cəhd edirdi və əlavə kömək gəldikdən sonra düşmənin qəti zərbə vurmaq istəyirdi» (173,25). Digər tərəfdən, A.P.Yermolov Hüseynqulu xanı özünə ciddi rəqib sayırdı. O yaxşı bilirdi ki, bacarıqlı sərkərdə olan İrəvan xanı İrəvan və Sərdarabad kimi güclü, möhkəmləndirilmiş qalalara malikdir. Onda olan məlumata görə, xan və onun adamları hər iki qalanı güclü qarnizonla, ərzaqla təmin edərək uzunmüddətli mühasirəyə hazırlamışdı. Vəziyyəti real qiymətləndirən baş komandan başa düşürdü ki, İrəvan xanlığını işğal etmək üçün sursat və ərzaqla təmin olunmuş güclü qoşun lazımdır. Buna görə də, A.P.Yermolov İrəvan xanlığına hücumu 1827-ci ilin yazına kimi təxirə salmağı qərara almışdı (113,379).

Müharibənin ilk aylarında ağır məğlubiyyətə uğrayan rus qoşunu çox keçmədi ki, bölgədə hərbi üstünlüyü ələ ala bildi. 1827-ci ilin əvvəllərində

Şimali Azərbaycan xanlıqları yenidən rus qoşununun əlinə keçdi. Lakin baş komandan A.P.Yermolov bu qələbələri davam etdirə bilmədi. Çarın fərmanı ilə o, vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Hadisələrin canlı şahidi olan hərbiçinin yazdığına görə, «Yermolov yüksək rütbəli əyanlarla münasibətdə güzəştə getmirdi və kobud idi. Öz inamını onlara sərt yazır və deyirdi, tez-tez çar sarayı baxışları ilə fikir ayrılığı olurdu (173,8). Çarın göstərişlərini ləng yerinə yetirməsi, hərbi əməliyyatlar üçün mərkəzdə tərtib olunmuş layihələri qəbul etməməsi, general-adyutant Paskeviç və baş qərargah rəisi general-adyutant Dibiç kimi sərkərdələrlə yola getməməsi onun baş komandan fəaliyyətinə son qoydu (304,274-281).

Üçüncü İrəvan döyüşü

1827-ci il martın 29-da general-adyutant Paskeviç Qafqazda yerləşən rus qoşunlarının baş komandanı təyin olundu (304,283; 64,5). Onun baş komandan təyin olunması müharibənin gedişində bir qədər dəyişikliyə səbəb oldu. O, ilk zərbəni İrəvan xanlığına endirməyi qərara aldı. Yeni baş komandan İrəvan xanlığının strateji əhəmiyyətini çox gözəl dərk edirdi. Bu xanlığı işğal etməklə hərbi əməliyyatların gedişində dönüş yaratmaq və sələfinin bu müharibədə tutduğu taktikanın səhv olduğunu sübut etmək istəyirdi.

1827-ci ilin aprelin əvvəllərində Paskeviçin əmri ilə rus qoşunlarının ön dəstəsi general Benkendorfun komandanlığı altında erməni arxiyepiskopu Nersesin müşayəti ilə Borçalıdan İrəvana doğru hərəkətə başladı (218,547; 304,287; 64,10). Beləliklə, rus qoşunları İrəvan xanlığına üçüncü dəfə genişmiqyaslı hücumə keçdi. Aprelin 13-də heç bir müqavimətə rast gəlməyən rus qoşunu Eçmiədzin kilsəsinə gəlib çatdı. Onlar burada ermənilər tərəfindən təntənə ilə qarşılandı və şəərəflərinə ziyafət verildi (129,113; 416,233; 304,287).

Lakin Eçmiədzinə gəlib çatan general Benkendorfun qoşunu tezliklə ağır vəziyyətə düşdü. Yürüşə başlayanda cüzi ərzaq ehtiyatına malik olan rus qoşunu bu tələbatı təmin etmək üçün ermənilərə böyük ümid bəsləyirdi. Ermənilər rus komandanlığını həm maddi, həm də hərbi cəhətdən kömək edəcəklərinə söz verməklə bu dəfə də rus komandanlığını inandıra bilmişdi. Baş qərargah rəisi Dibiç çara yazırdı ki, «Erməni arxiyepiskopu Nerses Sizin ali məktubunuzu dərin minnətdarlıqla qəbul etmişdi. Məktub kilsədə erməni dilində oxunub və çap olunacaqdır. O, erməni xalqının sədaqət və səyinə söz verirdi. Rus qoşunlarının İrəvan xanlığına yürüşü zamanı yerli ermənilərdən lazımı qədər ehtiyat tapılmasına ümid edir və mən buna inanıram» (304,287). Lakin bu ermənilərin növbəti yalanı idi. Onların məqsədi bu yalanı uydurmaqla rus qoşunlarının İrəvan xanlığına hücumunu

tezlaşdirmək idi. Rus komandanlığının ermənilər tərəfindən aldadılaraq ərzaq çatışmazlığından ağır vəziyyətə düşdüyünü və onlara olan ümidin boşa çıxdığını general adyutant Paskeviç də etiraf etmişdi. Onun 1828-ci il noyabrın 16-da yazdığı məxfi məktubda Benkendorfun dəstəsinin vəziyyətini belə təsvir edirdi: «Onu (Benkendorfu-E.T.) müşayət edən arxiyepiskop Nerses yürüşü sürətləndirmək üçün inandırmışdı ki, onun dəstəsi Eçmiədzin kilsəsində iki aylıq ərzaq ehtiyatı tapacaqdır. Lakin nə orada, nə də bütün xanlıqda heç bir taxıl ehtiyatı tapılmadı. Nerses tərəfindən aldadılmış bütün qoşun o dərəcədə aclıq keçirirdi ki, əsgərlər bitki kökləri ilə qidalanmağa başlamışdı...» (221,259). Daha sonra baş komandan erməni əhalisini qorxaq və yalançı adlandıraraq, onlara olan ümidin boşa çıxmasından bəhs edərək qeyd edirdi ki, «ancaq dağlıq mahalların bir neçə kəndində ermənilər şah qoşunu əleyhinə silahlı müqavimət göstərməyə cəsarət etmişdilər. İrəvan xanlığında bir neçə erməni bizim qoşuna qoşulmuşdu. Ümumiyyətlə, bütün əhali sərdar tərəfindən dağlara köçürülmüşdü. Belə ki, mən onlardan (erməni əhalisindən-E.T.) heç bir yardım görmədim» (221,259). Erməni əhalisinin yardımına bəslənən ümidin boşa çıxması Paskeviçin başçılığı ilə əsas qüvvələrin aprelin 24-ə planlaşdırdığı İrəvan xanlığına yürüşün təxirə salınmasına səbəb oldu (304,287).

Bacarıqlı, uzaqgörən sərkərdə olan Hüseynqulu xan rus qoşunlarının tezliklə İrəvan xanlığına hücum edəcəyini bildiyindən əvvəldən müdafiə hazırlığı görmüşdü. İrəvan qalası daha da möhkəmləndirilmişdi. Bu məqsədlə ingilis mühəndislərinin məsləhətlərindən də istifadə edilmişdi (11,173). Xanın əmri ilə bütün taxıl ehtiyatı kəndlərdən qalaya daşınmışdı. Qala qarnizonu daha da gücləndirilmişdi. Dövrün məlumatına görə, təkcə İrəvan qalasında olan qarnizonun sayı 5000-ə çatırdı. Qalada 26 top yerləşdirilmişdi (185,28). Yerli əhalinin bir hissəsi Arazın cənubuna köçürülmüş, bir hissəsi əlçatmaz dağlara çəkilməmiş, digər hissəsi isə qalalara sığınmışdı. Xüsusilə, Qırxbulaq və Göyçə mahallarının əhalisi kütləvi surətdə Arazın cənubuna köçmüşdülər (11,176). Məlumatla görə, təkcə İrəvan qalasına 18 min sakin köçürülmüşdü (416,322). Məhz bu səbəbdən rus qoşununun kəndlərdən ərzaq toplamaq cəhdi heç bir nəticə vermədi. Digər tərəfdən ayrı-ayrı çevik dəstələrə bölünmüş İrəvan qoşunu Benkendorfun dəstəsinə qəfl hücumlar edərək onlara itkilər verirdi (304,300-301).

Erməni əhalisinin xəyanətini dərk edən Hüseynqulu xan Eçmiədzin kilsəsinə qarşı müəyyən tədbirlər görmüşdü. Rus qoşunu gələndə qədər kilsədə 400 nəfərdən ibarət qarnizon yerləşdirilmişdi. Lakin bu qüvvələr sonradan geri çəkilməmişdi. Digər tərəfdən kilsədə bir neçə nəfər arximandr və rahib saxlanılmış, qalanları qalaya göndərilmişdi. Erməni din xadimlərindən

çox az hissəsi qaça bilmişdi. Kilsədə olan bütün ərzaq ehtiyatı qalaya daşınmış, ətrafda yerləşən erməni kəndləri isə tamamilə qarət olunmuşdu (11,216-217; 416,233).

Bundan əlavə, Hüseyinqulu xan kömək üçün şah sarayına da müraciət etmişdi. Əvvəlcə şah hökuməti İrəvan qalasını müdafiə etmək üçün hərbi qüvvə göndərməyi qərara almışdı. Lakin Qacar komandanlığının rus qoşunlarının hücum istiqaməti haqqında məlumatı olmadığından, bütün qüvvələrin bir istiqamətdə cəmləşməsinin əleyhinə olaraq kömək göndərməmişdi (5,616). Beləliklə, irəvanlılar xanlığı öz qüvvələri hesabına qorumağa qərara aldı.

Eçmişdin kilsəsində düşərgə salan rus qoşunu aclıqdan əziyyət çəkirdi. Bunun qarşısını almaq üçün general Benkendorf Sərdarabad qalasına hücum etməyi qərara aldı. General İrəvan xanlığının qərb hissəsində yerləşən bu qalaya hücum etməklə iki məqsəd güdürdü. Birinci, bu qalanı tutmaqla burada və onun ətraf kəndlərindən qoşun üçün ərzaq toplamaq, ikinci, bu hücum baş tutmadıqda, bu tələbatı Qars paşalığından əldə etmək ümidində idi (304,302).

Sərdarabad qalası xanlıqda İrəvan qalasından sonra ikinci ən böyük qala idi. General Benkendorf Sərdarabad qalasını qəflətən ələ keçirməyi qərara aldı. O, 1827-ci il aprelin 16-da səhər 5 alay və 4 topla Sərdarabad qalasına doğru hərəkət etdi. General Benkendorf rus qoşununun hərəkətini izləyən irəvanlıların diqqətini əsas qüvvələrdən yayındırmaq üçün Şirvan alayının üç bölüyünü İrəvan yoluna göndərdi. Lakin qala müdafiəçiləri rus qoşununun bu niyyətindən vaxtında xəbər tuta bilmişdi. Sərdarabad qalasından 10 verst aralı Həsən xan 1000 süvari dəstəsi ilə rusların ön dəstəsinə hücum etdi. Döyüş nəticəsində xanın dəstəsi məğlub olaraq qalaya doğru geri çəkildi. Bu döyüşdə irəvanlılardan 100 nəfər ölən və yaralanan olmuş, İsmayıl xan və kürd Hüseyin ağanın qardaşı oğlu əsir düşmüşdü (416,243).

Onları təqib edən rus qoşunu həmin günü axşam qalaya yaxınlaşdı. Lakin qala müdafiəçiləri toplardan atəş açmaqla onlara aman vermir. Planının baş tutmadığını görən Benkendorf qala rəisinin yanına könüllü təslim olmaq üçün elçi göndərdi. Qala rəisi Benkendorfun bu tələbini rədd edərək bildirir ki, «qalanı təslim etməkdənsə, onun dağıntıları altında dəfn olunmasına razı olardı» (304,304-305). İrəvanlılardan rədd cavabı alan Benkendorf aprelin 16-dan 17-ə keçən gecə qalanı güclü top atəşinə tutmağa əmr etdi. Qala toplardan güclü atəşə tutuldu. Lakin qala müdafiəçiləri ruslara əks zərbə endirməklə lazımı cavab verirdi. Digər tərəfdən ətraf kəndlərdən ərzaq toplamaq cəhdi də boşa çıxdı. Hətta rus qoşunu su və odun

belə tapmadı. Müdafiəçilərin əzimkarlığını gören rus komandanlığı səhəri günü aprelin 17-də Eçmiədzinə qayıtmağa məcbur oldu (416,244; 304,305).

Ümid ancaq Qars paşalığına göndərilmiş rus dəstəsinə qalırdı. Belə ki, general Benkendorf Sərdərabada yürüş qabağı knyaz Sevarsamidzenin başçılığı altında bir batalyon Şirvan alayını, 3 topa malik 2 tiflis bölüyünü və 1 kazak alayını ərzaq almaq üçün Osmanlı sərhəddinə göndərmişdi. Arpaçay çayı sahilində dayanan Sevarsamidze Qars paşasından ərzaq və mal-qara almaq üçün icazə istəmişdi. Lakin paşa Ərzurum sərəsgəri ilə məsləhətləşdikdən sonra knyaza cavab verir ki, o, sultanla əlaqə saxlamadan onlara icazə verməyə və hər hansı döyüşən tərəfə kömək etməyə hüququ yoxdur (416,244-245). Əslində rusların bu planını Hüseynqulu xan pozmuşdu. Belə ki, knyaz Sevarsamidzenin Arpaçay çayı istiqamətində yürüşünün məqsədindən xəbərdar olan İrəvan xanı Qars və Bəyazid paşalarına nümayəndə göndərərək onlara bildirmişdi ki, əgər rus qoşununu ərzaqla təmin etsələr İrəvan xanlığını təhlükədə qoyacaqlar (177,68). Hüseynqulu xanın vaxtında gördüyü bu tədbir öz bəhrəsini verdi. Beləliklə, Osmanlı paşalıqlarından ərzaq almaq ümidini itirən Sevarsamidze dəstəsi ilə əliboş geri qayıtdı.

Acınacaqlı vəziyyətdə qalan Benkendorfun dəstəsi rus komandanlığının səyi nəticəsində tezliklə, ərzaq köməyi ala bildi. Aprelin 23-də Tiflisdən göndərilmiş ərzaqla dolu araba karvanı düşərgəyə gəlib çatdı. Lakin bu ərzaq rus qoşununu yalnız on gün təmin edə bilirdi (416,307).

Beləliklə, müvəqqəti aclıq problemini həll edən general Benkendorfun dəstəsi İrəvan qalasına hücum etməyi qərara aldı. Qalanı mühasirə etmək niyyətində olan rus qoşunu müxtəlif dəstələrə bölünüb, aprelin 24-də Zəngi çayını keçərək cənub şərq istiqamətində yürüşə başladı. Bu xəbəri eşidən irəvanlılar rus qoşununun hücumunun qarşısını yolda ikən kəsməyi qərara aldı. Aprelin 24-də qaladan çıxan 500 nəfərlik süvari dəstə rus qoşununa doğru hərəkətə başlayır. Tərəflər İrəvana yaxın kəndlərdə üz-üzə gəldi. İrəvan süvarilərinin inadla döyüşməsinə baxmayaraq, daha yaxşı silahlənmiş iki gürcü qrenader alayı onları geri çəkilməyə məcbur etdi. Qalaya yaxınlaşan bu alay onun cənub şərqində yerləşən «Müxənnət təpə» adlanan kurqanı ələ keçirdi. Lakin qala müdafiəçiləri onları güclü top atəşinə tutmaqda davam edirdi.

Hüseynqulu xan rus qoşunlarının irəlilədiyini görərək qalanın cənub və şərq qapıları tərəfində yerləşən bağları əldə saxlamaq üçün piyada və süvarilərdən ibarət iki sərbaz bataliyonunu oraya göndərdi. Əhalinin mülkləri burada yerləşdiyindən bu bağları əldə saxlamaq İrəvan qoşunu üçün çox vacib idi. Lakin rus qoşunu irəvanlıları buradan sıxışdırıb çıxarmaq

üçün hücumla keçdi. Döyüş nəticəsində bağlar İrəvan qoşunundan təmizləndi. Məğlub olmuş piyada qoşun yenidən İrəvan qalasına sığınır, süvarilər isə Naxçıvan yolu ilə geri çəkildi. General Benkendorf iki karabiner alayını «Müxənnət təpə»sində, gürcü alayını isə bağlarda yerləşdirərək, özü digər dəstələrlə qalanın cənub hissəsində düşərgə saldı (416,256; 304,308).

1827-ci il aprelin 25-də podpolkovnik Aristovun başçılığı ilə «Şirvan batalyonu» qalanın qərb tərəfində yerləşən «İrakli təpəsini» ələ keçirərək burada artilleriya quraşdırdı. Yerləşdirilmiş toplardan qala güclü atəşə tutulmağa başladı. Bombardıman nəticəsində qala divarına və xanın sarayına zədə dəydi. Lakin top gülləsindən zədələnmiş qala divarı vaxtında müdafiəçilər tərəfindən hörüldü (416,256-257; 304,309). Eyni zamanda qala müdafiəçiləri rus qoşununa dinclik vermirdi. Onlar da qaladan rus dəstələrini güclü atəşə tuturdu. Günortaya yaxın atəş səngidi, «Şirvan batalyonu» düşərgəyə qayıdır, mayor Xamutskinin başçılığı altında iki karabiner alayı 4 topla «İrakli təpəsi»ndə saxlanıldı (304,309).

İrəvanlılar müdafiə olunmaqla bərabər, imkan düşən kimi hücumla keçirdi. Aprelin 25-də saat 4-də qala rəisi Cübhanqulu xanın başçılığı ilə piyada və süvarilərdən təşkil olunmuş qoşun şəhər bağlarında yerləşən gürcü alayına hücum etdi. Qəflətən yaxalanmış alay geri çəkilməli oldu. Lakin tezliklə, onlara əlavə kömək gəldi və döyüş yenidən qızıxdı. Nəticədə, qala müdafiəçiləri güclü itki verərək geri çəkildi (416,257; 304,309).

İrəvanın şərq tərəfdən şəhər ətrafı hissəsi açıq qalırdı. Burada bazar, məscid və Zəngi çayına doğru uzanan mülklər yerləşirdi. Aprelin 27-də şəhərin bu hissəsi də rus qoşunu tərəfindən ələ keçirildi. Beləliklə, həmin gün qalanın mühasirəsi başa çatdırıldı (416,258; 304,310).

İrəvan qalası hər tərəfdən mühasirəyə alınmasına baxmayaraq, irəvanlılar güclü müdafiə olunurdu. Onların inadkarlığını görən general Benkendorf Hüseyinqulu xanla və qala rəisi Cübhanqulu xanla danışıqlara girməyə məcbur oldu. V. Umudlu əsərində danışıqların Həsən xanla getdiyini qeyd edir (53,166). Lakin bu vaxt Həsən xan qalada deyildi və qalanın rəisi Hüseyinqulu xanın qardaşı oğlu və kürəkəni Cübhanqulu xan idi (17,2; 304,309). Əvvəlcə general Benkendorf xanı pulla ələ almaq niyyətində idi. Lakin bunun mənasız olduğunu başa düşən general ona şirnikləndirici təklif etdi. O, rus komandanlığı adından söz verirdi ki, əgər Hüseyinqulu xan qalanı könüllü təslim etsə, Rusiya hökuməti onu vəzifəsində saxlayacaq və əvvəlki gəliri özündə qalacaqdır. Lakin İrəvan xanı rus qoşununu ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün generalın danışıqlar aparmaqla vaxt qazanmaq niyyətində olduğunu başa düşürdü. Xan qalanı mühasirəyə alan rus qoşununun aclıqdan əziyyət çəkdiyindən xəbərdar idi.

Onda olan məlumatlara görə, qoşun ərzaqsız idi və bitki kökləri ilə dolanırdı. Belə bir vəziyyətdə, Hüseynqulu xan rusların heç bir təklifini qəbul etmədi. Hətta qala rəisi ilə danışıqlar da nəticəsiz qaldı (304,311).

Mühasirə uzansa da, qala müdafiəçiləri rus gözetçi məntəqəsinə tez-tez hücumlar təşkil etməkdə davam edirdi. Aprelin 29-dan 30-a keçən gecə İrəvan süvari dəstəsi Zəngi çayından keçən körpünü qoruyan rus gözetçi dəstəsinə qəflətən hücum etdi. Lakin rus toplarının köməyi ilə hücum müvəffəqiyyətsizliyə uğradı və irəvanlılar yenidən qalaya qayıtdı (304,311).

Tezliklə, Sərdarabad qalasından Həsən xanın başçılığı ilə süvari dəstəsinin İrəvan qalasına yaxınlaşması xəbəri gəldi. Qala müdafiəçilərinə kənardan hər cür köməyin rus qoşunu üçün pis nəticə verəcəyini başa düşən general Benkendorf Həsən xanı ciddi cəzalandırmağı qərara aldı. Mayın 4-də baron Frideriksin başçılığı ilə 2 gürcü qrenader alayı, 1 topa malik qara dəniz alayına məxsus 200 dəstə Həsən xanın süvarilərinin qarşısını almaq üçün Gərnı çayı tərəfə göndərildi. Lakin Naxçıvana gedən yolda rus dəstəsi qəflətən irəvanlıların hücumuna məruz qaldı. Qəflətən yaxalanmasına baxmayaraq, ruslar qalib gəldi. Məğlub olan Həsən xan isə dəstəsi ilə Sərdərabada geri çəkildi (304,313).

Məğlubiyyətə baxmayaraq, dörd gündən sonra Həsən xan mayın 7-də 4 minlik qoşunla yenidən yürüşə başlayaraq, Zəngi çayının Araza tökülən yerdə düşərgə saldı. Bu xəbəri eşidən general Benkendorf qəfl hücumla Həsən xanın dəstəsinə darmadağın etməyə qərara aldı. İlk növbədə poruçik Koçebu İrəvan qoşunu haqqında məlumat toplamaq üçün kəşfiyyətə göndərildi. Özü isə mayın 8-də axşam 1200 nəfərlik kazak süvarisi, 1 topa malik iki bölüklə gizli olaraq irəvanlıların düşərgəsinə doğru hərəkətə başladı. Rus qoşunu səhər tezdən Zəngi çayının mənsəbinə gəlib çatdı və qəflətən İrəvan qoşununa hücum etdi. Qəflətən yaxalanmış Həsən xan dəstəsilə Abaran çayının əks tərəfinə keçməyə çalışdı. Lakin rus dəstələri onları qabaqlayaraq irəvanlılara böyük itki verdi. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu başa düşən Həsən xan Sərdarabad istiqamətində geri çəkilməyə məcbur oldu. Rus qoşunu onları qalanın 25 verstliyinə qədər təqib edir (416,261). Döyüş İrəvan qoşunu üçün acınacaqlı qurtardı. Bu döyüşdə Həsən xanın dəstəsindən 600 nəfər öldürülmüşdü. Ölənlərin arasında Qaradağ və Xoydan olan nüfuzlu əyanlar da vardı. Kürd tayfa başçısı Hüseyn ağa və qarapapaqların rəisi Mürsəl xan itkin düşmüşdü. İrəvan süvarilərindən 53 nəfər əsir götürülmüşdü. Onların arasında Hüseynqulu xanın qaynatası da vardı (304,314-315). Lakin Şerbatov əsərində İrəvan qoşunundan 300 nəfərin öldüyünü və yaralandığını, 54 nəfərin əsir

düşdüyünü qeyd etmişdi (360,261). Rus qoşunundan isə 2 nəfər ölmüş, 2-si isə yaralanmışdı (304,314-315).

Zəngi çayı ətrafında məğlubiyyətə düşərək olan Həsən xan Araz çayının cənubunda yerləşən Bəybulaq kəndində düşərgə saldı. O, yerli tayfalardan süvari dəstələr toplayaraq qoşununun sayını 5000-ə çatdırdı (416,262). Məğlubiyyətdən nəticə çıxaran Həsən xan ehtiyatlı hərəkət edirdi. Onun əmrinə əsasən, ayrumlar İbrahim ağanın başçılığı ilə İrəvandan Hamamlıya və Bəykəndinə gedən yolu nəzarətə götürmüşdü. Ayrum dəstələri rus qoşununu ərzaqdan məhrum etmək üçün taxıl zəmilərini məhv edir və rus qoşununa kömək edən erməni kəndlərini qarət edirdi. Eyni zamanda Həsən xan hər bir rus əsgərinin başına 100 rubl (10 түмән-E.Q.), xəyanətkar erməni başı üçün 50 rubl gümüş pul (5 түмән-E.Q.) vəd etmişdi. Bundan əlavə, xan qala ilə əlaqə saxlamaq, onları rus qoşununun vəziyyəti ilə məlumatlandırmaq üçün gizli olaraq adamlarını oraya göndərirdi. V. Pottonun yazdığına görə, 2-3 gün ərzində rus əsgərləri qalaya girmək istəyən yeddi xəfiyyə yaxalamışdı (304,315).

General Benkendorf Həsən xanın cəsarətli fəaliyyətini rus qoşunu üçün qorxulu hesab edirdi. Onun əmrinə əsasən, bütün süvari dəstəsi irəvanlıların düşərgəsinə hücum edərək, Həsən xanın qoşununu geri çəkilməyə məcbur etdi (304,318).

Həsən xanın məğlubiyyəti ilə kənardan hər cür köməkdən məhrum olan qala müdafiəçilərinin vəziyyəti də ürəkaçan deyildi və əhali ruhdan düşməyə başlamışdı. Digər tərəfdən ermənilər xəyanətkar əməllərindən əl çəkmirdi. Onlar imkan düşdükcə rus qoşununa köməklik göstərirdi. Hətta qalanın çətin vəziyyətdə olmasından istifadə edən 150 nəfər erməni qaçaraq rus qoşununa qoşulmuşdu (5,617). Lakin Hüseynqulu xanın cəsarətli hərəkətləri qala müdafiəçilərini ruhdan düşməyə qoymurdu. Xan tez-tez qala müdafiəçilərini hücumla həvəsləndirməklə, bu çaşqınlığın qarşısını almağa və onları ruhlandırmağa çalışırdı. Onun göstərişi ilə bir dəstə İrəvan qoşunu iyunun 6-da qaladan çıxaraq «İrakli təpəsi»ndə mövqe tutmuş rus dəstəsinə hücum etmişdi. Lakin bu cəhd uğursuzluğa düşərək oldu (304,319).

Rus qoşununun vəziyyəti daha acınacaqlı idi. Mühəsirənin uzanması, irəvanlıların güclü müqaviməti, ərzaq çatışmazlığı və havanın isti keçməsi general Benkendorfun dəstəsini əldən salmışdı. Ayır-ayrı çevik dəstələrə bölünmüş irəvanlıların qəfl hücumları nəticəsində rus qoşunu çoxlu itkilər verirdi. Bu cür vəziyyət general adyutant Paskeviçin başçılığı ilə əsas qüvvələrin İrəvana gəlişinə qədər davam etmişdi.

Rus qoşunlarının ön dəstəsinin acınacaqlı vəziyyətə düşdüyü belə vəziyyətdə baş komandan Paskeviçin başçılığı ilə əsas qüvvələrin cənub

istiqlamətində yürüşü başladı. 1827-ci il mayın 12-də 500 nəfər gürcü və erməni əyanlarının müşayətilə general-adyutant Paskeviç güclü qoşunla İrəvana doğru hərəkət edərək, iyunun 8-də Eçmiədzinə gəlib çatdı (5,618; 304,323-327). Rus qoşununun sayı 15.000-ə çatırdı (78,218). Bu qoşunun ardınca general-leytenant Krasovskinin başçılığı ilə 20-ci piyada alayı İrəvana gəldi (304,332-333). Rus qoşununun tərkibində çarın razılığı ilə Tiflisdə ermənilərdən təşkil olunmuş ilk alay da fəaliyyət göstərirdi. Mayın 17-də Tiflisdən hərəkət edən bu alaya yolda ikən çoxlu erməni qoşulmuşdu. Onların sayı 1000 nəfərə çatırdı (5,618; 304,324; 64,12).

İrəvana gələn baş komandan Paskeviç Benkendorfun dəstəsini ağır vəziyyətdə gördü. O, bütün artilleriyanı İrəvan qalası ətrafına göndərdi. Sonra qala rəisi ilə danışıqlara cəhd etdi. Lakin xan qala rəisilə danışıqların mənasız olduğunu bildirərək Paskeviçə yazırdı: «Əgər Paskeviç rəislə qalanı təslim etmək məqsədilə danışıq aparırsa bu mənasızdır, belə ki, buranın xanı olan mən qərara almışam ki, (qalanı-E.T.) təslim etməyim» (304,332).

İrəvan xanından mənfi cavab alan Paskeviç qalanın mühasirəsini gücləndirməyi qərara aldı. Onun əmri ilə hərbi mühəndis, general-mayor Truzson İrəvan qalasını güclü bombardıman etmək üçün onun şimal hissəsində, Zəngi çayının sahilində artilleriya üçün yer düzəltməyə başladı. Lakin qala ətrafını nəzərdən keçirən baş komandan, tezliklə onu ələ keçirməyin qeyri-mümkün olduğuna əmin olaraq bu işi dayandırdı (416,266; 78,218; 304,332). Digər tərəfdən qala müdafiəçilərinin müqaviməti, havaların isti keçməsi nəticəsində rus qoşununun itkisi gün-gündən çoxalır. Paskeviç çara yazdığı məktubda etiraf edirdi ki, «Mən təəccüblənirəm ki, gün-gündən qalanın mühasirəyə alınması çətinləşir, çünki beş gündür burdayam, 400 nəfər xəstə Eçmiədzinə göndərilib. Mən moldaviya kompaniyasının təcrübəsindən bilirəm ki, xəstəlikdən alayların sayı azalır, qorxuram qoşunun vəziyyəti o dərəcəyə çata ki, mühasirədə heç kim tapılmasın» (304,332).

İrəvan qalasını işğal edə bilməyəcəyinə əmin olan Paskeviç Naxçıvana yürüş etməyi qərara aldı. Baş komandan uzun müddət İrəvan ətrafında ləngiməklə, sələfləri Sisiyanov və Qudoviçin səhlərini təkirarlaşdırmaq istəmir. O, mühasirənin uzanmasını rus qoşunu üçün acınacaqlı nəticə verəcəyini başa düşürdü. Digər tərəfdən, Paskeviç qala müdafiəçilərinin Naxçıvandan və Arazın cənubundan kömək alacağından ehtiyat edirdi. Bu haqda çara yazırdı: «Beləliklə, mən Arazın cənubuna getmək və hər şeydən əvvəl Naxçıvanı işğal etməyə məcbur edən səbəb İrəvan qarnizonunu o tərəfdən hər hansı kömək almaq imkanından məhrum etmək idi...» (304,332). Baş komandan cənuba yürüşdən əvvəl mühasirəni

gücləndirmək üçün bir neçə göstəriş verdi. Mühasirə başçısı Benkendorf general-leytenant Krasovski ilə əvəz olundu. Onun başçılıq etdiyi 20-ci piyada diviziyası, sevastapol, krım piyada alayları, 39 və 40-cı yeger alayları, 6-cı batalyon 38 topla qalanın mühasirəsində saxlandı (304,332-333).

Qalan bütün qoşunlar İrəvandan 50 verst aralıda yerləşən Gərnı çayın ətrafında toplandı. Bir neçə gün hazırlıqdan sonra iyunun 19-da Naxçıvan xanlığı istiqamətində yürüş başlayır. 1827-ci il iyunun 26-da Naxçıvan döyüşsüz ələ keçirildi (78,219-220; 304,342; 29,97).

Naxçıvanda yerləşən rus qoşunu iyulun 1-də Abbasabad qalasını mühasirəyə aldı. Bu qala xanlığın ən güclü qalalarından biri idi. Qalaya şahın kürəkəni Məhəmmədəmin xan başçılıq edirdi. Onun köməkçiləri naxçıvanlı Əmin xan və təbrizli Rza xan idi. Qalada 3000-4000-ə qədər qarnizon vardı (416,279). Qala müdafiəçiləri rus toplarının bombardımanına baxmayaraq, möhkəm dayanmışdı. Onlar şahzadə Abbas Mirzədən kömək almaq ümidində idilər. Bu vaxt Abbas Mirzə danışıq aparmaq üçün Nəcəfəli Sultan Əşrəfi general-adyutant Paskeviçin yanına göndərmişdi. Abbas Mirzə Lənkəran xanlığını və İrəvan xanlığına məxsus Baş Abaranın Rusiyaya «güzəştə getmək» adı altında danışıqlar aparmaqla vaxt qazanmağa çalışırdı. Eyni zamanda Əşrəfinin əsas vəzifəsi casusluq olmuşdu. O, rus qoşununun sayı, vəziyyətilə maraqlanmış və müxtəlif məlumatlar toplamışdı. Lakin danışıqlar baş tutmadı (29,98).

Kiçik fasilədən istifadə edən Abbas Mirzə 16.000 güclü qoşunla Xoy istiqamətindən qalanın mühasirəsini yarmaq üçün hücumla başladı. Bu hücumda İrəvan xanı Hüseyinqulu xanın qardaşı Həsən xan da öz dəstəsilə şah qoşunu tərəfində iştirak etmişdi. Lakin şah qoşunu Cavanbulaq çayı ətrafında baş vermiş döyüşdə məğlubiyyətə uğradı. Döyüşdə şah qoşunundan 400 nəfər öldürüldü, 100 nəfər isə əsir alındı. Əsir alınanlar arasında şahın qohumu olan 3 nəfər xan və xeyli əsilzadə vardı (78,221-223; 416,284; 304,349-357; 29,99).

Cavanbulaq döyüşündə Abbas Mirzənin məğlubiyyəti qala müdafiəçilərini ruhdan salmışdı. Nəticədə, güclü müqavimətdən sonra iyulun 7-də 2700 nəfərdən ibarət qala qarnizonu təslim oldu. Qalanın rəisi Məhəmmədəmin xan qala açarlarını Paskeviçə təhvil verdi. Abbasabad qalasına daxil olan rus qoşunu 2 bayraq, 18 topla birlikdə xeyli qənimət ələ keçirdi. General-mayor, baron Saken qalanın komendantı və Naxçıvan vilayətinin rəisi təyin edildi. Bir müddət burada qaldıqdan sonra general-adyutant Paskeviç qoşuna dinclik vermək, ərzaq ehtiyatını gücləndirmək və Rusiyadan göndərilən qala dağıdan topları gözləmək üçün dağ kəndi Qarab-

abaya çəkilərək burada düşərgə saldı. O, yürüşü davam etdirərək Təbrizə hücum etmək niyyətində idi. Lakin İrəvanda baş verən hadisələr bu planı pozdu (200,561; 177,112; 78,220-225; 416,287; 304,359-360,424; 169,28; 29,99-100).

Naxçıvanda müvəffəqiyyət qazanmasına baxmayaraq, İrəvan qalasını mühasirəyə alan rus qoşununun vəziyyəti günü-gündən ağırlaşdı. Havaların həddən artıq isti keçməsi, irəvanlıların güclü müqaviməti rus qoşununda itkilərin sayını çoxaltmışdı. Digər tərəfdən, xəstəlik qoşunu bürümüşdü. General-leytenant Krasovski gündəliyində həmin günlərdə Eçmiədzin kilsəsində yaradılan hərbi xəstəxanada 700-dən çox xəstənin olduğunu qeyd etmişdi (137,6). Xəstəlik tək əsgərlər arasında deyil, həm də zabitlər arasında da yayılmışdı. Qala dağıdan topların olmaması da rus qoşununun vəziyyətini çətinləşdirirdi. Rusiyadan göndərilən bu cür toplar avqust ayında gəlib çatmalı idi.

Güclü müqavimət və alınmaz İrəvan qalası qarşısında aciz qalan general-leytenant Krasovski mühasirəni götürməyə qərara aldı. Bu iş gizli surətdə həyata keçirildi. İrəvan qalasını mühasirəyə alan dəstələr 1827-ci il iyunun 21-də gecə yarısı Eçmiədzinə geri çəkildi. Eçmiədzin kilsəsində cəmləşən rus qoşunu iyulun 1-ə qədər onun müdafiəsini gücləndirməklə məşğul olur. Bu qısa vaxt ərzində kilsə əlavə ərzaqla, odunla və mal-qaranın yemlənməsi üçün otlə təmin olundu. General-leytenant Krasovski polkovnik Lindenfeldin başçılığı ilə 1 alay, 5 top və 100 nəfərdən ibarət erməni atlı dəstəsini kilsədə qoyaraq, qalan qoşunla Eçmiədzindən 35 verst aralı, Abaran çayı sahilində yerləşən dağ kəndi Cəngi kəndinə çəkilərək, iyulun 1-də burada düşərgə saldı. Lakin rus qoşunu geri çəkilməyə irəvanlılar tərəfindən təqibə məruz qalmışdı. İki min İrəvan süvarisi Məhəmməd xanın başçılığı ilə rus qoşununa arxadan hücumlar edirdi. Təqibə və cüzi itkilərə baxmayaraq, general-leytenant öz dəstəsilə Cəngi kəndinə gəlib çatdı. Rus qoşununun düşərgəsindən 10 verst aralıda Alagöz dağının ətəyində isə İrəvan süvariləri dayanaraq onlara nəzarət edirdi (137,6; 78,225; 304,452-453).

Lakin rus qoşununun dincliyi uzun sürmədi. Belə ki, iki aylıq mühasirədən sonra rus qoşununun geri çəkilməsi irəvanlılar üçün gözlənilməz və tam zamanında olmuşdu. Mühasirənin uzanması, havaların isti keçməsi, ərzaq ehtiyatının tükənməsi və rus qoşununun qalanı bombardıman etməsi müdafiəçilər arasında ölüm hallarını çoxaltmışdı. Belə ağır vaxtda mühasirənin götürülməsi əsl toy-bayram idi. Xan bu münasibətlə şəhər nümayəndələrini və kənd başçılarını qəbul edərək şənlik keçirmişdi (304,454). Lakin bacarıqlı sərkərdə olan Hüseynqulu xan rus qoşununun

müvəqqəti geri çəkildiyinə əmin olaraq sayıqlığını itirmirdi. O, fasilədən istifadə edərək qalanın müdafiəsini möhkəmləndirməkdə davam edirdi.

İrəvan xanı kiçik qarnizonla müdafiə olunan Eçmiədzin kilsəsini ələ keçirmək niyyətinə düşdü. İyulun 2-də xanın başçılığı ilə 4 min süvari, 2 piyada sərbaz batalyonu, 6 topla Eçmiədzinə doğru hərəkət edərək onu mühasirəyə aldı (137,7). Hüseyinqulu xan ilk əvvəl kilsəni könüllü təslim etmək üçün qarnizon rəisi Lindenfeldə məktub göndərərək bildirir ki, rus qoşunu artıq Gürcüstana geri qayıdıb və qarnizon heç bir yerdən kömək gözləməsin. Arxiyepiskop Nersesə inanmasınlar, çünki o, yalançıdır. Xan onların təhlükəsizliyinə zəmanət verir, qarnizonun istənilən tərəfə sərbəst geri çəkilməsini təklif edirdi. Müqavimət göstəriləcəyi halda kilsə güclə tutulacaq, onda heç kimə aman verilməyəcəkdir (304,454). Lakin qarnizon rəisi xanın könüllü təslim olmaq tələbini rədd etdi (137,7).

Mənfi cavab alan Hüseyinqulu xan kilsənin ətraf ələmələ əlaqəsini kəsmək üçün bütün yol və cığırıları nəzarətə götürdü. Bu xəbəri eşidən general-leytenant Krasovski iyulun 3-də 1200 nəfərdən ibarət Kırım batalyonu, 40-cı yeger alayı, 300 kazak dəstəsi və 4 topla Eçmiədzinə doğru hərəkət etdi. Rus qoşununun yaxınlaşdığını eşidən Hüseyinqulu xan mühasirəni götürərək yenidən İrəvan qalasına çəkildi. General Krasovski bir gün burada qaldıqdan sonra yenidən Cəngi kəndinə qayıtdı (137,7).

Hüseyinqulu xan mühasirəni götürüb İrəvan qalasına çəkilsə də sakit dayanmadı. Avqustun 1-də onun başçılığı ilə süvari və piyadadan ibarət 4 min qoşun, 6 topla Uşaqan kəndi yaxınlığında Eçmiədzindən Cəngi kəndinə hərəkət edən, xəstələrlə dolu rusların yük arabalarına hücum edərək, onlara itki verdi. Lakin o, general-leytenant Krasovskinin əlavə qoşunla köməyə gəldiyini eşidərək yenidən İrəvan qalasına qayıdır (137,8).

Öz qüvvəsinə arxayın olmayan Hüseyinqulu xan Abbas Mirzə ilə əlaqə yaratmaq qərarına gəldi. O, şahzadənin diqqətini İrəvana yönəltmək üçün ona şirnikləndirici məktub yazdı. Məktubun məzmunu belə idi: «İrəvan mühasirədən azad edilib, rus qoşunu dağlara sıxışdırılıb. Onların dəstəsi çox az və dağınıqdır. İndi Eçmiədzini tutmaqdan, Bozabdal dağları ilə hərəkət edən mühasirə toplarını əldə etməkdən, Krasovskini məhv edərək Gürcüstana yol açmaqdan asan heç nə yoxdur» (304,456). Hüseyinqulu xanın məktubu Abbas Mirzəyə böyük təsir göstərdi. O, Krasovskinin dəstəsini məğlub edərək Tiflisə yol açmaqla Paskeviçin başçılığı ilə rus qoşunlarının Təbrizə hücum planını pozmaq niyyətinə düşdü. Abbas Mirzə 10 min piyada, 15 min süvari və 24 topla qəflətən İrəvan xanlığına doğru hərəkət edərək avqustun 4-də Eçmiədzin kilsəsindən 15 verst aralıda gecələmək üçün dayandı. Bir neçə gün burada qaldıqdan sonra şah qoşunu

Qarasu çayını keçərək Alagöz dağının ətəyində yerləşən Əştərək kəndindən 5 verst aralıda yerləşən Əkərək kəndində düşərgə saldı (137,8-9; 78,225; 304,457).

Şah qoşununun bu yürüşü gizli həyata keçirilsə də, ermənilərin xəbərçiliyi nəticəsində Krasovski şahzadənin hücumundan vaxtında xəbər tuta bildi. Bu xəbəri Krasovskiye avqustun 6-da arxiyepiskop Nersesin qohumu əştərəkli Bedros Markaros vasitəsilə çatdırılmışdı. O isə şah qoşunu ilə birlikdə İrəvana gələn gürcü şahzadəsi Aleksandrın qaynatası İshak Məlikovdan eşitmişdi. İshak Məlikov şahzadənin düşərgəsində olmuş və kürəkəni Aleksandrı görmüşdü. Bu məlumatı şah qoşununun hərəkətini izləmək üçün göndərilmiş casuslar da təsdiq etmişdi (137,8-9).

Abbas Mirzə güclü qoşunla İrəvan xanlığına gəlsə də, bu qüvvələrdən lazımınca istifadə edə bilmədi. Şahzadə qoşunu cəmləşdirib hücum etməkdənsə, bu qüvvələri ayrı-ayrı dəstələrə bölməklə ciddi səhvə yol verdi. Bu da sayca az olan rus qoşununa imkan verirdi ki, rəqibinin hücumuna davam gətirsin. Həmin vaxt general Krasovskinin başçılığı altında 6 minlik rus qoşunu Abaran çayının hər iki sahilində düşərgə salmışdı (416,302).

İrəvanlıların köməyi ilə Abbas Mirzənin qoşununun Eçmiədzini mühasirəyə alması general-leytenant Krasovskini təşvişə salmışdı. O, Eçmiədzin kilsəsində mövqə tutmuş rus dəstəsinə kömək etməyə tələsdi. Lakin onun qüvvəsi az olduğundan və müdafiə toplarını gözlədiyindən çətinliklə üzləmişdi. Şah və İrəvan qoşunları kilsəni günü-gündən daha sıx mühasirəyə alırdı. Digər tərəfdən, Cəngi kəndində yerləşən Krasovskinin dəstəsi də hücumla məruz qalmışdı. Avqustun 10-da səhər saat 10-da 2 minlik süvari dəstəsi Abaran çayının sahilində mövqə tutmuş rus düşərgəsinə yaxınlaşdı. Gözətçilər bu hücumu dəf edənə qədər Krasovski 2 piyada batalyonu, 1 kazak alayı və 2 topla köməyə tələsdi. Onun yaxınlaşdığını görən şah süvariləri geri çəkilməyə başladı. Rus qoşunu onları Əkərək kəndində yerləşən düşərgəyə qədər təqib etdi (137,10).

Lakin rus qoşunu şah və İrəvan qoşunlarının yeni-yeni hücumlarına məruz qalırdı. Avqustun 13-də süvari dəstəsi gecə gizli surətdə müxtəlif istiqamətlərdən dərəyə sığınaq, səhər tezdən rusların gözətçi məntəqələrinə qəflətən hücum etdi. Rus qoşunları üçün əsl təhlükə yaranmışdı. Qəflətən hücumla məruz qalan iki gözətçi dəstəsi geri çəkildi. Lakin digər dəstələr möhkəm dayanaraq şah süvarilərini irəliləməyə imkan vermədilər. Bu döyüşdə general-leytenant Krasovski az qalmışdı ki, əsir düşsün. O, general Turuzsonla birlikdə Eçmiədzinə gedən yolda kəşfiyyat işi həyata keçirərkən, onun keçəcəyi yolda pusqu qurulmuşdu. İrəlidə gedən zabıt və 5 kazak vaxtında pusqudan duyuq düşərək geri qayıtmışdılar. Kra-

sovskinin geri qayıtdığını görən 500 süvari dəstəsi onu təqibə başladı. Bir piyada batalyonu vaxtında köməyə gəldiyindən Krasovski təhlükədən qurtarmışdı. Yerli süvari dəstəsi irəli getməyə cəsarət etməyərək 5 verst aralıda dayandı (137,6; 304,459-460).

Lakin buna baxmayaraq, irəvanlılar şah qoşununun köməyi ilə ruslara yeni-yeni hücumlar təşkil edirdi. Bir neçə min şah qoşunu Alagöz dağından Sudakəndə hərəkətə başladı. General Krasovski həmin istiqamətdə Paskeviç tərəfindən general adyutant Sipyaqinin başçılığı ilə göndərilən əlavə köməyi gözləyirdi. Güclü süvari dəstəsinin o istiqamətdə hərəkətini görən general 2 batalyon və 4 topla onların ardınca hərəkət edir. Lakin Sipyaqinin dəstəsi yolda şah qoşununun məğlub edərək geri qayıtmağa məcbur etmişdi. Düşərgəyə gəlib çatan Sipyaqin müdafiə toplarının beş gündən sonra buraya gəlib çatacağını bildirmişdi (137,11; 304,460-461).

Bu vaxt Alagöz dağı ilə rus düşərgəsi arasında 4 min süvari dəstəsi dayanmışdı. Onlar rus düşərgəsini güclü atəşə tuturdular. Krasovski 2 batalyon, 1 alay kazak dəstəsi və 50-ə qədər borçalılardan ibarət dəstə ilə onlara hücum etdi (137,11-12). X. İbrahimbəyli bu döyüşdə guya 5000-ə qədər borçalı süvarisinin iştirak etdiyini yazırdı (161,203). Lakin hadisənin canlı şahidi olan general Krasovski döyüşdə 50-ə qədər borçalı süvarisinin olduğunu bildirmişdi (137,12).

Uşaqan döyüşü. Rus qoşununun dağlara sığınaraq əlverişli müdafiə mövqeyini tutduğunu görən Abbas Mirzə zərbəni birbaşa Eçmiədzin kilsəsinə vurmağa qərara aldı. O, bununla rus qoşununun açıq döyüşə cəlb etmək istəyirdi. Abbas Mirzə kilsəyə yaxın olmaq üçün oraya gedən yoldan yarım vers aralıda yerləşən Uşaqan kəndində qoşunla düşərgə salmışdı. Onun göstərişi ilə sərkərdə Yusif xanın başçılığı ilə böyük bir dəstə Eçmiədzinə göndərildi. Kilsə ətrafında 4 min nəfərdən ibarət mühasirə zolağı yaradıldı və artilleriya quraşdırıldı. Kilsə ilə əlaqəsi olan yollar nəzarətə götürüldü. Şah qoşunu və İrəvan xanının dəstələri bütün şübhəli adamları tutaraq, rus qoşunun kilsə ilə əlaqəsini tamam kəsmişdi (137,12; 304,463-464). Bu hadisədə Hüseynqulu xan və ona yaxın olan adamlar daha fəal iştirak edirdi. Xan Abbas Mirzəyə Eçmiədzin kilsəsinin açarlarını iki gündən sonra təqdim edəcəyini, Abbas Mirzə isə əvəzində ona ruslardan alınacaq müdafiə toplarını söz vermişdi (137,13; 304,464).

Vəziyyətin qorxulu olduğunu görən ermənilər yenə də yalan məlumatla general Krasovskini qeyri-bərabər döyüşə cəlb edə bildi. Şah qoşununun sayıqlığına baxmayaraq, arxiyepiskop Nerses bir neçə erməninin Krasovskinin yanına göndərərək onu köməyə çağırırdı. O, generalı inandırır ki, guya rusların mövqe tutduğu kilsədə çox az ərzaq ehtiyatı var və Abbas

Mirzənin məqsədi üç gün ərzində Eçmiədzini ələ keçirərək onu tamamilə dağıtmaq və sonra əsas qüvvələrlə Gümrü tərəfdən Tiflisə hərəkət etməkdir (137,13; 177,3). Bu xəbəri eşidən general-leytenant Eçmiədzinə hərəkət etməyi qərara aldı. Lakin onun bu addımı ətrafı tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Onlar əks tərəfin qüvvəsinin çoxluğunu, rus qoşununun vəziyyətinin acınacaqlı olduğunu, digər tərəfdən ərzaq çatışmazlığını dəlil gətirərək onu bu qorxulu addımdan çəkəndirməyə çalışdılar. Lakin general Krasovski inadından dönmədi və bununla da qoşunu təhlükəyə saldı (304,466). Sonralar Paskeviç rus qoşununun biabırçı məğlubiyyətində arxiyepiskop Nersesi günahlandırmışdı. Baş komandan yazdığı məktubda Nersesi yalan məlumat verməkdə, kilsədə lazımi qədər ərzağın olduğu halda, ərzaq çatışmazlığını bəhanə gətirərək Krasovskini qeyri-bərabər döyüşə cəlb etdiyini bildirmişdi (221,259).

İnadından dönməyən general leytenant Krasovski 3 min nəfərdən ibarət 4 batalyon, 2 kazak alayı, 4 bölükdən ibarət dəstə, 6 kiçik və 2 at üstü topla avqustun 16-da gecə Eçmiədzinə doğru hərəkət etdi. O, özü ilə 10 günlük ərzaq ehtiyatı götürmüşdü. Qoşunun 230 çetvert buğdası, bir qədər un və qurudulmuş çörəyi vardı (137,14-15). Bəzi əsərlərdə general-leytenant Krasovskinin dəstəsinin ümumi sayının 12 topdan ibarət 2500 nəfər olduğu göstərilmişdi (78,226; 304,456). Digər məlumata görə isə Krasovskinin dəstəsinin 2500-3000 arasında (173,30), başqa məlumata görə isə 12 topa malik 2000 əsgər olduğu birdirilir (416,303). H. İbrahimbəyli isə əsərində rus qoşununun daha çox olduğunu qeyd edir. Onun yazdığına görə, Krasovskinin dəstəsinin ümumi sayı 3 min piyada, 6 min süvari və 12 topdan ibarət olmuşdu (161,203).

Cəngi kəndindən hərəkət edən rus qoşunu Uşaqandan 2 verst aralıda yerləşən yüksəkliyə gəlib çatdı. Avqustun 17-də burada tərəflər arasında Uşaqan döyüşü adlanan döyüş baş verdi. General-leytenant Krasovski şah qoşununa qəflətən hücum etməyi qərara almışdı. Lakin Uşaqana yaxınlaşan rus qoşunu top atəşi ilə üzləşdi. General Krasovskinin məqsədini bilən Abbas Mirzə qoşunu ilə onu hər tərəfdən mühasirəyə alaraq hücum keçdi. Döyüş 5 saata qədər davam etdi. Hər iki tərəfdən çoxlu ölənlər və yaralanan qeydə alınmışdı. Çoxlu itkilərə baxmayaraq, general Krasovski öz dəstəsi ilə Eçmiədzinə daxil ola bildi (137,23-24; 304,480).

Məğlub olmasına baxmayaraq, rus hərbi tarixçiləri bu döyüşü Krasovskinin qələbəsi kimi qiymətləndirməyə çalışırlar. Lakin hadisələrin canlı şahidinin verdiyi məlumatlara görə, rus qoşunu Uşaqan döyüşündə biabırçı məğlubiyyətə uğramışdı. Hadisələrin şahidi bu uğursuzluğu gizlətməyərək yazırdı: «İran müharibəsindən yazan hərbi tarixçiləri bizim üçün uğursuz

olan Krasovskinin Əştərək (Uşaqan-E.Q.) ətrafındakı döyüşünü qələbə elan edirlər. Lakin iran döyüşü bizim üçün elə uğurla aprılmışdı ki, müvəffəqiyyətətsiz hadisələri gizlətmək lazım deyil. Belə hadisə yalnız iki dəfə- Gorus və Əştərəkdə olmuşdu» (173,28-29). Daha sonra bu döyüşü ətraflı təsvir edən hərbiçi yazırdı: «Bir avqust səhəri adyutant Krasovskiye məlumat verir ki, Eçmiədzində az ərzaq qalıb. Ərzaq cədvəlini göstərərək, çoxsaylı müxtəlif ərzaq anbarlarının qeyd edildiyi səhifədə Eçmiədzin anbarında avqustun 1-ə qədər cəmi 40 çertvet ərzaq olduğunu və bu ərzağın artıq tükəndiyini bildirdi. Krasovski arabalara xeyli ərzaq yüklənməsini əmr edir və səhəri günü qoşunun bir hissəsini düşərgədə saxlayaraq, özü 5-ci və yaxud 6-cı batalyonla ərzaq arabalarını müşayət edir. Bu zaman Pakeviçin qoşununun arxasından hərəkət edən Abbas Mirzə 15.000 qoşunla İrəvan ətrafına gəlmişdi. Uzanan ərzaq arabalarını müdafiə etmək və yolun hər iki tərəfində daşların arxasında əlverişli mövqedə dayanan, top və tufəng atəşləri ilə bizim qoşuna böyük itki verən düşməni dəf etmək lazım idi. Düşməni dəf etmək üçün bizimkilər süngü döyüşünə girən kimi, onlar geri çəkildilər və yenidən hücum edərək daşların arxasından çoxsaylı atıcıları bizə dolu atəş yağdırdılar. Sınımış və yaxud vurulmuş arabalar bir-birinin ardınca dar cığırları kəsmişdi. Qarışıqlıq gücləndi, əsgərlər istidən, susuzluqdan və çoxlu düşmən gülləsindən taqətdən düşmüşdü. Mərmidən çiyindən kontuziya almasına baxmayaraq, general Krasovski igidlik göstərərək düşməni mövqeyindən vurub çıxarmaq üçün bölüyü şəxsən özü hücumu apardı. Özünün şəxsi igidliyi ilə əsgərləri ruhlandıraraq kırım alayının komandiri polkovnik Qolovin öldü, çoxlu igid zabit də bu cür aqibətə düşərək öldü. Hər iki tərəfdən sıxışdırılan dəstə az məsafə qalmış Eçmiədzinə doğru hərəkət edirdi, artıq kilsənin hasarları görünürdü. Ondan 2 verst aralı zəmiləri sulamaq üçün əla suyu olan geniş arx axırdı. Əsgərlər nizamsız halda su içməyə atıldılar. Həmin dəqiqə şah qoşunu isti və susuzluqdan taqətdən düşmüş əsgərləri doqramağa başladı, birinin başını kəsdilər, onun yanında digər əsgər sərilərək su içir və müdafiə olunmaq fikiri belə yox idi. Burada bizimkilərin qırılması dəhşətli idi. ..Şah qoşunu zəifləməyə imkan verməyərək başlarını kəsir, hətta yaralıları əsir götürmürdülər. Topçular daldalanmağa yer tapmayaraq kilsəyə doğru çapdı, daha güclülər nizamsız halda onların ardınca qaçdılar. Yalnız şah qoşununun qorxaqlığı və hərbi işdə avamlığı üzündən rus qoşununun sağ qalmış qalıqları Eçmiədzinə gəlib çatdı. Krasovski 2500 və yaxud 3000 qoşundan 1000 nəfərdən çox əsgər, bütün sursat və ərzaq arabalarını itirdi. Bununla bərabər məlum oldu ki, qarnizonu ərzaqla təmin etmək üçün tələsməyə ehtiyac yox idi. Belə ki, kilsədə bir aylıq ərzaq ehtiyatı vardı. Bu suxari və unla zəngin olan səhifəni

yarma səhifəsi ilə dəyişik salan adyutantın səhvi idi. Yalnız mühasirə topları ilə Bozabdalı keçən 300 nəfər əsgərə malik kabardin alayını iki gün gözləmək və Krasovskinin dəstəsilə birləşmək lazım idi» (173,29-31).

Uşaqan döyüşündə rus qoşunu 1166 əsgər və zabit itirmişdi. Onlardan 685 nəfəri öldürülmüş, 347 nəfəri yaralanmış, 134 nəfəri isə əsir düşmüşdü (125,145). Başqa bir məlumata görə isə, bu döyüşdə rus qoşunu bütün ərzaq arabaları ilə birlikdə 24 zabit və 1130 əsgər itirmişdi (304,478). Şerbatov isə qeyd edir ki, bu döyüşdə rus qoşunundan 700 əsgər ölmüş, 300 isə yaralanmışdı (416,303). General Krasovski isə öz gündəliyində rus qoşunundan 1131 nəfər öldüyünü, yaralandığını və itkin düşdüyünü yazırdı (137,25).

Rus qoşunu Eçmiədzinə sığınsa da, vəziyyəti çox ağır idi. Buna bəzməyaraq, Abbas Mirzə yeni bir səhvə yol verdi. Əgər o, ikinci dəfə rus qoşununa hücum etsəydi onu tamamilə məğlub edə bilərdi. Krasovski bunu etiraf edərək yazır ki, «...hücum etsəydi məni dəhşətli məğlubiyyətə uğradardı (137,27). Kifayət qədər gücə malik olsa da, o bunu etmədi. Avqustun 19-da gecə Abbas Mirzə qoşunu ilə Uşaqanı tərk edərək İrəvandan 20 verst aralı, Zəngi çayının sağ sahilində düşərgə saldı. Həmin vaxt rusların gözlədiyi mühasirə topları Cəngiyə gəlib çatmışdı. Avqustun 19-u axşamı general mayor Laptev Krasovskinin dəstəsi ilə birləşmək üçün kabardin alayı və 4 topla Eçmiədzinə hərəkət edərək Uşaqana gəldi. Artıq Abbas Mirzə qoşunu ilə buranı tərk etmişdi. Avqustun 20-si səhər Krasovski Eçmiədzindən çıxaraq burada mayorun dəstəsilə birləşdi. (137,26-28).

Abbas Mirzənin mühasirəni götürüb geri çəkilməsinin səbəbi Paskeviçin başçılığı ilə əsas qüvvələrin Krasovskinin dəstəsinə köməyə gəlməsi ilə bağlı idi. Çünki Eçmiədzin kilsəsi mühasirədə olarkən avqustun 18-də general Krasovski Uşaqan döyüşü haqqında məlumat verərək vəziyyətin qorxulu olduğunu, sursat və ərzaq çatışmazlığını, qat-qat üstün olan şah qoşunlarının onun dəstəsinə sıxışdırıldığını, kömək olmadan düşərgəyə qayıda bilməyəcəyini ermənilər vasitəsilə Paskeviçə rəsmi məktub göndərmişdi (5,645; 137,48-49). Digər tərəfdən yerli əhalidən xəyanət edənlər də olmuşdu. Bu xəyanətin İrəvanda olan rus qoşununun vəziyyətinin Paskeviçə çatdırılmasında böyük rol oynamışdı. Belə ki, şah qoşunu geri çəkildikdən sonra İsmayıl xan Ayrumlının qardaşı oğlu və kürəkəni olan Səlim xan Ayrumlı bir dəstə ilə Əştərək kəndində saxlanılmışdı. Xanın rus qoşununa rəğbət bəslədiyini arxiyepiskop Nersesdən öyrənən general Krasovski onunla əlaqə yaratmaq qərarına gəldi. O, gizli surətdə Səlim xana məktub göndərərək şirnikləndirici vədlər vermiş və kömək etməsini, şah qoşununun vəziyyəti haqqında məlumatlandırmasını xahiş etmişdi. Generalın məktubunu alan Səlim xan öz yaxın adamı ilə rus düşərgəsinə gəlmiş

və onunla danışıqlar aparmışdı. Danışıqlar nəticəsində xan generalın bütün göstərişlərini yerinə yetirməyə söz vermişdi. Bundan sonra o, Paskeviçə məktub göndərərək vəziyyət haqqında ona məlumat verilmişdi. Hətta Səlim xan sentyabrın 2-si gecə rus düşərgəsinə gələrək Paskeviçin gizli məktubunu özü ilə gətirmişdi. Məktubda Qarababada yerləşən rus qoşusunun köməyə tələsdiyi bildirilmişdi (3,52).

İrəvanda rus dəstəsinin məğlubiyət xəbərini eşidən general-adyutant Paskeviç knyaz Eristovun başçılığı ilə Qarababada bir dəstə qoyaraq, 1827-ci il avqustun 20-də İrəvana doğru hərəkət etdi. Sentyabrın 3-də rus qoşunu Gərn çaya gəlib çatarkən Abbas Mirzə Sərdarabaddan 15 verst aralıda yerləşən Qaraqala qalasına, sonra isə Makuya çəkildi. Rus qoşununun əsas qüvvələri sentyabrın 5-də Eçmiədzinə gəlib çatdı (5,645; 200,561; 78,227; 304,491-494; 416,309).

Sərdarabad qalasının işğalı

General-adyutant Paskeviç əsas qüvvələri ilə Eçmiədzinə gələn günü çoxdan gözlənilən mühasirə topları da gəlib çatdı. O, məlumat alır ki, Sərdarabad qalasında çoxlu ərzaq ehtiyatı toplanmışdı. Baş komandan gələcək yürüşünü təmin etmək üçün ilk zərbəni bu qalaya vurmağa qərara aldı (177,138). Onun bu planı çox gizli saxlanılırdı. Hətta Paskeviç Abbas Mirzənin sülh danışıqları üçün göndərdiyi çaparına inanmamış və onu cavabsız qoymuşdu (304,493). 1827-ci il sentyabrın 11-də general Paskeviç əsas qüvvələri ilə Sərdarabad qalasına doğru hərəkət edərək, səhəri günü bura gəlib çatdı. Bu xəbəri eşidən Abbas Mirzə Makuya çəkilir. Hüseyinqulu xan və qardaşı Həsən xan öz qüvvələri ilə yenə də rus qoşunu ilə təkbətək qaldı (5,645-646; 200,561).

Sərdarabad qalası rus qoşunu tərəfindən sentyabrın 14-də güclü mühasirəyə alındı. Mühasirə qoşunlarının başçısı general-leytenant Krasovski təyin edildi (137,31). Qalanı tezliklə ələ keçirmək üçün rus komandanlığı hücum planını hazırlamışdı. Hücumu müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün qala güclü top atəşinə tutulmalı idi. Bombardıman qalanın cənub hissəsində yerləşən sərdar bağları tərəfindən nəzərdə tutulmuşdu (177,115-139).

Sərdarabad qalasına hücumdan əvvəl Paskeviç, qraf Suxtelenin başçılığı ilə bir dəstə əsgəri Osmanlı sərhəddi yaxınlığında yerləşən Qulduz mədəninə tutmağa göndərmişdi. Rus komandanlığı burada kifayət qədər ərzaq ehtiyatının olması haqqında məlumat almışdı. Qraf Suxtelenin dəstəsi tapşırığın öhdəsindən bacarıqla gəlirdi. Sentyabrın 12-də bu dəstə özü ilə 400 çetvert taxıl və 500 baş iribuynuzlu mal-qara ilə geri qayıtdı (5,646: 416,312-313).

Sərdərabad qalasının güclü və ərzaqla bol olması haqqında yuxarıda bəhs edilmişdi. Bu dövrdə qalanın qarnizonu 14 topa malik 1500 dəstədən ibarət idi (177,112). Həmin vaxt qalaya Həsən xanın nəvəsi Fətəli xan başçılıq edirdi. Lakin qalanın mühasirəyə alındığını eşidən Həsən xan gecə qalaya daxil ola bilməmişdi. Həsən xan qala müdafiəçilərini sayıqlığını itirməmək üçün 1808-ci ildə İrəvanda rus qoşununa qarşı mübarizədən danışıaraq onları ruhlandırır (200,561). Onun səyi nəticəsində qala müdafiəçiləri güclü müdafiə olunurdu. Sentyabrın 15-də müdafiəçilər qala ətrafında topları yerləşdirmək üçün iş görənlər rusları atəşə tutdular. Bu atəş nəticəsində bir nəfər öldü. Lakin sentyabrın 16-da dövrün güclü silahlarından olan mühasirə topları Sərdərabada gətirildikdən sonra vəziyyət dəyişdi. Qalanın cənub qərb hissəsində 300 sajen aralıda 6 belə top quraşdırıldı. Sentyabrın 18-də toplar qalanı bombardıman etməyə başladı. Həmin gün qalaya 500 mərmə atıldı. Bombardıman nəticəsində qalanın dördkənc qülləsi dağıldı. Səhəri günü davam edən bombardıman nəticəsində qalanın divarlarına və evlərə böyük ziyan dəydi. Qalanın aramsız atəşə məruz qaldığını görənlər müdafiəçilər sentyabrın 19-u saat 5-də ağ bayraq qaldırmağa məcbur oldu. Həsən xan tərəfindən göndərilmiş elçi Paskeviçin yanına gələrək xanın məktubunu ona təqdim edir. Məktubda xan 3 gün müvəqqəti barışıq xahiş edərək, qarnizonun geri çəkilməsinə icazə istəyirdi. Lakin Paskeviç xanın bu xahişinə qəti etiraz edərək, ona təslim olmaq üçün 24 saat vaxt verdi. Eyni zamanda qalanın bombardımanı daha da gücləndirildi. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görənlər Həsən xan sentyabrın 19-u axşam qaranlıqdan istifadə edərək iki yaxın adamı ilə qaladan qaçdı. Onun ardınca 1.500 nəfərdən ibarət olan qarnizon qaladan çıxaraq müxtəlif istiqamətlərə-İrəvan, Alagöz və Osmanlı sərhəddinə qaçmağa başladı. Rus süvari dəstələri qaçanları təqib edərək xeyli irəvanlı qırdı. Təqib nəticəsində 500 nəfər öldürülmüş və 200 nəfər isə əsir götürülmüşdü (5,646-647; 200,561; 115,563-564; 177,138-140; 304,498).

Dörd günlük mühasirədən sonra sentyabrın 20-də rus qoşunu Sərdərabad qalasına daxil oldu. Qalanı işğal edən rus qoşunu 13 top, 14 min çetvert buğdası olan anbar, çoxlu pambıq parça, barıt və sursat qənimət ələ keçirdi (5,647; 200,561-562; 115,563-564; 177,138-140). Qalanı qorumaq üçün Paskeviç polkovnik Xamutovun başçılığı ilə bir piyada batalyonu, erməni və kazaklardan ibarət bir dəstə qoyaraq Eçmiədzinə qayıdır (115,564). Sərdərabad qalasının beş günlük mühasirəsi zamanı 8 rus əsgəri ölmüş, 3 zabit və 15 əsgər isə yaralanmışdı (177,132; 125,146).

Sərdərabad kimi güclü qalanın alınması şahı dəhşətə gətirmişdi. O, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının güzəştə getmək şərti ilə sülh danışıqlarına

başlamağı tələb etdi. Lakin şahzadə atasının bu haqda göndərdiyi fərmanı icra etməyərək, onu bir müddət özündə saxladı. Abbas Mirzə İrəvan qalasının rus qoşununa güclü müqavimət göstərməsinə ümid edərək, rus komandanlığından daha sərfəli şərtlərlə danışıq aparmaq istəyirdi. Lakin İrəvan qalasının süqutu onun bütün ümidlərini puç etdi (117,569). Başqa bir məlumata görə, şah Sərdarabadın işğalından sonra özünə yaxın olan xanlardan birini ingilis məmurları ilə birlikdə Paskeviçin yanına göndərmişdi. Lakin onlar gələncə qədər artıq İrəvan qalası da süqut etmişdi. General Paskeviç onlarla sərt danışıq və qeyd etmişdi ki, İrəvandan birbaşa Təbrizə yürüş edəcəkdir (5,649).

İrəvan qalasının süqutu. Sərdarabad qalasında qarnizon yerləşdirən general adyutant Paskeviç əsas qüvvələrlə geri qayıdaraq, sentyabrın 22-də Eçmiədzinə gəlib çatdı. Sentyabrın 23-də isə bütün qoşun İrəvana doğru hərəkət etdi. Rus qoşunu qaladan 2 verst aralı Zəngi çayının sahilində mövqe tutaraq, qalanın mühasirəsinə başlayır (116,565; 304,505). Rus komandanlığı İrəvan qalasının işğalını tez bir zamanda başa çatdırmaq niyyətində idi. Çar da Paskeviçdən Təbrizə yürüşdən qabaq İrəvanın işğalını tələb etmişdi. Digər tərəfdən, həmin vaxt Rusiyanın beynəlxalq vəziyyəti mürəkkəbləşmiş, Osmanlı dövləti ilə münasibətləri müharibə həddinə çatmışdı. Müharibə olacağı təqdirdə İrəvan qalası rus qoşunu üçün hərbi və ərzaq bazası rolunu oynamaq idi. V. Potto yazır ki, «Bu zaman İrəvanı mühasirədə saxlayaraq Təbrizə hərəkət etməklə əməliyyat meydanının böyük məsafədə uzanması və Təbrizdə əsas qüvvələrin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacağı təqdirdə mühasirə dəstəsinin vəziyyəti çətinə düşsə, yaxud qorxulu ola bilərdi. Düşmən Təbrizlə İrəvan arasında dolaşmaqla əlaqəni kəsə bilərdi, bu da rus qoşununu əməliyyat xətti ilə deyil, Qarabağ tərəfdən-Mehri, Aslandüz, yaxud Xüdəfərin körpüsündən geri çəkilməyə məcbur edərdi. Onda Naxçıvan asanlıqla düşmənin əlinə keçə bilərdi və bütün əməliyyatın nəticəsi itirilərdi» (304,504). Məhz bu səbəblərdən rus komandanlığı qalanın tez bir zamanda işğalı üçün gərgin işə başladı. Qala ətrafında mühasirə xətti yaradıldı. Mühasirə qoşunlarının başçısı general-leytenant Krasovski təyin olunmuşdu (137,31). Hücumdan qabaq qalanın ətrafını gözdən keçirən general-adyutant Paskeviç sentyabrın 24-də şura çağırırdı. Şurada qalaya hücum planı müzakirə olundu (304,506).

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ rus qoşunu iyunun 22-də mühasirəni götürdükdən sonra qalada xeyli dəyişiklik baş vermişdi. İrəvanlılar qalanı möhkəmləndirmək və rus qoşununu asanlıqla qalaya yaxınlaşmaq imkanından məhrum etmək üçün bir neçə tədbirə əl atmışdı. Hər şeydən əvvəl, qalanın şərq hissəsinin əks tərəfində yerləşən xəndək yaxınlığında yerləşən ba-

taqlıqdan götürülən palçıqla daha da hündürləşmiş, Qırxbulaq çayına qədər qalaya bitişik şəhəratrafi dağıdılmışdı. Qalaya paralel daş divar və hətta evlər sökülmüş, bağlarda olan bütün ağaclar qırılmışdı. Qalanın şimal hissəsində yerləşən gözəl karvansara və bir çox evlər də sökülmüş, yalnız şəhəratrafında yerləşən məscid qalmışdı. Bundan əlavə qala qarnizonu 2.000 nəfərdən 4.000 nəfərə çatdırılmış, Həsən xan başda olmaqla Sərdarabad qala qarnizonunun sağ qalan üzvləri onlara qoşulmuşdu. Sərdarabad qalasından qaçan Həsən xan İrəvan qalasına gələrək rəhbərliyi öz üzərinə götürmüşdü (177,143).

İrəvan xanı Hüseyinqulu xan isə şah qoşunu geri çəkildikdən sonra bir dəstə atlı qoşunla ailəsi ilə birlikdə Araz çayını keçərək Maku qalasına sığınmışdı. Lakin o, İrəvan qalasının işğalını eşitdikdən sonra Təbrizə getmişdi (5,649; 177,68; 396,35).

Sərdarabad kimi qalanın süqutu İrəvan qalası müdafiəçilərinə böyük təsir göstərmiş və onları ruhdan salmışdı. Lakin xanın qardaşı Həsən xanın qalaya daxil olması müəyyən qədər onları ruhlandırılmışdı. Hətta onun göstərişi ilə sentyabrın 24-də qala müdafiəçiləri toplardan rus qoşununa atəş açmağa başladı. Lakin bu atəşlər rus qoşununa heç bir təsir göstərməmişdi (116,565; 304,505).

Qalanın ətrafında mühasirə işləri görən rus qoşunu müxtəlif yerlərdə toplar yerləşdirməyə başladı. Sentyabrın 25-i şəhərin şərq tərəfində yerləşən «Müxənnət təpəsi»ndə top yerləşdirən rus qoşunu qalaya bir neçə bomba atdı. Beləliklə, qalanın bombardıman edilməsi başladı. Səhəri günü qalanın şərq hissəsində yerləşən şəhər ətrafında qala divarlarından 300 sajen aralıda yerləşən təpədə yeni 6 top və 4 mortir (qısalüləli top-E.Q.) quraşdırıldı (116,565).

Sentyabrın 26-sı səhər qala həmin toplardan güclü atəşə tutulur. Qala müdafiəçiləri də toplardan rus qoşununa cavab verirdi. Lakin təcrübəli topçuların olmaması üzündən onların atdığı mərmilər rus qoşununu bir o qədər də narahat etmirdi. Digər tərəfdən, topçuların bəzisi ermənilər olduğundan, onlar xəyanət edərək topu rus qoşununa tərəf deyil, boş yerlərə atırdılar. Qalaya sığınmış ermənilərin xəyanəti bununla bitmirdi. Ermənilər gizli surətdə qalada baş verən hadisələri, qala müdafiəçilərinin sıx yerləşdiyi yerləri rus komandanlığına çatdırırdı (396,36). Buna görə də, rusların atdığı mərmilər hədəfə dəyirdi. Həmin gün atılan mərmilər qala daxilində baş məscidə, sərdarın sarayını zədələdi. Bütün gecə bombardıman davam etdirildi (304,506-507).

Qala müdafiəçilərinin inadkarlığını görən rus qoşunu hər gün qalanın müxtəlif yerlərində mühasirə toplarının sayını artırırırdı. Sentyabrın 27-si

gecə birinci batareyaya paralel sağ tərəfdə yeni 12, sol tərəfdə isə 6 top yerləşdirildi. Həmin gün qala 18 topdan güclü atəşə tutuldu. Atılan top mərmiləri qala divarlarını zədələdi. Lakin irəvanlılar dağılmış yeri vaxtında hörə bildi. Səhəri günü həmin toplardan qalanın bombardımanı davam etdirildi. Top mərmiləri qala daxilində böyük dağıntı törətmişdi. Bombardıman nəticəsində qalanın divarına, qüllə və tikililərə böyük ziyan dəymiş, mazğallar tələf olmuş, rüslərə əks cavab verən bir neçə top sıradan çıxmışdı (116,565; 177,152). Bombardıman qalaya sığınmış dinc əhaliyə elə təsir göstərdi ki, onlar Həsən xanı və qarnizonu məzəmmət edərək təslim olmağa tələb etməyə başladılar. Lakin Həsən xan bir bəhanə ilə rus qoşununun geriyyə cəkiləcəyi və Abbas Mirzədən əlavə kömək gələcəyini bildirərək onları sakitləşdirməyə çalışırdı (116,565; 304,508). Öz növbəsində xanın adamları sentyabrın 28-də gecə və gündüz rus qoşununu tüfənglərdən güclü atəşə tutmaqda davam edirdi (177,152-153).

Lakin sentyabrın 29-da rus qoşunu qalanın qarşısında yeni toplar quraşdırdı. Onlardan atılan mərmilər qalanın cənub şərq hissəsindəki qülləni, ona bitişik səddi və bir neçə mazğalı dağıdır. Həmin gün Paskeviç qalanı könüllü təslim etmək üçün Həsən xanın yanına elçi göndərdi. O, qalanın könüllü təslim olunacağı təqdirdə, qarnizona azad surətdə istədiyi yeri geri çəkilməsinə söz verirdi. Düşünmək üçün Həsən xana 6 saat vaxt verildi. Lakin xandan heç bir cavab gəlmədi (116,565; 304,509).

Sentyabrın 30-da qalanın bombardımanı davam etdirildi. Əhalinin təzyiqinə məruz qalan Həsən xan vaxt qazanmaq üçün rus komandanlığı ilə danışıqlara başlamağa məcbur oldu və həmin günü günorta Paskeviçin yanına elçi göndərdi. O, baş komandana xanın adından yazılmış məktub gətirmişdi. Məktubda Həsən xan Abbas Mirzənin fikirini öyrəndikdən sonra qalanı təslim edə biləcəyini bildirmişdi. Lakin Paskeviç şahzadənin vəsitəçiliyi olmadan, şərtsiz təbə olunmasını tələb etdi. Əks təqdirdə o, xanı rus qoşununun gücü ilə qorxudurdu. Elçi bu cavabla da geri qayıtdı (116,566; 177,159).

Lakin Həsən xan təslim olmaq fikirində deyildi. Onun inadkarlığını görəndə bir qrup dəstə qiyam qaldırdı. Qiyam yatırılır və onun bir neçə təşkilatçısı Həsən xanın əli ilə öldürülür (177,165).

Xandan heç bir cavab almayan rus qoşunu bombardımanı davam etdirir. Oktyabrın 1-i bütün gecə 40 topdan qala fasiləsiz olaraq atəşə tutuldu. Qalaya mindən çox mərmə atıldı. Qala daxilində çoxlu tikinti dağıntıya məruz qalmışdı (177,566; 304,511).

Güclü bombardıman axır ki, öz bəhrəsini verdi. Oktyabrın 1-də səhər saat 8-də qalanın şərq tərəfində yerləşən qüllədən bir neçə nəfər ağ bayraq

qaldıraraq təslim olmaq istədiklərini bildirdi. Lakin təslim məsələsində qalada iki qruplaşma var idi. Qala müdafiəçilərinin bir hissəsi təslim olmaq istəsə də, digər hissəsi Həsən xanın başçılığı ilə müqavimət göstərmək fikrində idi. Çünki ağ bayraq qaldırılsa da, qalanın bəzi yerlərində müqavimət davam edirdi. Xüsusilə, qalanın cənub tərəfində irəvanlılar silahlardan rus qoşununu güclü atəşə tutmuşdu (116,566). Hətta Həsən xan qarnizonu düzərək şəxsən özü ruslara qarşı döyüşə aparmaq istəyirdi. Lakin yaxın adamları onu bu fikirdən döndərə bildi (396,36).

Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən piyada və süvarilərdən ibarət bir dəstə qalanın şimal tərəfindən çıxaraq Zəngi çayını keçməyə cəhd etdi. Lakin rus qoşunu onları geri qaytarmağa müəffəq oldu. Şəhər ağsaqqallarının təslim tələbi ilə təzyiqlə məruz qalan Həsən xan yüksək rütbəli 60 nəfər məmurlarla birlikdə qaladan qaçmaq istəsə də, kazakların atəşi nəticəsində geri qayıtmağa məcbur oldu (137,32).

Qaladan hər cür qaçışın qarşısını almaq üçün rus komandanlığı bütün çıxışları nəzarətə götürməyi qərara almışdı. Qalanın şimal qapısı tərəfdə Zəngi çayı üzərində bir ulan (nizəli süvari əsgər-E.Q.) diviziya və 100 kazak dəstəsi yerləşdirilmişdi. İki bölük yeqer dəstəsi isə qərb tərəfdə qaladan çıxışı nəzarətə götürmüşdü. Bundan əlavə, rus qoşunu qalanın çöl qapısının qarşısında olan xəndəyi təmizləyərək içəridə olan qarıya yaxınlaşmışdı. Burada irəvanlıları təslim olmağa çağıran Belov şəxsən Həsən xan tərəfindən güllələnmişdi (3,23; 177,165).

İrəvanlıların təslim olmayacağını yəqin edən rus qoşunu qalanın bombardımanını daha da gücləndirdi. Bombardıman nəticəsində qalanın qapısı sıradan çıxır və rus qoşunu qalaya daxil ola bilər. İrəvan qalasının alınması ilə bağlı general adyutant Paskeviçin oktyabrın 3-də general adyutant Sipyaqinə yazdığı məktubda hadisəni belə təsvir edirdi: «Mühasirə işləri zamanı divarın altına qədər lağım atılmış, artilleriya son dərəcə gözəl müvəffəqiyyətlə dağıdıcı hərəkət edirdi. İrəvanı işğal etməkdən əvvəl axırıncı gecə düşmən qalanın tutulacağından qorxaraq güclü top atəşi açır, lakin bizim artilleriyanın müvəffəqiyyətli atəşi qalanın divarını dağıdır, qarnizon xeyli itki verdi. O biri günü şəhərdə qarışıqlıq başlayır, səhər çağı divarın üstündə təslim olmaq üçün papaqla əl edən adamlar göründü. Bunu görən bizim qoşun dağılmış divardan qalaya daxil oldu. Xilas olmaq yolunu görməyən qarnizonun bir hissəsi silahlarını ataraq aman istəyir, digər hissəsi isə müdafiə olunmaq istəyirdi. Lakin bir neçə dəqiqədən sonra qala qapısı dağıdılaraq müqavimətsiz ələ keçirildi» (17,1).

Qalaya daxil olan rus qoşunu qırğına başlayır. Azğınlaşmış rus qoşunu hətta xanın hərəmlərinə belə aman vermədi. Hərəmxananın

pəncərəsindən saraya daxil olan ruslar xanın hərəmlərini süngülərin ucunda bir neçə sajen hündürlükdən Zəngi çayının daşlı sahilinə ataraq öldürdü. Bu qırğında onlara qoşulan ermənilər daha fəal idi. Ermənilər xan sarayına daxil olaraq burada olan qiymətli əşyaları çapıb talamışdılar (396,37). Lakin Paskeviçin səyi nəticəsində qarət dayandırıldı. Qalanın lazımı yerlərində keşikçi dəstələri yerləşdirildi. Üç minlik qarnizon təslim oldu. Lakin xan sarayının yaxınlığında yerləşən məsciddə 200 nəfərlə gizlənmiş Həsən xan müqavimət göstərmək qərarına gəlmişdi. Qraf Suxtelenin başçılığı ilə məscidi mühasirəyə almış bir dəstə onun qapısını sındırmağa müəffəq oldu. Məcburiyyət qarşısında qalan xan təslim olmağa qərara aldı. Həsən xanla bərabər digər 6 nəfər xan da əsir götürüldü. Bunlar qala rəisi, xanın kürəkəni Sübhanqulu xan, Abbas Mirzənin ən yaxşı qvardiyasının başçısı Qasım xan, Mərəndli Cəfərqulu xan, Əlmərdan xan Təbrizli, Aslan xan və Fətəli xan idi. Rus qoşunu İrəvan qalasında 4 bayraq, 37 top, 2 qaubiç, 9 mortir, 50-ə qədər falkonet, çoxlu top mərmisi, 14.000 çetvert buğda və beş aylıq ərzaq ehtiyatı qənimət ələ keçirmiş, 3000-dən çox adam əsir götürmüşdü (17,2; 116,564-567; 78,231; 126,33-34; 304,514-517). İrəvanın mühasirəsi zamanı rus qoşunlarından 1 zabit, 8 əsgər ölmüş, 2 zabit və 44 əsgər isə yaralanmışdı (177,165-166; 125,146).

İrəvan qalasının süqutunun siyasi cəhətdən Rusiya üçün böyük əhəmiyyəti vardı. Paskeviç oktyabrın 3-də çara yazdığı məlumatda İrəvan qalasının bölgə üçün əhəmiyyətini belə qiymətləndirmişdi: «İndi ləzgilər, dağıstanlılar və Qafqaz dağlarının bütün qiyamçıları daimi sığındığı, pulla, silahla və bütün məkirlikləri ilə İran siyasətinə kömək etdikləri bu şəhərin (qalanın-E.Q.) süqutuna dözməlidirlər. Onun şöhrəti Türkiyə və İranda hədsizdir...» (116,567). İrəvan kimi möhtəşəm qalanın işğalının Rusiya üçün əhəmiyyətini sübut edən hadisələrdən biri, çar I Nikolayın bu hadisə ilə bağlı Sankt-Peterburqda təntənəli mərasim keçirməsidir. Çar bu münasibətlə Qış Sarayının kilsəsində ibadət etmiş, İrəvan qalasının açarları və qənimət götürülmüş 4 bayraq təntənəli surətdə xalqın alqışları altında paytaxt küçələrində gəzdirilmişdi (304,518). Bu qələbə münasibətlə bir çox zabit heyəti çar tərəfindən medallarla təltif edilmişdi. Baş komandan general-adyutant Paskeviç oktyabrın 29-da 1 mln. rubl pul mükafatına, qraf titulu və 2-ci dərəcəli Müqəddəs Yenilməz Georgi xaçına layiq görülmüşdü (78,231; 304,519).

İrəvanın işğalı Rusiyanın bölgədə nüfuzunu daha da gücləndirdi. Noyabrın 23-də Paskeviç yazdığı məlumatda işğaldan sonrakı vəziyyəti belə təsvir edirdi: «İranlılara qarşı bizim silahımızın müvəffəqiyyəti türklərə böyük təsir göstərmişdi, İrəvanın alınmasını eşidən Ərzurum hakimi tez bir

zamanda Konstantinopola (İstambula-E.T.) məlumat üçün çapar göndərdi. Bundan sonra onlar bizimlə münasibətdə çox nəzakətli dirlər» (161,206).

İrəvanda 4 gün qaldıqdan sonra Paskeviç burada Krasovskinin rəhbərliyi ilə Müvəqqəti hökumət təşkil etdi. Bu hökumətin tərkibinə azərbaycanlıların qatı düşməni olan arxiyepiskop Nerses də daxil idi (221,259; 126,34-35; 78,231-232). Müvəqqəti hökumətin tərkibinə daxil olan Nerses rus nümayəndələrinin inamından istifadə edərək azəri türklərini incidir və onlara qarşı ədalətsizlik edirdi (221,259-260).

İrəvanın işğalından sonra rus qoşunu cənub istiqamətində yürüşə başlayaraq, Xoy, Mərənd, Səlmas, Marağa və digər yerlər də daxil olmaqla Təbrizə qədər əraziləri işğal etdi. Rus qoşununu paytaxta yürüş edəcəyindən qorxan şah hökuməti danışıqlara başlamağa məcbur oldu. Uzun danışıqlardan sonra 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində Rusiya ilə İran arasında 16 maddədən ibarət müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin üçüncü bəndinə əsasən, Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə keçdi (419,252; 126,44-45; 22,277-283).

Türkmənçay sürh müqaviləsindən sonra Rusiya yeni işğal edilmiş xanlıqlarda inzibati ərazi bölgüsü həyata keçirdi. 1828-ci il martın 21-də çarın verdiyi fərmana əsasən, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi və əvəzində hər iki xanlığın daxil olduğu ərazidə «Erməni vilayəti» yaradıldı (400,278).

Beləliklə, Azərbaycanın ən uzunömürlü xanlıqlarından biri olan İrəvan xanlığı Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olundu. Rusiya bu xanlığı işğal etmək üçün 23 ildən çox gözləməli olmuşdu. Azərbaycanın ayrı-ayrı kiçik feodal qruplarına parçalanması, onların bir-birinə olan torpaq iddiaları, baş verən ara müharibələri, xarici müdaxilələr xanlıqların, o cümlədən, İrəvan xanlığının zəifləməsinə gətirib çıxarmışdı. İrəvan xanlığı uzun müddət müstəqilliyini xarici müdaxilədən qoruyub saxlaya bilmişdi. Lakin hərbi cəhətdən daha güclü olan və dövrün müasir silahlarına malik Rusiya çətinliklə də olsa bu xanlığı işğal edə bildi. İrəvan xanlığı ləğv olundu və onun ərazisində Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan «Erməni vilayəti» yaradıldı. Nəticədə, Osmanlı imperiyası və İranla sərhəddə bufer zona yaradan Rusiya Azərbaycanın bu qədim ərazisini «xristianlaşdırmağa»-erməniləşdirməyə başladı. Beləliklə, ermənilər çoxdan arzu etdikləri məqsədə- Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycan ərazisində dövlət yaratmaq istəyinin birinci mərhələsinə nail oldular.

2.6. Görkəmli İrəvan xanı Hüseynqulu xanın (1806-1827) şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında

Azərbaycan xalqı müxtəlif tarixi dövrlərdə ağıllı, igid, vətənpərvər dövlət xadimləri yetirmişdi. XVIII əsr xanlıqlar dövrü bu baxımdan xüsusilə fərqlənir. Azərbaycan xanlarından Şəki xanı Hacı Çələbi, Quba xanı Fətəli xan, Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar, Qarabağ xanları Pənahəli xan və İbrahimxəlil xan, Xoy xanı Əhməd xan Dünbülü, Gəncə xanı Cavad xan haqqında məlumatlar tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapmış və onların şəxsiyyətinə müəyyən qədər qiymət verilmişdir. Bu dövrün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri də məşhur İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacardır. Fəaliyyət və bacarığına görə yuxarıda adı çəkilən xanlardan heç də geri qalmayan, hətta onların bəzisindən yüksəkdə duran Hüseynqulu xan uzun illər diqqətdən kənar qalmış və onun şəxsiyyətinə qiymət verilməmişdir. İlk dəfə olaraq bu monoqrafiyada onun şəxsiyyətinə qiymət verməyə çalışacağıq.

Hüseynqulu xan Qacar (1806-1827) 21 il İrəvan xanlığını idarə etmişdi. Bu dövr ərzində o, yorulmadan və inadla İrəvanı zəif xanlıqdan siyasi və iqtisadi cəhətdən güclü bir xanlığa çevirmişdi. Hüseynqulu xan kimdir və onun İrəvan xanlığı tarixində nə yeri vardı? Bu suala cavab vermək üçün mənbələrə müraciət edək. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, bu şəxsiyyətin hansı ildə anadan olması haqqında məlumata rast gəlmədik. O, Qəzvinə anadan olmuş və burada onun ata-baba mülkləri vardı (129,50). Hüseynqulu xan gənc yaşlarından özünü bacarıqlı hərbiçi kimi göstərmiş və bu keyfiyyəti onun həyatında böyük rol oynamışdı. Mənbənin verdiyi məlumata görə, Hüseynqulu xan İrəvana gəlməmişdən əvvəl Xorasanda 10 il sərhəd qoşunlarının başçısı kimi xidmət etmiş, yalnız Əhməd xan öldükdən sonra 1806-cı ilin sonlarında İrəvana xan təyin olunmuşdu (293,548; 415,167).

Onun hakimiyyətə gəlməsi ilə İrəvan xanlığı tarixində yeni bir dövr başlamışdı. Rusiya-Qacar İrəvan arasında müharibənin qızışdığı bir dövrdə hakimiyyətə gəlməsinə baxmayaraq, Hüseynqulu xan tez bir zamanda görkəmli dövlət xadimi kimi özünü göstərə bilmişdi. Onun yeritdiyi daxili və xarici siyasət xanlığın möhkəmlənməsinə yönəlmişdi.

Azərbaycanlı Qacarlar tayfasından olan Hüseynqulu xan Fətəli şah Qacarla qohum idi. Heç bir savada malik olmayan Hüseynqulu xan igid və qorxmaz, düşmən qarşısında əyilməz bir şəxs kimi özünü göstərmişdi. Onun bu şəxsi keyfiyyətinə toxunan A.Y.Sokolov yazırdı ki, «O, özünün təkəbbürlüyü ilə şahdan aşağı heç kimin qarşısında ayağa durmurdu, ancaq salam verməklə yaxud baş əyməklə kifayətlənirdi» (403,37; 129,42). Lakin rus mənbələri xanı savadsız adlandırsalar da, onun dövlət xadimi kimi

bacarığını etiraf etmişdilər. Hüseynqulu xan savadsız olmasına baxmayaraq, ağıllı, idarəçilik bacarığı olan, hiyləgər, işgüzar bir şəxs olmuşdu (415,450; 177,448). Bu keyfiyyətlərinə görə, tez bir zamanda şahın rəğbətini qazana bilmişdi. İ.Şopen yazır ki, «nəhayət şah sarayı İrəvana sərhəd qoşun başçılarından biri Hüseynqulu xan Qacarı ildə 600 tımən, eyni zamanda xərcləri üçün xanlığın vergisindən 6000 tımən məvacib verərək onu sərdar təyin etdi. Hüseynqulu xan özünün bacarığı və cəsurluğu ilə aşağı rütbədən bu vəzifəyə yüksəlmişdi. Oxuya və yaza bilməyən bu şəxs şahın ona olan inamını qazana bilmiş və az bir vaxtda ona həvalə edilmiş əyaləti (xanlığı-E.Q.) çiçəkləndirmişdi (415,167).

Hüseynqulu xan şah tərəfindən bu vəzifəyə təyin olunmasına baxmayaraq, özünün bacarıqlı siyasəti ilə xanlığın müstəqilliyinə nail ola bilmişdi. «Sərdar Hüseynqulu xan (indi şahlıq edən Qacarlar nəslindəndir) bu xanlıqda (İrəvan-E.Q.) birinci, (İranda-E.Q.) isə üçüncü adamdır. Onun hakimiyyəti türk paşasının hakimiyyətindən daha möhkəmdir. O, çoxdan hakimiyyətdədir. Hər il bir neçə min çervon təşkil edən dövlət gəlirindən deyil, müxtəlif miqdarda hədiyyə formasında (şah xəzinəsinə-E.Q.) bayramlıq verirdi. Torpağın yetişdirdiyi hər şeyin $\frac{1}{3}$ -ni, zarafat etsə hər üçünü almaq ixtiyarına malik idi... Nəinki daxili, eyni zamanda xarici ticarət də onun əlində idi... Məhkəmə işlərində əgər iddiaçı və cavabdehin şikayəti peyğənbərin hədisləri ilə əlaqələndirilmirdisə onun şifahi əmrləri qanun idi» (129,42).

Şah tərəfindən İrəvan xanlığına hakim təyin olunmasına baxmayaraq, tezliklə, Hüseynqulu xan müstəqil daxili və xarici siyasət yeritməyə başladı. Digər tərəfdən, şah hökuməti İrəvan xanlığının geo-siyasi əhəmiyyətini gözəl anladığından onun daxili işinə qarışmırdı. Bunu təsdiq edən İ.Şopen yazır ki, «Şah hökuməti İrəvana İrani Rusiyadan ayıran həmsərhəd əyalət kimi baxdığına və müharibə olacağı təqdirdə ilk hücumun qarşısını almağı özünə borclu bildiyinə görə, bu əyana (Hüseynqulu xan-E.Q.) tamamilə inanırdı və onun heç bir işinə qarışmırdı» (415,449). Hüseynqulu xan dövlət idarəçiliyində mütləq hakim idi. Bütün feodal dövlətlərində olduğu kimi, müstəqil qanun- qrarlar verirdi və bütün hakimiyyət onun iradəsindən asılı idi. İstər dünyəvi, istərsə də dini hakimiyyətə nəzarət edir və bütün hakimləri özü təyin edirdi. O, siyasətində imtiyazlı təbəqənin mənafeyini qorusa da, xanlığın vəziyyətini nəzərə alaraq, onlarla aşağı təbəqənin arasında tarazlıq yarada bilmişdi. O, hesabat vermədən vergi toplayır, pul kəsir, öz qərarı ilə cinayətkarları gözündən, digər bədən üzvündən məhrum etməklə və öldürməklə cəzalandırır, bir sözlə mütləq hakim kimi hərəkət edirdi (415,449).

Hakimiyyətdə olduğu illərdə İrəvan xanlığı tez-tez müdaxiləyə məruz qaldığından Hüseynqulu xan xanlığın müdafiə sistemini gücləndirmək üçün güclü qoşun saxlayırdı. Bunun üçün çoxlu xərc tələb olunurdu. Bu xərcin bir hissəsi daxili imkanlar hesabına olsa da, hərbi əməliyyatlar zamanı xərcin bir hissəsini şah sarayından alırdı. Bu məqama toxunan A.S.Qriboyedov yazırdı ki, «O, öz hesabına qoşun saxlayır, lakin müharibə dövründə şah sarayından pul tələb edirdi» (129,403). Eyni fikiri İ.Şopen də təsdiq edərək yazırdı: «şah sarayı nəinki sərdardan vergi tələb etmirdi, sərhəd qoşunlarını, artilleriyanı, qalanı, azuqə və hərbi sursat saxlamaq üçün ona tez-tez pul buraxırdı» (415,449).

Müharibə dövründə Hüseynqulu xan sərkərdəlik qabiliyyətinə görə xüsusilə seçilmişdi. Onun uzaqgörənliyi və tədbirliyi uzun müddət İrəvan xanlığını rus qoşunlarının işğalından qoruya bilmişdi. Onun hərbi əməliyyatlar zamanı «yandırılmış torpaq» taktikasından istifadə etməsi, ayrı-ayrı çevik dəstələr təşkil etməsi, bu dəstələrin müxtəlif istiqamətlərdən qəflətən döyüşə atılması və meydanı tərk etməsi rus qoşununda həmişə qarışıqlığa səbəb olmuşdu. Xan dinclik dövründə isə İrəvan sərhədlərinin təhlükəsizliyindən arxayın olmaq üçün müdafiə tədbirləri görmüşdü. O, bu məqsədlə ayrı-ayrı tayfaları səhədə yaxın ərazilərə köçürərək burada hərbi məskənlər yaratmışdı. Məsələn, Hüseynqulu xan Qars paşalığı tərəfdən Şuragöl sərhəddində Qafar xanın başçılığı ilə ayrumları və taşanlıları yerləşdirmiş, Abaran sərhədini isə İsmayıl xanın başçılığı ilə seyidli və ağsaqqallılara tapşırılmışdı. Pəmbək əyaləti və Qazax distansiyası ilə sərhəd xəttini İsmayıl xan və Mərdan xanın başçılığı ilə qarapapaq tayfası, Şəmşəddil distansiyası, Gəncə xanlığı və Qarabağ xanlıqları tərəfdən Göyçə mahalını Nağı xanın başçılığı ilə digər qarapapaqlılar qoruyurdu (415,449-450). Hətta Hüseynqulu xan xüsusi təliqə verməklə mübahisəli ərazilər olan Gildən Satanağaca qədər ərazini Nağı xana, Eşşəkmeydandan Balıqçay çayına qədər ərazini İsmayıl ağaya bağışlamışdı (174,52). Bu tədbirləri ilə Hüseynqulu xan sərhəd xəttində hərbi məskənlər yaratmış və bu məskənlərin rus qoşununa qarşı mübarizədə böyük köməyi olmuşdu.

İrəvan xanlığı ilə bağlı məsələlərdə Hüseynqulu xan şah sarayına da təsir göstərə bilirdi. İrəvan xanı Gülüstən sülh müqaviləsindən sonra mübahisəli ərazilər məsələsində prinsipiallığı ilə fərqlənmişdi. Rusiyanın İrəvana məxsus Göyçə gölünün şimal-şərq torpaqlarını qeyri-qanuni işğal altında saxlamasına qarşı amansız mübarizəsi, onun vətənpərvər şəxs olmasını bir daha sübut edir. O, İrəvan torpaqlarının bir qarışımının da güzəştə getmək fikirində olmadığını 1825-ci il martın 28-də general leytenant Velyaminovla Fətəli xan arasında sərhəd məsələlərinə dair bağladığı akta

münasibətində görmək olar (175,53-56). Hüseynqulu xan bu akta qarşı çıxmış və rus komandanlığına məktub göndərərək bu ərazilərin İrəvan torpaqları olduğunu bildirmişdi (294,891). Xan nəinki məktub göndərmiş və hətta bu əraziləri rus qoşunundan təmizləmək üçün tədbirlərə əl atmışdı.

Bundan əlavə, Hüseynqulu xan şah yanında fəaliyyət göstərən müşavirələrdə həlledici səsə malik idi. O, qardaşı ilə birlikdə sülh müqaviləsinin əleyhinə çıxmış, rusa qarşı mübarizənin tərəfdarı olmuşdu (129,562).

Hüseynqulu xanın İrəvan xanlığının iqtisadiyyatının inkişafında da böyük xidmətləri olmuşdu. Rusiya-İran müharibələri dövründə hərbi əməliyyatların qızıxdığı bir ərazi olduğundan xanlığın iqtisadi həyatı güclü dağıntıya məruz qalmışdı. Döyüşlər nəticəsində kəndlər dağıdılmış, əhalinin bir hissəsi qonşu ölkələrə qaçdığından, digər hissəsi döyüşlərə cəlb edildiyindən əkin sahələri boş qalmışdı. Lakin dinclik dövründə Hüseynqulu xanın gördüyü tədbirlər xanlığın iqtisadi həyatının dirçəlməsinə səbəb olmuşdu. O, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün boş yerlərə əhalini köçürmüş, bağlar, meşələr saldırmış, süni suvarma kanalları çəkirmiş və müxtəlif xanlıqlardan əhalini öz xanlığına cəlb etmişdi. Bundan əlavə, xan müstəqil torpağı əkmək qabliyyətinə malik olmayan yerli əhalini, xanlıqda məskən salmış qaçqın və köçkünləri, tüfeyli adamları əkinçiliyə cəlb edərək, onlara torpaq sahəsi paylamış, qoşqu heyvanları, əmək aləti və toxumla təchiz etmişdi (415, 450). Hətta o, xanlıqda meyvəçiliyin inkişafına da diqqət yetirmişdi. Bu məqsədlə İrandan və Hindistandan müxtəlif növ meyvə ağacları gətirdirmişdi (415,950). Hüseynqulu xanın hakimiyyəti dövründə vergilər də ədalətlə toplanırdı. O, ilk növbədə torpağın əkilməsinə böyük diqqət yetirərək, vergini əkin sahəsinə, əkinçinin kotanının sayına görə deyil, əldə edilmiş məhsulun keyfiyyətinə və vergi verənin vəziyyətinə uyğun tələb edirdi (388,501). Onun bu siyasəti şəxsi mənafe güdsə də, kənd təsərrüfatının inkişafına və xalqın güzararına müsbət təsir göstərmişdi.

İrəvan şəhərinin ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi məşhurlaşmasında onun rolu əvəzedilməzdir. Məhz onun dövründə İrəvan şəhəri beynəlxalq ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Bu şəhərdə müxtəlif ölkələrdən və xanlıqlardan gələn mallar toplanmışdı. Onun İrəvan şəhəri üçün gördüyü işlərdən biri şəhəri su kəməri ilə təchiz etməsi idi. Bir məlumatda qeyd edilir ki, «Keçmiş İrəvan xanlığının bütün ən vacib suvarma qurğuları sonuncu sərdar Hüseynqulu xanın dövründə tikilmişdi. Onun savadsızlığına baxmayaraq, görkəmli hakimlər cərgəsinə qoymaq olar. İrəvan özünün su kəməri kanallarına görə ona borcludur (172,457). Arxitektura baxımından İrəvan şəhərinin məşhurlaşmasında da onun böyük xidməti vardı. Xan

sarayında «Güzgülü zal» dövrün ən məşhur abidələrindən biri hesab olunurdu. Digər tərəfdən, Zəngi çayının sağ sahilində Hüseynqulu xan tərəfindən salınmış istirahət yeri olan Sərdar bağı şəhərə xüsusi gözəllik vermişdi (172,444-445).

Beləliklə, Hüseynqulu xan bacarıqlı idarəçiliyi ilə İrəvan xanlığının yüksək səviyyəyə qaldıraraq onu çiçəkləndirmişdi. Bu keyfiyyətinə görə, Hüseynqulu xan uzun illər xalqın yaddaşında yaşamışdı. Onun şəxsiyyət və fəaliyyətinə ən dəyərli qiyməti müxtəlif illərdə İrəvan şəhərində olmuş səyah A.Qakstqauzen və rus hərbiçisi, knyaz Amilaxvari vermişdi. 1843-cü ilin avqustunda İrəvana gəlmiş A.Qakstqauzen gündəliyində Hüseynqulu xanı əxlaqlı, ədalətli, mərd adlandırmış, ölkənin rifahını düşünən, xalqın savadlanmasına fikir verən bir şəxs kimi onu özündən əvvəlki xanlarla müqayisə etmişdi. O, yazırdı: «Ümumiyyətlə, İrəvan xanları qəddar olublar, lakin axırıncı xan (Hüseynqulu xan-E.Q.) özündə əxlaqi keyfiyyətləri birləşdirən ..., ədalətli, güzəştə gedən mərd kişi olub. O, indi də bütün erməni və azərbaycanlıların dilində və yaddaşında yaşayır. O, hədsiz güc sərf edirdi ki, təhsili genişləndirsin və ölkənin rifahını yüksəlsin. Dağıdılmış və məhv edilmiş köhnə kanalların yerində müqayisəyəgəlməz gözəl halda yenisini tikdirirdi, onun köməyi ilə İrəvan yaxınlığında yerləşən çoxsaylı bağlar suvarılaraq daha da gözəlləşmişdi. Onlar sonradan əhaliyə paylanmışdı. Bundan əlavə, onun Avropa iqtisadiyyatına böyük marağı vardı, əhalinin sayını çoxaltmaqla ölkənin rifahının yüksəldiləcəyinə güman edirdi və buna çatmaq üçün qeyri-adi vasitələrə əl atırdı» (122,232). Daha sonra müəllif gündəlikdə Hüseynqulu xanın əxlaqi keyfiyyətinə, onun qadınlara olan münasibətinə görə qiymət vermişdi. A.Qakstqauzen yazırdı ki, «Əvvəlki İrəvan xanları və yüksək rütbəli şəxslər yerli qız və qadınları görəndə o saat zorla ələ keçirərək öz hərəmxanalarına qatırdılar. O, (Hüseynqulu xan-E.Q.) belələrindən ibrət götürmürdü və başqaları belə hərəkət edəndə dözmürdü, qorxudaraq ... kəbin kəsməyə məcbur edirdi» (122,232). İşğaldan 50 il sonra- 1876-cı ildə İrəvanda olan rus hərbiçisi knyaz Amilaxvari də Hüseynqulu xanın şəxsiyyətinə yüksək qiymət verərək onun idarəçilik bacarığını Rusiya idarəçilik sistemi ilə müqayisə etmişdi. O, yazırdı: «...Məsələn, onlar (rus məmurları-E.Q.) qəbul etmək istəmirdilər ki, bu möhtəşəm sarayın və bağın axırıncı sahibi İrəvan hakimlərindən olan Hüseynqulu xan ağıllı, istedadlı və məşhur olmuşdu. Onun müdrik rəhbərliyi altında qeyri-adi inkişaf nəticəsində firavan həyatlarına borclu olduqlarına görə, onun haqqında xatirələr bu illər ərzində xalqın hafizəsində yaşayır. Bizim indiki məmurlar Hüseynqulu xanın idarəçilik fəaliyyətindən heç nə öyrənmək istəmirlər və bütün keçmişə laqeyd surətdə vəhşilik dövrü

adlandırıldılar. (Rusiya idarə orqanları-E.Q.) iran (İrəvan xanının-E.Q.) idarəçilik sisteminə nifrət etməyi öyrədir, 50 il keçməsinə baxmayaraq bu sistemlə tanış olmamış, həmçinin xalqın ehtiyacı üçün öz xüsusi sistemlərini yaratmamışdılar» (177,448). Bu müəlliflərin verdiyi qiymət Hüseynqulu xanın şəxsiyyətinə və fəaliyyətinə verilən ən dəyərli qiymətdir.

İrəvan xanlığı işğal olunduqdan sonra şah sarayına qaçan Hüseynqulu xanın sonrakı taleyi də müəmmalı qalır. İ.Şopen bu böyük şəxsiyyətin 1834-cü ildə İranda yoxsulluq içərisində vəfat etdiyini qeyd edir (415,170). Lakin A.Qriboyedovun 1828-cu il sentyabrın 23-də qraf Paskeviçə yazdığı məktubu bunun belə olmadığını göstərməyə əsas verir. Məktubun məzmunundan görünür ki, həmin ildə Xorasanda hakimlik edən şahın oğlu Həsənəli Mirzəyə qarşı Rzaqulu xanın başçılığı ilə üsyan qalmışdı. Bu üsyanın qarşısını almaq üçün keçmiş İrəvan xanı Hüseynqulu xan Xorasanın hakimi təyin olunmuşdu. Məktubda göstərilirdi: «İrəvanın keçmiş sərdarı Xorasanın hakimi təyin olunub, bu zərərli adamın bizim sərhəddən uzaqlaşmasına yetərinəcə sevinməmək mümkün deyil. Ümumiyyətlə, yazırlar ki, üsyan şahın oğlu Həsənəli Mirzənin zülümünə qarşı olmuşdu. Ümid edirlər ki, sərdarın (Hüseynqulu-E.Q.) gəlməsilə tezliklə sakitlik bərpa olunacaq» (129,609-619). Məktubdan görünür ki, İrəvandan getdikdən sonra da Hüseynqulu xan yüksək vəzifələrdə işləmişdi. Digər tərəfdən, İrəvandan əlavə, Qəzvin ətrafında da Hüseynqulu xana məxsus kəndlər olmuşdu (129,50). Bu faktlara görə, onun yoxsulluq içərisində vəfat etməsi fikiri ilə razılaşmaq olmaz.

Bütün bu faktları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, Hüseynqulu xan görkəmli, bacarıqlı, işgüzar, tədbirli və uzaqgörən dövlət xadimi olmuşdu. Çox mürəkkəb və müharibələrlə zəngin bir dövürdə hakimiyyətə gəlməsinə baxmayaraq, bütün fəaliyyəti boyu İrəvan xanlığının müstəqilliyinə və onun çiçəklənməsinə çalışmışdı. Buna da nail olmuşdu. Qaldı ki, İrəvan xanlığının işğalına bu dövrün faciəsi idi. Obyektiv səbəbləri nəzərə alsaq, başdan- ayağa ən mükəmməl və müasir hərbi texnika ilə silahlanmış Rusiya dövlətinin qarşısında xırda xanlıqlara bölünmüş Azərbaycan aciz qalmışdı. İrəvan xanlığının işğalı ərəfəsində Cənubi Qafqazda Naxçıvandan başqa bütün xanlıqlar ləğv olunmuşdu. Artıq bu iki xanlıq meydanda tək qalmışdı. Şah sarayı isə sona qədər onlara kömək edə bilmədi. Nəticədə, nəhəng dövlətlə üz-üzə qalan İrəvan xanlığı işğal olundu.

III FƏSİL

İRƏVAN XANLIĞININ TARİXİ COĞRAFIYASI

3.1. Ərazisi və sərhədləri

İrəvan xanlığının siyasi sərhədləri haqqında mənbələrin azlığı və bu qaynaqların qənaətbəxş olmaması problemin həllinə əngəl yaradır. Lakin bəzi mənbələrdə və işğaldan sonra tərtib edilmiş rusdilli toplularda və rus qafqazşünaslarının əsərlərində bu məsələ ilə bağlı müəyyən məlumatlara rast gəlmək olar. İrəvan xanlığının ərazisinin ümumi təsviri haqqında ilkin məlumat 1783-1787-ci illərdə Rusiya dövlətinin Kartli-Kaxetiya sarayındakı səlahiyyətli nümayəndəsi S.D.Burnaşova və Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı R.İ.Kovalenskiyə məxsusdur. Lakin hər iki müəllifin məlumatı natamamdır və xanlığın sərhədlərinin tam mənzərəsini yaratmağa imkan vermir. S.D.Burnaşov İrəvan xanlığının ərazisinə və onunla həmsərhəd olan dövlətlərə toxunaraq qeyd edirdi ki, «İrəvan adlandırılan bu xanlığın Arazın sol sahilində yerləşən geniş ərazisi vardır. Bu ərazi şimaldan və şimal-qərbdən Gürcüstan (Kartli-Kaxetiya-E.Q.), cənubdan Naxçıvan xanlığı, qərbdən isə Türkiyə ilə həmsərhəddir (82,17). P.İ.Kovalenski isə 1800-ci ildə yazdığı gündəliyində İrəvan xanlığının ərazisini daha kiçildir. O yazır: «Onun (Məhəmməd xanın-E.Q.) dövləti Araz sayının sahili boyunca dar sərhəddə yerləşirdi» (156,118).

İrəvan xanlığının ərazisi və siyasi sərhədləri haqqında bir qədər ətraflı məlumata işğaldan sonra tərtib olunmuş toplu və rus qafqazşünaslarının əsərlərində rast gəlmək mümkündür. XIX əsrin 30-cu illərində tərtib edilmiş «Rusiya işğallarının icmalı» toplusunda İrəvan xanlığının sərhədləri təsvir edilmiş və hətta onun ərazisinin sahəsi göstərilmişdir. Topluda qeyd olunur ki, «İrəvan xanlığı 61^0 və 64^0 şərqi uzunluq dairəsi ilə, 41^0 39^0 şimal en dairəsi arasında yerləşir. Şimaldan Yelizavetopol (keçmiş Gəncə xanlığı-E.Q.), Şəmsəddil, Qazax, Pəmbək və Şuragöl distansiyaları, cənubdan Xoy xanlığı, Maku mahalı və Bəyazid paşalığı, qərbdən Kağızman və Qars paşalıqları ilə həmsərhəd idi. Ümumilikdə İrəvan xanlığının ərazisi 11 min kv.verstə bərabərdir (201, c.4, səh.253). Rus qafqazşünaslarından olan hərbi tarixçisi N.Dubrovin İrəvan xanlığından bəhs edərkən onun «şimaldan Gəncə xanlığı, Şəmsəddil, Qazax, Pəmbək və Şuragöl distansiyaları, şərqdən Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları, cənub və qərbdən isə İran və Osmanlı əraziləri» həmsərhəd olduğunu qeyd edir (147,327).

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanlığının mənbə və toplularda göstərilən sərhədləri obyektivliyi əks etdirmir. Çünki bu məlumatlarda onun

tərkibinə daxil olan bəzi ərazilər onunla həmsərhəd olduğu göstərilmişdi. Digər tərəfdən məlum mənbələrin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığının ərazisi də siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq daim dəyişikliyə uğramışdı. S.D.Burnaşov bununla bağlı yazırdı ki, «Xanlıqların vəziyyəti, sərhədləri, aralarındakı münasibətlər, ittifaq və müharibələr, qonşularına nisbətən yerləşməsi sabit deyildi. Sərhədlər fasiləsiz müharibələr nəticəsində daim dəyişirdi» (82,25-26). Bunu İrəvan xanlığının ərazisinə dair konkret misalla davam etdirmək olar. Məsələn, müstəqil İrəvan xanlığı yaranarkən onun Göyçə gölündən şərqdə yerləşən torpaqlarının bir hissəsi Qarabağ xanlığı tərəfindən işğal olunmuşdu. Bu Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın (1748-1763) dövründə baş vermişdi. Qarabağnamə müəllifləri Pənahəli xanın Qarabağ xanlığına birləşdirdiyi ərazilərdən bəhs edərkən qeyd edirlər ki, «O (Pənahəli xan-E.Q.), kolanıların məskəni olan, Uşacıq kəndindən Göyçə sərhəddinə qədər uzanan Tərtər çayı sahilindəki yerləri İrəvan hakimindən aldı» (41,36; 38,17; 32,116). A.Bakıxanov da Qarabağ xanı Pənahəli xanın İrəvana aid Tərtər Kolanını işğal etdiyini yazırdı (76,155). 1823-cü ildə keçmiş Qarabağ xanlığında aparılan kameral təsvirdə bu ərazidə 9 kənd qeyd olunmuşdu (202,236-240). Bu hadisə Azad xanın İrəvana təyin etdiyi Xəlil xanın (1752-1754) dövrünə təsadüf edir. Bununla bağlı Gülüstan sülh müqaviləsində nəzərdə tutulan sərhəd məsələləri ilə əlaqədar yaradılan komissiyanın tərkibinə daxil olan Rusiya nümayəndələri 1823-cü ildə A.P.Yermolova göndərdikləri məlumatda yazırdı: «İranlıların (Hüseynqulu xan-E.Q.) Göyçə gölünün şimal və şimal-şərq torpaqları olan Gil düzənliyini inadla tələb etmələrinə gəldikdə, ədalət naminə yada salmaq lazımdır ki, 70 il əvvəl kifayət qədər əhali ilə məskunlaşmış olan Gil düzənliyi Göyçə mahalı tərkibində həqiqətən də İrəvan xanlığına məxsus olmuşdur» (176,15).

Bu ərazilər Qarabağ xanlığına birləşdirilsə də, İrəvan xanları bununla barışmamışdı. Heç də təsadüf deyildir ki, Qarabağ xanlığı işğal edildikdən sonra bu ərazilər Rusiyanın əlinə keçdiyindən, İrəvan xanı Hüseynqulu xan Göyçə gölünün şimal və şərqində yerləşən torpaqların İrəvana məxsus olması haqqında rus komandanlığına məlumat vermişdi. Lakin 1825-ci il martın 28-də Fətəli xanla general leytenant Velyaminov arasında akt bağlanmış, akta əsasən Göyçə gölünün şimal və şərq hissələri Rusiyaya güzəşt edilmişdi (63,53-56). Bu hadisədən bərk qəzəblənən İrəvan xanı həmin ərazilərin İrəvan xanlığına məxsus olması haqqında baş komandana xüsusi məktubla müraciət edərək narazılığını bildirmişdi. Məktubun məzmunu belə idi: «Hər şeydən əvvəl, Rusiya hökumətinin mühəndisləri

göstəririlər ki, guya Göyçə gölünün şərq sahilləri Gəncə və Qarabağ xanlıqlarının sərhəddindədir. Bilməlisiniz ki, Dərələyəzdən Eşşəkmejdana qədər ərazi, həmçinin İrəvan sərhəddi sülh müqaviləsində Gəncə və Qarabağ xanlıqları ilə qarışdırılıb. Lakin əldə olunan kağızlarda (qəbalə), həmçinin əvvəlki şahların fərman və əmrlərinə görə, Göyçənin ətrafında yerləşən torpaqlar İrəvan ağaları tərəfindən alınmış satılırdı. Vəziyyət belədir və siz göstərirsiniz ki, guya Göyçə və Avaran sərhəddinə heç bir iddianız yoxdur, Mehri və Qapanı əldə etmək istəyirsiniz. Bu məqsədlə siz bəylərbəyi Fətəli xana elan etmişiniz ki, «əgər Abbas Mirzə Göyçənin şərq tərəfini bizə güzəştə gədirsə, biz də Mehri və Qapandan imtina edəcəyik». Bu məsələ həll edilməmiş qalır. Fətəli xan ikinci dəfə sizin yanınızda oldu, siz Satanağacdan Gedukbarata qədər ərazini tələb etməklə Gill ərazisinin bir hissəsini güzəştə gədərək burada məntəqə yaratmaq istəyirsiniz (294,891). Bu sənədə əsasən, Göyçə gölünün şərq sərhədlərinin İrəvan xanlığına məxsusluğunun bir daha şahidi olur.

İrəvan xanlığının ərazisi yalnız şərq tərəfdən deyil, eyni zamanda şimal və cənub tərəfdən də dəyişikliyə məruz qalmışdı. Şimal istiqamətdə vaxtilə İrəvan xanlığının mahallarından olan Şuragöl və Pəmbək əraziləri ondan qoparılaraq sultanlığa çevrilmiş və sonradan Kartli-Kaxetiya torpaqları tərkibində Rusiyaya birləşdirilmişdi. Məlumatla görə, Şuragölün sahəsi 1.290 kv. verst, Pəmbək sahəsi isə 2.150 kv. verst idi (201, c.1, səh. 294). Hər iki sultanlığın birlikdə ümumi ərazisi 3.440 kv. verstə bərabər olmuşdu.

Cənub tərəfdən isə Maku mahalı Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra Qacar İranının tərkibində qalmışdı. Adətən tarixi ədəbiyyatda Maku müstəqil xanlıq kimi qeyd olunur. Lakin arxiv sənədlərində Makunun da müəyyən dövrlərdə İrəvan xanlığına məxsus olması haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Maku uzun illər mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibində olmuşdur (338,88). 1728-ci ildə tərtib olunmuş «Müfəssəl dəftər»də də Maku İrəvan əyalətinin tərkibində olması göstərilir (33,9). Onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Maku hakimləri vaxtilə İrəvan ərazisində yaşamış bayat tayfasından idilər. Belə ki, şah Sultan Hüseyn (1694-1722) Makunu Səfəvilərin düşməni olan mahmudi kürdlərindən qorumaq üçün 1706-cı ildə İrəvan ətrafında yaşayan 300-ə yaxın bayat ailəsini buraya köçürmüşdü. Sonralar İbrahim bəyin başçılığı ilə bayat ailələri Makunun siyasi-iqtisadi həyatında böyük rol oynamışlar. Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra isə İbrahim Mirzənin oğlu Əhməd Sultan Maku xanlığının əsasını qoymuşdu (24,25).

Maraqlıdır ki, müstəqil xanlıq kimi göstərilən Maku xanlığının hakimləri arxiv materiallarına görə hələ XVIII əsrin 80-ci illərin əvvəllərində İrəvan taxt-tacı uğrunda gedən hadisələrdə fəal iştirak etmiş və xan olmaq iddiasına düşmüşdülər. Sənədlərdə Maku hakimi Əhməd Sultan İrəvanın nüfuzlu əyanlarından olduğu göstərilmiş və xan kimi deyil, sultan kimi qeyd olunmuşdu (3,16-17; 6,961-962). Bunu təsdiq edən faktlardan biri də S.D.Burnaşovun əsərində Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqları haqqında məlumat verilərkən Maku müstəqil xanlıq kimi deyil, İrəvan xanlığının tərkibinə daxil olan bir ərazi kimi göstərilmişdi. O, yazırdı ki, «Əli Sultanın (Əhməd Sultan-E.Q.) rəhbərliyi altında olan Maku qalası 600 həyəətə malik kiçik ərazisi ilə İrəvan xanlığına məxsus idi (82,17-18).

XIX əsrin əvvəllərinə aid arxiv materialları Makunun İrəvana məxsusluğunu qəti şəkildə təsdiqləməyə xeyli faktlar verir. Bir arxiv sənədində 1801-ci ildə «Baba xana tabe olmaqdan boyun qaçıran Xoylu Cəfərqulu xanın İrəvan xanına məxsus olan Maku adlı yerdə yaşadığı» göstərilmişdi (3,28). Sonuncu xan Hüseynqulu xanın (1806-1827) dövründə də Makunun İrəvandan asılı olmasını arxiv sənədləri təsdiq edir. General Krasovskinin 1827-ci il dekabrın 24-də Paskeviçə yazdığı məktubunda göstərilirdi: «İrəvandan alınan məlumatlara görə, Maku mahalı İrəvan xanlığına məxsusdur, sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra iranlılara güzəşt edilmişdi... Sartip Məhəmməd xan və sərhəng Əhməd xan mənə dedilər ki, Maku hakimi Əli xanın inadlı cəhdinə baxmayaraq, bu ərazi sülh müqaviləsindən sonra iranlılara güzəştə edilmişdi. Mən bu xəbəri təsdiq etməyə səbəb tapmasam da, Maku dairəsinin İrəvan xanlığının bir hissəsi olmasını sizə bildirməyi özümə borc bilirəm. Bu ölkə 31 kənddən ibarətdir... Maku ölkəsi həqiqətən həmişə İrəvan xanının təsiri altında olmuşdu. İrəvan xanı onun hakimi ilə iltifatlı davranmışdı. Çünki bilirdi ki, heç bir qüvvə onların arasını vura bilməz... 1824-cü ildə Abbas Mirzə qoşunla Maku dairəsini ələ kesirmək üçün hərəkət edəndə, onun hakimi şahzadəyə müqavimət göstərərək onu yaxın buraxmamışdı. Yalnız Abbas Mirzənin hüzuruna gələn İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xanın inandırmasından və ondan qiymətli hədiyyələr aldıqdan sonra Makunu tərk etmişdi. Əgər bu ərazi İranda qalarsa, İrəvan xanlığının Arazın hər iki sahilində yerləşən torpaqlarının bir hissəsini hədələyən bədxah adamların təhlükəsiz yuvası olacaqdır. Əgər əvvəlki kimi bu ərazi İrəvan hakimiyətinə tabe olarsa, onda iran və türklərin hərəkətinin qarşısını almaq üçün maneə olacaq» (137,49-51). Makunun İrəvanla sıx bağlılığı və ondan asılı olmasını İ.Şopen də qeyd edirdi. «Maku hakimi Əli xan Şəhur mahalına məxsus olan Ərəbyenicə, Qarahəsənli və Diadin kəndlərini Hüseynqulu

xandan hədiyyə olaraq tiyul almışdı. Bunun müqabilində o, bu kəndlərdən topladığı gəlirdən 300 tüzən İrəvan xəzinəsinə vergi ödəyirdi. Bundan əlavə, Əli xan hər il xana 200 tüzən miqdarında peşkəş vergisi də verirdi» (415, 968- 974). Dövrün məlumatına görə, Maku İrəvanı taxilla və müxtəlif şeyzlərlə təchiz edirdi (125,57-58). Didər tərəfdən, heç də təsadüfu deyildi ki, rus qoşunları tərəfindən İrəvan qalasının sonuncu mühasirəsi zamanı Hüseynqulu xan bütün var-dövləti və ailəsi ilə birlikdə Maku qalasına sığınmışdı (177,68). Göstərilən arxiv sənədləri və mənbələrə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Maku xanlığı Hüseynəli xanın dövründə (1759-1783) İrəvana tabe olmuş və İrəvan xanlığı işğal olununa qədər onun tərkibində qalmışdı.

Əldə etdiyimiz mənbələr və digər mənbə səciyyəli sənədlər əsasında İrəvan xanlığının sərhədlərini belə bərpa edə bilərik: Xanlıq qərb və cənub-qərb tərəfdən Osmanlı dövləti ilə həmsərhəddir. Onun qərb tərəfdən sərhəddi Qars paşalığını Şuragöl və Talın mahallarından ayıran Arpa çayıdır. Arpa çayının Araza töküldüyü yerə qədər İrəvanın Qars paşalığı ilə sərhəddi 50 verstə qədərdir. Buradan sərhəd xətti Arazi keçməklə, Kağızman sancağını Dərəkənd-Parçenis mahalından ayıran Qəbir dağ sıldırım dağları boyunca cənub-qərb istiqamətində Arazdan Koroglu dağına qədər 30 verst, buradan cənub-şərqə dönərək Balıq gölünə qədər 50 verst, sonra düz şərqə Sürməli mahalını Bəyazid paşalığından ayıran kiçik Alagöz dağının yüksəklikləri istiqamətində uzanır. Cənubdan İrəvan xanlığı onun tərkibinə daxil olan Maku tərəfdən Xoy xanlığı ilə, cənub-şərq istiqamətində isə Araz çayına doğru səyrələn daşlıq qayalardan onu ayıran Naxçıvan xanlığının Xok mahalı ilə həmsərhəddir. Şərq tərəfdən sərhəddi onu Qarabağ xanlığından ayıran Tərtər çayıdır. Şimaldan Somsixetiya və Borçalı, şimal-şərqdən xanlığı Qazax, Şəmşəddil sultanlıqlarından və Gəncə xanlığından ayıran Eşşəkmejdandan (Eşşəkmejdan Dərəçiçək mahalını Qazax sultanlığından ayıran dağlarla əhatə olunan təpəli düzənlikdir-E.Q.), Gil, Şatanağac və Gədikbarat yüksəkliyinə, şimal-qərbdən Pəmbək vasitəsilə Axalsız paşalığına qədər uzanırdı.

3.2. Xanlığın inzibati-ərazi bölgüsü

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığı da inzibati-ərazi quruluşu baxımından mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünürdü. (197,44; 187,48). Mahalları adətən xan tərəfindən təyin olunmuş mahal naibləri idarə edirdi. Naiblər isə iri feodallar arasından seçilirdi (162,137). Azərbaycanın digər xanlıqlarından fərqli olaraq İrəvan xanlığında mahal rəisləri mirbölük adlanırdı (415,448). Kəndləri isə naib yaxud

məlik idarə edirdi. Azərbaycan kəndlərini idarə edən başçıya naib, erməni kəndini idarə edənlərə isə məlik deyilirdi (397,2.)

Müstəqil xanlıq yarandığı zaman onun mahalları haqqında statistik məlumat olmadığından uzun illər yarımüstəqil bir qurum kimi fəaliyyət göstərmiş İrəvan əyalətinin inzibati-ərazi quruluşunu nəzərdən keçirməklə, bizi maraqlandıran məsələlərə aydınlıq gətirmək olar. Bununla da müstəqil xanlıq yaranana qədər onun ərazisinin tarixi sərhədlərinin siyasi hadisələrlə əlaqədar necə dəyişdiyini izləmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan bir əyalət kimi uzun müddət Səfəvi imperiyasının Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibində mövcud olaraq mürəkkəb tarixi yol keçmişdi (422,101; 233,117; 391,88). Bu əyalət XVI əsrin əvvəllərindən başlayan Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı daima əldən ələ keçərək bu və ya digər ölkənin ərazisinə qatılmışdı. Müxtəlif dövrlərdə İrəvan əyalətinin mahalları haqqında müəyyən məlumata Osmanlı mənbələrində də rast gəlmək olar. Belə ki, İrəvan mahalları haqqında ilkin məlumat verən mənbə «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»dir. Bu mənbəyə görə, 1578-1590-cı illərdə Səfəvi-Osmanlı müharibəsindən sonra Osmanlı Türkiyəsinin tərkibinə qatılan İrəvan əyaləti 10 nahiyədən (mahaldan) ibarət olmuşdur. Bunlar İrəvan, Gərnı, Vədi, Aralıq, Talın, Ərmus, Ərməvi, Abnik, Abaran və Şərabxana idilər (33,8). Lakin XVII əsrin əvvəllərində bu əyalət yenidən Səfəvi dövləti tərəfindən geri qaytarılaraq, XVIII əsrin 20-ci illərinə qədər Çuxursəd bəylərbəyliyi adı altında mövcud olmuşdu. Mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla bu bəylərbəyliyə Naxçıvan və Maku əraziləri də daxil idi. (391,88).

XVII əsrin axırı-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövləti dərin iqtisadi və siyasi böhran keçirdiyindən, Osmanlı dövləti XVIII əsrin 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycana müdaxilə etdi. Nəticədə, İrəvan ərazisi yenidən bu dövlət tərəfindən işğal edildi. 1728-ci ildə osmanlılar tərəfindən tərtib edilən ikinci «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»nə görə, həmin əyalətin inzibati-ərazi quruluşu belə olmuşdu: İrəvan şəhəri, Qırxbulaq, Körpü, Maku, Xıncırək, Gərnı, Vədi, Dərəçiçək, Abaran, Göyçə, Məzrə, Sürməli, İğdir, Aralıq, Şəhur, Sədərək, Zərzamin və Şoragöl (33,9). Mənbədən görüldüyü kimi, həmin illərdə əyalətin ərazisi osmanlıların apardığı inzibati-ərazi islahatı nəticəsində xeyli genişlənmiş və 18 nahiyəyə (mahala) bölünmüşdü. Maku və Naxçıvanın bəzi əraziləri İrəvan əyalətinə birləşdirilmişdi.

Sonralar görkəmli sərkərdə Nadirin apardığı müharibələr nəticəsində Azərbaycanın digər əraziləri ilə bərabər İrəvan əyaləti də osmanlılardan geri alınmışdı. Onun apardığı inzibati-ərazi dəyişikliyi nəticəsində İrəvan ayrıca əyalət kimi Azərbaycan bəylərbəyliyi tərkibinə daxil edilmişdi. Erməni

katolikosu A. Kretatsi Nadir şah Əfşarın dövründə İrəvan əyalətinin 9 mahalı - İrəvan, Körpü, Qırxbulaq, Şoragöl, İğdır, Gərnı, Abaran, Şırakavan (Talın-E.Q.) və Geqarkuniyə (Göyçə mahalı-E.Q.) bölündüyünü göstərirdi (186,249). Görünür ki, şahın apardığı inzibati-ərazi islahatı nəticəsində Vədi, Dərəçiçək, Məzrə, Sürməli, Aralıq, Şərur mahalları İrəvan əyalətinin tərkibinə daxil edilməmişdi

İrəvan müstəqilləşdikdən sonra öz tarixi torpaqlarına yiyələnə bilmişdi. Belə ki, İrəvan xanlığı ərazi baxımından xeyli geniş əraziləri əhatə edirdi. Bir mənbəyə görə, XVIII əsrin ikinci yarısında İrəvan xanlığında 12 mahalın olması (62,58), digər bir məlumata görə isə onun mahallarının sayının 20-ə çatdığı göstərilmişdi (410,126). Rus qoşunlarının baş komandanı general Paskeviçin 1827-ci il iyunun 27-də qraf Nesselrodeyə ünvanladığı məktubunda İrəvan xanlığında 16 mahalın olmasını yazırdı (218,547). Onun bu məlumatı xüsusilə əhəmiyyətli. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq general Paskeviç çox güman ki, İrəvan xanlığının mahalları sırasına Makunu da daxil etmişdi. Lakin bu tip mənbələrdə İrəvan xanlığının mahallarının sayı haqqında məlumat verilsə də onların adları, əhatə etdiyi əraziləri göstərilməmişdi.

İrəvan xanlığının mahalları haqqında İ.Şopenin əsəri bizə daha dolğun məlumat verir. Onun «Rusiyaya birləşdirmə dövründə Erməni vilayətinin tarixi abidəsinin vəziyyəti» adlı əsərində göstərilirdi ki, son İrəvan xanı Hüseynqulu xanın (1806-1827) dövründə İrəvan xanlığının 15 mahalı olmuşdu (415,441-446). Müəllif 1829-1832-ci illərdə apardığı kameral siyahıyaalınmada İrəvan xanlığının mahallarının sayını göstərməklə bərabər, onların sərhədlərini də təsvir etmişdir. İ.Şopen yazırdı ki, «Xanlıq böyük hissəsi axar çaylarla sərhədlənən, inzibati bölgü təşkil edən bir şəhər, 15 mahal və dairəyə bölünürdü» (415,441). Bu mahallar əsasən Araz çayının hər iki sahilində qərarlaşmışdı. 13 mahal Arazın sol sahilində, 2-i isə sağ sahilində yerləşmişdi. Mahallar çaylar və bu çaylardan çəkilməmiş süni arxlar vasitəsilə bir-birindən ayrılırdı. Beləliklə, İ.Şopenin qeyd etdiyi İrəvan xanlığının mahalları aşağıdakılardır:

1. Qırxbulaq mahalı	9. Saatlı mahalı
2. Zəngibasar mahalı	10. Talın mahalı
3. Gərnibasar mahalı	11. Seyidli-Ağsaqqallı mahalı
4. Vedibasar mahalı	12. Sərdarabad mahalı
5. Şərur mahalı	13. Körpübasar mahalı
6. Sürməli mahalı	14. Abaran mahalı
7. Dərəkənd-Parçenis mahalı	15. Dərəçiçək mahalı
8. Göyçə mahalı	

Bu mahalların sərhədləri və onların tərkibinə daxil olan kəndləri nəzərdən keçirək. Qeyd etmək lazımdır ki, İ.Şopen bəzi mahalların yerləşdiyi ərazini təsvir edərkən sərhədlərində qeyri dəqiqliyə yol vermiş və biz bu səhvi düzəltməyə çalışacağıq. İlk növbədə Qırxbulaq mahalını nəzərdən keçirək. Bu mahal Dərəçiçəklə Zəngibasar mahalları arasında yerləşirdi. O, şərq tərəfdən onu Göyçə gölündən ayıran dağlarla, şimaldan Dərəçiçək mahalı ilə, cənubdan İrəvan şəhəri, Zəngi çayı, cənub qərbdən Qərnibasar mahalı, qərbdən isə Körpübasar mahalları ilə həmsərhəd idi. Mahalın ərazisindən axan Qırxbulaq çayı kəndlərin su mənbəyi hesab olunurdu. Qırxbulaq mahalı 48 kənddən ibarət idi. Bu kəndlərdən 26-sı müharibələr nəticəsində dağıdılmışdı (415, 509-510, 544).

Zəngibasar mahalı İrəvan qalasının aşağı hissəsindən cənuba doğru uzanırdı. Bu mahal şimal və şimali-qərbdən Körpübasar və Qırxbulaq mahalları, cənubdan Araz çayı, şərqdən Gərnibasar, qərbdən isə Sərdarabad mahalları ilə həmsərhəd idi. Mahalın 33 kəndi var idi. Onun 7 kəndi müharibələr nəticəsində dağıntıya məruz qalmışdı (415,510,547).

Gərnibasar mahalı Araz çayının sol sahilində yerləşirdi. O, şimaldan Qırxbulaq mahalı, cənubdan Vedibasar mahalı, şərqdən Göyçə mahalını ondan ayıran yüksək dağlarla, qərbdən Zəngibasar mahalı və Araz çayı ilə həmsərhəd idi. Araz çayının sağ sahili ilə Ağrı dağı arasında yerləşən kəndlər də bu mahala daxil idi. Mahalın əsas su mənbəyi Gərnı çay idi. Gərnibasar mahalı 95 kənddən ibarət olmuş və bu kəndlərdən 43-ü müharibələr nəticəsində dağıdılmışdı (415,510-511, 547-555).

Vedibasar mahalı Araz çayının sol sahili boyunca yerləşirdi. Vedibasar şimaldan Qərnibasar mahalı, cənub və cənubi-şərqdən Şərrur mahalı və Naxçıvan xanlığı, şərqdən Göyçə mahalı, qərbdən Araz çayı ilə həmsərhəd idi. Bu mahal Vədi və Qafan çaylarının suyunu götürdüüyü dağlar və habelə düzənlikdən ibarət idi. Vedibasar mahalı 54 kəndə malik idi və müharibə nəticəsində bu kəndlərdən 33-ü dağıdılmışdı (415,511-512, 555-556).

Şərrur mahalı İrəvan xanlığının cənub-şərq hissəsində yerləşən ərazini tuturdu. Bu mahal şimaldan Vedibasar mahalı, cənubdan Araz çayına doğru seyrələn daşlıq qayalardan onu ayıran Naxçıvan xanlığının Xok mahalı, qərbdən Araz çayı, şərqdən isə Naxçıvan xanlığı arasında yerləşirdi. Onun cənub tərəfdə Araz çayına doğru eninə görünüşü yarım dairə, Qaratəpə və Qaraqum dağları arasında amfiteatr formasında idi. Şərqi Arpaçay çayı mahalı iki hissəyə bölmüşdü. Şərrur mahalının 61 kəndindən 11-i müharibələr zamanı tamamilə dağıdılmışdı (415, 512,555-563).

Sürməli mahalı İrəvan xanlığının cənub qurtaracağında, Araz çayının sağ sahili boyunca uzanırdı. Bu mahal şimal və şimali şərq və şərqdən Araz çayı, cənubdan onu Bəyazid paşalığından ayıran Ağrıdağ dağı silsiləsi və Maku ilə, qərbdən isə Dərəkənd-Parçenis mahalı ilə həmsərhəd idi. Mahala Bəyazid sərhədindən başlayan Ağrıdağ dağı silsiləsinin bütün şimal yamaqları da daxil idi. Mahalın kəndləri Araz çayından çəkilən arxlar vasitəsilə suvarılırdı. Bütün mahal 78 kənddən ibarət idi. Bunlardan 28-i müharibələr nəticəsində dağılmışdı (415,512-513, 563-5567).

Dərəkənd-Parçenis mahalı isə xanlığın cənub-qərb qurtaracağında, Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Bu mahal şimaldan Saatlı mahalı, cənub və qərbdən Osmanlı dövləti, şərqdən isə Sürməli mahalı ilə həmsərhəd idi. Dərəkənd-Parçenis mahalı Bəyazid sərhədindən Araz çayına doğru uzanan üç dərədən ibarət olmuşdu. Onlardan şərq tərəfdə olan Parçenis dərəsi Zor dağının aşağı yamacından, ikinci Dərəkənd dərəsi Pirili və Təkalti dağlarının aşağı yamaqlarından başlayırdı. Bu iki dərə Cancavad dərəsi ilə birləşirdi və hər iki dərənin bütün bulaqlarının töküldüyü Hacı çayının Araz çayına birləşdiyi aşağı hissələri Cancavad dərəsi adlanırdı. Üçüncü dərə isə Parnaud dərəsi adlanırdı. Bu dərə Koroğlu dağının aşağı hissəsindən başlayaraq Kağızman sancağının, Qars paşalığının yaxınlığında Araz çayına birləşirdi. Parçenis dərəsinin 26, Dərəkənd dərəsinin isə 54 yaşayış üçün yararlı kəndi vardı. Müharibə dövründə 8 dağıdılmış kəndini də əlavə etsək, bu mahalın ümumiyyətlə 88 kəndi olmuşdu (415,513, 567-571).

Saatlı mahalı İrəvan xanlığının ən kiçik mahal idi və onun qərb qurtaracağında yerləşirdi. O, Arpaçayın Araza töküldüyü yerdə və bu çayın hər iki sahilində, Arazdan Dərəkənd-Parçenis mahalına doğru uzanan ətraf əraziləri özündə birləşdirirdi. Saatlı mahalı şimaldan Talın, şərqdən Sərdarabad, cənubdan Dərəkənd-Parçenis mahalları ilə, qərbdən isə Osmanlı dövlətilə həmsərhəd idi. Bu mahala məxsus bütün kəndlər çay boyunca yerləşirdi. Burada Araz çayının şərq sahilindən Talın və Sərdarabad mahallarına, qərb sahilindən Qars şəhərinə qədər iri daşların ucaldığı yüksəklikdən başlayaraq uzanan düzənlik vardı. Mahal 14 kənddən ibarət idi. Onun 5 kəndi müharibələr nəticəsində dağıdılmışdı (415,513, 575).

Talın mahalı İrəvan xanlığının şimal-qərb qurtaracağında yerləşirdi. O, şimal tərəfdən Şuragöl əyaləti, cənubdan Sərdarabad və Saatlı mahalları, şərqdən Seyidli-Ağsaqqallı mahalı, qərbdən onu Qars paşalığından ayıran Arpaçayla həmsərhəd idi. Saatlı mahalından onu sahəsi 900 kv verst olan susuz və quru düzənlik ayırırdı. Talın mahalının 47 kəndi vardı. Onun 27-si müharibələr nəticəsində dağıdılmışdı (415,513-514, 575).

Seyid-Ağsaqqallı mahalı iki tayfanın mahalı sayılırdı. Mahal şimaldan Abaran, cənubdan və şərqdən Körpübasar, cənubi qərbdən Sərdarabad mahalları ilə həmsərhəd idi. Seyidli-Ağsaqqallı mahalı 20 kəndə malik idi. Onlardan 11 kənd Seyidli tayfasına, 9-u isə Ağsaqqallı tayfasına məxsus idi (415,575-579). Müharibə nəticəsində bu mahalın kəndlərinə ziyan dəyməmişdi. Çox güman ki, buna səbəb bu mahalın əhalisinin peyğənbərin nəsilindən hesab olunan seyidlərdən olması idi.

Sərdarabad mahalı Araz çayının şimal tərəfində, Sürməli mahalının əks istiqamətində yerləşirdi. Bu mahal şimaldan Talın, cənubda onu Sürməli mahalından ayıran Araz çayı, qərbdən Saatlı mahalı, şərqdən isə Körpübasar və Zəngibasar mahalları ilə həmsərhəd idi. Sərdarabad mahalı axırıncı İrəvan xanı Hüseynəli xan tərəfindən yaradılmışdı. Bu mahalın adı 1810-cu ildə Hüseynqulu xanın göstərişi ilə tikilməyə başlamış Sərdarabad qalasının adından götürülmüşdü (415,255). Digər məlumatlara görə isə qala 1815-ci ildə salınmışdı (171,106). Çox güman ki, Sərdarabad qalasının tikintisi 1810-cu ildə başlamış, 1815-ci ildə başa çatmışdı. Sərdarabad qalası salındıqdan sonra xanın fərmanına əsasən burada əhali məskunlaşdırılmış və nəticədə yeni mahal yaranmışdı. Mahal 30 kənddən ibarət olmuşdu. Bunun 8-i müharibələr nəticəsində dağıdılmışdı (415,514,579-583).

Körpübasar mahalı xanlığın ən zəngin mahallarından biri idi. O, şimaldan Seyidli-Ağsaqqallı, cənubdan Zəngibasar, qərbdən Sərdarabad, şərqdən onu Qırxbulaq mahalından ayıran Zəngi çayı, şimali-şərqdən isə Dərəçiçək mahalı ilə həmsərhəd idi. Bu mahalın kəndləri Gərni çayı ilə suvarılırdı. Mahalın kəndlərinin sayı 49-a çatırdı. Onlardan 9 kənd müharibələr nəticəsində dağıdılmışdı (415, 514, 583-587)

Abaran mahalı xanlığın şimal qurtaracağında yerləşən mahallardan biridir. O, Alagöz dağının şimal və şimal-şərq hissəsi ilə Pəmbək sıldırım dağları arasında uzanırdı. Abaran mahalı şimaldan Pəmbək, şimal-qərbdən Şuragöl sultanlıqları, cənubdan Seyidli-Ağsaqqallı, Körpübasar, şərqdən isə Dərəçiçək mahalları ilə həmsərhəd idi. Mahal üç dərədən ibarət idi. Birinci ən yüksək Cəngi dərəsidir ki, bura Şuragöl sultanlığına yaxın idi. Cəngi dərəsinə Gərni çayının yuxarı mənsəbi daxil idi. Dərə Cəngi kəndinin yaxınlığından başlayaraq Mirək kəndinə yaxın yerdə qurtarırdı. İkinci dərə Mirəkdan başlayırdı və bura Abaran çayı adlanan Gərni çayı boyunca uzanan, həmçinin bu çayın sol tərəfindəki Gülabad kəndinə qədər bütün kəndlər məxsus idi. Üçüncü dərə Abaran adlanırdı. Bu dərə Gərni çayının sağ sahilində yerləşən, Gərnəvit çayının suyu ilə təchiz olunan bütün kəndləri özündə birləşdirirdi. Bundan başqa mahal Seyidli-Ağsaqqallı mahalına məxsus bir neçə kəndi də özündə birləşdirirdi. Abaran mahalının

61 kəndi olmuş və bu kəndlərdən 22-i müharibələr nəticəsində dağıdılmışdı (415,514-515, 587-592).

Dərəçiçək mahalı havasına görə xanlıqda ən səfali mahal hesab olunurdu. Mahalın ərazisi Göyçə gölündən başlayaraq Zəngi çayı və Misxanaçayı mənsəbindən Alapars kəndinə qədər uzanan dərədən ibarət idi. Zəngi çay və Misxanaçay çayı Gərniköyün yaxınlığında birləşərək cənuba doğru axırdı. Dərəçiçək mahalı şimaldan Pəmbək vilayəti, cənubdan Qırxbulaq mahalı, qərbdən Abaran mahalı və şərqdən Göyçə gölü arasında yerləşirdi. Mahal 37 kənddən ibarət idi. Bu kəndlərdən 16-sı müharibələr nəticəsində dağıdılmışdı (415,515, 591-596).

Göyçə mahalı xanlığın şimal-şərq hissəsində yerləşən və qərb hissəsindən başqa Göyçə gölünün bütün ətraf ərazilərini əhatə edən ən geniş mahal idi. Bu mahal şimaldan Şəmşəddil sultanlığı, Gəncə xanlığı, şimal-qərbdən Dərəçiçək mahalı, cənubdan Naxçıvan xanlığı, şərqdən Qarabağ xanlığı, qərbdən Qırxbulaq, Gərnibasar və Vedibasar mahalları ilə həmsərhəd idi. Göyçə gölünə öz suyunu axıdan bütün dağlar və dərələr ona məxsus idi. Göyçə mahalı 126 kənddən ibarət olmuşdu. Lakin müharibələr nəticəsində 67 kənd tamamilə dağıdılmışdı. Hətta bu kəndlərdən 37-nin adının unudulduğu qeyd olunmuşdu. Mahalın yalnız 59 kəndində əhali qeydə alınmışdı (415,515-517, 596-600).

İrəvan xanlığının mahalları coğrafi mövqeyinə görə də bir-birindən fərqlənirdi. Mahallar dağlıq, düzən və orta olmaqla üç zolağa bölünürdü. Bunlardan Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalları dağlıq, Zəngibasar, Şəhur, Saatlı, Sərdarabad mahalları düzən, Qırxbulaq, Talin, Seyidli-Ağsaqqallı mahalları isə orta zolağa daxil idi. Hər üç zolağı özündə birləşdirən mahallar Gərnibasar, Vedibasar, Sürməli, Dərəkənd-Parçenis mahalları idi. Körpübasar mahalı isə aran və bəzi yerlərdə orta zolağı əhatə edirdi (415,346-347).

İrəvan xanlığının inzibati-ərazi bölgüsü təhlil edilərkən bu xanlıqdan qoparılmış Şuragöl, Pəmbək və Maku mahalları haqqında da bəhs etmək lazım gəlir. Şuragöl İrəvan xanlığının şimali qərbində yerləşirdi. Onun ərazisi təpəlikləri olan düzənlikdən ibarət idi. Mahal şimaldan Kartli-Kaxetiya çarlığı, cənubdan Talin və Seyidli-Ağsaqqallı mahalları, şərqdən isə Pəmbək və Abaran mahallarını ayıran dağlarla əhatə olunmuşdu. Qərb tərəfdən isə Arpaçayı vasitəsilə ayrılan Qars paşalığı ilə həmsərhəd idi. (201, c.1, səh.294). Şuragölün mərkəzi Gümrü idi. Nadir şahın dövründə İrəvan mahalı kimi göstərilən Şuragöldə keçirilən siyahıyaalınmaya görə, onun 109 kəndi olmuşdu (405,42-43). P. Butkova görə isə, XVIII əsrin sonlarında

Şuragöl 1000 evdən ibarət olmuş və burada yaşayanların əksəriyyəti azəri türkləri idilər (84, c.2, səh.448).

Pəmbək sultanlığı isə Şuragölün şərqində çox da hündür olmayan dağlar arasında qalan vadidə yerləşirdi. Vadi sıra dağlarla iki yerə bölünürdü. Bunun şərq hissəsi çox ensiz, qərb hissəsi isə 7 verstə çatırdı (201, c.1, səh.293). Pəmbək şimaldan Kartli-Kaxetiya çarlığı, cənubdan Abaran və Dərəçiçək mahalları, şərqdən Şuragöl, qərbdən isə Qazax sultanlıqları ilə həmsərhəd idi. 1801-ci ilin məlumatına görə, Pəmbəkdə 30 Azəri türk kəndi olmuşdu (238,601). 1826-cı ildə müharibə nəticəsində kəndlərin sayı 22-ə qədər azalmışdı (185,21).

İrəvan xanlığının mahallarından olan Maku isə şimaldan Sürməli mahalı, cənubdan Xoy xanlığı, qərbdən Bəyazid paşalığı və şimal-şərqdən Şərur mahalı, cənub-şərqdən isə Naxçıvan xanlığı ilə həmsərhəd idi. Bu mahal Araz çayının sağ sahilində, Ağrı dağının cənub-şərq yamacında yerləşirdi. Maku mahalı 31 kənddən ibarət olmuş və bu kəndlərdə 600 həyət qeydə alınmışdı.

Lakin siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq bu mahalların bəzisi İrəvan xanlığından alınaraq digər dövlətlərin tərkibinə qatılmışdı. Məsələn, Pəmbək 1802-ci ildə, Şuragöl isə 1805-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal edilmişdi. Maku mahalı isə Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra Qacar İranının tərkibinə qatılmışdı.

Oeyd etmək lazımdır ki, İ.Şopenin mahallar haqqında verdiyi məlumat 1810-cu ildən (Sərdarabad qalası salınıqdan və eyniadlı mahalın yaranmasından sonrakı dövrdən-E.Q.) sonrakı dövrə aiddir. Onun verdiyi məlumata görə, Sərdarabad mahalı yaranana qədər onun ərazisi Saatlı mahalı ilə birlikdə Gərnibasar mahalının tərkibində olmuşdu. İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan Sərdarabad qalasını tikdirdikdən sonra həmin qalanın adı ilə yeni mahal yaratmışdı (415,255). Əgər İ.Şopenin verdiyi məlumata inansaq, təqribən həmin vaxtı ikinci bir mahal- Saatlı mahalı yaradılmışdı. Beləliklə, mənbələrin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, xanlıq yaranan vaxtı İrəvan xanlığının 9 mahalı, XVIII əsrin 60-cı illərindən 1802-ci ilə qədər 16, 1802-1805-ci illərdə 15, 1805-1810-cu illər arasında 14, 1810-1827-ci illərdə isə 16 mahalı olmuşdu.

Şəhər-qala İrəvan. Xanlığın inzibati-ərazi bölgüsünə İrəvan şəhəri də daxil idi. Bütün xanlıqda yeganə şəhər olan İrəvan heç bir mahala tabe olmayaraq müstəqil inzibati ərazi hesab olunurdu. İrəvan şəhəri Osmanlı imperiyası, Kartli-Kaxetiya çarlığı, İrana və Azərbaycanın müxtəlif xanlıqlarına gedən karvan yollarının qovşağında yerləşdiyindən böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. XVI əsrin Osmanlı

salnaməçisi İbarhim Rəhimzadə İrəvan şəhərini «İran və Turanın gözəl şəhəri və Naxçıvan və Şirvanın qapısı» adlandırmışdı (132,75).

XVI əsrin axırlarından başlayaraq İrəvan şəhəri iki hissəyə bölünmüşdü: **şəhər və qala**. Bu şəhəri məşhur edən onun iri və möhkəm qalaya malik olması idi. Müxtəlif illərdə İrəvanda olmuş səyyahlar, dövlət xadimləri, diplomatlar, kəşfiyyatçılar, hərbiçilər öz xatirələrində İrəvan şəhərindən daha çox bu qalanın təsvirinə böyük diqqət yetirmişdilər. Bu haqda aşağıda bəhs ediləcəkdir.

İrəvan şəhəri Azərbaycanın qədim və böyük şəhərlərindən biridir. Ermənilər bu şəhəri özlərininki saysalar da faktlar bunun tam əksini sübut edir. XIX əsrin 20-ci illərində İrəvanda olmuş Azərbaycan səyyah və coğrafiyaşünası Z.Şirvani səyahətnaməsində yazır ki, «O, (İrəvan) Arran mülkündədir. Azərbaycana məxsusdur. Oraya həm də Çuxursəd deyirlər...» (420,124). Rus müəlliflərindən biri İrəvan şəhərini «görünüşünə görə tatar (Azəri türk-E.Q.) şəhəri» adlandırmışdı (154,42). İrəvan əsrlər boyu Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin bəylərbəyliklərindən biri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi mərkəzi olmuşdu. Burada Səfəvi şahları tərəfindən təyin olunan xanların iqamətgahı yerləşirdi (421,101; 52,23; 233,117; 391,88). Lakin bu şəhər dəfələrlə hərbi əməliyyatlar və təbii fəlakətlər zamanı dağıntıya məruz qalmışdı. Belə ki, XVI əsrdən başlayan Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə bu şəhər dəfələrlə əldən-ələ keçərək dağıdılmışdı. 1679-cu il iyunun 4-də isə baş vermiş zəlzələ nəticəsində şəhər tamamilə xarabalığa çevrilmişdi. Bu şəhəri yenidən bərpa etmək üçün İrəvan xanı Zal xan şaha müraciət etmişdi. Nəticədə Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən irəvanlılara kömək gəlmiş və tezliklə dağılmış şəhər bərpa edilmişdi (171,109). XVIII əsrin 20-ci illərin əvvəllərində isə Osmanlı müdaxiləsi zamanı şəhər müqavimət göstərdiyinə görə yenidən güclü dağıntıya məruz qalmışdı (68,11-17).

Bu şəhər haqqında müxtəlif illərdə burada olan səyyahlar çox maraqlı məlumatlar vermişlər. Bu məlumatlar şəhərin coğrafi mövqeyi, evləri, əhalisi və s. əhatə edirdi. XVII əsrin 70-ci illərin əvvəllərində İrəvanda olmuş fransız səyyahı J. Şardən yazırdı: «İrəvan böyük, lakin eybəcər və çirkin şəhərdir. Onun böyük hissəsi bağlardan və üzümlüklərdən ibarətdir. Heç bir gözəl binası yoxdur. O, hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-qərb tərəfdən Zəngi, cənub-qərb tərəfdən isə Qırxbulaq çayları axırdı...Şəhərdə ... çoxlu hamam və karvansara vardır» (52,21-22).

Burada olmuş osmanlı səyyahı Ö.Çələbi şəhərin daxili quruluşunu daha ətraflı təsvir etmişdi. Onun verdiyi məlumata görə, «Şəhərin müxtəlif istiqamətlərinə açılan üç dəmir qapısı vardı. «Təbriz» qapısı cənuba, «Mey-

dan» və yaxud «Yaylı» adlanan qapı isə şimala açılırdı. Bu hissədə cürbəcür oyunların keçirildiyi meydan yerləşirdi. Nəhayət, üçüncü «Körpü» qapı adlanırdı... Burada xanlar xanı (Bəylərbəyi-E.Q.) otururdu. Həmçinin burada qazı, molla, şeyxi-şərif, kələntər, darğa, münşi, yasavul ağa, qoruqçubaşı, eşik ağası, diz çökən ağa, mehmandar və şəxbəndar yerləşirdi. Şəhərdə 2060 ev vardı. Ən gözəl bina Əmirgünə xan tərəfindən tikilmiş xan sarayı idi... «Yaylı» qapısının qarşısında böyük qəsəbə yerləşirdi. Buranı köhnə şəhər adlandırırdılar. Bu qəsəbədə karvansaralar, məscid və bazar yerləşirdi. «Körpü» qapısı yaxınlığında xan üçün üzümlük salınmışdı. Burada həmçinin çoxlu məscid, xan üçün hamam, bazar vardı. İrəvan müasir şəhərdir» (411,154-155).

Müstəqil xanlığın mərkəzi olduqdan sonra İrəvan şəhəri böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrilmişdi. Şəhər haqqında ətraflı məlumatı rusdilli mənbələrdən əldə edə bilmişik. Mənbələrdə şəhərin coğrafi vəziyyəti, sahəsi, quruluşu, evlərinin, əhəlinin sayı, tərkibi və s. haqqında daha ətraflı məlumatlar toplanmışdı. 1829-1832-ci illərdə keçirilən kameral təsvirə görə, İrəvan şəhəri şimaldan Qırxbulaq mahalı, cənubdan və qərbdən Zəngibasar mahalı, şərqdən isə onu Gərnibasar mahalından ayıran Oxçaberd dağının daşlı pillələri ilə həmsərhəd idi. İrəvan şəhəri geniş bağları ilə birlikdə kifayət qədər geniş ərazini tuturdu. Onun sahəsi 28 kv verstə bərabər idi (415,464). Başqa bir məlumatda deyilirdi ki, «İrəvan şəhəri demək olar ki, düzənlikdə yerləşirdi, lakin bəzi evlər şəhəri iki tərəfdən əhatə edən təpəliklər üzərində ucalırdı. Ümumiyyətlə, şəhərin əsas hissəsi Ağrı dağına və bütün Araz vadisinə açılan oval formasında idi. Zəngi çayı şəhəri çayın sağ sahilində yerləşən bağlardan ayırırdı... Bazar və karvansaradan başqa şəhərin bütün evləri bağlarla əhatə olunmuşdu. Şəhərin ona məxsus olan bağlarla, taxıl zəmiləri ilə birlikdə sahəsi 50 verstə bərabərdir (172,456).

İrəvan şəhəri «Şəhər», «Təpəbaşı» və «Dəmirbulaq» olmaqla üç məhəlləyə bölünürdü. Şəhərdə 1736 ev vardı. Evlərin əksəriyyəti gil palçıqdan tikilmişdi (415,468; 201, c.4, səh.291). Bu evlərdən 792-i «Şəhər» məhəlləsində, 622-i «Təpəbaşı»da, 322-i isə «Dəmirbulaq»da yerləşirdi (415,468). 1728-ci ildə tərtib olunmuş osmanlı «Müfəssəl dəftər»ə görə, bu dövrdə İrəvan şəhəri 4 məhəllədən («Köhnə şəhər», «Dəmirbulaq», «Dərəkənd», «Təpəbaşı») ibarət olmuşdu (33,20). Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan şəhəri müstəqil xanlığın mərkəzi olduqdan sonra «Köhnə şəhər» məhəlləsi «Şəhər» məhəlləsi adlandırılmış, «Dərəkənd» isə «Təpəbaşı» məhəlləsinə birləşdirilmişdi. Çünki İ.Şopen «Şəhər» məhəlləsini köhnə şəhər adlandırmış və qeyd etmişdir ki, bu məhəllələrdə əhəlinin

məskunlaşdığı yerlərdən əlavə, boş qalmış sahələr də vardı. Məsələn, İrəvanın «Şəhər» məhəlləsində boş qalmış yerlər bunlar idi: Abbas dərə və Kəşəhli, «Təpəbaşı» məhəlləsində Abuhəyat, Zəngi çayının sahilində Qızıqlala, Dərəbağ, Dərəkənd, Dəlmə, Yenikənd, «Dəmirbulaq»da isə Xosrovabad və Səbzıyeri (415,464-465). İrəvan şəhərində evlərin sayının azalması yuxarıda göstərilən yaşayış yerlərinin boşalması ilə bağlı idi. Bu yerlərin boş qalması şübhəsiz ki, müharibələr dövründə əhalinin bir hissəsinin qırılması, digərlərinin isə qonşu ölkələrə köçüb getməsi ilə bağlı olmuşdur.

Bütün Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhəri də tez-tez basqınlara məruz qaldığından istər küçələr, istərsə də evlər müdafiəyə uyğun tikilirdi. Onun küçələri dar və əyri idi. Küçələr çiy kərpicdən, çaydaşından və bəzən də palçıqdan hazırlanmış iki cərgəli divarlarla əhatə olunmuşdu. Bu divarlar hərdən kip örtülmüş həyət qapıları ilə kəsilirdi. Baş küçənin ortasından çay axırdı, bu çayın suyu köndələn çəkilmiş kəmərlərlə bağlara paylanırdı (415,466).

Şəhərdə evlər elə tikilirdi ki, onun zahiri görünüşü yaxşı təsir bağışlamırdı. Lakin daxildən daha zəngin və səliqəli idi. Hər bir evin ətrafında bağ, evlərin arasında isə təmiz daşdan döşənməmiş, qədim tut və yaxud qoz ağacları ilə kölgələnən səliqəli həyət vardı. Həyətin ortasında isə fəvvarəli olan daş hovuz yerləşirdi. Evlər elə tikilirdi ki, bayırdan nəzərə çarpmasın. (Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın iri şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhəri də tez-tez müdaxiləyə, quldur basqınlarına məruz qaldığına görə, yerli əhali evləri elə tikirdi ki, həm zahiri eybəcər görünsün, həm də nəzərə çarpmasın-E.Q.). Evlərin otaqları adətən tamamilə bayır divarı əhatə edən iri pəncərələrlə işıqlandırılırdı. Pəncərələr aşağı-yuxarı örtülüb bağlanırdı. Bu şüşə pəncərələr gözəl və müxtəlif naxışlı cürbəcür rənglərdən ibarət idi (415,466-467).

Lakin adi şəhər sakinlərindən fərqli olaraq, imkanlı və nüfuzlu şəxslərin evləri daha geniş və səliqəli idi. Bu evlərin divarları ağ suvaqla hamar şəkildə suvanmış və süni yapma naxışlarla bəzədilmişdi. İ.Şopen bu bəzəkləri Avropanın mərkəzi saraylarının bəzəklərindən daha yaxşı hesab edirdi (415,467). Evlərin qızdırılması üçün onun içərisində soba yerləşdirilmişdi. İ.Şopen belə sobaları otaq qızdırıcısından çox bəzəyə oxşadırdı. Belə ki, sırayı şəhər əhalisi qızdırıcı kimi kürəyə üstünlük verirdi (415,467).

İrəvanlıların evləri bəzəməsi adəti də, Azərbaycanın digər ərazilərində olduğu kimi idi. Evlərin mebeli yox idi, döşəməsi bahalı xalçalarla bəzənirdi. Divarlarda bəzək əşyaları, saxsı qabları və digər lazımlı şeyləri yığmaq üçün taxçalar var idi. Aşağı taxcaya mücrü və sandıq, yux-

arısına isə içərisində şərblə və meyvələrlə dolu müxtəlif formalı qablar, həmçinin billur və çini qablar qoyulurdu (415,467).

İrəvan şəhərində yaşayış evlərindən başqa ictimai binalar, məscidlər də vardı. İrəvan şəhərində 2-i qalada, qalanları isə şəhərdə olmaqla 8 məscid vardı. Bunlar Zalı xan məscidi, Novruzəli bəy məscidi, Sartip xan məscidi, Hüseynəli xan məscidi, Hacı İmamverdi məscidi, Hacı Cəfər bəy məscidi adlanırdı. Şəhərdə həmçinin xeyli dağıdılmış kiçik məscidlər də nəzərə çarpırdı (415,468). 1834-cü il kameral təsvirə görə, İrəvan şəhərində 8 məscid qeydə alınmışdı (201, c.4, səh.291). Şəhərin baş məscidinin 1764-cü ildə (201, c.1, səh7), bəzi məlumatlara görə isə 1770-ci ildə Hüseynəli xan tərəfindən tikildiyi güman edilir (172,444). Bu məscid İrəvan şəhərinin qərb hissəsində, hər tərəfdən azərbaycanlı türklərinin yaşadığı evlərin əhatəsində yerləşirdi (189,277).

İrəvan şəhəri böyük ticarət mərkəzi idi və xanlığın ən iri ticarət bazarı burada yerləşirdi. Şəhərə çoxlu tacir, rəsmi adamlar və səyyahlar gəldiyindən, onlara xidmət göstərən karvansaralar fəaliyyət göstərirdi. 1829-1832-ci illər kameral təsvirə görə, İrəvan şəhərində Gürcü, Culfa, Zöhrab xan, Tahir, Sulu, Susuz, Hacıəli karvansaraları var idi. Bu karvansaralar möhkəm bişmiş kərpicdən səliqəli şəkildə tikilmişdi (415,468-469).

İrəvan şəhərində çoxlu ticarət köşkləri və xeyli hamam da fəaliyyət göstərirdi. Kameral təsvirə görə, şəhərdə 819 ticarət köşkü və 8 hamam qeydə alınmışdı (415,469). Ticarət köşklərinin sayı ildən ilə artırdı. Məsələn, 1834-cü il kameral təsvirə əsasən, şəhərdə onların sayı 1670-ə çatmışdı (201, c.4, səh.291).

Şəhər hamamları həm yerli əhalinin, həm də şəhərə gələn əcnəbi qonaqların istirahət yeri idi. Hamamlar ortasında suölcəni olan kürəşəkilli qübbə və kümbəzlə örtülmüş bir neçə böyük zalı olan dördkünc otaqlardan ibarət idi. Buraya su xüsusi tikilmiş anbarlardan çəkilmiş su kəməri vasitəsilə verilirdi. İsti su qıraq otaqdan borularla ötürülürdü. Su odun əvəzinə xüsusi şəkildə qurudulmuş təzəklə qızdırılırdı (415,865-866).

Həftənin iki günü hamamlardan qadınlar istifadə edirdi. Şəhər xanımları səhər tezdən təmtəraqla hamama gedirdilər, onun ardınca xalça, yastıq, yorğan, şərbət, qəlyanaltı, hər cür şirniyyat aparılırdı. Burada tanışlar bir-birini uca səslə salamlayıp, yeniliklərdən danışır və bütün şəhərin dediqodusunu toplayırdı (415,866).

Toy qabağı hamamlar daha dolu olardı. Bu da azərbaycanlıların toy qabağı bəy və gəlinin yaxın adamlarının müşayətilə təntənəli surətdə hamama aparması adətləri ilə bağlı idi (415,866).

İrəvan şəhərində olan hamamlar bunlardır: 1. Şəhər məhəlləsində Şeyx-ül islama məxsus hamam; 2.Zalıxan hamamı; 3.Mehdi bəy hamamı; 4.Hacıbəyim hamamı; 5.Təpəbaşı məhəlləsində Şeyx-ül islam hamamı; 6.Hağı Əli hamamı; 7.Qafar və yaxud Hacı Fətəli hamamı; 8.Kərim bəy hamamı (415,866-867).

Şəhərdə əhalinin müxtəlif idman oyunlarının keçirdiyi və bir yerə yığılıb söhbət etdiyi 5 meydan vardı. Bunlar aşağıdakılardır: 1.Əsas meydan Xanbağı adlanırdı; 2.Bazarla qala arasında olan meydan; 3.Zalı xan meydanı; 4.Fəhlə bazarı; 5.Hüseynəli xan meydanı. Sonuncu meydan ən çox idman oyunları və digər tədbirlərin keçirildiyi meydan idi. O, dördküncü formaya malik olmaqla bərabər, ticarət köşkləri ilə əhatə olunmuşdu (415,469; 201, c.4, səh.291).

İrəvan şəhəri müxtəlif meyvə və üzüm bağları əhatəsində idi. Bağlar yaz və yay aylarında şəhərə xüsusi gözəllik verirdi. Bu bağların sayı 1473-ə bərabər idi (415,471-472).

İrəvan sırf Azərbaycan şəhəri idi. Əvvəla, burada Azərbaycan xanları otururdu. İkinci bütün yer, çay və məhəllə adları sırf Azəri türk adları idi. Şəhərdə əhalinin əksəriyyəti azəri türklərindən ibarət idi.

Beləliklə, Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi İrəvan xanlığı inzibati-ərazi bölgüsü baxımından mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünmüşdü. Mövcud olduğu müddət ərzində xanlığın mahalları siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq daima dəyişikliyə uğramışdı. Mahallar coğrafi vəziyyətinə, kənd təsərrüfatına və s. görə bir-birindən fərqlənirdi.

3.3. Xanlıqda idarəçilik sistemi və hərbi müdafiə işi

Azərbaycanın digər xanlıqları kimi, İrəvan xanlığı da tipik feodal dövləti idi. Ali hakimiyyət xana yaxud sərdara məxsus idi. Xan yaxud sərdar mütləq hakim hesab olunurdu. Hakimiyyət irsi idi və atadan-oğula keçirdi. Lakin İrəvan xanlığında tez-tez hakimiyyət dəyişikliyi olduğundan xanların bəzisi Qacar İran şahı tərəfindən təyin olunmuşdu. Bütün qanunvericilik, icra hakimiyyəti və məhkəmə sistemi bilavasitə sərdarın əlində cəmləmiş, ölkənin daxili və xarici məsələləri ilə bağlı bütün işlər onun razılığı əsasında həyata keçirilirdi. Ümumiyyətlə, xanlıqda bütün işlərin icrası onun iradəsindən asılı idi.

Azərbaycanın bütün xanlıqlarına xas olan xan hakimiyyətinin mahiyyəti haqqında istər Oktyabr çevrilişinə qədərki, istərsə də sovet tarixşünaslığında ətraflı məlumat verilmişdir. İ.Şopen qeyd edirdi ki, «Xan hesabat vermədən vergi yığır, pul kəsir, özünün xüsusi əmrinə görə, cinəyətkarları ölümlə, gözlərini çıxarmaqla və bədən üzvlərini kəsməklə edam

etdirirdi. Bir sözlə xan mütləq hakim idi» (415,450). Bu faktı təsdiqləyən İ.Berezinin fikrincə, «xan tam müstəqil şəxs idi... O, heç kimdən soruşmadan, heç kimə hesabat vermədən, dərəcəsiindən asılı olmayaraq, kimi istəsə edam edə, bağışlaya, qova və cəzalandıra bilərdi. Xan bütün icra və məhkəmə hakimiyyətini, hətta şəriət-dini qanın işlərini də öz əllərində cəmləşdirmişdi» (79, 45). İ.Dubrovin isə xan hakimiyyətini dinlə, xalqın adət-ənənəsi ilə hesablaşmayan qatı despotik rejimi kimi dəyərləndirərək yazırdı ki, «Müsəlman əyalətinin bütün silkləri xanın vahid iradəsinə tabe idi. Zorakarlıq və özbaşnalıq xan hakimiyyətinin əsasını təşkil edirdi. Xan bütün qanunları, qul vəziyyətində olan əhalinin bütün hüquqlarını öz əlində cəmləşdirən nadir şəxs idi. Xan üçün təbəələri arasında silk fərqi yox idi. Xanın arzusundan asılı olaraq, bu günkü qul sabah bəy ola bilərdi, və ya əksinə. Hətta xana ən yaxın adam günahı üzündən ölənəcən döyülürdü... Heç bir xan hakim kimi xalqın yaxşı yaşayışı üçün vəzifə borcunu yerinə yetirmirdi. Heç bir xan bütün vasitələrlə xalqdan var-dövlət yığmaqdan yüksək heç nə tanımırdı» (147,398). Daha sonra o, qeyd edir ki, «hamı üzərində bütün hakimiyyəti ələ alan xan dinə əsaslanmır və hesablaşmırdı» (147,399). Lakin orta əsirlərdə dinin güclü olduğu zamanda xanların dinlə hesablaşmaması fikri tam yanlışdır. Digər tərəfdən əhali arasında nüfuz sahibi olan din xadimləri hakimiyyətin əsas dayaqlarından biri idi. Xanlar nəinki dinlə, yeri gəldikcə adət-ənənə ilə də hesablaşdı. Ona görə də, A.Bakıxanov haqlı olaraq yazırdı ki, «Xanlar şəriətin əsas qanunlarını və xalqın adət-ənənəsini pozmaq hüququna malik deyildi» (75,142-143).

Hakimi-mütləq olmasına baxmayaraq, xanlar lazım gəldikdə adət-ənənəyə tabe olmalı idi. Əks halda onların həyatı faciyyə ilə nəticələnərdi. Bu barədə səyyah M.Biberşteyn haqlı olaraq yazırdı: «Əgər xan sonsuz səlahiyyət sahibi kimi birinə cəza verirdisə, bu hal bəd əməl kimi qiymətləndirilirdi və əgər o, adət-ənənənin əleyhinə olaraq öz hökmünü bu şəkildə göstərməkdə davam edərdisə, həmin yerdə Məhəmməd şəriəti qanunlarından başqa bir qanun qüvvədə deyildisə, bu hərəkət xan üçün faciyyə ilə nəticələnmə bilərdi» (80,52-53). Bundan əlavə, xan mütləq hakim olsa da, hakimiyyətini möhkəmləndirmək və var-dövlətinin qayğısına qaldığı üçün yeri gəldikcə xalqla hesablaşmalı olurdu. Bunu biz İrəvan xanlarının xəzinəni doldurmaq üçün kəndlilərə torpaq paylamasında, boş torpaqlarda yerləşdirməsində, onları kətanla, toxumla təchiz etməsində, ticarətə sərmayə qoymasında görürük. Xüsusilə, sonuncu sərdar Hüseynqulu xanın idarəçiliyi nəticəsində İrəvan xanlığında kənd təssərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət güclü inkişaf etmişdi. Məhz bu baxımdan rus qafqazşünalardan fərqli olaraq İ.P.Petruşevski xan hakimiyyətini belə təsvir edirdi: «Azərbaycanda hökm

sürən siyasi pərakəndəlik və xanların bir-biri ilə arasıkəsilməyən müharibələri şəraitində, onlar kəndli kütlələrini hədsiz dərəcədə qıcıqlandırmamaq üçün feodal istismarını müəyyən həddə saxlamağa çalışır, hətta ona bəzi hallarda patriarxal adət-ənənə donu geydirməyə cəhd göstərirdilər. Onlar kənd icmalarının hüquqları, adət-ənənəsi ilə... hesablaşmalı olurdular» (184,12).

Qeyri-məhdud hakimiyyətə baxmayaraq, xanın yanında xüsusi məsləhətçi şura «Divan» da fəaliyyət göstərirdi. Divan xan başda olmaqla yüksək vəzifəli şəxslərdən ibarət idi. Divanda mühüm, dövlət əhəmiyyətli məsələlər müzakirə olunurdu. Burada müharibə, sülh, vergi yığılması və qatı cinayətlər kimi bu və ya digər məsələlər həll edilirdi (80,52). İrəvan xanının yanında fəaliyyət göstərən divanda ən yüksək vəzifəni vəzir, xanın yaxın adamları və hər birinin müəyyən fəaliyyət sahəsi olan bir neçə mirzə və din xadimlərindən şeyx-ül-islam tuturdu (415,451). Divanın başçısı divanbəyi hesab olunurdu. O, xanın ən yaxın adamlarından və yaxud nüfuzlu ruhanilərdən təyin olunurdu. Divanbəyilərin müəyyən məsələlərin həllində böyük rolu olurdu.

Xandan sonra ikinci ən mühüm şəxs vəzir sayılırdı. Vəzir mülki aparatın başçısı və xanan ən yaxın məsləhətçisi idi. Bu vəzifəyə xana sədaqətli, savadlı, bacarıqlı və dövlət işlərindən başı çıxan şəxslər təyin edilirdi. Vəzir yüksək məvacib alırdı və bu məvacib xəzinədən ödənilirdi. Məsələn, Hüseynəli xan (1759-1783) elm adamlarından olan Mirzə Məhəmmədəliyə vəzirlik vəzifəsinə təyin edərək verdiyi təliqədə deyilirdi: «...həmin təriflər ali şöhrətli, böyük mərtəbəli, alimlərin fəxri, yüksək nəslə mənsub, iş bilməkdə, ağılda, rütbədə, nöqsanları görməkdə başqalarından fərqlənən Mirzə Məhəmmədəliyə də aiddir. Həmin üstün cəhətləri nəzərə alaraq Divanın əzəmətli vəzirlik vəzifəsini ona tapşırıq. Mirzə Məhəmmədəliyə ildə Təbriz pulu ilə qırx түmən məbləğində məvacib təyin olunur. Həmin məvacib ona İrəvan ölkəsinin maliyyəsinədən ödənilməlidir» (39,49). Bundan əlavə, xanlıqda bu vəzifəni tutan daha iki məşhur vəzirin adı bizə məlumdur. Bunlardan Məhəmməd xanın vəziri Məhəmməd Müslümü (Qüdsi) və Hüseynqulu xanın maliyyə işlərinə baxan vəziri Mirzə İsmayılı qeyd etmək olar. Mirzə İsmayıl işğaldan sonra xanlığın maliyyə sistemi haqqında İ.Şopenə çox qiymətli məlumat vermişdi (39,1-3,49; 415,991-992).

İrəvan xanlığında dövlət idarəçiliyi bir neçə sahəyə bölünürdü və bu sahələrə xanın rəhbərliyi altında ayrı-ayrı şəxslər başçılıq edirdi. **Birinci sərdarın saray təsərrüfatı, xüsusilə şəxsi hərəmxanası** idi (415,452). Bu sahəyə adətən xanın özü və yaxud ən sevimli adamlarından biri olan

eşikağası başçılıq edirdi (197,41). Eşikağası türk sözü olub sarayın ağası deməkdir (75,140). Eşikağası vəzifəsi irsi idi. Bu vəzifəni icra edən ailə xüsusi imtiyazlara və üstünlüklərə malik idi. Hüseyinli xanın dövründə eşikağası vəzifəsi Hacı Məcnun bəy Qacara həvalə olunmuşdu. O, öldükdən sonra eşikağası vəzifəsinə oğlu Hacı İbrahim bəy təyin olunmuşdu (39,100-101; 415,451; 197,41).

İkincisi hərbi sahə idi. Bu haqda aşağıda bəhs ediləcəkdir.

Üçüncü sahə maliyyə bölməsi idi (415,452). İrəvan xanları maliyyə işinə böyük diqqət yetirirdilər. Onların zərboxanaları vardı və burada pul kəsilirdi. Bu sahə vergilərin təyin olunması və yığılması ilə məşğul olurdu. Maliyyə işinə vəzir başda olmaqla xan tərəfindən təyin olunmuş sərkər-ali baxırdı (415,452; 397,2; 197,41).

Nəhayət, dördüncü sahə icraedici və yaxud polis idi. Bu sahə maliyyə ilə sıx bağlı idi. Əsasən, vergilərin yığılması, asayişin qorunması polisə həvalə olunmuşdu. Bu orqan şəriət məhkəmələrinin çıxardığı hökümü də icra edirdi (415,452).

Bundan əlavə, sarayda müxtəlif vəzifələri yerinə yetirən məmurlar ordusu da vardı. Bunlardan vəzirdən sonra əsas vəzifə sayılan, xəzinəyə başçılıq edən **xəzinədarı**, pul paylayan, xəzinənin mədaxil və məxaricinə nəzarət edən **sandıqdar-ağasını**, məhsul yığılan ambarlara nəzarət edən **ambardar-ağasını**, saray mühafizəçisinin başçısı **qoruqbaşını**, xanın baş mehtəri **əmiraxuru** və s. qeyd etmək olar (201, c.2, səh.353; 187,48-49; 197,41). Mülki işlərdə dəftərxanalardan tutmuş divana qədər kargüzarlıq, əmlakın siyahıyaalınması, dəftər tərtib edilməsi məsələlərinə **mirzələr** ordusu baxırdı (415,458).

İrəvan xanlığı inzibati cəhətdən şəhər və mahallara bölündüyündən, onların idarəçiliyində xana tabe olan müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən idarə orqanları da fəaliyyət göstərirdi. İlk növbədə şəhər idarəçiliyində böyük rol oynayan naib, qalabəyi, darğa, yüzbaşı, onbaşı və s. məmurlardan bəhs edəcəyik. Şəhər idarəçiliyində naib böyük səlahiyyətlərə malik idi. «Naib əsas etibarilə təsərrüfat və inzibati məsələlərlə məşğul olurdu, vergilərin vaxtlı-vaxtında toplanması işi də ona tapşırılırdı. Sənətkarların üzərinə vergi qoyulması, vergilərin qaydaya salınması da naibin öhdəsinə düşürdü. Lakin onun fəaliyyəti təkcə bununla məhdudlaşmırdı. Xan müvəqqəti olaraq şəhərdən çıxdıqda (müharibəyə, səyahətə, ova və s. getdikdə) bütün şəhər idarəsi naibin əlində cəmləşirdi» (27,56).

İrəvan şəhər–qala olduğundan, qalaya **qalabəyi** başçılıq edirdi. Qalabəyinin əsas vəzifəsi qala daxilində əmin-amanlığı bərpa etmək, qalanın müdafiəsinə nəzarət etməkdən ibarət idi. Onun tabeçiliyində silahlı dəstələr

olurdu (157,476). Xanlar bu vəzifəni yaxın adamlarına və nüfuzlu bəylərə tapşırırdı. Lakin bu vəzifə irsi olmurdu (75,138). Hüseynqulu xanın (1806-1827) dövründə İrəvan qalasının qalabəyisi onun qardaşı oğlu və kürəkəni Sübhanqulu xan olmuşdu (17,2).

Şəhərdə ən mühüm orqanlardan biri **darğa** idi. Darğa fars dilində qayda-qanun nəzarətçisi deməkdir (75,139). Onun vəzifəsi şəhər və bazarlarda qayda qanuna nəzarət etmək idi. XVIII əsrin birinci yarısına aid mənbələrdən olan «Təzkirətül-mülük» əsərində darğanın vəzifəsi belə şərh edilmişdi: «Darğa əsasən şəhəri içəridən və bayırdan qoruyur ki, heç kəs qanundan kənar iş görüb, dava-dalaş salmasın, şərə xilaf olan işləri (şərab içmək, qumarbazlıq və s.) qadağan etsin ki, heç kəs xilaf işlər görməsin, şəriət qaydalarına zidd iş görənləri cəzalandırsın, müqəssirlərdən törətdikləri cinayət işlərinə müvafiq cərimə alsın, ...» (422,48). Darğa şəhərin polisi sayılırdı. Onun təbəçiliyində yüzbaşı və çavuş (onbaşı) kimi asayiş qorucuları vardı. Darğa şəhər asayişinin, təhlükəsizliyinin qoruyucusu idi və şəxsən xana təbə idi (415,457-458). «Bazar darğasının hüququ geniş idi. Onlar, «bazar darğası» adlanmasına baxmayaraq, bazar meydanından kənar da fəaliyyət göstərirdilər. Şəriət qanunlarını müdafiə etmək üçün darğaya böyük ixtiyar verilmişdi» (27,58). İrəvan xanları onların xeyrinə «darğalıq» adı ilə əhalidən xüsusi vergi alırdı. Bu verginin miqdarı ildə 347 tımən təşkil edirdi (415,985-986). Darğanın səlahiyyəti tək şəhərlə məhdudlaşmırdı. O, kəndin təsərrüfat hissəsini də idarə edirdi (75,139).

Şəhər asayişinin qorunmasında **gecə keşikçilərinin** də böyük rolu vardı. İrəvan əhalisi qədimdən şəhər və bazarlarda gecə asayişini qorumaq üçün özlərindən keşikçilər tuturdular. Sərdar isə bu vəzifəni öz adamlarına tapşıraraq əhalidən pul vergisi alırdı (415,978). Gecə keşikçiləri- «əsəs», keşik başçıları isə «əsəsbaşı» adlanırdı. Əsəsbaşının darğadan da artıq səlahiyyəti vardı (152,257; 27,59). Gecə keşikçiləri müxtəlif dəstələrə bölünərək onlara həvalə olunmuş məhəllənin keşiyini çəkirdilər. Həmin dəstələr bilavasitə əsəsbaşının qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Bazar və sənətkar dükanlarının öz əsəsləri var idi. Həmin əsəslər üçün məvacib sənətkar və tacirlərdən toplanırdı (152,261; 27,59-60). İrəvan şəhərində bu verginin miqdarı ildə 72 tımən təşkil edirdi (27,978).

Dini işlərin qoruyucusu **əmir-maruf adlanırdı**. Ərəb sözü olan maruf dinə məxsus iş adlanırdı. Əmir-maruf xalq arasında din və ədəb qaydalarına nəzarət edən polis rolunu oynayırdı (75,140).

Mahalların idarəçiliyində də idarə aparatı fəaliyyət göstərirdi. İrəvan xanlığında mahalları mirbölük idarə edirdi (415,457; 397,2; 417,616). Mirbölük iki sözdən - mir ərəb dilində əmr edən, bölük isə türk dilində

torpaq sahəsi adlanır (75,140). Mahallarda bütün idarə aparatı- polis, məhkəmə və maliyyə sahələri mirbölüyün tam nəzarətində idi (157,471).

Kəndlərdə hakimiyyət isə ağsaqqal funksiyasını yerinə yetirən kəndxuda və mülkin əlində idi. Kəndxuda fars sözü olub yerin sahibi deməkdir (75,140). Kəndxuda Azəri türklərin olduğu kəndlərə, mülk isə erməni kəndlərinə başçılıq edirdi. Kənxuda və mülklər xanlıqda ən aşağı idarə orqanı sayılsa da, xanın yanında böyük nüfuzu vardı. Kənd ağsaqqalları bir tərəfdən müxtəlif icma, digər tərəfdən xan idarə mexanizmi arasında vasitə rolunu oynayırdı. Onlar xanın əmr və tələblərinə tabe olurdular (397,2).

Ümumiyyətlə, mahal naiblərindən tutmuş sərkərə qədər mövqə fərqi baxmayaraq, bu vəzifələr sırf qulluq xarakteri daşdığından atadan oğula keçə bilməzdi. Onların vəzifədə qalması xanın iradəsindən asılı idi. Bu vəzifə sahibləri xana sədaqətlə və namusla qulluq etdikləri təqdirdə vəzifədə qalırdılar (397,2).

Elatlar arasında hakimiyyət elbəyilərin əlində idi. Elbəyilər xan tərəfindən təyin edildiyindən, elatlar arasında sərdarın əmrlərinin icraçıları idi. Onlar hərbi xidmətdən başqa bütün mükəlləfiyyət və vergilərdən azad idilər. Elatlara rəhbər xan tərəfindən təyin edilirdi. Hüseyinli xanın əmri ilə sepgi və Məhəmməd xanın əmri ilə isə zilani kürd tayfalarına başçılıq etmək üçün xüsusi təliqələr vermişdi. Təliqələrdən birində yazılırdı: «...ali mərtəbəli sepgi Mirzəağanı bütün kürd tayfasının Ağası vəzifəsinə təyin etdik. Mirzəağa bütün bacarıq, istedadı ilə həmin köçərilərin işlərini nizama salmalı, onların idarə edilməsi işində çalışmalı və bir dəqiqə də olsa bu məqsədə qəflət səhlənkarlıq etməməlidir». Məhəmməd xan da eyni məzmununda təliqə ilə zilani kürdlərinə başçı təyin etmişdi (39,55,111-112; 415,457).

Xanlığın idarə olunmasında **məhkəmələr** mühüm yer tuturdu. İrəvan xanlığında məhkəmə sistemi iki qismə bölünürdü: **şəriət və mülki** məhkəmələr. Mülki məhkəmə özü **məhkəməyi-ali və əsnaf məhkəmələrindən** ibarət idi. Bu məhkəmələr içərisində şəriət məhkəmələri əsas yeri tuturdu. Şəriət məhkəmələrində müxtəlif mübahisəli məsələlərə- evlənmə və boşanma, qəyyumluq, vərəsələr arasında mülkiyyəti bölmək, müqavilə bağlanması, pozulması və s. işlərə baxılırdı (415,454-455). Bu məhkəmələr dini qaydalar əsasında həyata keçirilirdiyindən bu bölməyə qazi nəzarət edirdi. Məhkəmələrdə din xadimlərinin nüfuzu böyük idi. Ona görə də məhkəmələr dünyəvi əyanların idarə etdiyi **hökuməti-cəbri** və din xadimlərinin nəzarətində olan **hökuməti-ədliyyə** olmaqla iki hissəyə bölünürdü (415,453).

Şəriət məhkəmələrində baxılan işlərin icrası quran və tarixdə baş vermiş hadisələr toplusu əsasında həll edilirdi. İ.Şopen yazırdı: «Hakimiyyətin xəlifənin əlində cəmləşdiyi islamın ilk dövrlərində Quranın mətninin saysız şərh çətin deyildi. Bu ibtidai dövrün patriarxal həyatında mülki hissəyə aid bütün azsaylı iddialar rahat və asanlıqla Quranın qaydaları əsasında həll edilirdi. Lakin əhalinin artması, insanlar arasında münasibətlərin tədricən mürəkkəbləşməsi nəticəsində Quran baş verən hadisələrin həlli üçün kifayət etmirdi. Onda hörmətli imamlar, müctəhidlər və s. tərəfindən təfsir, şərh və söylənilmiş hadisələrin toplanmış çoxcildli müsəlman qaydalarının ikinci hissəsi yarandı. Belə olduqda Roma qaydaları kimi müsəlmanların elmi cəhətdən toplanmış, xüsusi öyrənilməsi tələb olunan hüquqi hissəsi hazırlanırdı, icraedici idarə qaygısı ilə yüklənmiş dünyəvi hakimiyyət ədliyyənin, ədalət məhkəməsinin bir hissəsini bütünlüklə həyatlarını bu işə həsr etmiş ruhanilərə verməyə məcbur idilər» (415,453). Şəriət məhkəmələrinə Şeyx-ül-islam, qazi və bir neçə axund və molla başçılıq edirdi. Məhkəmələrdə müxtəlif mübahisələrə-qatı cinayət işinə, oğurluq mülki iddialara, kəbin kəsmə və boşanmaya, mübahisə edən qohumları barışdırmaq, qəyyumluq işinə, hər hansı əmlakı varislər arasında bölüşdürmək, müqavilələrin bağlanması, icra edilməsi və pozulması və s. məsələlərə baxılırdı (415,454; 201, c.3, səh.24). Şəriət məhkəmələrinin əhəmiyyətini başa düşən xanlar qazilik vəzifəsinə savadlı və qaydaqanunları yaxşı bilən şəxsləri dəvət edirdi. 1783-cü ildə Hüseynəli xan xalq arasında alim kimi tanınmış Seyid Məhəmmədi baş qazi təyin etmişdi. Sənəddə qeyd edilir ki, «O, müstəqil əzəmətli qazilik taxtına oturaraq münaqişələri mübarək şəriət qanunları əsasında həll etsin» (39,75-76).

Məhkəmə işi tələsik, sadə qaydada icra edilirdi. İstintaq məhkəmənin mübahisə edən tərəflərin dindirilməsi əsasında aparılırdı. Məhkəmə üzvləri əvvəlcə iddiaçının, sonra cavabdehin və sonra isə hər iki tərəfin qarşılıqlı mübahisələrinə qulaq asırdı. Bunun ardınca əvvəlcə cavabdehin, sonra isə iddiaçının şahidləri dindirilirdi. Əgər gətirilən dəlillər lazımı səviyyədə olmadıqda, hər iki tərəfin şahidlərinə and içdirirdilər. İş aydınlaşdıqda mübahisə edənlər buradan kənar edilir, məhkəmə üzvləri isə qanun əsasında öz aralarında məsləhətləşmə keçirirdi (359,454). Məhkəmədə bəzi məsələlərin həllinin müxtəlif yolları vardı. Əgər işin araşdırılması Quranla aydınlaşırdısa, onda məsələ çətinlik çəkmədən həll olunurdu. Yox əgər bu məsələni Quran həll edə bilmirdisə, onda məhkəmə üzvləri toplanmış tarixi rəvayətlər toplusuna müraciət edirdilər. Bunlardan «Cəmi Abbasi», «Ağıl Yəqin» və s. qeyd etmək olar. Lakin bunlar da mübahisəli məsələnin həllinə

kömək etmirdisə, onda cəza yerli adət- ənənə və məhkəmənin müdrik qərarı əsasında icra edilirdi (415,454-455).

Mübahisəli əmlak məsələlərinin həlli isə məhkəmədə başqa cür icra edilirdi. Məhkəmədə iddiaçıların iştirakı vacib deyildi. Burada əsasən, mülkün sahiblik kağızı, müxtəlif növ istiqraz məktubu, qarşılıqlı öhdəçilik və s. sənədləri nəzərə alırdılar. Qərar yarlıqda bildirilirdi və bu sənədə məhkəmənin bütün üzvləri öz möhürlərini vururdu. Yarlıqda bəraət verilmiş şəxsin mülkün əsl sahibi olması göstərilirdi. Əgər əks tərəf bu qərarla razılaşmayaraq müqavimət göstərirdisə, onda polis bu işə qarışırdı (415,455). Bəzi hallarda qərarların çıxarılmasında ciddi nöqsanlara yol verilirdi. Belə ki, məhkəmədə yarlıqların qeydiyyatı aparılmırdı və elə olurdu ki, eyni məsələ üzrə tərəflərə tamamilə bir-birinə zidd qərarlar verilməsi halları baş verirdi (415,455).

Məhkəmələrdə insanların hüquqları tez-tez pozulurdu. İrəvan sərdarı, onun yaxın adamları və nüfuzlu şəxslər lazım gəldikdə şəriət məhkəmələrinin işinə müdaxilə edirdilər. Onlar məhkəmənin çıxardığı qərara məhəl qoymayaraq açıq şəkildə özlərinə yaxın və günahı olan şəxsin tərəfində olduqlarını bildirirdi. Belə olduqda şikayət edən tərəf qeyri-şərtsiz günahkar elan olunurdu (415,455). Digər tərəfdən məhkəmələrdə rüsvətxorluq geniş yayılmışdı. Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da ədalət məhkəmələri pulla ələ alınmırdı. XVIII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş S.Qimelin yazırdı ki, «Hakimlər pulu çox sevdikləri üçün heç zaman ədalətli hərəkət etmirdilər» (127,24).

Şəriət məhkəmələrindən əlavə, sərdarın özü də lazım gəldikdə məhkəmələr qururdu. Bu məhkəməyi-ali adlanırdı. Xanın səlahiyyəti altında olan ali məhkəmə fəvqəladə hadisələr zamanı çağrılırdı və əsasən dövlət əhəmiyyətli cinayət işinə baxılırdı. Bu iş çox sadə icra olunurdu və heç bir yazışma aparılmırdı. Sərdar çıxış və şikayətlərə qulaq asaraq vəziyyətlə tanış olduqdan sonra, həmin dəqiqə qərar çıxarırdı. Əgər cəza verilirdisə işin icrası fərraşlara tapşırılırdı. Sərdarın əmri ilə cinayətkar müxtəlif işgəncələrə məruz qalırdı. Məsələn, fərraşlar günahkarın ayağını fəlaqqaya bağlamaqla davasını şallaqlayır, bəziləri sərdarın əmri ilə sarayın pəncərəsindən Zəngi çayına atılır, digərlərinin isə əli, ayağı, qulağı, dili kəsilir və gözləri çıxarılırdı (415,456-457).

Əsnaf məhkəmələrinə gəldikdə isə, burada yalnız sex təşkilatlarına daxil olan sənətkarların məsələsinə baxılırdı. Əsnaf məhkəmələrinin başında ustabaşı dururdu. Burada sənətkarlar arasında baş qaldırılan mübahisələr, əsnaf qayda-qanununun pozulması, yerli əhalinin ustalardan şikayətlərinə baxılırdı (27,60-61).

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da istər hərbi, istər mülki və istərsə də dini xidmətdə müəyyən olunmuş fərq yox idi. Bütün bu idarə orqanları xandan asılı idi. Sərdar hakimiyyəti əldə möhkəm saxlamaq üçün tez-tez qayda-qanunu dəyişirdi. Xan məmurlarının xəyanətinə barmaqarası baxırdı. O, təyin etdiyi məmurlarını çox yaxşı tanıyırdı. Əgər hər hansı bir məmur ona çatacaq vergini mənimsəməkdə həddini aşsaydı, onda xan onun bütün əmlakını məşimsəyir və mülkünü isə xəzinəyə verirdi (415,458).

Azərbaycan xanlıqlarından olan İrəvan xanlığında dövlət dili Azəri türk dili idi. Lakin rəsmi yazışmalarda fars dilindən istifadə olunurdu (153; 415,458).

Xan hakimiyyətinin müdafiəsini ordu təmin edirdi. İrəvan silahlı qüvvələri daimi və qeyri-nizami qoşunu təşkil edən xanın şəxsi qvardiyasından, nizami qoşun hesab olunan sərbazlardan, maafılardan, elbəyilər və bəylərin dəstələrindən ibarət idi. Digər xanlıqlarda olduğu kimi, İrəvan xanlığında da daimi qoşunun əsas hissəsini nöqərlər təşkil edirdi. Onlar ən mükəmməl dəstə və xanın şəxsi mühafizəçiləri idilər. Bu dəstəyə tüfəngçilər deyilirdi. Nöqərlər hər hansı vergi və mükəlləfiyyətdən azad idilər, onların məvacibi, hərbi sursatı xan divanxanaları tərəfindən ödənilirdi və yaxşı qulluğa görə tez-tez hədiyyələrlə mükafatlandırılırdılar (147,391; 197,43).

Xanlığın nizami qoşunu sərbaz alayı adlanırdı. Bu alaylar piyada və süvarilərdən ibarət idi. Hüseynqulu xanın dövründə İrəvan qoşunu iki nizami sərbaz batalyonundan və yerli əhalidən təşkil olunmuş süvari qoşunundan ibarət idi. Qoşunun bir neçə altı funtluq topu, falkoneti (dəvə üstünə qoyulmuş kiçik top-E.Q.) və qalada yerləşdirilmiş topları vardı (415,451-452). Sərbazlar yalnız yerli əhalinin vergi verməyən təbəqəsindən təşkil olunurdu. Onlar da sırf hərbi qulluqda olduqlarından hər cür vergi və mükəlləfiyyətdən azad idilər. Sərbaz alayının başında hərbi rəis olan sərhəng dururdu. O, xanın yaxın qohumlarından təyin olunurdu. Sərhəngə onun köməkçiləri hesab olunan yavər, sultan, naib və yüzbaşılar tabe idi (147,392). 1817-ci ildə İrəvanda sərbaz alayının başçısı Məhəmməd bəy olmuşdu (404,12).

Sərbaz alayını saxlamaq xanlara baha başa gəlirdi. Ona görə də, dinclik dövründə xan şəxsi mühafizəçilərindən başqa digər qüvvələri evə buraxırdı. Onlar əkinçiliklə və digər kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olurdular, bu müddət ərzində isə heç bir məvacib almırdılar. Lakin bu qüvvələr lazım gəldikdə hərbi təlimlər keçirmək üçün yenidən səfərbər olunurdu. Təlimlər zamanı isə sərbazlar xandan məvacib alırdı (415,452; 147,392). İrəvan xanları nizami qoşununun siyahısını tərtib etdirirdi. Bu işlə xüsusi

təyin olunmuş bir mirzə məşğul olurdu. Həmin mirzə divanın üzvlərindən biri idi (415,452).

İrəvan xanlığında maaflardan təşkil olunmuş qoşunlar da fəaliyyət göstərirdi. Maaflar hər hansı vergi və mükəlləfiyyətdən azad idilər və şəxsən hərbi işlə məşğul olurdular. Maaflıq irsən keçirdi. Onlar qoşunun əsas hissəsini təşkil etməklə bərabər, polis rolunu da yerinə yetirirdilər (157,470; 147,391; 184, c.1,səh.85; 231,46). Hüseynqulu xanın dövründə azərbaycanlı qarapapaq tayfası maaf rolunu oynamışdı. Yuxarıda göstəriləyi kimi, sərdar tərəfindən İrəvan xanlığının müxtəlif sərhəd ərazilərində yerləşdirilən və sərhəddi qoruyan bu tayfa heç bir vergi vermirdi (415,450; 174,51-52). Lakin Azərbaycanın bəzi xanlıqlarından fərqli olaraq İrəvan xanlığında nə qədər maaf ailəsinin yaşaması haqqında mənbələrdə məlumat rast gəlmədik. Bunun səbəbi «İrəvan xanlığı Rusiya dövləti tərəfindən işğal olunarkən aparılan kameral təsvir zamanı maafların vergiverənlər təbəqəsinə qatılmaları idi» (184, c.1, səh.87).

Qeyri-nizami qoşun isə müharibələr ərəfəsində xanın əmri ilə mahal naibləri, elbəyilər və iri bəylərin səfərbərliyə aldıkları yerli əhalidən toplanırdı. İrəvan xanlığında qeyri-nizami qoşunun əsas özəyi elatlardan ibarət idi. 1829-1832-ci illər kameral təsvirə görə, ayrı-ayrı elatlar Hüseynqulu xanın dövründə lazım olduqda 3.600 nəfərlik süvari dəstə toplaya bilirdi (415,457,1130). Əsasən süvari dəstələrdən ibarət olan bu qüvvələr müharibələr dövründə öz cəsarəti ilə düşməyə böyük zərbələr vururdu.

İrəvan xanlarının müxtəlif dövrlərdə döyüş meydanına çıxardığı qoşunun sayını nəzərdən keçirək. XVIII əsrin 80-ci illərin məlumatına görə, İrəvan xanı döyüş meydanına 5 minə qədər hərbi qüvvə çıxara bilirdi (82,17). Lakin İrəvan xanları müharibələr dövründə lazım olduqda yerli əhalinin və köçəri elatların hesabına qoşunun sayını daha da artırırtdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan qalasında saxlanılan qarnizonun tərkibi 2, 3, bəzən də 5 min nəfərə çatırdı (411,154; 52,21; 185,28). Bundan əlavə, Ağa Məhəmməd şah Qacarın qoşunlarının İrəvana hücumu zamanı Məhəmməd xan mövcud silahlı qüvvələrindən əlavə, yerli əhalidən 7 min nəfərlik qoşun toplamışdı (67,64-65). Başqa bir məlumata görə, qraf Qudoviçin başçılığı ilə rus qoşunu İrəvan qalasına hücum edərkən Hüseynqulu xan qardaşı Həsən xanın komandanlığı altında 2 minə qədər yerli İrəvan qoşun hissələrini qalada saxlayaraq, özü 5 minə qədər qoşunla Gərnı çayı keçərək keçilməz Vedi dərəsinə çəkilmışdı (105,243-244). İrəvanlılar fəvqəladə hallarda lazım gəldikdə döyüş meydanına 14.000-dən çox qoşun toplaya bilirdi (355,627). Beləliklə, elatlardan toplanmış əhali ilə birlikdə müharibə

dövründə İrəvan xanları döyüş meydanına 14.000-ə qədər qoşun çıxara bilirdi.

Xan hərbi qüvvələrin baş komandanı idi. Lakin qoşuna başçılıq xanın özü tərəfindən təyin edilmiş ailə üzvlərindən ən bacarıqlısına həvalə edilirdi. Məsələn, İrəvanın tanınmış xanlarından biri olan Hüseynəli xan məktubların birində oğlunun (Qulaməli-E.Q.) İrəvan qoşunlarının sərkərdəsi təyin edilməsi haqqında yazırdı (39,88-89). Hüseynqulu xanın dövründə isə qardaşı Həsən xan İrəvan qoşununa komandanlıq etmişdi (415,451).

Qalalar

İrəvan xanlığının hərbi müdafiəsində qalalar böyük rol oynamışdı. Xanlığın uzunömürlü olmasının bir səbəbi də onun möhkəm qalalara malik olması idi. Bu qalalardan ən möhtəşəmi İrəvan qalası idi. Əsrlər böyü İrəvana gələn səyyahlar, diplomatlar, dövlət adamları və s. İrəvan qalası haqqında ətraflı məlumatlar vermişlər. Maraqlıdır ki, qala haqqında vermiş bu ayrı-ayrı məlumatlar bir-birini tamamlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan qalası hərbi məqsədlər üçün tikilmişdi. Düşmənin uzunmüddətli hücumundan qorunmaq üçün qalada hər şey nəzərə alınmış, əvvəlcə Çuxursəd hakimlərinin və sonra isə İrəvan xanlarının iqamətgahı burada yerləşmişdi. İrəvan qalası uzun illər irəvanlıların qəhrəmanlıq simvoluna çevrilmişdi. O, müxtəlif illərdə xanlığa müdaxilənin qarşısını almasında böyük rol oynamış və alınmaz qalaya çevrilmişdi. 1813-cü ildə İranda fəaliyyət göstərən ingilis səfirliyinin katibi Moryer İrəvanda olarkən Hüseynqulu xan fəxrlə qala haqqında demişdi: «Əgər Avropanın üç və yaxud dörd ölkəsi birləşərək bu qalanı tutmaq istəsələr, onlar onsuz da heç nəyə nail olmazlar və əli boş qayıdalar» (189,274). Deyilmiş bu söz İrəvan qalasına verilmiş ən gözəl qiymət idi.

İrəvan qalası 1583-cü ildə osmanlılar tərəfindən tikilmişdi (134,486). Osmanlı mənbələri bu qalanın tikilmə tarixini ətraflı şərhləmişlər. Qala Səfəvi hakimi Məhəmməd Toxmaq xan Ustaqlının sarayı ətrafında ucaldılmışdı. Qalanın tikilmə tarixinə toxunan İbrahim Əfəndi Peçevi yazırdı: «1583-cü ildə osmanlı ordusu dayanacaqdan dayanacağa keçərək Rəvan dairəsinə gəlib çatır... Ədalətli sərdar (Fərhad paşa-E.Q.) Rəvan şəhərinə daxil olaraq qala tikməyə başlayır. O, mərkəzdə yerləşən Tokmaq xanın sarayının ətrafında böyük və möhkəm qala ucaldır. Qalanın tikintisinə 45 gün vaxt sərf edilir (235,58-59). Məşhur osmanlı səyyahı Ö.Çələbi bu hadisəni daha ətraflı təsvir edərək qeyd edirdi: «Vəzir Fərhad paşa İrəvana hücum edərək onu tutur. Zəngi çayının sahilində 150.000 islam qoşunu cənubdan şimala uzanan böyük quyu qazaraq 45 günün ərzində qalanın ti-

kintisini başa çatdırır, sonra isə 40 günün ərzində onu sursat və hərbi ləvazimatla doldururlar» (411,150-151). Daha sonra qala haqqında fikrini davam etdirən səyyah onun tutduğu şəraiti belə təsvir edirdi: «...qala bir cərgə olan divara malik idi... Qala Zəngi çayının sahilində cənubdan şimala uzanırdı. O yerdə ki, Fərhad paşa qala tikdirmişdi, onun divarının hündürlüyü 40, Toxmaq xanın tikdiyi divarın hündürlüyü isə 50 və eni 20 məkkə dirsəyinə bərabər idi. Zəngi çayı tərəfdən xəndək yox idi, burada çoxlu dəlikləri olan mazğallar yerləşirdi. Qalanın cənub, şərq və şimal hissəsində divar ətrafı xəndək vardı. Lakin bu yerlər bataqlıqdan ibarət idi və çox da dərin deyildi. Bəzi yerlərdə xəndəyin eni 150 dirsəyə bərabər idi. Onun üç dəmir qapısı vardı. «Təbriz» qapısı cənuba, «Meydan» və yaxud «Yaylı» qapısı şimala açılırdı. Bu hissədə oyunlar keçirmək üçün meydan yerləşirdi. Nəhayət, üçüncüsü isə «Körpü» qapısı adlanırdı» (411,155). Ö.Çələbinin verdiyi bu məlumatdan bəlli olur ki, osmanlılar bu qalanı salmamışdan əvvəl Toxmaq xan sarayı xarici hücumlardan qorumaq üçün onun ətrafını hündür divarla əhatəyə almışdı. Sonralar İrəvan qalasının ikiqat divara malik olduğunu xəbər verən müəlliflər, onun tikdirdiyi divarı nəzərdə tutmuşdular. Fransız səyyahı J.Şardənin yazdığına görə, «qala kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formasındadır, dairəsi dörd min addım olub, təxminən 800 evdən ibarətdir. Qalada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayırdılar» (52,21).

Lakin bu deyilənlərə bazmayaraq, İrəvan qalası haqqında ən ətraflı məlumat rus mənbələrində öz əksini tapmışdı. Məsələn, 1808-ci il dekabrın 11-də qraf Qudoviç çara yazdığı məlumatda İrəvan qalasının 2 divara və divar ətrafı xəndəyə malik olduğunu qeyd edirdi (106,254). İkinci Rusiya-İran müharibəsinin iştirakçısı M.Koçebu qeyd edirdi ki, «İrəvan qalası Zəngi çayının sıldırımlı qərb sahilinə bitişik idi. Həmin tərəfdə çayın sahilində bütün şəhər yerləşirdi. Şimal tərəfdən o, qaladan tütəng gülləsi, şərq tərəfdən kiçik top gülləsi məsafəsində yerləşirdi, cənub tərəfdə isə heç bir tikili yox idi. Qalanın qərb tərəfində 350 sajen aralıda İrakli adlanan dağ, şərq tərəfində isə 400 sajen aralıda yerləşən iki kurqan yüksəlirdi. İki cərgəli çiy kərpicdən tikilmiş qalın divar, dərin və enli xəndək qalanın əsas müdafiəsini təşkil edirdi» (185,27). Dişli olan divarların müəyyən məsafədə yerləşən bir neçə qülləsi vardı (129,403). Məlumata görə, qalanın iç divarı 8 qüllədən, 5 dəmir qapıdan, çöl divarı isə 43 qüllədən ibarət olmuşdu (132,75).

İrəvan qalasında xanın sarayı, hərbi xidmətçilərin evləri, bir neçə dükən və iki məscid yerləşirdi. Qaladan çaya bir neçə bəndi olan gildən hörölmüş divarla əhatə olunmuş eniş tikilmişdi. Zəngi çayının sol sa-

hilindən, Qırxbulaq çayının cənub-şərq tərəfindən qalaya yeraltı su kəməri çəkilmişdi (201, c.4,səh.290).

Qalanın möhtəşəm olmasında İrəvan xanlarının böyük rolu olmuşdu. Hüseynəli xan (1759-1783) qalanı daha möhkəm və əzəmətli etmək üçün xoşlu Əhməd xanın baş memarı Mirzə Cəfəri Xoydan çağırıb İrəvana gətirtmişdi (40,13).

Qalada ən möhtəşəm tikililər xan sarayı və məscidlər idi. Möhtəşəm «Xan sarayı» 1791-ci ildə Məhəmməd xan tərəfindən tikilmişdi (396,7). Xan sarayı qalanın şimal-qərb hissəsində, Zəngi çayına yaxın yerdə tikilmiş və pəncərələri bu çayın daşlı sahilinə açılırdı. Saray dördküncü və çoxlu otaqları olan bir bina idi. Sarayda xanın arvadları üçün geniş hərəm otaqları, qəbul otağı, qulluqçular üçün yerlər və qarnizon anbarları yerləşirdi (189,28; 172,444; 122,230). Sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xan tərəfindən tikilmiş, xan sarayını daha da gözəlləşdirən «Şüşəbənd» adlanan güzgülü zal daha məşhur idi və gözləmə zalı hesab olunurdu. Zal həcmcə böyük olmaqla bərabər, ona bitişik otaqlar vardı. Onun döşəməsi mərmerdən, tavanı və karnizi isə işıqları əks etdirən müxtəlif rəngli şüşələr ilə naxışlanmışdı. Zalın döşəməsi bahalı xalçalarla, tavanı isə gözoxşayan naxışlarla bəzədilmişdi. Onun iki buxarısı vardı. Buxarının biri girişin əks tərəfində, digəri isə sağ tərəfdəki divarda yerləşirdi. Bu buxarı yarım dairəvi oyuq formasında idi. Zalın divarları başdan-başa Fətəli şahın, onun oğlu Abbas Mirzənin, Hüseynqulu xanın, onun qardaşı Həsən xanın, əfsanəvi qəhrəmanlar Rüstəmin, Zöhrabın və digərlərinin şəkilləri ilə bəzədilmişdi (129,43; 172,444; 122,230-231).

Sarayın çox gözəl həyəti, bağı, fəvvarəsi və süni gölü vardı. Həyətdə üç fəvvarəli çarhovuz və hərəmxananı əhatə edən bir neçə ağac yerləşmişdi (122,230-231). Lakin rus işğalından sonra xan sarayı baxımsızlıq üzündən dağıntıya məruz qalmışdı. Sarayın hərəmxanası isə hərbi xəstəxanaya çevrilmişdi (122,230).

İrəvan qalasında iki məscid vardı. Məscidlərdən biri 1725-ci ildə osmanlı sərkərdəsi Rəcəb paşa tərəfindən tikilmişdi. Lakin Rusiya işğalından sonra o, rus pravoslav kilsəsinə çevrilmişdi. İkinci məscid isə Hüseynqulu xanın dövründə tikilmiş və şahzadənin şərəfinə Abbas Mirzə məscidi adlandırılmışdı. İşğaldan sonra həmin məscid də silah anbarına çevrilmişdi (396,8; 122,230).

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan qalası işğal olunarkən güclü bombardman edildiyindən evlərin çoxu dağıdılmış və rus idarəçiliyi altında öz əhəmiyyətini tamamilə itirmişdi. Ruslar belə möhtəşəm abidəni məhv etmək istəyirdilər. Rusiya işğalından bir neçə il keçdikdən sonra İrəvanda olan

səyyah A.Qakstqauzen yazırdı ki, «..mən xan sarayının yerləşdiyi qalaya baş çəkdim. Qala böyük tənəzzülə uğramışdı. Xan sarayı bərbad halda idi... Rus məmurlarının toxunulmaz tarixi binalara və abidələrə nadir hallarda canı yanırıd (122,230-231). Məmurların bu cür abidələrə düşmən münasibətini bir rus məmuru da etiraf edirdi: «Bizim hakimlər heç nəyə baxmadan belə abidələri köhnəlmiş və yararsız hesab edərək yer üzündən silməyə çalışırdılar» (177,448).

İrəvan xanlığında ikinci ən böyük qala Sərdərabad qalası idi. Qala 1810-cu ildə Hüseynqulu xan tərəfindən əsas qoyulmuş (415,255), 1815-si ildə tikilib başa çatdırılmışdı (171,106). İrəvan qalası kimi bu qala da düşmən hücumlarından qorunmaq üçün hərbi məqsədlə tikilmişdi. Qala böyük strateji əhəmiyyətə malik idi. Bu haqda 1826-1827-ci illər müharibəsinin iştirakçısı M.E.Koçəbu yazırdı: «Sərdərabad qalası İrəvandan 50 verst qərbdə, Talından Eçmiədzinə və Araz çayı sahili boyunca keçən əsas yolun bir neçə verstliyində yerləşirdi. Deyirlər ki, İrəvan sərdarı bir neçə il əvvəl ətrafda yerləşən kəndləri qorumaq üçün bu qalanı tikdirib. Lakin qala bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir. Təcili yardım üçün İrəvan qalası uzaqda yerləşdiyindən, o (qala-E.T.) İrəvan xanlığının bizimlə və türklərlə həmsərhəd olan hissəsini, habelə Araz çayından keçən ən yaxşı bərəni, Maku və Xoya gedən əsas yolu qoruyurdu. Sərdərabad qalası dairəvi qülləsi olan, çiy kərpicdən tikilmiş divarlarla əhatə olunmuşdu. Onun ətrafında xəndək qazılmışdı. Qala düz yerdə yerləşirdi. O, bulaq suyu ilə təmin olunurdu, çünki Arazdan bura az sayda arx və kanal çəkilmişdi. Keçmiş Sərdərabad kəndinin əhalisi qalaya köçürülmüşdü. Burada 22 top və 3 min nəfərlik qarnizon saxlanılırdı. Qalanın rəisi Həsən xan və nəvəsi idi» (185,28).

Sərdərabad qalası haqqında verilən digər məlumatlar da maraqlıdır. Bu məlumatlar M.E.Koçəbunun məlumatını təsdiqləyir və bir qədər ətraflı təsvir edilir. Göstərilir ki, Sərdərabad qalası Arazın sol sahilində, demək olar ki, dördbucaqlı formada düzən yerdə tikilmiş və dairəsi 4 verst olan və üç tərəfdən qüllələrə malik hündür və qalın ikiqat divarla əhatə olunmuşdu. Çöl divarı daha qalın və hündür idi. Qüllələrdən 6-ı çöl, 4-ü isə iç divarda yerləşirdi. Qalanın cənub tərəfi birqat divara malik idi. Bu tərəfdə salınmış bağ geniş və sıx olduğundan qalaya yaxınlaşmaq çətin olurdu. Bütün hərbi qalalarda olduğu kimi, Sərdərabad qalasının ətrafı da xəndəklə əhatə olunmuşdu (201, c.4 ,səh.292; 177,113; 115,564; 417,314-315). Qalada xan sarayı və 700 ev vardı (201, c.4, səh.292). Qalaya Araz çayından çəkilmiş su kanalı həm suvarma, həm də əhalini içməli su ilə təchiz edirdi. Bundan əlavə, mühasirə dövründə bu kanalın qarşısını kəsmək və yönünü dəyişmək

mümkün olduğundan, hər etimala qarşı bir neçə quyu və çarhovuz kanalın suyu ilə doldurularaq hazır saxlanılırdı (177,113-114).

İrəvan xanlığında adı çəkilən möhtəşəm qalalarla bərabər, kiçik qalalar da mövcud olmuşdu. Bu qalacıqlardan «Keşikçi və yaxud Gözətçi qala»sını, «Qara qala» və «İmamverdi» qalalarını göstərmək lazımdır (208,862; 326,453). Lakin bu qalalar haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmadı. Görünür bu qalalar çox kiçik olduğundan bir o qədər də nəzərə çarpmamışdı. Yalnız «Keşikçi qala»sı haqqında haqqında az da olsa məlumat əldə etmək mümkün olmuşdur. Bu qala da osmanlılar tərəfindən tikilmişdi. Zəngi çayının sağ sahilində yerləşən bu qalanın tikilməsi haqqında A.Təbrizli maraqlı məlumat verərək yazır ki, 1603-cü ildə I Şah Abbas Təbrizi geri aldıqdan sonra osmanlılar şah qoşununun təzyiqləri altında Naxçıvana və oradan da İrəvana geri çəkilmişdi. İrəvana gələn osmanlı qoşunu İrəvan qalasının cənub hissəsində, ona yaxın yerdə daha bir qala tikərək ətrafına hasar çəkmişdi (134,50). Qala sonradan «Keşikçi qalası» adını almışdı. Lakin qala haqqında bir qədər ətraflı məlumat verən fransız səyyahı J.Şardən olmuşdu. O, qeyd edir ki, «İrəvan qalasının şimal tərəfində (cənub-şərqdə-E.Q.) yerləşən təpədə kiçik bir qala da vardı. Aralarındakı məsafə min addım olardı. O, ikiqat divarla və artilleriya ilə möhkəmləndirilmişdir. Orada 200 adam yerləşə bilərdi. Onun adı «Keçi qala»sıdır» (52,21). (Qeyd etmək lazımdır ki, J.Şardənin səyahənaməsini azərbaycan dilinə tərcümə edən müəllif «Keşikçi qalası»nı «Keçi qala»sı kimi tərcümə etmişdir- E.Q.).

Beləliklə, İrəvan xanlığının hərbi-müdafiə işində qalalar misilsiz əhəmiyyətə malik olmuşdur. Xüsusilə, İrəvan və eləcə də Sərdərabad qalaları düşmən müdaxiləsinin qarşısını almasında, uzunmüddətli mühasirəyə davam gətirməsində və düşməni acınacaqlı vəziyyətə salmasında böyük rol oynamışdı. Xanlığın davamlı və uzunömürlü olmasının bir səbəbi də, möhtəşəm qalalara malik olmasında idi.

IV FƏSİL

İRƏVAN XANLIĞININ İQTİSADİ VƏZİYYƏTİ

4.1. Kənd təsərrüfatı

Əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, müxtəlif iqlimin və bol sulu çayların olması İrəvan xanlığında iqtisadiyyatın təməlini təşkil edən kənd

təsərrüfatına böyük təsir göstərmişdi. Xanlığın bir hissəsi dağlıq olsa da, onun böyük ərazisi geniş düzənlikdən ibarət idi. Burada torpaq məhsuldarlığı ilə də fərqlənirdi. İrəvan şəhəri ilə Göyçə gölü arasındakı, həmçinin bu gölün şimal hissəsindəki ərazilər qaratorpaq, cənub və şimali Qarasu çayının mənsəbinə yaxın torpaqlar bataqlıq, Araz çayı ilə Ağrıdağ dağı arasında olan, xüsusən də, Gərnibasar, Vedibasar və Sürməli mahallarında torpaqlar şoran, cənub tərəfdən dağlara meyilli ərazilər isə qumluq və daşlıqdan ibarət idi. İrəvan xanlığında ən münbüt torpaqlar Zəngibasar, Körpübasar, Sərdarabad mahallarını, Sürməli və Gərnibasar mahallarının bir hissəsini, habelə xanlığın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilən Şuragöl və Pəmbək mahallarını əhatə edirdi (201, c.4, səh.255; 175,19-21).

İrəvan xanlığının iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı əsas yeri tuturdu. Kənd təsərrüfatında isə buğda və arpa istehsalı başlıca sahələr idi (415,740; 175,21; 147,327; 120,615). Buğda və arpa xanlığın əksəriyyət ərazilərində əkilirdi. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş rus səfiri və səyyahı A.P.Volinski osmanlı sərhəddindən başlayaraq Səfəvi dövlətində ən bol məhsullu yerin İrəvan və Təbriz əyalətlərinin olduğunu yazırdı (89,11). Xanlığın İrəvan şəhəri ətrafı kəndlərində, Qırxbulaq, Sərdarabad, Şuragöl və Pəmbəkdə daha çox taxıl istehsal olunurdu (415,739; 175,19-21).

İrəvan xanlığında həm yazlıq, həm də payızlıq buğda və arpa becərilirdi. Belə ki, dağlıq yerlərdə əsasən, taxıl məhsulları payızda, aran yerlərdə isə yazda əkilirdi (415,739; 201,c.4, səh.278). Aran yerlərinə nisbətən dağlıq ərazidə məhsul daha bol olurdu. Məlumata görə, müstəqil xanlıq dövründə yerli əhali hər il 34.185 xalvar buğda, 11.500 xalvar arpa istehsal edirdi (201, c.4, səh.280). İşğaldan sonra xanlıqda taxıl istehsalında geriləmə baş vermişdi. 1832-ci ildə «Erməni vilayəti»ndə hər il orta hesabla 75.000 xalvar buğda, 10.000 xalvar arpa istehsal edilmişdi (415,738-739). Əgər «Erməni vilayəti»nə daxil olan Naxçıvan və Ordubad ərazilərini çıxmaqla, müqayisə etdikdə görürük ki, xanlıq dövründə daha çox buğda və arpa istehsal olunmuşdu.

İrəvan xanlığında çəltik istehsalı da əsas yerlərdən birini tuturdu. Yeməklərində düyüdən çox istifadə etdiyindən yerli əhali onun istehsalına xüsusi fikir verirdi. Çəltik əsasən, aran və bataqlıq yerlərdə əkilirdi. Çəltiyin becərilməsi üçün çox su tələb olduğundan onun əkilməsi çətin başa gəlirdi. Xüsusilə, bataqlıq yerlərdə çəltiyin daha məhsuldar olduğunu qeyd edən İ.Şopen yazırdı: «əhali oraya onlarla camış və kəl qovaraq, heyvanları bataqlığı taptalamağa məcbur edirdilər. Heyvanlar oranı o qədər taptalayırdı ki, bataqlıq duru palçığa çevrilirdi. Sonra ora toxum səpirdilər» (415,741). Saatlı, Körpübasar, Zəngibasar, Gərnibasar mahallarının aran yerləri bu

bitkinin istehsalında xüsusilə seçilirdi. Digər aran yerlərdə isə onun əkilməsi qadağan olunmuşdu (415,740).

Çəltiyin əkilməsi aprel ayının ortalarından başlayıb mayın ortalarına qədər davam edirdi. Sentyabrın ortalarında isə məhsul yığılırdı (415,740-741; 201, c.4, səh.278). İrəvan xanlığı orta hesabla 18.400 xalvar çəltik istehsal edirdi (201, c.4, səh.280). Ən keyfiyyətli çəltik Zəngibasar və Körpübasar mahallarında istehsal olunurdu (415,741; 201, c.4, səh.278).

Yerli əhali texniki bitkilərdən olan pambıq istehsalı ilə də məşğul olurdu. Pambıq aran yerlərdə aprel-may aylarında əkilir, oktyabrın axırı-noyabrın əvvəllərində yığılırdı. Zəngibasar, Sərdarabad və Sürməli mahalları pambıq istehsalında əsas yeri tuturdu (415,743; 201, c.4, səh.278-279). Pambıq qiymətli bitki hesab olunurdu və İrəvan xanları onun satışından gülli miqdarda gəlir əldə edirdi. 1783-cü ildə Rusiya dövlətinin nümayəndəsi doktor Reyneqs İrəvanda olarkən buranın kənd təsərrüfatından ətraflı bəhs etmişdi. Onun yazdığına görə, burada bol pambıq, ipək, çəltik, üzüm yetişdirilirdi. Pambığın $\frac{7}{10}$ hissəsi, yəni 68.000 batman və yaxud 13.600 pudu xana çatırdı. Hüseynəli xan pambığın hər pudunu 5 rubla satdırırdı. Nəticədə İrəvan xanının tək bu bitkidən gələn gəliri 476.000 rubla çatırdı (71,215-216).

Sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xan isə pambığı tamamilə inhisara almışdı. Onun fərmanına əsasən, pambıqçılıqla məşğul olan sadə kəndlilər, bəylər və mülkədarlar məhsulu yalnız xana satmalı idi. Xan pambığı onlardan hər xalvarını 1 rubla alırdı (201,c.4, səh.280). O, əhalidən ucuz qiymətə satın aldığı pambığın bir xalvarını 120 rubla sataraq küllü miqdarda gəlir əldə edirdi (415,744). Bu dövrdə əhali hər il orta hesabla 2100 xalvar (57.000 pud) pambıq istehsal etmişdi (201, c.1, səh.51, c.4, səh.280).

Lakin Rusiya işğalından sonra bu bitkiyə maraq müəyyən qədər azalmışdı. Belə ki, «Erməni əyaləti»ndə 1832-ci ildə 3.000 xalvar pambıq əkildiyi məlumdur (415,743). Əgər bu vilayətin tərkibinə daxil olan Naxçıvan və Ordubadı çıxsaq, müqayisədə görmək olar ki, pambığın istehsalı xeyli aşağı düşmüşdü.

İrəvan xanlığında ipəkçilik də geniş yayılmış sahələrdən biri olmuşdu. XVIII əsrin 80-ci illərin əvvəllərində Reyneqs İrəvanda olarkən burada bol xam ipəyin olması haqqında məlumat vermişdi (71,215). İstehsal edilən xam ipəyin miqdarı haqqında məlumata rast gəlməsək də, «əyaləti əhatə edən bütün bağlarda tut ağaclarının çoxluğuna görə etimal etmək olar ki, ipəkçilik vaxtilə İrəvan xanlığının kənd təsərrüfatında böyük rol oynamışdı» (415,753). Lakin işğaldan sonra bu sahəyə maraq azalmışdı.

Belə ki, 1829-1832-ci illər kameral siyahıyaalınma həyata keçirilən zaman yalnız İrəvan şəhərində 10 funt xam ipək istehsal olunmuşdu (415,753).

Xanlığın əhalisi tütün istehsalı ilə də məşğul olurdu. Yerli əhali adətən tütündən özləri istifadə edirdi, çox az qismi isə satışa çıxarılırdı. Bu bitkinin becərilməsi ilə Sürməli mahalının Arhacı kəndinin əhalisi daha çox məşğul olurdu. Xanlıq dövründə təkcə bu kənd 40 xalvardan daha çox məhsul əldə etmişdi (415,745). Məlumata görə, xanlıqda hər il orta hesabla 60 xalvar tütün istehsal edilirdi (201, c.4, səh.280).

Yerli əhali küncüt və kətan əkini ilə də məşğul olurdu. Küncüt aran yerlərdə, kətan isə həm aran, həm də dağlıq yerlərdə əkilirdi. Küncüt və kətandan əsasən yağ əldə edilirdi. Bu yağlardan yeməklərin bişirilməsində və çiraqların yandırılmasında istifadə olunurdu (415,741-742). Xanlıqda hər il orta hesabla 24 xalvar küncüt, 12 xalvar kətan istehsal edilirdi (201, c.4, səh.280).

Kənd təsərrüfatının daha inkişaf etmiş sahələrindən biri də bağçılıq və bostançılıq idi. Əlverişli iqlim şəraiti burada meyvəçiliyin inkişafına lazımı şərait yaratmışdı. Bütün xanlıq meyvə bağları ilə zəngin idi. Bu bağlar üç qrupa bölünürdü. **Birincisi**, həyətyanı bağ, yaxud bağça adlanırdı. Adətən sahəsi az olan, meyvə bağı adlandırılan bağçalar hər bir evin ətrafında yerləşirdi. **İkincisi**, şəhərətrafi iri bağlar idi ki, əhalinin məskunlaşmadığı yerdə yerləşirdi (395, c.1, səh.24; 415,749). Bu meyvə bağlarında alma, şaftalı, ərik, gavalı, alça, giləs, xurma, heyva, əncir, qoz, nar, tut və digər yerli meyvələr yetişdirilirdi. (201, c.4, səh.281; 415,749). Bəzi meyvələrin müxtəlif növləri vardı. Məsələn, şaftalının kərdi və yarma, almanın kərbəlayı, cəfər, vahab, cənnət, hacı hüseyinli, akska və il, armudun hacımehdi, malaça, qışarmudu və sini növləri el arasında daha məşhur olmuşdu (395,26-27). **Nəhayət, üçüncüsü** üzüm bağları idi. İrəvanda müxtəlif növ üzüm yetişdirilirdi. Bunlara qaraşanı, ağsabi, əsgəri, kişmiş-badana, qırmızı-qulami, xallı, misqali, qırmızı-kişmiş, zeyni, kişmiş və s. cürbəcür üzüm növləri daxil idi (415,750-751). Üzümdən yüksək keyfiyyətli şərab və sirkə hazırlanırdı. Sirkəni əsasən, azəri türkləri emal edirdi (415,751-752).

Meyvə bağlarının inkişafına xüsusi fikir verən İrəvan xanları bağ sahələrinin artırılmasına və bu sahələri müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş meyvə ağacları ilə zənginləşdirməyə çalışırdılar. Sonuncu İrəvan hakimi Hüseyinqulu xan İrandan və Hindistandan meyvə ağacları gətizdirmişdi (415,950).

Xan bağlarına **bağbanbaşı** nəzarət edirdi. Xəzinəyə məxsus bütün meyvə bağları mart ayından başlayaraq icarəyə verilirdi. İcarədarlar

bağların otunu təmizləyir və meyvəsini yığırdılar. Lakin bununla belə, meyvə dərilərkən oğurluğun qarşısını almaq üçün icarədarların işinə xanın bağbançıları nəzarət etməli idi. Payızda yığım qurtardıqdan sonra bütün bağlar bağbanbaşına təhvil verilirdi (415,959). Bağlar təhvil verildikdən sonra onları qaydaya salmaq məqsədilə yerli kəndlilər bu işə cəlb edilirdi. Bu iş oktyabr ayında icra olunurdu (415,959-960).

Təəssüf ki, İrəvan xanlığı dövründə bağ sahələri və onların sayı haqqında heç bir statistik məlumat əldə etmək mümkün olmadı. Əldə olunan məlumatlar yalnız işğaldan sonrakı dövrə aiddir. 1829-1832-ci illərdə Rusiyanın xanlıq ərazisində həyata keçirdiyi kameral siyahıyaalınmada İrəvan şəhərində və onun 12 mahalında yerləşən bağların sayı, onların tutduğu sahə və gəlirləri haqqında xeyli dəyərli məlumat verilmişdir. Həmin kameral siyahıyaalınmaya əsasən aşağıda tərtib etdiyimiz 4.1 cədvəli bağlar haqqında müəyyən təsəvvür yaradır:

cədvəl 4.1.

Şəhər və mahalların adı	Bağların sayı	Tutduqları sahə, xalvar	Gəlir			
			Üzüm		Meyvə	
			xalvar	Batman	xalvar	Batman
İrəvan şəhəri	1,473	1,233	2.608	34	2,982	3
Qırxbulaq	259	172	390	-	150	-
Zəngibasar	199	38	80	-	115	-
Gərnibasar	54	36	1	-	68	50
Vedibasar	76	15	-	-	19	50
Şorur	248	78	2	-	320	-
Sürməli	375	110	95	-	279	-
Dərəkənd-Parçenis	96	21	10	-	76	20
Saatlı	80	16	9	50	72	60
Talın	4	4	-	-	-	-
Seyidli-Ağsaqqallı	9	2 ¹ / ₄	-	-	3	-
Sərdarabad	62	34	160	-	245	-
Körpübasar	395	225	1.806	-	799	-
Yekun	3,330	1,975 ¹ / ₂	5,161	84	5,129	83

İ.Şopen. Rusiya imperiyasına birləşdirilmə dövründə «Erməni vilayəti»nin tarixi abidəsinin vəziyyəti. SPb, 1852, s.747

Cədvəldən göründüyü kimi, 1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən siyahıyaalınmada Göyçə, Dərəçiçək və Abaran mahallarında meyvə və üzüm bağlarının sayı göstərilməmişdi. Bu mahallar müharibələr dövründə ən çox dağıntıya məruz qaldığından burada meyvə bağları qeydə alınmamışdı. Lakin xanlıq ərazisində dağıdılmış meyvə bağlarına da rast gəlinirdi. Bununla əlaqədar olaraq İ.Şopen yazır ki, «Dağılmış kəndlərin yaxınlığında, xüsusilə də dərələrin orta hissəsində çoxlu pis və baxımsız vəziyyətdə qalan meyvə bağları var idi» (415,746). Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, İrəvan xanlığı işğal olunduqdan sonra otuz beş meyvə bağı xəzinənin ixtiyarına keçmişdi (415,951-958).

Bostançılıq da, İrəvan əhalisinin əsas kənd təsərrüfatı məşğuliyyəti sahələrindən biri idi. Burada müxtəlif növdə tərəvəz məhsulları yetişdirilirdi. Bostanlarda müxtəlif göyərtilər, soğan, çuğundur, lobyə, xiyar, kələm, noxud, yer kökü, xardal, badımcan, qarğıdalı, qarpız, yemiş və s. tərəvəz bitkiləri əkilirdi (415,745-746; 395,28). İrəvan qarpızı və yemişi daha məşhur idi. Qarpız qışda və yayda əkilirdi. Bu bostan bitkisinin xuni, ağabəy, qurbanağası, həsənbəy və digər növləri vardı. Yemiş isə dördşallax, dostucan, carcar və tutma növü ilə məşhur idi. (395,28).

Yerli əhali əkinçilikdə müxtəlif kənd təsərrüfatı alətlərindən istifadə edirdi. Mənbələrdə kənd təsərrüfatı alətləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdi. İrəvan xanlığında torpaq kotan və xışla şumlanırdı. Şumlama əsasən, payızda və yazda həyata keçirilirdi. Kotan çox ağır olduğundan onunla torpağı şumlamaq çətinliklə başa gəlirdi. Bu işdə beş adamın iştirakı vacib idi. Dördü qoşqu heyvanlarını dartır, beşincisi isə kotanı idarə edirdi. Maraqlıdır ki, ağır kotanı dartmaq üçün on dörd cüt kəl və camış lazım gəlirdi. Xışla torpağı şumlamaq isə asan idi. Ondan yazlıq əkin zamanı istifadə edilirdi. Xışı bir və ya iki kəl dartırdı. Şumlanmış torpaq qollu budaqlı ağaclarla malalanırdı. Aran yerlərində isə malalamaq əsasən, səliqə ilə sarınmış çubuqlarla həyata keçirilirdi. Taxıl biçilərkən isə oraqdan istifadə edilirdi (415,737-738).

Məhsul yığıldıqdan sonra onu xüsusi qayda ilə döyür və emal edirdilər. Belə ki, «xırmanda məhsulu açıb və dağıdaraq döymək üçün hazırlayırdılar. Aşağı hissəsinə böyük olmayan qırıq çay daşları yerləşdirilmiş ağır taxtaya (vəl-E.Q.) bir neçə cüt öküz bağlayırdılar. Sonra taxtanın üstünə uşaqları oturdurdular, onlar dairəvi öküzləri dərz üzrə o vaxta qədər qovurdular ki, nəhayət, iti daş dərzini samana çevirirdi. Sonra küləkli gündə samanı havaya atırdılar, külək yüngül, doğranmış samanı bir neçə addım kənara sovurur, bununla bərabər ağır olduğundan buğda toplu halında ayaq altına düşürdü» (415,739-740).

İrəvan xanlığının kənd təsərrüfatında **süni suvarma sistemindən** geniş istifadə edilirdi. Bol sulu çayların olması xanlıqda kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri idi. Dağlıq ərazilərdə əsasən, dəmiyə üsulundan istifadə edilsə də, aran yerlərində süni suvarma geniş yayılmışdı. İrəvanlıların əkin sahələrini suvarmaq üçün göstərdikləri əziyyətlərə toxunan İ.Şopen yazırdı: «Belə ki, təlabat hünər yaradırdı. Yerli əhali həm geodezi (yerin forma və ölçüsünü öyrənən elm-(E.Q.), həm də hidravlik (suyun müvazinət və hərəkəti şəraiti və qanunlarından və onların praktik tətbiqindən bəhs edən elm-E.T.) nəzəri məlumat olmadan, bəzən vaterpasın (səthin üfqi vəziyyətini yoxlamaq üçün cihaz-E.Q.), bəzən də gözəyari çox çətinliklə, lakin sadə üsulla müvəffəqiyyətlə süni arxlar çəkirdilər» (415,388).

İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra burada həyata keçirilən kameral siyahıyaalınmada iri çaylardan ayrı-ayrı mahallara çəkilən müxtəlif arx və kanalların adları qeyd olunmuşdu. Siyahıyaalınmada Araz çayı İrəvan xanlığının kənd təsərrüfatının inkişafında böyük rol oynayan əsas su mənbəyi kimi göstərilir. İrəvanlılar Araz çayından Sürməli və Sərdarabad mahallarını başdan başa su ilə təmin edən onlarla arx çəkmişdilər. Bu arxların bəziləri birbaşa Arazdan, digərləri isə ondan çəkilmiş kanallardan götürülmüşdü. Qeyd etmək lazımdır ki, Araz sahilləri daşlı və hündür olduğundan arxların çəkilişi çətinliklə başa gəlirdi. Beləliklə, İrəvan xanlığında çaylardan çəkilən arx və kanallar bunlardır: 1. Araz çayından Sürməli mahalına çəkilən arxlar belə adlanırdı: Qul-Yusif, Sərbaz arxı, Zülfüqar arxı, Evçilər arxı, Ağ arx, Məmiş gön arxı, Molla Məhəmməd arxı, Yayçı arxı, Əli Qəmərli arxı, Xan xəbər arxı, Xəlfəli arxı, İğdir arxı, Anac arxı, Qızıl arx, Daş arxı, Bəhərli arxı, Arhacı arxı, Dilənçi arxı, Ağ çalı arxı. Bu arxlar içində ən böyüyü Qul Yusif arxı idi. Sərdarabad mahalına çəkilən arxlar isə bunlardır: Zor arxı, Molla Bəyazid arxı, Şitli arxı, Mənzərə arxı, Çaş arxı, Kərim arxı. Araz çayı həmçinin Saatlı mahalının Söyüdlü, Hüseynkənd və Çırxanlı kəndlərini də su ilə təchiz edirdi. 2.Qərbi Arpa çayı isə Saatlı mahalının kəndlərini su ilə təchiz edirdi. Onun Araz çayına töküldüyü mənəbindən üç arx çəkilmişdi. Onlardan Hacı Bayramlı və Ərmən arxı bir qədər böyük idi. 3.Hacıçaydan çəkilən suvarma arxları Dərəkənd-Parçenis mahalını suvarırdı. Bu çaydan Parçeniyyə çəkilən arxlar Yal arxı, Əkərək arxı, Yüzbaşı arxı, Dərə arxı, Kyəqin arxı adlanırdı. Bundan əlavə bu mahalı süni göl olan Abbasgöldən çəkilmiş Gödək arxı da suvarırdı. Dərəkəndə isə Pirlı çayından Kobak, Pyütkan arxları çəkilmişdi. 4.Şimali Qarasu çayından çəkilən Üç-Türkmənli, Qarxun və Şərifabad arxları Sərdarabad mahalını su ilə təchiz edirdi. 5.Körpü çayından çəkilən

arxlar eyni adlı mahalı suvarırdı. Bunlardan ən böyüyü Əştərək, Uşaqaq, Xatun və Kəmərli arxları idi. Əştərək və Uşaqaq arxlarından Zeyvə arxı, Şah arxı, İnci arxı və Kalderun adlanan əlavə qollar ayrılırdı. 6. Abaran mahalını Qartan çayından çəkilmiş arxlar suvarırdı. 7. Seyidli mahalını Anberd (?) çayından çəkilən arxlar su ilə təmin edirdi. Onlar bunlardır: Ayarlı arxı, Aramlı arxı, Pirağa arxı, Avanlı arxı, Koxtul arxı və Qaracalar arxı. 8. Parpi çayından Ayarlı və Uşaqaq arxları çəkilmişdi. 9. Zəngi çayı isə İrəvan şəhərini, Zəngibasar və Qırxbulaq mahallarını su ilə təmin edirdi. Bu çayın sahili daşlı kəsəkli olduğundan suvarma arxlarının çəkilməsi çətinliklə başa gəlirdi. Buna baxmayaraq, Zəngi çayından bir neçə arx çəkilmişdi. Birinci arx İrəvan şəhərindən 8 verst aralıdan axaraq onun Qızılqala bağlarını suvarırdı. İkinci Dəlmə arxı İrəvan şəhəri yaxınlığında olan Dərəbağ qəsəbəsinin əks istiqamətində, çayın sağ sahilindən götürülmüşdü. O, yeraltı yolla axaraq böyük bulaq formasında çıxırdı. Bu arxla Dəlmə bağları, Yeniköy bağları və Eçmiədzin kilsəsinə məxsus torpaqlar suvarılırdı. Üçüncü Abuhəyat arxı xeyli şəhər bağlarını suvararaq Qırxbulaq çayına tökülürdü. Dördüncü Mamırlı arxı isə bütün «Təpəbaşı» məhəlləsini, «Şəhər» məhəlləsində olan bağların bir hissəsini və İrəvan qalasının bir hissəsini su ilə təchiz edirdi. Bundan əlavə bu çaydan götürülən arxlar Zəngibasar mahalının kənd təsərrüfatının inkişafında da böyük rol oynamışdı. Bu mahalı suvaran arxlar bunlardır: Noraqovit, Uluxanlı, Həsənavar, Yeniköy, Orta və Şirabad. Zəngi çayından Qırxbulaq mahalını suvaran arxlar da çəkilmişdi. 10. İrəvan şəhərinin su ilə təchiz edilməsində Qırxbulaq çayının da öz yeri vardı. Bu çaydan Dəlik daş, Dərə, Şahab, Kanakir, Paşalıq, Ağakavar və Çolmaqçı arxları çəkilmişdi. Paşalıq və Ağakavar arxları İrəvanın «Şəhər», və «Dəmirbulaq məhəllələrində yerləşən əkin sahələrini, Çolmaqçı arxı isə şəhərə bitişik Çolmaqçı kəndinin bağ və əkin sahələrini suvarırdı. 11. Gərnı çayı Gərnıbasar mahalının bütün kəndlərini suvarırdı. Hər bir kəndin öz arxı vardı. 12. Vədiçay Vədibasar mahalını su ilə təmin edirdi (415,387-393). Məlumatə görə, İrəvanın son sərdarı Hüseynqulu xan xanlığın süni suvarma sisteminin inkişafında əvəzsiz xidməti olmuşdu. Xüsusilə, İrəvan şəhərində təkmilləşdirilmiş su kəmərlərinin və ayrı-ayrı məhəllələrə arxların çəkilməsi onun adı ilə bağlı idi (171,457).

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da sudan istifadədən dövlət nəzarəti sistemi yaradılmışdı. Əhali arasında suyun bölüşdürülməsinə xan tərəfindən təyin olunmuş **mirab** rəhbərlik edirdi. Fars dilində mirab iki sözdən- mir idarə etmək, ab-su deməkdir. Bu vəzifəyə hər hansı bir şəxs təyin oluna bilərdi (75,139). O, bütün mahalların suvarma

təsərrüfatının başçısı idi. Mirablar müxtəlif kəndlər arasında həm xüsusi, həm də ümumi arx və kanallardan istifadə qaydalarını müəyyən edir və bu qaydaların pozulmasına imkan vermirdi. Eyni zamanda onlar arx və kanalların işlək qaydada olmasının qayğısına qalırdılar. Sudan istifadə qaydasına görə bir sıra kəndlər arasında baş verən mübahisələr, su növbəsinin pozulması və özbaşnalıq kimi məsələləri mirablar həll edirdi (415,941-942; 395,22).

Miraba kəndlərdə su sisteminə rəhbərlik edən **cuvarlar** tabe idi. Cuvarlar bir növ suvarma sistemində polis vəzifəsini yerinə yetirirdilər. Mirab kimi cuvar da sərdar tərəfindən təyin olunurdu. Bu vəzifə bir illiyə təsdiq olunurdu (415,941-942; 395,22).

Əhali hər il sudan istifadəyə görə vergi verirdi. Digər sahələrdə olduğu kimi suvarma sistemində də rüşvətxorluq və özbaşnalıq geniş yayılmışdı. Mirab və cuvarların günahı üzündən su üstündə əhali arasında tez-tez mübahisələr olurdu. Daha çox rüşvət verənlər sudan bol istifadə edirdilər. Varlı bağ və mülk sahibləri suya nəzarət edənləri rüşvətlə ələ almışdılar. Məhz onların günahı üzündən sadə xalq su çatışmamazlığından daimi əziyyət çəkirdi (415,941-942; 395,23).

İrəvan xanlığının kənd təsərrüfatında **maldarlığın** əvəzolunmaz yeri vardı. Geniş otlaq sahələrinin olması burada maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Maldarlıq üçün Qırxbulaq, Göyçə, Abaran, Dərəçiçək, Gərnibasar, Vedibasar, Talın, Sürməli, Dərəkənd-Parçenis mahallarında əlverişli otlaqlar yerləşirdi (415,523-525). Maldarlar daha çox xırda və iribuynuzlu mal-qara saxlayırdı. **İrəvan xanlığında maldarlıq ev şəraitində saxlanılan, köçmə və köçəri olmaqla üç qrupa bölünürdü.** Bütün əhali ev şəraitində mal-qara saxlayırdı. Hər bir ailənin qoyunu, inəyi və s. ev heyvanları var idi. Köçmə maldarlıqda isə vəziyyət bir qədər başqa cür idi. Bu sahə ilə məşğul olanların bir hissəsi yaylaq-qışlaq həyatı keçirir, digər hissəsi isə kəndlərdə qalaraq əkinçiliklə məşğul olurdular. Köçmə maldarlıq ilə əsasən, azəri türkləri məşğul olurdu. Köçəri maldarlıqla məşğul olanların isə daimi yaşayış yerləri yox idi. Onlar yaylaq-qışlaq həyatı keçirir və alaçılarda yaşayırdılar. Bu sahə ilə kürdlər məşğul olurdu (415,519-523).

Maldarlıqda iri və xırdabuynuzlu heyvanların, atın, eşşəyin, qatırın və dəvənin öz yeri vardı. Əhali onlardan müxtəlif tələbatlarını ödəmək üçün istifadə edirdilər. Torpağın şumlanmasında camış və kəllərdən istifadə olunurdu. Bir-birinə qoşulmuş 10, 12 və daha çox cüt camış və kəllər ağır kottanları dartaraq torpaqda şırım açır və onu səpin üçün hazırlayırdı. Onlardan eyni zamanda yığılmış məhsulun üyüdülməsində, habelə ağır yüklərin daşınmasında istifadə olunurdu. Belə ki, kəllərin qoşulduğu arabalarda çox

çətin yollarla gündə 30-40 verst yol qət edərək, 6-10 pud ağırlığında yük daşıyırdı (415,784).

İnək, qoyun və keçilər isə əhalini süd məhsulları və yağa olan təlabatını ödəyirdi. Bundan əlavə, qoyun və keçi yunu toxuculuqda böyük əhəmiyyətə malik idi. Qoyun yunundan xalça, kisə, palaz, çul, keçə və mahud istehsalında istifadə edilirdi. Keçi yunundan isə əhali iplik, qara çadra və çadır toxuyurdu (415,784; 201, c.4, səh.282-283).

Atlar insanların gündəlik həyatında böyük rol oynayırdı. Yerli əhali atlardan nəqliyyat vasitəsi kimi və təsərrüfat işlərində istifadə edirdi. Eyni zamanda bayram və şənliklərdə keçirilən yarışlarda at əyləncə vasitəsi idi. Atlar müxtəlif qiymətə satılırdı. Yerli cinsdən olan at 15-dən 40 gümüş rubla satılırdı. Xüsusi məziyyətlərə malik atlar isə bir qədər baha, 60 gümüş rubla qiymətləndirilirdi. Xanlıqda Qarabağ, Ərəb və İran cinsindən olan atlara daha çox üstünlük verilirdi və belə atlar 100 gümüş rubldan 300 gümüş rubla və daha çox qiymətə satılırdı (415,795).

Eşşək və qatırın təsərrüfat işlərində rolu böyük idi. Bu heyvanların saxlanması ucuz başa gəldiyindən fasiləsiz ağır işlərdə böyük xeyir verirdi. Eşşək və qatırlardan su, odun, ot və ağır yük daşınmasında istifadə edilirdi. «Hərdən bir eşşək elə ağır yükü daşıyırdı ki, bununla bütün ailəni yedizdirmək olardı» (415,784). Xanlıqda eşşəyin qiyməti 4 gümüş rubldan 6 gümüş rubla qiymətləndirilirdi. Lakin Anadoludan gətirilmiş bu növ heyvanlar 12 gümüş rubldan 20 gümüş rubla satılırdı (415,795). Nəqliyyat vasitəsi kimi qatırın əhəmiyyəti daha böyük idi. Yaxşı qatırın qiyməti 300 rubldan baha idi. Bu heyvanın ən ucuzu isə 50 rubl gümüşə satılırdı (415,795).

Yerli əhali həmçinin dəvə və donuz da bəsləyirdi. Donuzu xristian olan ermənilər saxlayırdı. (415,784).

Təəssüf ki, xanlıq dövründə İrəvan ərazisində əhalinin saxladığı mal-qaranın sayı haqqında məlumata rast gəlinmir. Lakin işğaldan sonra, 1829-1832-ci illərdə rusların burada apardığı siyahıyaalınmada keçmiş xanlıq ərazisində 20.356 camış, 90.616 inək, kəl və buzov, 307 dəvə, 14.146 at, 57 qatır, 3.999 eşşək, 164.077 qoyun və keçi, 320 donuz hesaba alınmışdı (415,786-790). Təbii ki, rusların yerli əhalinin mal-qarasının sayı haqqında yazdığı məlumatı İrəvanın müstəqil xanlığı dövrü üçün qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Çünki Rusiya-İran müharibələri dövründə maldarlıqla məşğul olan minlərlə əhali xanlığı tərk edərək qonşu dövlətlərə köçmüşdü.

Quşçuluq da İrəvan xanlığının təsərrüfatında böyük rol oynayırdı. Burada müxtəlif quş növləri olan toyuq, ördək, qaz və hind toyuğu geniş yayılmışdı.

4.2. Torpaq mülkiyyəti formaları

İrəvan xanlığında torpaq üzərində müxtəlif mülkiyyət formaları mövcud olmuşdu. Bu mülkiyyət formaları Azərbaycan Səfəvilər dövlətində mövcud olmuş torpaq mülkiyyət formalarından miras qalmışdı.

Mənbələrdə İrəvan xanlığının torpaq sahələri müxtəlif formada qeyd olunmuşdu. Məsələn İ.Şopen İrəvan xanlığında torpaq üzərində mülkiyyət formasını **əhali yaşayan mülklər-mülk, tiyul və yaşamayan mülklər** kimi qeyd edir (415,925-941). Digər mənbədə isə torpağın üç forması göstərilmişdi: 1. Xəzinəyə məxsus. 2.Xüsusi şəxslərə və yaxud dini idarələrə məxsus mülk; 3.Tiyul (184, c.1, səh.100). Lakin bu bölgələrdə digər torpaq mülkiyyəti formaları göstərilmədiyindən onları qənaətbəxş hesab etmək olmaz. İrəvan xanlığında isə digər torpaq mülkiyyət formaları da mövcud olmuşdu. Bu torpaq mülkiyyət formaları aşağıdakılardır:

1.Xana məxsus torpaqlar. Bu torpaq mülkiyyəti xan və onun ailə üzvlərinin şəxsi təsərrüfatı hesab olunurdu. İrəvan xanları ən böyük torpaq sahibləri idilər. Torpaq böyük gəlir gətirdiyindən xanlar torpaqdan istifadə edilməsinə böyük diqqət yetirirdi. İrəvan xanları öz təsərrüfatlarını daim genişləndirməyə çalışırdı. Belə ki, 1769-cu ildə Hüseynəli xan İmamərx, Qultəpə və ətraf kəndlərin torpaq sahələrini öz torpaqlarına qatararaq, həmin torpaqlarda pambıq əkdirmişdi. Buradan gələn gəlir ona çatırdı (153,185). Sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xan da öz şəxsi mülklərini genişləndirmişdi. O, mülkədarlara məxsus əkinə yararlı torpaq sahələrini icarəyə götürərək ondan xeyli gəlir əldə edirdi (415,989-990). Xanlar şəxsi torpaqlarından gələn gəlirin bir hissəsini öz ailələrinə və yaxın qohumlarına xərcləyir və digər hissəsi isə xəzinəyə daxil olurdu (184, c.1, səh.102).

2.Divani- dövlət torpaqları. Qeyd etmək lazımdır ki, başqa xanlıqlarda olduğu kimi, İrəvan xanlığında da dövlət torpaqlarından gələn gəlir xəzinəyə daxil olurdu. Bu gəlirin bir hissəsi bürokratik aparatın, ordunun saxlanmasına xərclənirdi. Xanlar yaxın adamlarına torpaq bağışlayarkən divani torpaqları hesabına paylayırdı. Bütün bu torpaqlar xanın mülkiyyəti idi və onlardan gələn gəlir xəzinəyə daxil olurdu.

3.Tiyul torpaqları. «Tiyul»un hərfi mənası türkcə «kimsəyə verilmiş bir şey», «gəlir verən şey», «gəlir götürmək üçün bağışlanmış şey», yaxud «gəlir» deməkdir (75,139; 233,184). Tiyul göstərdikləri dövlət və hərbi xidmət müqabilində hər hansı şəxsə ömürlük verilən şərti torpaq mülkiyyəti idi. Tiyul sahibi öldükdə və yaxud xidmətini başa vurduqda bağışlanmış kəndlər yenidən xəzinəyə qaytarılırdı (415,929; 184, c.1, səh.124; 229,454). Tiyul xanın verdiyi xüsusi sənəd əsasında bağışlanılırdı. Belə ki, xan yaxın adamlarına tiyul paylarkən təliqə adlanan vəsiqə verirdi. Təliqədə göstərilirdi ki, belə torpaqları idarə edən şəxslər onu sata, dəyişə, hədiyyə edə bilməzdi və bu torpaqların atadan oğula keçəsinə ixtiyar verilmirdi (187,29). Təliqə adətən fars dilində yazılırdı və onun axırında xanın möhürü olurdu (131,27).

Tiyul xəzinə, mülk, habelə xana məxsus torpaqlar hesabına paylanırdı. Tiyuldarə tiyul torpaqlarında sakin olan kəndlilərdən vergi götürmək səlahiyyəti verilirdi. Tiyul hüququ onun sahibinə bilavasitə vergi siyahısından silinmiş, bağışlanmış kəndlilərdə yerləşmək hüququ verirdi. Tiyul torpaqlarında yaşayan kəndlilərdən yığılan bütün vergi və kəndlilərin icra etdikləri mükəlləfiyyət tiyuldarın xeyrinə sərf edilirdi. Burada vergilər müəyyən olunmuş miqdardan yuxarı olmamalı idi. Əks halda əhali xəsis sahibkarı tərək edərək, digər ərazilərə gedə bilirdi (415,928-929). İrəvan xanlığında tiyulun **mükəfatlandırma, bəxşiş və arpalıq** kimi 3 növü vardı (415,929). Tiyulun **mükəfatlandırma forması** adətən xana yaxın hərbiçilərə, dövlət aparatında işləyən mülki şəxslərə, elm adamlarına və hətta din xadimlərinə hədiyyə verilirdi. Məsələn, Hüseynqulu xan hərbiçilərdən sartiپ Məhəmməd xana, sərhəng Əhməd xana, topçubaşı Cəlil bəy və digər hərbiçilərə mükəfat olaraq tiyul paylamışdı (415,929). Elm və fəzilət adamları da bu cür mükəfat alırdı. XVIII əsrin 80-ci illərin əvvəllərində Hüseynəli xan elm adamlarının birinə Şərur mahalının Muğancıq kəndi ərazisində iki dank əkin sahəsi bağışlanması haqqında təliqə vermişdi. Təliqədə göstərilirdi ki, «...Bununla əlaqədar olaraq... həyatını layiqincə təmin etmək məqsədilə böyük, qüdrətli ali vəkilin xassə (dövlət-E.Q.) torpaqları hesabına Şərur mahalının Muğancıq kəndi ərazisində iki dank əkin sahəsini ona bağışladıq. O, hörmətli şəxs bizim təliqəmiz əsasında bundan bir az əvvəl ona bağışlanan rəncəblər vasitəsilə əkib biçmək işi ilə məşğul olub, əldə edilən gəliri özünün gündəlik xərcinə sərf etsin. Bayram Sultan və həmin mahalın yüksək rütbəli kəndxudalarına göstərilən iki dank əkin sahəsinin qeyd olunan adamın rəncəblərinin ixtiyarına verilməsi əmr edilir (39,107-108). Tiyulun mükəfatlandırma forması istisna halda atadan oğula keçə bilirdi. Bunun üçün oğul atanın vəzifəsini tutmalı və sərdarın xidmətində olmalı idi (415,930).

Tiyulun **bəxşiş** forması əvvəlki tiyul sahibinin xidməti başa çatdıqda və öldükdə geri alınan torpaqların digər şəxsə verilməsi ilə yaranırdı. İrəvan xanları tiyulun bu növünü mülk torpaqları hesabına da paylayırdı. Belə ki, xanlar iri mülkədarların nüfuzunu zəiflətmək üçün onlara məxsus kəndlərin bəzisini özünə yaxın şəxslərə bəxşiş olaraq verirdi. Bəxşiş sahibləri öldükdə onlara məxsus torpaqlar ləğv edilir, əvəzində bu torpaqlar yeni tiyul sahibinə verilirdi (415,929).

Tiyulun **«arpalıq»** adlanan digər forması da vardı. Bu siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq qonşu xanlıqlardan İrəvana pənah gətirmiş nüfuzlu şəxslərə müvəqqəti verilmiş torpaq sahəsi idi. Məsələn, bütün Dərələyəz mahalı gürcü şahzadəsi Aleksandra, Sürməli mahalının beş kəndi isə

Hüseyn ağa Zilanlıya, bir kənd Süleyman ağa Zilanlıya tiyul- arpalıq verilmişdi (415,930, 936).

Xanlıq işğal olunduqdan sonra burada keçirilən kameral siyahıyaalınmada tiyul kəndlərinin sayı haqqında ikili məlumat verilmişdir. Bu həm Hüseynqulu xanın vəziri Mirzə İsmayıl tərəfindən rus məmurlarına təqdim etdiyi, həm də yerli əhalinin verdiyi məlumatdır. Hər iki məlumat əsasında aşağıdakı 4.2 cədvəli İrəvan xanlığında olan tiyul torpaqlarının sayını əyani əks etdirir:

Cədvəl 4.2.

	Vəzir Mirzə İsmayılın verdiyi məlumat		Kameral təsvir zamanı əhalinin məlumatı əsasında	Sahibkarın adı	Qeyd
1	2	3	4	5	6
	Qırxbulaq mahalında				
1		1	Cüvrüs	Hümmət və Hacı bəy qardaşları	
2		2	Ağazor	Axund-Şeyx-ül-islam	
1	Baş kənd	3	Başkənd	Səlim bəy	
2	Ərinc	4	Ərinc	Məlik Saak-Ağamalov	
		5	Kitiran	Axund molla-Əliabbas	
		6	Pyütkni	Yüzbaşı Qaragöz adlanan Vartan-Minasarov	
3	Meqyüb	7	Meqyüb		
4	İllar	8	İllar	Məlik Saak və Ağababa sultan	Məlik Saak öldükdən sonra mülkünün bir hissəsi qardaşı Simon sultan keçir
5	Dəlləkli			Mirzə İsmayıl	
6	Kankan			Sübhanqulu xan	Həmçinin
	Zəngibasar mahalı				
1	Carbaq				
		1	Ağcaqışlaq,3 axça	Sartip xan	Sartip öldükdən sonra tiyul ləğv olunur

		2	Dəmirçi şöllü,3 axça	Hümmət bəy	
		3	Reyhanlı	Qazi molla Kərim	
		4	Sarıcalar	Yarısı Sartip xanın, yarısı Ələsgər bəyin	Birincinin qaçması, ikincinin ölümündən sonra tiyul ləğv olunmuşdu
	Gərnibasar mahalı				
		1	Ağqəmzəli	Mehdi bəy	
		2	Qaratəpə		
		3	Qaradağlı		
		4	Xaratlı		
1	Əlibaşı	5	Əlibaşı	Ağamirzə bəy	O qaçdıqdan sonra tiyul ləğv olunmuşdur
2	Çinaxanlı	6	Çinaxanlı		
3	Buzovənd-axund	7	Buzovənd-axund	Yarısı İrəvan məscidinə, yarısı isə axund Şeyx-ül-islama məxsus idi	Şeyx-ül-islamın ölümündən sonra ona məxsus tiyul ləğv edilmişdi
		8	Ağcaqışlaq	Vəzir Mirzə İsmayıl	O İrana getdikdən sonra kənd xəzinənin ixtiyarına keçmişdi
		9	Arpa	Molla Kazım	Onun ölümündən sonra tiyul ləğv olunmuşdu
	Vedibasar mahalı				
		1	Əsni	Həsən sultan	Onun ölümündən sonra tiyul ləğv edilmişdi
	Şərur mahalı				
		1	Noraşen sufla	Əliməhəmməd bəy	
1	Aralıq Kəlbəli xan	2	Aralıq Kəlbəli xan	Yarısı Naxçıvan naibinin	
		3	Aralıq Məhəmmədəli bəy	Məhəmmədəli bəy	Ölümündən sonra tiyul ləğv edilmişdi

2	Yalqızağac	4	Yalqızağac	Axund Şeyx-ül-islam	Ölümündən sonra tiyul ləğv edilmişdi
3	Diadin	5	Diadin	Sartip Məhəmməd xan	O İrana qaçdıqdan sonra tiyul ləğv olunmuşdu
4	Ərəb Yengicə	6	Ərəb Yengicə		
5	Qara Həsənli	7	Qara Həsənli		
6	Arbatan	8	Arbatan	Məhəmmədrza sultan	İrana qaçdıqdan sonra tiyul ləğv olunmuşdu
	Sürməli mahal				
1	Toxan-şollu-Bayat	1	Toxan-şollu-Bayat	Əhməd xan	
2	Göycəli	2	Göycəli	Kürd Kamal ağa	Bu tiyul arpalıq idi. O qaçdıqdan sonra kənd xəzinəyə daxil olmuşdu
		3	Şirəçi	Sartip xan	Qaçdıqdan sonra tiyul ləğv edilmişdi
		4	Hüseyn kənd		
		5	Mürşüdəli qışlağı		
		6	Təcirli	Kürd Süleyman ağa Zılanlı	Tiyul arpalıq idi. O, İrana qaçdıqdan sonra ləğv olunmuşdu
3	Nəcəfəli	7	Nəcəfəli	Kürd Hüseyn ağa zılanlı	Arpalıq. İrana qaçdıqdan sonra tiyul ləğv edilmişdi.
4	Qazıqışlağı	8	Qazıqışlağı		
5	Panik	9	Panik		
		10	Qızıl Zakir	Məhəmməd Hüseyin bəy	Qaçdıqdan sonra tiyul ləğv edilmişdi
6	Qazançı	11	Qazançı	Sartip xan	Qaçdıqdan sonra tiyul ləğv edilmişdi
7	Ağaver	12	Ağaver	Cəlil xan	
8	Ağveyis	13	Ağveyis	Kürd Hüseyn ağa zılanlı	
9	Zoor		Mirzə Tatos	Boş
10	Muça		Hüseyn ağa	Həmçinin
11	Yerqov		Sadiq bəy	Həmçinin
12	Məzrəciraxli		Molla	Tiyul ləğv

				Məhəmmədəli Bayat	olunub
	Dərəkənd-Parçenis mahalı				
1	Qaraqala	1	Qaraqala	Məhəmmədcəfər xan	Qaçdıqdan sonra tiyul ləğv edilmişdir
2	Pirili	2	Pirili		
3	Turabi	3	Turabi		
		4	Güləhməd		
		5	Qızılbulaq		
4	Kahin			Məhəmmədcəfər xan	Qaçdıqdan sonra tiyul ləğv edilib
5	Kiti				
6	Qamışlı				
	Talın mahalı				
		1	Ağca-yuxarı qala	Hamo xan	Qaçdıqdan sonra tiyul ləğv edilib
		2	Ağca-aşağı qala		
		3	Məsdərə	Yarısı Eçmiədzin kilsəsinin, yarısı Qafar xanın	Qafar xanın payı xəzinəyə daxil edilmişdi
	Seyidli-Ağsaqqallı mahalı				
		1	Persi	Cəlil xan	
		2	Nəziravan	Vəli bəy qohumları ilə	
		3	Kiçikkənd	İsmayıl xan Ağsaqqallı	Qaçdıqdan sonra tiyul ləğv edilmişdi
	Sərdarabad mahalı				
		1	Ağca arxı	2 ¹ / ₂ axça Cəlil xanın, 4 ¹ / ₂ axça isə Kərbəlayı Sadıq bəyin	
1	Armudlu	2	Armudlu	Kürd Öküz ağa	Qaçdıqdan sonra tiyul xəzinəyə daxil edilmişdi
	Körpübasar mahalı				
1	Eçmiədzin	1	Vaqarşapat	Eçmiədzin kilsəsinin	
		2	Toos	Əhməd xan	
		3	Aramlı	Hamo xan	O, qaçdıqdan

					sonra tiyulu ləğv edilmişdir
		4	Ayarlı	Əhməd xan	
2	Uşaqan	5	Uşaqan	Eçmiədzin kilsəsinin	
3	Parpi	6	Parpi	Məhməd sultan	O Osmanlı ərazisinə qaçdıqdan sonra xan tərəfindən tiyulu ləğv edilmişdi
4	Təkiyə	7	Təkiyə	Əhməd xan	
		8	Muqni	Muqni kilsəsinin	
	Dərəçiçək mahalı				
1	Arzakyan	1	Arzakyan	Məlik Saak Aqamov	Məlik öldükdən sonra xüsusi mülkiyyətə keçmişdi
		2	Bcni	Parseq Keqamov	
1	Dəlilər			Məlik Saak Aqamov	
2	Gümüş				

Bu cədvəldən görüldüyü kimi, İrəvan xanlığında tiyul hüququna malik 42 kənd olmuşdu (415,931-941).

4.Mülk. Mülk-ərəbcə əl-mülk «sahib olmaq», «malik olmaq» deməkdir. Mülk xüsusi mülkiyyətə məxsus torpaq sahibliyi idi. Bu torpaqları satmaq, almaq, bağışlamaq və girov qoymaq olardı. Mülk irsi olaraq nəsildən-nəsilə keçirdi (415,926-927; 75,139; 184, c.1, səh.125; 233,228). İrəvan xanlığında mülk torpaq forması iki qismə bölünürdü: birinci **irsi** keçən, ikincisi isə bağışlanmış mülk olan **mülk xalisə** adlanırdı. İrsi keçən mülklər Səfəvi şahları tərəfindən bağışlanmış mülklər hesab olunurdu. Mülk xalisə isə bağışlamaq və satılmaq yolu ilə yaranırdı. Xalisə mülkləri digər əyalətlərdən köçüb məskunlaşmış nüfuzlu adamlara bağışlanılması və satılması ilə yaranırdı. Belə mülklər nəsildən-nəsilə keçirdi və mülk sahibləri onu satmaq, irsən vermək və bağışlamaq hüququna malik idi, yəni ondan öz mülkü kimi istifadə edirdi (184, c.1, səh.122). Belə mülkləri olan mülk sahibləri hər vasitə ilə onu genişləndirməyə çalışırdılar. Onlar başqa əyalət və xanlıqlardan əhalini müxtəlif vasitələrlə bu yerlərə cəlb edir, onları müəyyən şərtlərlə həmin torpaqlarda yerləşdirirdilər (201, c.3, səh.63-64).

Lakin mülk sahibləri tam sərbəst deyildi və onlara qadağalar qoyulmuşdu. Belə ki, bəzi mülklər xalisə hüququna malik deyildilər, yəni sadəcə mülk adlandırılırsalar da, onların sahibləri olan mülkədarlar xəzinəyə vergi ödəyirdilər. Buna əsasən, mülkədar hər hansı kənd, torpaq və yaxud rəiyyət üzərində özünü sahib sayı bilməzdi. Mülk ona sadəcə gəlirindən istifadə etmək, xəzinənin gəlirindən məvacib almaq əsasında verilir. Səkinlərə təsir göstərməsi ona bilavasitə ciddi qadağan edilirdi. Onun hüququ yalnız məhsul yığılıqdan sonra mülkədar kəndindən anbara toplanan vergidən özünün payına çatan hissəni tələb etməsi ilə məhdudlaşır. Əgər mülkədar özü təsərrüfatla məşğul olmaq istəsə sərdardan icazə almalı və onun razılığı ilə işləmək üçün rəiyyət tutmalı idi. Mülkədarın istifadə etdiyi mülk onun yaşadığı kəndin ərazisində olduqda və torpaqlar icma üzvləri arasında bölüşdürüldükdə, o da mülk sahibi hüququnda deyil, başqa kəndli kimi, pay alırdı (415,926-927). Bu mülkdən gələn gəlirin müəyyən hissəsi xəzinəyə ödənilirdi (415,927-928; 187,25).

İrəvan xanlığında elə mülklər vardı ki, onların sahibləri məhsulun $\frac{4}{30}$ hissəsini almaqla kifayətlənirdi. Lakin kəndlərin vəziyyətindən asılı olaraq mülk sahiblərinin gəliri də müxtəlif idi. Məsələn, mülkədarların bəhrəkər kəndlərindən yığılan ümumi məhsuldan gələn gəliri $\frac{23}{30}$, yarıkər kəndlərindən isə $\frac{12}{30}$ hissəsini təşkil edirdi (415,928).

5.Vəqf torpaqları. İrəvan xanlığında dini idarələrə məxsus torpaq sahibliyi də mövcud olmuşdu. Buna «vəqf» deyilirdi. Vəqf ərəb sözü olub allah yolunda məscidlərə və yaxud kilsəyə hədiyyə edilmiş var-dövlət, torpaq payı və yaxud mülk idi. Bunun üçün vəqfname əsasında mülkiyyət sahibi öz mülkündən istifadə etmək hüququnu məscidin, kilsənin və yaxud şəxsin xeyrinə itirirdi (229,439-440). Bu mülkiyyət forması bağışlanmalar yolu ilə formalaşır. Vəqf mülkiyyəti torpaq sahələri, kəndlər, bağlar, dəyirmanlar, arxlar, mal-qara və s. ola bilər (415,679-681). İrəvan xanlığında məscidlərlə bərabər, erməni kilsəsinə məxsus vəqf mülkiyyəti də mövcud idi.

Vəqf təsərrüfatının idarə edilməsi İrəvan xanlarının nəzarətində idi. Onların sərəncamı ilə xalq arasında nüfuzu olan din xadimlərindən biri vəqf idarəsinin başçısı təyin edilirdi. Məsələn, İrəvan xanı Məhəmməd xan (1784-1805) Molla Əli adlı bir din xadimini vəqf torpaqlarının başçısı təyin edərək, onun vəzifələrini göstərmişdi. Onun adına verilən təliqədə yazırdı ki, «Molla Əli bütün vəqf mülklərini şəxsən, müstəqil idarə etməli, onlara aid bütün məsələlərin həllində çalışmalı, bu barədə mövcud olan dəftər və kitablara rəhbərlik etməlidir. O, öz şəninə, cəsarətinə, bacarığına uyğun vəqf mülklərinin bərpasına çalışmalıdır. Vəqf mülklərinin bütün gəlirlərini top-

ladıqdan sonra ona verilən təliqədə, tədris haqqındakı təliqədə qeyd etdiyimiz kimi xərc edib, gəlir və məxaricə dair ayrılan siyahını bizim nəzərimizə çatdırın. Vəqf torpaqlarının əkinlərinə, həmin torpaqlarda vergi yığan məmurlarına Molla Əliyə və onun mülazimlərinə tabe olunmasını əmr edirik (39,52-53). Həm məscidlərə, həm də Eçmiədzin kilsəsinə aid «vəqf» torpaqlarından gələn gəlir dini idarələrə, təhsilə və ruhanilərin özlərinə xərclənirdi. Molla Əliyə verilən təliqədə vəqf gəlirlərinin xərclənməsi belə müəyyən olunurdu: «Molla Əliyə vəqf torpaqlarından toplanılan gəlirin aşağıda göstərilən kimi üç hissəyə ayıraraq xərcləməyi tapşırırdıq: 1.Mədrəsə əhalisinin gündəlik işlərinə; 2.Mədrəsənin qulluqçularının və mədrəsənin sayir xərclərinə; 3.Özünün illik maaşına, dərslərinə, dini mübahisələrin təşkilinə və mədrəsənin mühüm lazımı işlərinə (39,54).

Din xadimləri vergi və mükəlləfiyyətdən azad idi. Bundan əlavə, xan əhali arasında hörməti olan din xadimlərinə torpaq sahəsi və kəndlər bağışlayırdı. Bağışlanmış kəndlərdən gələn gəlir onların özlərinə çatırdı (201, c.3, səh.30).

Lakin məscidlərdən fərqli olaraq, kilsənin gəlirləri xanlıq dövründə İrəvan xanlarının nəzarətində idi. Belə ki, Eçmiədzin kilsəsinə tiyul verilmiş kəndlərdən xan hər il 400 tuman vergi alırdı (415,678, 931).

6.Camaat torpaqları. Bu kənd icmalarının ixtiyarında olan torpaq sahələri idi. Buraya adətən, yerli əhalinin istifadə etdiyi əkin sahələri, otlaqlar, meşələr, boş sahələr, qəbirsanlıq və s. ərazilər daxil idi.

4.3. Duz istehsalı

İrəvan xanlığının iqtisadi həyatında böyük rol oynayan istehsal sahələrindən biri də duz istehsalıdır. Xanlığın ticarətində və ixracatında bu sahə xüsusilə fərqlənirdi (201, c.4, səh.268-269; 147,327). İrəvan duzunun istehsal tarixi qədim dövrlərə aiddir. İrəvan duzu əsasən, Sərdarabad qalasının 30 verst, İrəvan qalasının isə 50 verstliyində, Araz çayının sağ sahilində yerləşən Qulp kəndinin yaxınlığındakı dağdan çıxarılırdı. İrəvan xanı Hüseynqulu xana qədərki dövrdə duz istehsalı haqqında məlumat çox azdır. Lakin bu da məlumdur ki, Məhəmməd xanın hakimiyyəti dövründə duzun qiyməti ucuz olduğundan və cüzi gəlir gətirildiyindən onun istehsalına az fikir verilmişdi. Bu xanın dövründə duz istehsalından ildə 3.000 gümüş rubl (300 tuman-E.Q.) gəlir əldə olunmuşdu (415,824). Ümumiyyətlə, Hüseynqulu xana qədər duz istehsalında pərakəndəlik hökm

sürmüş, onun hakimiyyətə gəlişindən sonra bu sahədə qayda-qanun yaradılmışdı. Duza tələbat artdığından, duz oğurluğunun qarşısını almaq məqsədilə sərdar bu sahəyə fikir verməyə başladı. Onun fərmanına əsasən, duz yalnız Qulp kəndindən 200 sajen aralı, dağın cənub ətəyində əlverişli yerdə emal edilməli idi. Burada bir-birindən 50 sajen aralıda iki mədən yaradılmışdı. Birinci mədənin uzunluğu 45 sajen, hündürlüyü isə $1\frac{1}{2}$ -dən 2 sajenə qədər idi. İkinci mədən birincidən bir qədər sonra 1815-ci ildə açılmışdı. Onun uzunluğu 55 sajen, eni 10-dan 13 sajenə qədər, hündürlüyü isə $1\frac{1}{2}$ -dən 2 sajenə qədər idi (415,824).

Hüseynqulu xan duz mədənlərinə nəzarət etmək üçün öz yaxın adamlarından sultan və onun köməkçiləri olan üç nəfər mirzə təyin etmişdi. Bu şəxslər yaxşı məvacib alırdı. Sultan ildə 320 gümüş rubl məbləğində məvacib, yaxud $8\frac{1}{2}$ xalvar arpa, 1 xalvar 20 batman çəltik, 24 batman yağ, 60 qoyun alırdı və bundan əlavə, satılmış hər bir araba duzdan 5 gümüş qəpik ona çatırdı. Sultanın köməkçisi olan birinci mirzə ildə 200 gümüş rubl və sultanın natura şəklində aldığı ərzağın yarısını, digər iki mirzə isə hər satılmış duz yükündən 2 gümüş qəpik məvacib alırdı (415, 827).

Hüseynqulu xan duz istehsalına xüsusi fikir verdiyi kimi onun satışını da nəzarətdə saxlayırdı. O, hətta Osmanlı duzuna rəqabətə davam gətirmək, qonşu dövlətlərin İrəvan duzuna marağını artırmaq üçün hər araba və hər tay duza yerli əhalinin ödədiyi məbləğdən də az qiymət təyin etmişdi (415,929).

İrəvan duzu lövhəciklər halında istehsal olunurdu və emal nəticəsində xırdalanırdı. Duz istehsalında tutacağı elastik və nəzik olan külüngə bənzər alətdən istifadə olunurdu. Bu alət kiçik və iri ölçüdə olurdu. Kiçik külüng $4\frac{1}{2}$ funt ağırlığında idi və onunla duz lövhəciyinin kənarları qazılırdı. İkincinin çəkisi isə 6 funtdan çox idi. Bu alətdən duz kütləsini ayırmaq üçün istifadə edilirdi. Hər bir duz layı yastı kəşik piramidaya oxşayırdı. Layın uzunluğu 2 fut, eni 10 düyüm və qalınlığı isə 5 düyümə yaxın idi. Bu layların orta çəkisi 6 İrəvan batmanına bərabər idi (415,824). Duzun tərkibi gips, gildən olan qumlu daşdan və qaya parçasından ibarət idi. Rəngi əsasən, boz olsa da, bəzən ağ rəngli duza da rast gəlinirdi (415,821-823; 201, c.4, səh.268).

İrəvan əhalisi duzu özləri istifadə etməklə yanaşı, onun böyük hissəsini qonşu dövlətlərə ixrac edirdilər. Duz mədənləri Qarabağdan, Kartli-Kaxetiyadan, Osmanlı paşalıqlarından gələn karvanlarla dolu olurdu. Xanlıq dövründə duzun qiyməti müxtəlif idi. Duz araba və yaxud tayla aparılırdı. Hər bir tay 4 daşdan, hər bir daşın çəkisi isə 6 batmandan (7-8 pud) ibarət idi. Hər taydan müxtəlif şəxslərin xeyrinə vergi ödənilirdi. Bu

vergidən xanın xeyrinə 80, keşikçilərə 4, mirzələrə 2, duz istehsalçılarına isə 16 qəpik alınır. Bir araba yükü isə 25-32 daşdan ibarət idi. Onun çəkisi 60 puda yaxın olurdu. Araba yükündən xanın xeyrinə 3 rubl 20 qəpik, keşikçilərə 20, duz mədəninin başçısı sultan üçün 5, duz istehsalçısına isə 1 rubl vergi alınır. Ümumiyyətlə, aparılan hər bir yük duz daşı mədənə 26 $\frac{1}{2}$, arabaya yüklənmiş daş isə 14 gümüş qəpiyə başa gəlirdi (415,828-829). Bundan əlavə, duz mədəninə işləyən Qulp kəndinin əhalisinə də qanunla təyin olunmuş haqq çatırdı. Onlar hər arabaya görə 1 gümüş rubl, hər taya görə isə 4 gümüş qəpik məvəcib alırdı (415,828). Hüseynqulu xanın dövründə duz istehsalından küllü miqdarda gəlir əldə olunurdu. Məhz onun xidməti nəticəsində duz istehsalından hər il xəzinəyə 14.000 gümüş rubl (1400 tümən-E.Q.) gəlir gəlirdi (415,827).

4.4.Sənətkarlıq və ticarət.

İrəvan xanlığının iqtisadi həyatında böyük rol oynayan sahələrdən biri də sənətkarlıq idi. Burada müxtəlif sənət sahələri- toxuculuq, boyaqçılıq, gön-dəri emalı, şüşə istehsalı, duluşçuluq və digər sahələr inkişaf etmişdi. Bu sənət sahələri içərisində toxuculuq xüsusilə seçilirdi. Maldarlığın, xüsusilə qoyunçuluğun, pambıq istehsalı və ipəkçiliyin geniş yayılması bu sahənin inkişafına böyük zəmin yaradaraq onu xammalla təmin edirdi. İrəvan xanlığında toxuculuq əsasən ev şəraitində inkişaf etmişdi. Bu dövrdə «hər bir ailənin toxuculuq dəzgahı vardı... İrəvan xanı hər bir dəzgahdan bir parça bez vergisi alırdı» (415,851-853). Qadınlar dəzgahlarda pambıq parça əyirir və bez üçün iplik düzəldirdilər. Bundan əlavə, irəvanlılar toxuculuqda yundan geniş istifadə edirdilər. Ondən iplik düzəldərək rəngləyir, özləri üçün paltar tikir, xalça, palaz, kisə, çul və bez toxuyurdular. Maldarlıqla məşğul olanlar isə cod yundan özləri üçün çadır və keçə hazırlayırdılar (415,853).

Toxuculuqla bağlı olan sənət sahələrdən biri **boyaqçılıq idi**. Toxucu məmulatı üçün lazım olan iplərin, pambıq və yun parçaların rənglənməsində bu sahənin mühüm əhəmiyyəti vardı. Boyaqçılıqda qırmız bəcəyindən (koşenil boyağı verən bəcək-E.Q.) alınan qırmızı rəngdən və digər bitkilərdən əldə edilən təbii rənglərdən istifadə olunurdu (201, c.4, səh.259-266).

İrəvan xanlığında boyaqçılar **boyaqçı və şiləçi** olmaqla iki qrupa bölünürdü. İstənilən hər hansı məmulatı göy rənglə rəngləyən boyaqçı icarədən icazə almalı idi. Şiləçi isə azad surətdə qırmızı və digər rənglərdən istifadə edirdi (415,851). Boyaqxanalar icarəyə verilir və eyni zamanda onlar xəzinəyə vergi ödəyirdi. Boyaqxanalarda məmulatlar əsasən, göy rənglə icra edilirdi. Boyaqçı emalatxanaları çox primitiv idi. Bu emal-

atxanalar daxmadan, iki gil səhəngdən və məmulatı rəngləmək üçün iki çubuqdan ibarət idi (415,859). İrəvan xanlığının əksəriyyət mahallarında boyaqxanalar fəaliyyət göstərirdi. Belə boyaqxanalar İrəvan şəhərində, Dərəçiçək, Göyçə mahallarında, Zəngibasar mahalının Uluxanlı kəndində, Gərnibasar və Vedibasar mahallarının İmamşahlı, Çikdamlı, Yuva, Artasat (Qəmərli-E.Q.), Arxlı, Vedidərə, Dəvəli, Aralix kəndlərində, Şəhur mahalının Ərəb Yengicə və Muğanlı kəndlərində, Sürməli mahalının Qırmızı və Panik kəndlərində, Dərəkənd-Parçenis mahalının Qulp və Molla Qəmər kəndlərində, Talın mahalının Məsdərə kəndində, Sərdarabad mahalının Kürdqulu kəndində, Körpübasar mahalının isə Eçmiədzin və Əkərək kəndlərində yerləşirdi (415,859).

Boyaqxanaların fəaliyyəti əvvəlcədən müəyyən olunmuş qaydalara tabe idi. Belə ki, sahibkar və yaxud icradar özü üçün yeni emalatxana o halda açmalı idi ki, qonşu mahalda fəaliyyət göstərən boyaqxanaya ziyan verməsin. Bununla yanaşı məhsulların satışında da qaydalara riayət olunmalı idi. Sahibkar məhsulunu müəyyən olunmuş qiymətlə sata bilirdi. Məsələn, rənglənmiş, ayrılmış yun və yun parçanın 1 arşını 4 şahıya (8 gümüş rubl), ayrılmış pambıq və pambıq parçanın arşını isə 2 şahıya (4 gümüş qəpik) satılırdı (415,860).

Əhalinin məşğuliyyət sahələrindən biri də **sabun istehsalı** idi. Sabun bişirənlər sabunçu adlanırdı. Azad şəkildə sabun istehsalına qadağalar qoyulsa da, bu sahədə müəyyən irəliləyiş gözə çarpırdı. Bu sahə icarəyə verilirdi. Buna görə də, İrəvanda sabun baha başa gəlirdi. Xanlıqda sabunun bişirilməsində əsasən, İrəvan şəhəri və Gərnibasar mahalının Şeyxzadəli kəndinin əhalisi məşğul olurdu. Şeyxzadəli kəndinin kişi və qadınlardan ibarət 474 nəfərinin demək olar ki, hamısı sabun bişirirdi. Onlar bişirdikləri sabunu özləri satırdılar. Sabun istehsalında Şeyxzadəli kəndi ilə İrəvan şəhəri arasında xüsusi rəqabət gedirdi. Belə ki, şəhərdə sabun istehsal edənlərin hüququnu qorumaq üçün sabun istehsalını icarəyə götürmüş icarədarın icazəsi olmadan kənddə bişirilən sabun məhsulları burada satıla bilməzdi. Digər tərəfdən, istehsal edilən sabun keyfiyyət cəhətdən aşağı idi. Xanlıqda bişirilən sabun qara olurdu və çox pis qoxu verirdi (415,856).

İrəvanlılar **gön-dəri istehsalı** ilə də məşğul olurdular. Bu sənətkarlıq sahəsi ilə məşğul olanlar Dərəkənd mahalının bir sıra kəndlərində və İrəvan şəhərində Zəngi çayının sahilində yerləşən 32 dükanda cəmləşmişdi (415,858). Xanlıqda yüksək keyfiyyətli dəri emal edilirdi. Bacarıqlı ustalar dərini aşılayaraq onu lazımı şəkildə salırdılar. Bundan əlavə, onlar xüsusi bitki toxumunun köməyi ilə dərini yumuşaldaraq qara, qırmızı və sarıya boyayırdılar. Burada ustalar yerli dəridən əlavə, Bəyazid və Makudan

gətirilmiş dərilərdən xammal kimi istifadə edirdilər. İrəvan ustaları bir il ərzində irili- xırdalı 29 min dəri emal edirdilər. Böyük dəri 3 rubla, kiçiyi isə 80 qəpiyə satılırdı (415,857).

İrəvan şəhərində dəri emal edən emalatxanalar iltizama verilirdi. Burada emal edilmiş dərilər xüsusi damğalanırdı. İltizam sahibi belə dəridən töycü pulu alırdı. Məsələn, üç damğalanmış qoyun və keçi dərisinin hər birindən iltizam sahibi 1 şahı (2 gümüş qəpik), camış və kəl dərisindən isə 2 şahı (4 gümüş qəpik) alırdı (415,827). Emal edilmiş dərinin əsas satış yeri bazarlar idi. Lakin onu satmaq üçün sərt qaydalar mövcud olmuşdu. Belə ki, damğalanmamış dəri satışa çıxarıla bilməzdi (415,827).

Xanlıqda sənətkarlıq sahələrindən biri də **şüşə istehsalı** idi. Ümumiyyətlə, İrəvan xanlığında şüşə çox primitiv şəkildə hazırlanırdı. İ.Şopen şüşə istehsal edən emalatxanalar, orada tətbiq edilən texnologiya və əldə edilmiş məhsul haqqında çox dəyərli məlumat vermişdi. Onun yazdığına görə, «soba yandırılmış sümük ovuntusu, xüsusilə, at dırnaqları ilə qarışdırılmış gil boru ilə birləşdirilmiş təknə şəklindədir. Məhlul təknədə əridilirdi. Od yuxarıdan, məhlul ilə tavan arasından keçirdi. Hər qaynama adətən dörd gün davam edirdi. Bu vaxt ərzində 25 pud şüşə məhlul əldə olunurdu. Qaynamaya isə 2 1/2 kub sajen odun işlədilirdi» (415,858). Beşinci gün ustalar şüşənin istehsalına başlayırdı. Hazır olmuş məhluldan 100, 150 və 200 ədəd şüşə alınırdı (415,858).

Şüşə üçün lazım olan xammal kvarslı qum, soda və bir qədər marqans qarışığından əldə edilirdi. Bacarıqlı ustalar şüşəyə yeddi cür rəng- tünd qırmızı, qırmızı, çəhrayı, göy, mavi, yaşıl və narıncı əlavə edə bilirdi. Daha şəffaf şüşə əldə etmək üçün potaşdan (qələvi ağ maddə-E.Q.) istifadə olunurdu. Soda isə şüşəni göy rəngə boyayırdı. Pəncərə və butulka şüşəsi hazırlamaq üçün sodaya üstünlük verilirdi (415,858). Lakin işğaldan sonra bu sahə ilə məşğul olan emalatxanalar məhv edilmişdi.

İrəvan xanlığında sənətkarlıq növlərindən biri də **dulusçuluq** idi. Xanlıqlar dövründə saxsı qablar istehsalı ilə daha çox kəndlərdə məşğul olurdular (43,169). İrəvan xanlığında da vəziyyət belə idi. Demək olar ki, «hər bir mahalda dulusçuluq emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi» (415,862). Emalatxanalarda məişətdə istifadə olunan qabları hazırlamaq üçün peçlər quraşdırılmışdı. Bu peçlərdə su və şərab saxlamaq üçün küplər, məişətdə istifadə olunan müxtəlif gil qablar, lazım gəldikdə kərpic də bişirilirdi. Xanlıqda bişirilmiş kərpic baha qiymətə satılırdı. Bir ildə kərpicdən gələn gəlir 12-14 min gümüş rubl idi (415,862). Təəssüf ki, İrəvan xanlığında «sənətkarlıq istehsalının ən qədim sahələrindən olan» dulusçuluq emalatxanalarının sayı haqqında məlumatlara rast gəlmədik.

Xanlıqda yağ hazırlayan xüsusi sənətkarlar dəstəsi də vardı. İşğaldan əvvəl bütün mahalların əksəriyyətində yağ istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərmişdi. İ.Şopen siyahıyaalınma aparılarkən mahalların xaraba qalmış kəndlərində çoxlu dağıdılmış yağ hazırlayan müəssisələrə rast gəlmişdi. Mahallar üzrə qeydə aldığı yağ hazırlayan müəssisələrin sayı aşağıdakılardır:

Mahallarda	Təmir edilmiş	Təmir edilməmiş	Yekun
Kırxbulaq	2	15	17
Gərnibasar	-	1	1
Vedibasar	-	3	3
Sürməli	5	1	6
Dərəkənd-Parçenis	3	1	4
Talın	1	9	10
Seyidli-Ağsaqqallı	-	1	1
Sərdarabad	5	1	6
Körpübasar	6	8	14
Abaran	3	24	27
Dərəçiçək	5	30	35
Göyçə	-	95	95
Yekun	30	189	219

İ.Şopen, 860-861.

Yağı əldə etmək üçün xüsusi qurğudan istifadə edilirdi. Bu qurğunun quruluşu çox sadə idi. Bozalt və yaxud qumdan olan dəyirman daşı bir cüt kəl və camış vasitəsilə şaquli vəziyyətdə hərəkətə gətirilərək məhsul üyüdüür, ağac pərin köməyi ilə yağ pres halında sıxışdırılıb çıxarılırdı (415,861). Yağ müəssisələrində həm kətan, həm də küncüt yağları istehsal olunurdu. Burada kətan yağına daha çox üstünlük verilirdi. Ona görə də, kətan bitkisi əsasən yağ əldə etmək üçün əkilirdi. Küncüt ancaq bəzi kəndlərdə əkilirdi. Küncüt yağının istehsalı az olsa da, bu yağın zeytun yağından heç də geri qalmayan xoş ətirli iyi var idi (415,861). Bir batman yağ 4 batman kətan buğdasından alınırdu. Yağ hazırlayan müəssisələr ildə 1.500 batman yağ istehsal edirdi. Müsəlmanlar kətan yağından çıraqların yandırılmasında, ermənilər isə yeməklərin bişirilməsində istifadə edirdilər. Küncüt yağının bir batmanı 8-dən 12 abbasıya, kətan yağı isə 4-dən 6 abbasıya satılırdı (415,861-862).

Adı çəkilən yağlardan başqa yerli əhali gənəgərçək yağından da istifadə edirdi. Gənəgərçək yağı ev şəraitində hazırlanırdı. Bu yağ qatı, rəngi isə qara olurdu və çox pis qoxusu vardı. Gənəgərçək yağından evləri işıqlandırmaq üçün çıraqlarda istifadə edilirdi. Onun bir batmanı 4-dən 6 abbasıya satılırdı (415,862).

İrəvan xanlığının iqtisadiyyatında inkişaf etmiş əsas sahələrdən biri də **ticarət** idi. Xanlığın yaxın-uzaq ölkələrə gedən karvan yollarının qovuşduğu yerdə yerləşməsi ticarətin inkişafına öz təsirini göstərmişdi. Ticarətdən bəhs etməzdən əvvəl bu ticarət yolları haqqında məlumat vermək yerinə düşərdi. Belə ki, İrəvan xanlığında müxtəlif istiqamətlərə gedən və gələn karvan yolları mövcud olmuşdu. Mənbələr bu yollar haqqında maraqlı məlumatlar verir. Əsas karvan yolları bunlardır: 1. Tiflisdən İrəvan şəhərinə gələn yol idi ki, bu yol iki hissədən ibarətdir: a) Tiflis-Şulaver-Cəlaloğlu-Hamamlı-Abaran-Eçmiədzin-İrəvan; b) Hamamlı-Gümrü-Talın-Eçmiədzin-İrəvan. Talına qədər gələn yol düz və açıq, Talından Eçmiədzinə uzanan yol isə daşlı və susuz idi. Ona görə də, may ayında İrəvana qədər gələn yolda otlar artıq yanmışdı; 2. Tiflis-Qalagir-Başkeçid-Cəlaloğlu-Gümrü-Abaran-Mirək-Sudakənd- Eçmiədzin- İrəvan. Bu yol Mələkə kəndinə qədər hərəkəti çətinləşdirməyən xırda açıq təpəliklərlə əhatə olunmuşdu. Lakin yaşıl otluqlarla və su ilə bol idi. 3. Tiflis-Bozqala-Böyük Qarakilsə-Hamamlı-Pəmbək-Abaran-Mirək-Sudakənd-Çaləli-İrəvan-Eçmiədzin. Bu yolun iki çətinliyi vardı. Birincisi, Əştərək kəndinə 10 verst qalmış bu yol daşlıqlardan ibarət idi. Çünki üç verst uzunluğunda olan Pəmbək dağıni keçmək lazım idi. Buradan İrəvana qədər yollar susuz və boş çöllərlə əhatə olunmuşdu. Əvəzində Hamamlıdan Eqvard kəndinə qədər yol yaşıl otluq və su ilə bol idi. 4. Böyük Qarakilsə-Qəmzəcəmən-Eşşəkmeydan-İrəvan. Bu yol əsasən Gəncə yolundan başlayaraq Akstafa çayının sahili ilə hərəkət edərək Dilican dərəsindən keçməklə Eşşəkmeydana, buradan Göyçə gölünün yaxınlığından, Zəngi çayının mənbələrindən dönərək İrəvana doğru yönəlirdi. Yol iri aşırımlardan və sıx meşəlikdən keçirdi; 5. İrəvan-Naxçıvan-Təbriz-Tehran; 6. İrəvan-Sərdarabad-Arazın sağ sahili-Maku-Xoy-Təbriz (185,23-24,57-58). Qeyd edilən karvan yollarından başqa xanlıqda müxtəlif istiqamətlərə hərəkət edən yollar da mövcud olmuşdu. Məsələn, təkə Şuragöldən beş əsas yol keçirdi ki, bu yollar Gümrüdə birləşirdi. Buradan isə Talın-Baş Avaran-Mirək; Pəmbəyə doğru Bəykənd-Hamamlı-Böyük Qarakilsə; Osmanlı sərhəddi boyu Arpa çayını keçərək Qars-Ərzurum istiqamətində ayrılırdı (185,20). P. Zubov da əsərində Kartli-Kaxetiyanı İrəvan xanlığına gələn və Naxçıvan xanlığına gedən bəzi yollar və onların yararlı olması və məsafəsi haqqında maraqlı məlumat vermişdi. Onun verdiyi məlumata görə, rusların əlində olan Cəlaloğlu qalasından İrəvana üç yol vardı. Onlardan biri Gümrüdən, ikincisi Dilican dərəsindən, üçüncüsü isə Abaran çayının sahili boyunca keçməklə İrəvan şəhərinə istiqamət götürmüşdü. Birinci yol daha rahat idi və uzunluğu 200 verstə bərabər idi. İkinci yol yay fəslində istifadəyə daha yararlı idi. Üçüncü yol

isə nisbətən qısa və ilin əksəriyyət günlərində istifadə etmək olardı. Onun uzunluğu 110 verstə bərabər idi. Bütün bu yollar birləşmiş halda vadi boyunca istiqamət götürərək enişi düz və yoxuşu çətin olan iri Bozabdal dağından keçməklə davam edirdi. Axırncı yol Qışlaq kəndindən Pəmbək dərəsinə dönərək dağlar arası ilə, böyük hissəsi Abaran çayı boyunca keçir. Əştərək kəndindən daşlı, düz vadi ilə istiqamət götürərək Eçmiədzindən keçməklə İrəvan şəhərinə gedir. İrəvana yol isə Zəngi çayı üzərindəki körpüdən keçirdi (159,135-136). Daha sonra müəllif İrəvandan Naxçıvana gedən yol haqqında məlumat vermişdi. Onun yazdığına görə, İrəvan şəhərindən Naxçıvana 132 verstdir. Bu yol İrəvan şəhərindən Arazın şimal sahilli boyunca istiqamət götürərək Naxçıvana gedir. Dəvəli kəndinə qədər yol vadi boyunca istiqamət götürərək Araz çayının sol sahilinə tökülən çoxlu xırda çaylardan keçirdi. Dəvəli kəndindən Naxçıvana qədər yol Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəklərini təşkil edən dağlardan, Naxçıvan xanlığının sərhəddində isə Arpa çayını və ona tökülən xırda çaylardan keçirdi (159,136).

İrəvan xanlığından Osmanlı dövlətinə və Azərbaycanın şimal xanlıqlarına istiqamətlənmiş karvan yolları haqqında 1829-1832-ci illərdə keçirilən kameral təsvirdə ətraflı məlumat verilmişdi. Kameral təsvirdə göstərilən yollar aşağıdakılardır: 1. Gümrü-Məsdərə-Sərdarabad-Eçmiədzin-İrəvan-Naxçıvan-Ordubad; 2. Sərdarabad-Cəfərağa kənd-Bəyayazid paşalığı; 3. Sərdarabad-Qulp –Araz sahilli ilə Kağızman –Ərzurum; 3. İrəvan- keçmiş Qarabağ xanlığının sərhəddinə qədər. Bu yolun uzunluğu 161 verstdir; 4. İrəvan-Eçmiədzin-Qars. Bu yol Qızılkilsə və Qoşavəng kəndlərindən keçirdi (415,718-721).

Ticarət dövlətin xəzinəsinə böyük gəlir gətirdiyindən İrəvan xanları bu sahəni əllərində cəmləşdirmişdi. Xanlar ticarətə böyük sərmayə yatırırtdı. Ticarətdən gələn gəlir hesabına hərəmxana, saray xidmətçiləri və qoşun saxlanılırdı. İrəvan xanları daha varlı tacirlərin şəriki idilər (415,873; 201, c.4, səh.284). XVIII əsrin 80-ci illərin əvvəllərində İrəvan xanı Hüseynəli xanın (1759-1783) Xoy xanı Əhməd xan Dünbülüyə göndərdiyi məktubu buna misal göstərmək olar. Xan məktubunda şəriki tacir Hacı Hadinin Bağdad şəhərindən mal gətirdiyini, malın xeyli hissəsinin satıldığını, qalan hissəsinin- nil (çay?) və qəhvənin isə Xoya göndərildiyini və onun satılmasında Hacı Hadinin adamlarına köməklik göstərilməsini Əhməd xandan xahiş edirdi (39,33). Həmçinin xanlığın xan titulu daşıyan nüfuzlu adamları da ticarətlə maraqlanırdı. Onlar «sərdardan ibrət götürərək tacirləri pulla təmin edir, onları himayəyə alırdılar» (415,873). İrəvanda ona qədər belələri yaşayırdı və onlar hər il ticarətə 3 min tūmən pul sərf edirdi. Mirzə,

bəy və digər məmurlar da gəlirlərini artırmaq məqsədilə İrəvan bazarında pul xərcləyir və xeyli qazac götürürdülər (415,873).

İrəvan xanlığında başlıca ticarət mərkəzi İrəvan şəhəri idi. Burada həm daxili, həm də xarici ticarət güclü inkişaf etmişdi. Şəhərin əlverişli mövqedə yerləşməsi ticarətin inkişafına lazımi şəraət yaratmışdı. 1827-ci il oktyabrın 3-də general Paskeviç knyaz Mixail Pavloviçə ünvanladığı məktubunda İrəvan şəhərinin regionun ticarət münasibətlərində böyük rolundan bəhs edərək yazırdı: «İrəvan alındıqdan sonra şəhər tamamilə dağıdılmışdır. Lakin evlərin dağılması vacib deyil. İmperatorumuzun idarəçiliyi sayəsində əhali tezliklə varlanacaq və yeni binalar tikiləcəkdir. İrəvanın ən böyük əhəmiyyəti onun üç dövlətin əhatəsində yerləşməsidir. Onun İran və Osmanlı dövlətləri ilə çevik ticarəti bizə görünməmiş qazanc gətirəcəkdir» (296,567).

İrəvan şəhəri müxtəlif ölkə və xanlıqlardan gəlmiş tacirlərlə dolu olardı. Şəhər anbarlarında müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş çoxlu ticarət malları toplanmışdı. Burada İrandan və digər xanlıqlardan İrəvana xalça, şal, şəkər, qəhvə, nabat, şəkər tozu, xına, müxtəlif mis əşyalar, badam, albuxarı, mismar, yağ, bal, xurma, ipək, dəri, tünd boyaq, pambıq parça, kişmiş, noxud, nar və üzüm şirəsi, Kartli-Kaxetiyadan alma, armud, xurma, əncir, kişmiş, qoz, zoğal, badam və başqa meyvələr, Osmanlı dövlətindən isə müxtəlif növ parça, yağ, yun, zəy, marena, xarici çaxır, araq, yerli çaxır, bal, mum, qoz və müxtəlif meyvələr, tir, taxta və taxta piyalə və s. gətirilmiş mallar var idi (415,883-884).

İrəvan xanlığından da bir sıra ölkələrə müxtəlif çeşiddə ticarət malları ixrac edilirdi. Məsələn, İrəvandan Osmanlı dövlətinə duz, qənd, ipək, yun, pambıq parçalar, düyü, tütün, xam pambıq, koşenil, cürbəcür meyvə, Kartli-Kaxetiya duz, kişmiş, boyaq bitkisi koşenil, ipək, pambıq ixrac edilirdi (173,184; 415,884).

Xanlığın Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə ticarət dövriyyəsi daha geniş idi. İrəvan tacirləri böyük kapitalla malik olduğundan, onlar İstambuldan, İran və Azərbaycan şəhərlərindən ticarət malları alaraq Tiflis bazarlarında nəğd pula satır və əvəzində alman və rus mallarını alırdılar. İrəvan şəhəri İran və Azərbaycandan Tiflisə və əksinə göndərilən ticarət mallarının anbarı hesab olunurdu (415,872-873; 201, c.4, səh.285). Hətta, müharibələr belə ticarətə mane ola bilməmişdi. Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə iki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin davam etdirilməsi haqqındakı sənədlərdə bir sıra faktlara rast gəlmək mümkündür. 1808-ci ilin fevralın 8-də rus qoşunlarının baş komandanı qraf Qudoviç çara yazdığı məlumatında göstərirdi ki, «Hətta İrəvan tacirlərinin Tiflislə ticarət əlaqələri əvvəlki illərə

nisbətən daha da artmış və irəvanlılar mallarla dolu karvanlarını inamla buraya yola salırdılar» (104,447). General Tormasov və General Rtişşev də məktub və məlumatlarında müharibə olmasına baxmayaraq, İrəvanla Tiflis arasında ticarət əlaqələrinin davam etdiyini göstəridilər (288,498; 289,546).

İrəvan xanlığı işğal edildikdən sonra da İrəvanda ticarət işi dayanmamışdı. 1837-ci ildə İrəvan şəhərinin ticarət anbarlarında müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş zəngin ticarət mallarının olması və onların dəyəri haqqında ətraflı məlumat vardır. Məlumatə görə, İrəvan şəhərinə Rusiya və alman istehsalı olan çit parça, alman mahudu, qənd, qızıl boyaq, meyvə, kolenkor (pambıq parça növü), indiqo, pambıq parça, ləzgi mahudu, ipək, xalça, zəfəran gətirilirdi. Bütün bu malların ümumi dəyəri 168.200 rus gümüş rubluna bərabər idi. İrandan və Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqlarından isə maya dəyəri 80 min rus gümüş rublu olan parça, kəşmir yaylığı, müxtəlif ipək parçalar, çadra, qadın geyimləri, rəngli keçə, Ost-hind kiseyi (nəzik şəffaf parça), ingilis çit parçası, ağ kolenkor, xorasan quzu dərisi, qənd, qəlyan tütünü, çubuq qəlyan və digər mallar gətirilirdi. Osmanlı dövlətindən mahud, kolenkor, atlas, Avropa ipək parçası və çiti, koşenil, rəngli şüşə, kətan, bal, güzgü, polad əşyaları idxal edilirdi. Bu malların ümumi dəyəri 10 min gümüş rubul qiymətində dəyərlənirdi (201, c.4, səh.285).

İrəvan şəhərində xarici ticarətlə bərabər daxili ticarət də inkişaf etmişdi. Daxili ticarət əsasən, çoxunun eyni zamanda sənətkar emalatxanaları kimi fəaliyyət göstərdiyi dükanlarda aparılırdı. Bununla yanaşı sırf ticarət dükanları da var idi. Onlar böyük sahələri əhatə edən şəhər bazarlarında cəmləşmişdi. Bazarlardan əlavə, karvansaraların ətrafında, qalada və şəhərin müxtəlif hissələrində də dükanlar olurdu. İrəvan şəhərində karvansaraların ətrafında 252, ayrı-ayrı cərgələrdə 543, qalada 32, şəhərin «Təpəbaşı» məhəlləsində 4, «Şəhər» hissəsindəki məscid ətrafında 18, «Dəmirbulaq» məhəlləsində isə 2 dükan vardı. Bu dükanların ümumi sayı 851-ə çatırdı (415,469,881). Dükanlar müəyyən olunmuş muzdla şəhər əhalisinə icarəyə verilirdi (415,882).

İrəvan xanlığında kənd ticarəti də mövcud olmuşdu. Lakin bu sahə zəif inkişaf etmişdi. Bunun əsas səbəbi xanın bir sıra kənd təsərrüfatı mallarını inhisara alması ilə bağlı idi. Xanın fərmanına görə, kəndlilərin bazara çıxardığı pambıq və çəltiyin artıq hissəsi ona satılmalı idi. Əgər kimsə cəsarət edib bu məhsulları başqasına satardisa amansız təqib olunurdu (415,874). Xan tərəfindən bu məhsullara qiymət də təyin edilmişdi. Belə ki, pambığın bir xalvarı 80 gümüş rubla, çəltiyin xalvarı isə 6 gümüş rubla alınirdi. Ucuz satın alınmış mallar tacirlər vasitəsilə Kartli-Kaxetiya, İran və

Osmanlı dövlətlərində satdırılaraq küllü miqdarda qazanc əldə edilirdi (415,874).

Xarici və daxili ticarətin cəmləşdiyi yer bazarlar idi. İrəvan şəhərində ən iri bazar «Təpəbaşı» məhəlləsi ilə «Şəhər» məhəlləsi arasında yerləşirdi. Bazar daş tavanın altında bişmiş kərpicdən tikilmişdi. İ.Şopenin yazdığına görə, «əgər bazarın divarları suvansa və rənglənsə Avropa bazarlarından heç də geri qalmaz» (415,881).

İrəvan şəhərində bazarlardan əlavə, meydanlar da vardı. Bu meydanlar adətən, əhalinin söhbət etmək üçün toplaşdığı yerlər idi. Lakin əhalinin burada cəmləşməsindən istifadə edərək, meydanlar ticarət məqsədilə də istifadə olunurdu. Ona görə də, onlar bazar meydanları adlanırdı. İrəvan şəhərində olan bazar meydanları bunlardır: 1.«Xanbağı» meydanı; 2.Bazarla İrəvan qalası arasında yerləşən meydan. Adətən kənd əhalisi bu meydana satlıq mal gətirərdi; 3.Hüseynəli xan məscidi qarşısındakı dairəvi meydan. Bu meydanın ətrafında dükanlar yerləşmişdi; 4.Zalı xan meydanı. Ətrafında bir neçə dükan və iri çinar ağacları vardı; 5.Fəhlə bazarı. Xanlıq dövründə bu meydana hər hansı iş axtaran qara fəhlələr yığışardı. Bazar meydanları icarəyə verilirdi. İcarədar ticarət edənlərdən həm pul, həm də natural şəkildə vergi alırdı (415,877-878).

İrəvan xanlığında ticarətin inkişafına təkan verən çoxlu karvansaralar var idi. Onların əksəriyyəti İrəvan şəhərində, qalada, bəziləri isə mahallarda yerləşirdi. Məşhur fransız səyyahı J.Şardən 1673-cü ildə İrəvanda olarkən «şəhər və qalada çoxlu karvansaraların» olduğunu göstərmişdi (52,22). XVIII əsrin axırlarında Azərbaycanda olmuş səyyah M.Biberşteyn isə karvansaraların ümumi görünüşündən bəhs etmişdi. O, yazır: «Şəhərlərdəki karvansaralar yerli qayda üzrə otaqlarla əhatə olunmuş geniş və dördkünc həyətdən ibarətdir. Burada yol boyunca bir-birindən müəyyən məsafədə yerləşən bir qədər başqa formada olan karvansaralara da rast gəlinirdi. Bu binalar böyükdür və iri yonulmuş daşlardan inşa edilmişdi. Onların damları yastı, otaqları tağlıdır. Karvansaraların dörd tərəfində qüllələri vardır ki, bunlar da onları yalnız karvanlar üçün sığınacaq deyil, həmçinin quldurlardan müdafiə olunmaq üçün bir vasitəyə çevirir» (80,51). Karvansaralar tikilərkən burada yük heyvanları üçün otlaq, su quyuları, bulaq və çayların olması nəzərdə tutulurdu. Elə bir karvansara tapılmazdı ki, onda heç olmasa su quyusu olmasın (84, c.1,səh.40; 27,91).

İrəvan xanlığında şəhər və yol karvansaraları olmaqla iki növ karvansara mövcud olmuşdu. Müharibələr dövründə və baxımsızlıq üzündən karvansaraların bəzisi dağılsa da, İrəvan şəhərində 7 karvansara salamat qalmışdı. Bu karvansaralar bişmiş kərpicdən, yonulmuş bozalt və mərmərdən

inşa olunmuş və görünüşləri əla idi. Hər bir karvansaranın ətrafında dükənlər cəmləşmişdi. Şəhər karvansaraları və onların ətrafında olan dükənlər bunlar idi: 1.Gürcü karvansarası-78 dükən. Bunlardan 24-ü şəxsi dükən idi; 2.Culfa karvansarası-38; 3.Zöhrab xan karvansarası-38; 4.Tahir karvansarası; 5.Sulu karvansara; 6.Susuz karvansara. Sonuncu hər üç karvansaranın ətrafında 74 dükən vardı; 7.Hacı Əli karvansarası-40 dükən.

Yol karvansaraları isə bunlardır: 1.Gümrü və Sərdarabadı birləşdirən yolun üzərindəki Talın karvansarası; 2.Dərəçiçək mahalında Tiflis-İrəvan yolunda yerləşən Gərnigöy kəndindəki karvansara; 3 və 4. Göyçə mahalında iki karvansara vardı. Hündür yerdə tikilmiş Qarahasar karvansarası və Çil kəndi yaxınlığındakı karvansara; 5.Göyçə mahalı ilə Dərələyəz arasındakı Səlim karvansarası (415,468-469,878-880).

Qeyd etmək lazımdır ki, şəhər ilə yol karvansaraları bir-birindən fərqlənirdi. Şəhərdə bazar ətrafında cəmləşmiş karvansaralar tacirlər üçün həm mehmanxana, həm də mallarını satmaq üçün bazar hesab olunurdu. Belə ki, karvansaraların ətrafında çoxlu dükənlər vardı. İrəvana gələn istənilən tacir ilk növbədə karvansara ətrafında yerləşən boş dükən tutaraq mallarını bura yığırdı. Yol karvansaraları böyük yolların üzərində inşa edilirdi. Onlar tacirlərin, səyahlərin və digər yolçuların gecələmək yeri idi (415,880-881).

Karvansaraların bir hissəsi ayrı-ayrı adamlara, bir hissəsi isə xəzinəyə məxsus idi. Xəzinə karvansaraları icarəyə verilirdi. İcarədar tacirlərdən iki adda vergi alırdı. Birincisi, daxildə və xaricdə istehsal edilən mallardan alınır ki, bu verginin özü də iki qismə bölünürdü: a) əgər tacir karvansarada malını bir yerdən satırdısa, hər tükünə 1 şahı olmaqla «havayı» adlanan vergi, yox əgər tacir malını satmadan aparırdısa, hər yükünə 4 şahı olmaqla «saxlama» vergisi adlanan vergi ödəyirdi. İkincisi, yolçu tacirdən alınan vergi idi. İcarədar yolçu tacirlərdən gününə 4 şahı, karvansaranın tövləsində saxlanılan hər dəvə, at, kəl və eşşəyə görə 1 şahı, hər çəltik və duz yükünə görə isə 2 şahı məbləğində pul alırdı (415,880).

Ticarət mallarının daşınmasında müxtəlif nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilirdi. Belə nəqliyyat vasitələrindən dəvə, at, eşşək və kəl arabsını qeyd etmək olar. Bu nəqliyyat vasitələrində daşınan yükün miqdarı bir-birindən fərqlənirdi. Məsələn, bir dəvə yükü 60 batmana, yaxud 16 pud 27 funta və 84 misqala, at yükü 40 batman, yaxud 11 pud 1 funta və 48 misqala, kəl yükü 37 $\frac{1}{2}$ batman, yaxud 9 pud 36 funt və 34 misqala, eşşək yükü isə 25 batman, yaxud 6 pud 38 funt və 12 misqala bərabər idi (201, c.4, səh.285-286).

İrəvan xanlığında ticarət əməliyyatlarının gedişində müxtəlif pul, çəki və ölçü vahidlərindən istifadə olunurdu. Digər xanlıqlarda olduğu kimi, İrəvan xanlığında da pul kəsilməsi haqqında mənbələrdə məlumata rast gəlmək olur. Məşhur osmanlı səyyahı Övliya Çələbi İrəvanda olarkən xan sarayının sol tərəfində pul kəsmək üçün xüsusi tikilinin olması haqqında məlumat vermişdi. Burada abbasi və bisti kəsilirdi (411,155). İrəvan tüməni xanlıq dövründə ən çox işlədilən pullardan hesab olunurdu (24,97). Digər məlumatda isə, İrəvanda qarapul adlanan mis pulların kəsilməsi qeyd olunur. Dörd qarapul 7 rus mis qəpiyinə bərabər idi (201, c.4, səh.288).

İrəvan xanları pul kəsən zərboxanaları icarəyə verirdilər. İcarədarlar elə keyfiyyətli pul kəsirdilər ki, bu pullar xarici pullarıdan üstün idi (415,888-889). Şəhərdə ticarət tədavülündə istifadə olunan pulları dəyişdirən 20 pulxırdalayan məntəqə fəaliyyət göstərirdi (415,851). Bazarlarda yerli pul vahidləri ilə yanaşı İran, Osmanlı, Rusiya dövlətlərində və Azərbaycan xanlıqlarında kəsilmiş pullara da rast gəlinirdi. Bu pul vahidləri qızıl, gümüş və misdən ibarət idi. İrəvan bazarında ticarət əməliyyatlarında tümən, sahibqran və yaxud minaltun, pənahabad, qarapul, şahı, bisti, real, rusiya imperialı, hollandiya çervonu, osmanlı darülxliafi və mahmudi; **gümüş pullardan** rus rublu, gürcü abbasi, üç növdə osmanlı kuruşu, para və rus qroşu işlədilirdi (415,888-890; 201, c. 4, səh.287-288). (Bax, səh.328)

İrəvan xanlığında müxtəlif pul vahidi işlədildiyi kimi, müxtəlif çəki və uzunluq vahidlərindən də istifadə edilirdi. Çəki vahidlərindən xalvar, batman, stil, pud, misqal, somar, taçkir, kod və s. qeyd etmək olar (415,886; 201, c.4, səh.286-287). (Bax, səh.328)

Bazarlarda hər hansı bir malı çəkmək üçün «əttar» və «mizan» adlandırılan tərəzilərdən istifadə olunurdu. Əttarın hərfi mənası müxtəlif kiçik baqqal malları, ətriyyat və dava-dərmanlarla ticarət edən şəxs deməkdir. Əttar kiçik əl tərəziləri idi. Mizan ərəb dilində çəki, ağırlıq deməkdir (75,140). Mizan tərəzilərini xan tərəfindən təyin olunmuş mizandar idarə edirdi. Bu tərəzilərdə ipək və xaricdən gətirilmiş mallar çəkilirdi (415,886; 27,123-124). Tərəzi daşları da icarəyə verilirdi. Bütün xanlıqda eyni çəki ölçüsünü saxlamaq üçün tərəzilər İrəvan bazarında yerləşirdi. İ.Şopen yazır ki, yerli əhali ərzaq alarkən, aldanmamaq üçün onun çəkisini yoxlamaq məqsədilə mizan-əttar tərəzisinə çəkdirirdilər. Lakin bu havayı başa gəlmirdi. Malın növündən asılı olaraq icarədara müxtəlif miqdarda pul ödənməli idi. Verilən pulun miqdarı belədir: 1 batman ipək-45 gümüş qəpik; 1 batman indiqo (tünd sürməyi rəng)-45 gümüş qəpik; çəkmək üçün gətirilən hər hansı maldan-2 gümüş qəpik; 1 batman pambıq, yağ, donuz piyi, bal, mum, tütün-1gümüş qəpik; ölçüsünə baxmayaraq qabdan-1 gümüş

qəpik; 1 batman yun, noxud, mərci, paxla, meyvə, badam, qoz-1 gümüş qəpik (415,886-887).

İrəvanda xan arşını, xalvar, somar, taçkir, batman və ağac kimi uzunluq vahidləri vardı (415, 887-888; 201, c.4, səh.286-287). Xalvar, somar və batman əsasən əkin sahələrinin, arşın müxtəlif parçaların, ağac isə uzaq məsafələrin ölçüsündə istifadə edilirdi (415,888). (Bax, səh.328)

Bütün bu deyilənlərə baxmayaraq, sonuncu Rusiya-İran müharibəsi dövründə və işğaldan bir müddət sonra nəinki kəndlərdə, hətta İrəvan şəhərində də ticarət tamamilə tənəzzülə uğramışdı. Amansız hərbi əməliyyatlar ilk növbədə İrəvanın Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə ticarət münasibətlərini tamamilə pozdu. Müxtəlif ölkələrdən ticarət məqsədilə İrəvana gələn karvanların ardı kəsildi. 1827-ci ildə rus qoşunları xanlıq ərazisinə hücum edərkən əhalinin əksəriyyəti əmlakları ilə birlikdə İrəvan qalasına sığınmış, digər hissəsi isə qonşu ölkələrə pənah aparmışdı. Sonuncu mühasirə zamanı İrəvan şəhəri və qalası böyük dağıntılara məruz qaldı. İrəvanlıların bir hissəsi döyüşdə həlak oldu. İ.Şopen qeyd edir ki, təhlükə sovuşduqdan sonra 1828-ci ildə irəvanlılar dağıdılmış evlərinin və bağlarının bərpası ilə məşğul olduğundan ticarəti sonrakı ilə saxlamışdılar. Lakin 1829-cu ilin yazında başlayan kütləvi taun xəstəliyi xanlıqda yaşayan əhalinin onda birini məhv etdi. Dükanlar bağlandı, karvansaralar boşaldı, bütün ticarət və sənətkarlıq dayandırıldı. Bu təhlükə yenicə sovuşmuşdu ki, 1830-cu ildə vəba xəstəliyi başladı (415,874).

4.5.Vergi və mükəlləfiyyətlər

İrəvan xanlığında qanunla müəyyən edilmiş vergi sistemi yox idi. Bu xanın və yaxud sərdarın iradəsindən asılı olurdu. Dövlət gəlirlərini və şəxsi maraqlarını təmin etmək üçün xanlar daim vergilərə diqqət yetirirdilər. Məhz onların fərmanlarına əsasən, kənd təsərrüfatı və sənayenin bütün sahələrini əhatə edən vergilər hər il həcm və sayca dəyişirdi.

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da vergilər əhalidən həm pulla, həm də məhsulla alınır (223,516; 415,967). Pulla alınan vergi də öz növbəsində iki qrupa bölünürdü: **vasitəsiz və vasitəli**. Bu vergi həm şəhər, həm də kənd əhalisinə aid idi. Vasitəsiz vergilər ildə bir dəfə taxılçılardan, şəhər əhalisindən, elatlardan və Eçmiədzin (Üç kilsə- E.Q.) kilsəsindən yığılırdı. Vasitəsiz (birbaşa xəzinəyə ödənilən vergilər-E.Q.) vergilər cəmiyyətlər (sosial qruplar-E.Q.) üzrə alınır. Bu vergini verən yerli əhali müxtəlif sosial təbəqələri əhatə edir və **səkkiz cəmiyyətdə** birləşirdi:

Birinci cəmiyyətə, İrəvan şəhər əhalisinin ödədiyi vergi daxil idi. Bu cəmiyyət də özlüyündə beş müxtəlif qollara ayrılırdı: a) Müsəlman cəmiyyəti-1200 tükən; Qızılqala əhalisi- 54 tükən, 5 minaltun; b) Erməni cəmiyyəti- Məlik Saakın tabeçiliyində olan cəmiyyət- 400 tükən; yüzbaşı Parseq Keqamovun tabeçiliyində olan cəmiyyət isə 40 tükən; c) Qaraçılar (Boş-E.Q.)- 30 tükən. Bu cəmiyyətə daxil olanlar xəzinəyə ildə 1.724 tükən, 5 minaltun vergi ödəyirdi. İldə dörd dəfə yığılan bu vergi pulu əhalinin özü tərəfindən icra edilirdi və ümumi yığılma qda toplanırdı. **İkinci cəmiyyətə**, Ecmiadzin kilsəsinin ödədiyi vergi aid idi. İrəvan xanları müəyyən vaxtlarda bu kilsəyə güzəştə gedərək, erməni din xadimlərindən vergi almırdılar. Lakin xanlıqda böhran yarandıqda, erməni keşişləri xanlara xəyanət etdikdə bu vergi yenidən bərpa olunurdu. Erməni din xadimləri yerli əhaliyə xəyanət edərək Kartli-Kaxetiya çarlarına və rus qoşununa rəğbət bəslədiyinə görə xanlar tərəfindən böyük təzyiqlərə məruz qalırdılar. Məlumata görə, Hüseynqulu xanın dövründə kilsə xəzinəyə ildə 400 tükən pul verirdi. **Üçüncü cəmiyyətə**, makulu Əli xandan alınan vergi daxil idi. O, Şərrur mahalının Ərəbli, Qarahəsən və Diadin kəndlərini Hüseynqulu xan tərəfindən verilmiş tiyul hüququ əsasında idarə etdiyindən hər il xəzinəyə 300 tükən ödəyirdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, «İrəvan xanlığı» əsərində bu vergi səhvən Maku xanlığından toplanılan vergi kimi göstərilmişdi (30,34). **Dördüncü cəmiyyətə**, köçəri həyatı keçirən elatlardan alınan vergi aid idi. Bu elatlar da öz növbəsində üç qola ayrılırdı: birinci qola daxil olan **Azəri türkləri**- Böyük Çoban Qara elatı 350 tükən, Sarachılar 150 tükən, Dəmirçili 50 tükən, Kərimbəyli 150 tükən, Qafarlı 200 tükən, Şıxlar 100 tükən, Milli, Qaraçarlı və Əlikəndlilər birlikdə 300 tükən, Seyidli 200 tükən, Ağsaqqallı 240 tükən, Dərəkənd-Parçenis ayruqları 800 tükən, Talın ayruqları isə 240 tükən ödəyirdi. İkinci qola **kürd elatları** daxil idi. Onlardan zilanilər 4000 tükən, Çal Əli ailəsi 267 tükən, 7 minaltun və 5 şahı, Sakenlilər 219 tükən, 6 minaltun, Tuşmal ağanın idarəçiliyində olan 102 ailədən ibarət Bilxixanlılar 210 tükən, İsa ağanın tabeliyində olan 82 ailə 174 tükən, 5 minaltun, Xali xanlı ailəsi 280 tükən, Qızılbaş uşağı 127 tükən, Misir kəndli kürdləri 151 tükən; **Üçüncü qola** Şərrur qaraçıları daxildir ki, onlar da 10 tükən məbləğində vergi ödəyirdilər. Ümumilikdə elatlar hər il xəzinəyə 8.219 tükən, 8 minaltun və 5 şahı pul ödəyirdilər. **Besinci cəmiyyətə** əhalinin binaçı vergisi ödəyən hissəsi daxil idi (binaçı-bina sözündən olub bünövrəsi olan deməkdir-E.Q.). Bu vergi yalnız hərtərəfli imkanı olan əhalinin müəyyən hissəsindən alınırdu. Binaçı vergisini təyin etmək üçün xan ilk növbədə təbəələrinin işlərinə və gəlirinə diqqət yetirirdi. Belə ki, xan şəxsən hər bir kəndin vəziyyətini, gəlirlərinin fərqlini, torpağın

keyfiyyətini, suya olan tələbatını, otlaqların məhsuldarlığı ilə maraqlanaraq binaçı vergisi vermək iqtidarında olan həyətləri müəyyən edirdi. Binaçı vergisi xana yaxın olan iki köməkçisi tərəfindən toplanırdı.

Binaçı vergisi icbari olsa da, quraqlıq düşdükdə, dolu yağdıqda, əkin sahələrinə çayırtkə ziyan vurduqda və daşqın olduqda bu vergi alınmırdı. Lakin vəziyyət düzəldikdən sonra binaçı vergisi bərpa olunurdu. Yalnız Şərur mahalının əhalisi məhsulu xanla yarımbarı böldüyünə görə binaçı vergisindən azad edilmişdi. Hətta siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq xanlığa pənah gətirmiş qaçqınlar da bu növ vergini verməli olurdular. Xan onları torpaq, istehsal alətləri və qoşqu heyvanları ilə təmin edərək, müəyyən müddətə vergidən azad edirdi. Sonradan onlar binaçı vergisi verməyə məcbur edilirdi.

İrəvan xanlığında binaçı vergisi verən kəndlilər iki növə bölünürdülər: bəhrəkərlər və yarıkərlər. Bəhrəkərlər xanın xəzinəsinə ildə 10 түмән, yarıkərlər isə 3 түмән məbləğində binaçı vergisi verməli idilər. Hüseynqulu xanın dövründə bəhrəkər kəndlərində 539 ailə, yarıkərlərdə isə 300 ailə bu vergini ödəyirdi. Ermənilər də bu cür vergi verirdilər. Onların sayı 253 ailədən ibarət idi. Bu ailələr ildə xanın xəzinəsinə 1.539 түмән, 6 minaltun və 16 $\frac{1}{2}$ şahı binaçı vergisi ödəyirdilər. Ümumiyyətlə, bütün xanlıqda binaçı vergisi verən ailələrin sayı 1093 nəfər təşkil edirdi. Onlardan da hər il xəzinəyə 7.836 түмән, 1 minaltun və 16 $\frac{1}{2}$ şahı binaçı vergisi daxil olurdu.

Altıncı cəmiyyətə pulla ödənilən hədiyyələr daxil idi. Belə hədiyyələr İrəvan xanlığında «peşkəş» adlanırdı. Peşkəş hörmət naminə xana və yaxud onun yaxın adamlarına verilirdi. İ.Şopen bu vergiyə rüsvəti də əlavə etmişdi. O, yazır ki, rüsvət hər hansı məqsədə çatmaq üçün vəzifəli şəxslərə «hədiyyə» adı altında verilirdi. Lakin bu səhv bölgüdür və rüsvəti «peşkəş»lə bir sərəya qatmaq düzgün deyil.

Peşkəş adətən Novruz bayramı zamanı hədiyyə olunurdu. Sərdara hər il Maku hakimi Əli xan 200 түмән, Eçmiədzin kilsəsi 150 түмән, İrəvan şəhərinin Azəri türkləri 70 түмән, erməni əhalisi 30 түмән, Zəngibasar və Qırxbulaq mahallarının Azəri türkləri 70 түмən, erməni əhalisi 18 түмən, Gərnibasar və Vedibasar mahalları 70 түмən, Şərur mahalı 70 түмən, Sürməli mahalının Azəri türkləri 70 түмən, ermənilər 30 түмən, Sərdərabad mahalı 42 түмən, Körpübasar mahalı 70 түмən peşkəş vermişdi. Peşkəşdən əlavə, İrəvan şəhər əhalisi xana ildə 60 ədəd kəllə qənd, Şərur əhalisi isə bəzi hallarda pul vergisi əvəzinə dəyəri 460 түмən 6 minaltun olan 1000 taçkir buğda və 1428 taçkir çəltik verməli idi. Dərəkənd-Parçenis və Saatlı mahallarının ağsaqqalları ayrı-ayrılıqda ildə xana dəyəri 40 түмən olan

dayça peşkəş olaraq verirdilər. Peşkəş verənlər siyahısına kürd ağaları, ağsaqqalları və məmurları da daxil idi. Beləliklə, xan hər il yerli əhalidən 1.320 tükən 6 minaltun dəyəridə peşkəş alırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Eçmiədzin kilsə xadimlərinin yuxarıda dəyəri göstərilən peşkəşinin miqdarı Hüseynqulu xanın dövrünə aiddir. Əvvəllər də erməni kilsə xadimlərinin xana və onun yaxın adamlarına peşkəş verməsi haqqında mənbələrdə məlumat rast gəlmək mümkündür. İrəvanlı Semyon özünün «Cambr» əsərində yazır ki, «növrüz bayramı günü biz xana, bütün əyanlara və saray xidmətçilərinə pul və digər şeylər hədiyyə verməli idik. Bütün bu hədiyyələrin dəyəri 20 tükən idi» (153,221). Daha sonra əsərin müəllifi qeyd edirdi ki, «Hər il xan oktyabr ayında əyanları ilə birlikdə Eçmiədzinə gəlirdi. Xan qiymətli hədiyyə alardı və bizə siyahı verərdi. Siyahıda hansı ağaya nə qədər hədiyyə verilməsi göstərilərdi. Bütün bu hədiyyələr bizə 50 tükənə başa gələrdi» (153,222). Qeyd olunan bu məlumat XVIII əsrin 60-cı illərinə, Hüseynəli xanın dövrünə aiddir.

Yeddinci cəmiyyətə ermənilərin üzüm bağları daxil edilmişdi. Şəriət qanunlarına görə müsəlmanlara spirtli içkilər hazırlamaq və içmək qadağan olunurdu. Lakin dini qadağaya baxmayaraq, sərdar və onun yaxın adamları məclislərdə şərabdan istifadə edirdi. Bu tək saray adamlarına deyil, eyni zamanda əhalinin müəyyən hissəsinə də aid idi. Şərab həm xarici, həm də daxili bazarda böyük gəlir gətirdiyindən xan ermənilərdən buna görə vergi alırdı. Beləliklə, Qırxbulaq mahalının Çalmakçı kəndinin üzüm bağlarından 150, Kanakir kəndindən 100, Qızılqala kəndindən 90, Zəngibasar mahalının Şirabad kəndindən 100, Körpübasar mahalının Əştərək kəndindən isə 240 tükən vergi toplanırdı.

Səkkizinci cəmiyyətə xanın məmurlarının xeyrinə toplanan vergilər daxil idi. Bu vergilər aşağıdakılardır: a) **Mahal naiblərinin xeyrinə toplanan vergilər.** Onlar xəzinədən məvacib almasına baxmayaraq, əhalidən də bu məmurların xeyrinə vergi toplanırdı. Sürməli mahalında mirbölüyün xeyrinə Azəri türklərindən 40 tükən, erməni müləklərinin xeyrinə isə ermənilərdən 30 tükən alınır; b) Mahal naibləri **mirzələrinin xeyrinə toplanan verginin** miqdarı ildə 50 tükən idi; v) Su işinə baxan **mirablarnın xeyrinə ildə yığılan vergilər:** İrəvan şəhər əhalisindən 145 tükən, Gərnibasar mahalından 58 tükən, Vedibasardan 29 tükən 7 minaltun 10 şahı, Körpübasardan 30 tükən, Şərurdan 30 tükən və Sürməlidən 30 tükən toplanırdı. Bundan əlavə, mirabın xeyrinə Cərnibasar və Vedibasar mahallarının kəndliləri ümumi dəyəri 200 tükən olan 730 taçkir buğda, 158 taçkir arpa, 144 taçkir çəltik, Şəhur mahalı kəndliləri isə ümumi dəyəri 64 tükən olan 40 batman çəltik, 120 taçkir buğda, 240 taçkir arpa və 10 bat-

man inək yağı ödəyirdilər. Bütövlükdə hər il mirabların xeyrinə 584 түmən 7 minaltun 10 şahı vergi toplanırdı. c) **Qulluq pulu** qulluğa görə məmur-ların xeyrinə əhalidən toplanan vergi idi. Hər il əhalidən pulla yığılan 6 şahıdan əlavə xəzinəyə natural şəkildə vergi də daxil olurdu. Həmçinin xəzinəyə ödənilən hər xalvar pambıq və tütünün bir hissəsindən əlavə, əhalidən 2 түmən alınırdı. Hüseynqulu xanın dövründə meyvə bağlarından, darı, arpa və çəltikdən alınan məbləğin mahallar üzrə miqdarı aşağıdakı qayda üzrə idi: Zəngibasar və Qırxbulaq mahallarından 113 түmən 7 minaltun, Gərnibasar və Vedibasarda 158 түmən 9 minaltun, Sürməlidən 120 түmən, Saatlıdan 2 түmən, Sərdarabaddan 67 түmən 5 minaltun, Körpübasar-dan 85 түmən 4 minaltun 5 şahı. Bu vergi cəmi 547 түmən 5 minaltun 5 şahı olurdu. Pambıqdan toplanan məbləğin miqdarı Zəngibasar və Qırxbulaq mahalları üzrə 200 түmən 9 minaltun, 12 şahı, Gərnibasar və Vedibasar ma-halları üzrə 113 түmən, 3 minaltun, 5 şahı, Sürməlidə 226 түmən 4 minaltun, Saatlıda 28 түmən 4 minaltun, Sərdarabad üzrə 186 түmən 4 minaltun, 4 şahı, Körpübasar üzrə isə 56 түmən olmaqla ümumi məbləği 811 түmən 5 minaltun 1 şahı idi. Tütündən tək-cə Sürməli mahalı üzrə 24 түmən vergi alınırdı; d) kənd əhalisindən fərqli olaraq İrəvan şəhər əhalisindən «**keşikçi pulu**» adlanan xüsusi vergi yığılırdı. Bu vergi gecə vaxtı həm bazarda, həm də şəhərdə asayışı qoruyan keşikçi dəstələri üçün toplanırdı. Onun miqdarı ildə 72 түmən hesablanırdı; e) İrəvan xanlığında **biçinçilərdən** də xüsusi vergi yığılırdı. Hər bir biçinçi xəzinəyə 34 şahı ödəməli idi. Mahallar üzrə bu verginin miqdarı belə idi: Gərnibasar və Vedibasar mahalları 50 түmən, Şərur mahalı 65 түmən, Sürməli mahalı 131 түmən 6 minaltun 14 şahı, Sərdarabad mahalı 37 түmən, Zəngibasar, Qırxbulaq və Körpübasar ma-halları birlikdə 116 түmən 3 minaltun 6 şahı xəzinəyə pul ödəyirdi. Biçinçilərdən alınan verginin miqdarı ildə 400 түmən edirdi. Hüseynqulu xanın dövründə xəzinəyə ödənilən vasitəsiz verginin miqdarı 23.076 түmən 7 minaltun 12 1/2 şahı və yaxud 92.307 gümüş rubl, 5 qəpik idi (415,968-979).

İrəvan xanlığında dövlət xəzinəsinə vasitəsiz vergilərdən əlavə va-sitəli vergilər (dolayı yolla xəzinəyə daxil olan vergi-E.Q.) də daxil olurdu. Vasitəsiz vergilərdən fərqli olaraq, vasitəli vergilərin yığılması xan tərəfindən icarəyə verilirdi. Hər il xəzinəyə aşağıdakı miqdarda vasitəli ver-gilər ödənilirdi:

1) Qulp duz mədəninədən alınan vergi. Məhəmməd xanın dö-vründə bu mədənlərdən xəzinəyə 3.00 түmən, Hüseynqulu xanın dövründə isə 3500 түmən;

2) Dükanlardan alınan vergi 1.300 түmən;

3) Boyaqxanalardan alınan vergi 1245 түmən;

- 4) **Sabun bişirənlərdən və qəssabxanalardan alınan vergi**
1.208 tükən 5 minaltun;
- 5) **Dövlət bağlarından 835 tükən və sərdar üçün müəyyən miqdarda meyvələr;**
- 6) **Dövlətə məxsus dəyirmanlardan və çəltik həvəng-dəstəsindən 766 tükən;**
- 7) **Mizan-çəki pulu 715 tükən;**
- 8) **Karvansaralardan 700 tükən;**
- 9) **Hamamlardan 390 tükən;**
- 10) **Bazar meydanından 348 tükən;**
- 11) **Pul kəsənlərdən 300 tükən;**
- 12) **Ayaqqabıya nal vuran dəmirçilərdən 225 tükən;**
- 13) **Aksizdən 110 tükən;**
- 14) **Göyçə gölündən balıq ovuna görə 100 tükən;**
- 15) **Tütündən 72 tükən;**
- 16) **Dəri aşılmasından 50 tükən;**
- 17) **Bostan torpağından 20 tükən;**
- 18) **Kəndlərin icarəyə verilməsindən 525 tükən;**
- 19) **Darğa vəzifəsinə görə 819 tükən vergi alınır.**

İrəvan xanlığında əsas vasitəli pul vergilərindən biri də «**rəhdar**» vergisi idi. Bu gömrük vergisi ölkəyə gətirilən və aparılan mallardan alınır və xəzinənin gəlirinin əsas sahələrindən biri hesab olunurdu. İrəvan xanı Qulaməli xanın II İrakliyə yazdığı bir məktubda «**rəhdar**» vergisinə belə qiymət verilmişdi: «İrəvan ölkəsinin (xanlığının-E.Q) əsas gəliri rəhdarxanaların icarəyə verilməsindən, yollardan ticarət məhsulu keçərkən tacirlərdən toplanılan rəhdarlıq vergiləridir» (39,76-77). Xanlığın hər bir bucağında-qala qapısından tutmuş çayların keçidlərinə qədər, hətta dini ocaqlara gedən yolların hamısında xanın adamları, rəhdarları və bacdarlar durub, gedib-gələnlərdən ağır vergilər alırdılar (30,47). Rəhdar vergisinin yığılması xüsusi adamlara icarəyə verilirdi. Xanlığın ayrı-ayrı yerlərində bu vergini toplamaq üçün rəhdar məntəqələri yerləşdirilmişdi. Belə məntəqələr İrəvan şəhərində, Köpübasar, Sürməli, Şərur, Sərdarabad və Gərnibasar məhəllələrində fəaliyyət göstərirdi. Hətta gizli qaçaq malçılığın qarşısını almaq üçün sərdarın əmri ilə Abaran mahalının Sudakənd kəndində və digər yerlərdə xüsusi gözətçi qüvvələri yerləşdirilmişdi. Onlar gətirilən mallardan xüsusi haqq alırdılar. Hər dəvə və yaxud at yükündən 20 gümüş qəpik, eşşək yükünün isə yarı qiymətini alırdılar. Şərurda isə gözətçilər gətirilən və aparılan hər at yükündən özbaşına olaraq 2 şahı (4 qəpik) alırdılar (415,882-883).

Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqlarından, Kartli-Kaxetiyan, İran və Osmanlı dövlətlərindən gətirilən mallardan müxtəlif miqdarda rəhdar alınır. Hətta yerli tacirlər də vergi ödəyirdi. Lakin əcnəbi tacirlərə nisbətən

yerli tacirlərə güzəşt edilirdi. İrəvanın yerli tacirlərinin gətirdikləri hər cür parçanın bir arşımına 50 qəpik, əcnəbi tacirlərdən isə ikiqat vergi alınırdı. Azərbaycanın digər xanlıqlarından və İrandan gətirilən müxtəlif yük mallarından- xalça, şal və digərlərindən, eyni zamanda şəkər, qəhvə, nabat, şəkər tozu, xına, müxtəlif mis əşyalar, badam, albuxarı, mismar, yağ, bal, xurmadan 1 rubl 60 qəpik, hər yük ipək və dəridən 4 rubl, tünd boyaqdan 3 rubl 20 qəpik, pambıq parçadan 60 qəpik, kişmiş, noxud, nar və üzüm şirəsindən isə 54 qəpik vergi alınırdı (415,883).

Kartli-Kaxetiyadan gətirilən mallardan- alma, armud, xurma, əncir, kişmiş, qoz, zoğal, badam və s. meyvələrdən olan yükədən 54 qəpik, taxta yükündən isə 20 qəpik vergi alınırdı (415,883).

Osmanlı dövlətindən gətirilən mallardan: müxtəlif növ parça, yağ, yun, zəy, marena, araq, çaxır, bal, mum və s. malların yükündən 1 rubl 60 qəpik, qoz və digər meyvə yükündən 80 qəpik, tir, taxta və taxta piyalə yükündən 20 qəpik, qalın tir yükündən isə 2 qəpik vergi alınırdı (415,883-884).

Xanlıqda gətirilən mallardan əlavə, aparılan mallardan da vergi alınırdı. Aparılan hər cür növ parça, yun, zəy, marena yükündən 1 rubl 60 qəpik və gözətçilərin xeyrinə isə 1 rubl 12 qəpik, çəltik yükündən 40 qəpik, gözətçilərin xeyrinə 40 qəpik, İrəvan şəhərindən Kartli-Kaxetiyyaya aparılan duz yükündən 32 qəpik, kişmiş yükündən 80 qəpik, gözətçilərin xeyrinə isə 1 rubl 20 qəpik, boyaq bitkisinin hər yükündən 3 rubl 20 qəpik, gözətçilərin xeyrinə 1 rubl 12 qəpik, ipək yükündən 4 rubl, gözətçilər üçün 1 rubl 12 qəpik, pambıq yükündən 80 qəpik və gözətçilərin xeyrinə isə 1 rubl 92 qəpik, mahallardan xaricə aparılan bütün malların yükündən isə 2 qəpik vergi alınırdı (415,884).

İrəvan xanlığında şəhər və mahallar üzrə rəhdar vergisindən gələn gəlir müxtəlif idi. Məsələn, «rəhdar» vergisi İrəvan şəhərində 2.500 tümən, Gərnibasar və Vedibasar mahallarında 90 tümən, Şəhur mahalında 110 tümən, Sürməli mahalında 300 tümən, Sərdarabad mahalında 20 tümən və Körpübasar mahalında isə 374 tümən təşkil edirdi. Rəhdar gömrük vergisi xəzinəyə ildə 3.394 tümən gəlir gətirirdi (415,980).

Beləliklə, İrəvan xanlığında vasitəli və vasitəsiz pul vergisindən xəzinəyə ildə 39.709 tümən 2 minaltun, 12 $\frac{1}{2}$ şahı və yaxud 158.837 gümüş rubl 5 qəpik ümumi gəlir gəlirdi (415,967-986).

Pul vergisi ildə iki dəfə- payızda məhsul yığımından sonra və fevralda pambıq təmizləndikdən sonra yığılırdı. Verginin toplanmasının öz qaydası vardı. Belə ki, vaxtın tamamında xanın yasavulları mahal naiblərinin mirzələri ilə birlikdə kəndləri gəzərək vergi toplamaq üçün ağsaqqallardan ilti-

zamnamə alırdılar. Bundan sonra kəndin böyükləri yarımillik vergini yığaraq onu xəzinəyə təhvil verir və əvəzində qəbz alırdı. Mahal naibləri əhalidən toplanan qəbzləri xəzinəyə təhvil verərək, ümumi qəbz alırdılar. Elatlardan da bu qayda ilə pul vergisi toplanırdı (415,986-987).

İrəvan xanlığında əhalidən pulla alınan vergidən başqa natural şəkildə də vergi alınır. Bu vergi əkilən məhsuldan, müxtəlif növ mal-qaradan, yundan, yağdan, odundan, kömürdən, toyuq və yumurtadan ibarət idi.

Xanlıqda məhsulla alınan əsas vergi «malcəhət» vergisi idi. Digər xanlıqlardan fərqli olaraq İrəvan xanlığında bu vergi növü «bəhrə» adlanırdı. Bəhrə məhsulun $\frac{1}{5}$ -dən $\frac{1}{3}$ qədərində idi. Bəhrə iki qismə- «bəhrəçeyi-divani» və «bəhrəçeyi-malikanəyə» bölünürdü. Kəndlilərin dövlət xəzinəsinə ödədiyi bəhrə «bəhrəçeyi-divani», mülkədarlara ödənilən isə «bəhrəçeyi-malikanə» adlanırdı. (233,266-267; 229,439). Bütün taxılçılıqla məşğul olan kəndlilər bu vergini məcburi verməli idi. Bəhrə vergisini yarıkər və bəhrəkər torpaqlarından alınır. Bu torpaqlar həm xəzinəyə, həm də mülkədarlara məxsus idi. Xəzinəyə məxsus yarıkər torpaqlarında işləyən kəndlilər xan tərəfindən toxumla, kotanla və digər lazımı vasitələrlə təmin olunduğundan məhsulun $\frac{1}{2}$ hissəsi ona çatırdı. Ümumilikdə, İrəvan xanlığında xəzinə və mülkədara məxsus kəndlər dörd qrupa- bəhrəkər, yarıkər, rəncbər və icarəyə götürülmüş kəndlərə bölünürdü. Hər kəndin özünəməxsus vergi miqdarı vardı (415,988-990). Bəhrəkər kəndlərindən toplanmış məhsulun $\frac{1}{3}$ hissəsi sərdara çatmalı idi. Mülkədarlara məxsus yarıkər kəndlərindən yığılan məhsulun $\frac{1}{2}$ hissəsi mülkədara, bəhrəkər torpaqlarından yığılan məhsul isə sərdarla mülkədar arasında bölünürdü. Bu məhsulun $\frac{6}{30}$ sərdara, $\frac{4}{30}$ hissəsi isə mülkədara çatırdı (223,516; 415,987-990).

Rəncbər kəndlərindən alınan vergilərin miqdarı ayrı-ayrı mahallar üzrə müxtəlif idi. Məsələn, Zəngibasar mahalının Çarbağ kəndinin əhalisi çəltik və pambığın $\frac{2}{3}$ hissəsini, digər məhsulların isə üç hissəsini, Şərur mahalının Çamaxtı kəndinin əhalisi çəltiyin $\frac{2}{3}$ hissəsini, digər məhsulların yarısını, Körpübasar mahalının Muğancıq kəndinin əhalisi isə bütün məhsulun $\frac{4}{5}$ hissəsini vergi ödəyirdilər (415,988-989).

Xanlıqda icarəyə verilmiş kəndlər də mövcud idi. Adətən sərdarın özü mülkədarlardan icarəyə kəndlər götürürdü. Əvəzində mülkədarın icarə haqqını ödəyirdi. Məsələn, o icarə etdiyi Uluxanlı, Behbudabad, Əbülkənd və Seyidkənd kəndlərinin gəlirindən istifadə edir və əvəzində hər il mülkədarlara 7 $\frac{1}{2}$ xalvar buğda, 7 $\frac{1}{2}$ xalvar arpa, 12 batman pambıq və 30 batman soğan, Vedibasar mahalının dağılmış Qarabağlar kəndinə görə 10 xalvar buğda, Gərnibasar mahalında Sirboğan, Abbasabad, Köşəkli və Purço

kəndlərinə görə 10 xalvar buğda, Yeqvard kəndi üçün isə Eçmiədzin kilsəsinə 3 xalvar buğda icarə haqqı ödəyirdi (415,988-989).

Bununla bərabər, İrəvan xanı coğrafi vəziyyətinə, keyfiyyətsiz torpağına görə bəzi bəhrəkər kəndlərinə və elatlara güzəştə gedərək ancaq xəzinə torpaqlarından yığılan məhsulun $\frac{7}{30}$ -ni almaqla kifayətlənirdi. Abaranda və Alagöz dağının yüksək yerlərində yerləşən Axsəqqallılara güzəştə gedərək vergiyığanların xeyrinə vergi alınmırdı və əvəzində onlar məhsulun $\frac{6}{30}$ hissəsini vergi ödəyirdilər. Belə vəziyyətdə olan mülkədar kəndlərinə də güzəşt edilirdi. Onlardan ümumi məhsulun $\frac{4}{30}$ və $\frac{3}{30}$ hissəsi miqdarında vergi alınırdı. Bəzi kəndlər vergi ilə bərabər hərbiyə dəstə də verirdi. Məsələn, Dərəkənd-Parçenis mahalının əhalisi ildə 800 tükən vergi ödəməklə bərabər, ordu üçün 200 süvari dəstəsi də toplayırdı. Sərhəd yaxınlığında, dağlıq yerlərdə yaşayan ayrumlardan heç bir vergi alınmırdı. Lakin onlar başçıları üçün müəyyən vergi - hər ev 1 batman yağ, 1 yük saman və 1 yük odun verməli idilər (415,990-991).

Xanlıq dövründə müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarından dövlət xəzinəsinə gələn gəlirin miqdarı Hüseynqulu xanın vəziri Mirzə İsmayıl tərəfindən rus məmurlarına verdiyi vergi siyahısı üzrə müəyyən edilmişdi. Lakin bu məlumatın dəqiqliyinə şübhə edildiyindən, 1829-cu ildə yenidən ümumi gəlir haqqında yoxlama keçirilmişdi. Nəticədə, vəzir Mirzə İsmayılın vergi cədvəlinə əsasən dövlət xəzinəsinə hər il gələn kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyəri 305.218 rubl, 51 qəpik, 1829-cu il vergi cədvəlinə görə isə 314.027 rubl 4 qəpik miqdarında olmuşdu (415,1119-1120).

İrəvan xanlığında qeyd olunan vergidən əlavə, parakər adlanan mükəlləfiyyətdən də gəlir əldə edilirdi. Belə ki, məhsuldar torpağı və suyu bol olan kəndlərin əhalisi sərdar üçün müəyyən miqdarda müxtəlif növ məhsul əkməyə borclu idilər və yığımdan sonra məhsulun müəyyən hissəsini ona ödəyirdilər. Yığılan buğda və arpanın beş hissəsi, çəltiyin yeddi hissəsi və pambığın hər xalvar toxumundan əmələ gələn məhsulun təmizlənmiş 60 batmanı sərdara çatırdı. Parakər mükəlləfiyyətindən xanın xeyrinə gələn verginin ümumi dəyəri 84.435 tükən, 4 minaltun, 12 şahı və yaxud 337.745 rubl 84 qəpik təşkil edirdi. Bu vergi ödəməsində ayrı-ayrı mahalların bəzi kəndləri iştirak edirdi. Mahallar üzrə kəndlərin və evlərin sayı aşağıdakılardır:

- Qırxbulaq mahalı-11 kənd - (343 həyət)
- Zəngibasar mahalı-21 kənd- (1.043 həyət)
- Qarnibasar mahalı-38 kənd- (787 həyət)
- Vedibasar mahalı-12 kənd- (576 həyət)
- Şəhur mahalı- 41 kənd- (1.035 həyət)

Sürməli mahalı- 44 kənd- (1.644 həyət)
Saatlı mahalı-5 kənd- (160 həyət)
Seyidli-Axsaqqallı-14 kənd- (311 həyət)
Sərdarabad mahalı- 19 kənd- (745 həyət)
Körpübasar mahalı- 28 kənd- (1.297 həyət).

Ymumiyyətlə, xanlıqda parakər mükəlləfiyyətini yerinə yetirməklə vergi verən 10 mahalın 233 kəndində 8.211 həyət qeydə alınmışdı (415,1125).

Adları çəkilən vergilərdən əlavə, ildə xəzinəyə müxtəlif adda digər vergilər də daxil olurdu. Bu əsasən elatlardan alınan vergilər idi. İ.Şopenin tərtib etdiyi kameral siyahıyaalınmada köçəri və köçmə maldarlıqla məşğul olan elatların vergi və mükəlləfiyyətindən ətraflı bəhs edilmişdir. İ.P.Petruşevski elatların yerinə yetirdiyi vergi və mükəlləfiyyəti beş qismə bölür: 1) Xana və tayfa rəislərinə məxsus öyrüş yerlərindən istifadəyə görə mal-qaradan, yağdan, pəndirdən və yundan alınan vergi; 2) bir hissəsi natural, digər hissəsi pul şəklində sürüdən alınan vergi; 3) Müxtəlif şərtlərlə xana məxsus sürünün qorunması və otarılması; 4) Köçmə zamanı ağır yükləri daşımaq üçün xana və tayfa rəislərinə yük heyvanlarının verilməsi; 5) feodal yığıma qoşununda hərbi xidmət (çərik) (233,315).

1829-1832-ci illərdə tərtib edilmiş kameral təsvirdə göstərilir ki, sərdar adətən vəziyyətə görə bütün elatlardan hər yüz qoyun və keçidən bir böyük və bir xırda olmaqla heyvan alırdı (415,1126-1127). Zilani kürdləri 100 minlik sürüdən 500 tükən dəyərində qoyun verirdi (415, 1127). Hər 1000 qoyundan 5 $\frac{1}{2}$ tükən hesab etməklə digər kürd cəmiyyətlərinin ödədikləri vergilər isə bunlardır: Sakentlilər- 8,500 baş qoyun və keçidən 48 tükən 1 minaltun 5 şahı; Bilxixanlılar və Tuşmal ağanın heyvanlarının bir hissəsi- 11.000 baş qoyundan 60 tükən 5 minaltun; İsa ağaya məxsus 5.750 ədəd qoyuna görə 31 tükən 3 minaltun, 10 şahı; Xəlilxanlılar 15.250 qoyuna 83 tükən 3 minaltun; Qızılbaşuşağı 3.500 qoyuna 19 tükən 2 minaltun 10 şahı; Misirkəndlilər 7.700 qoyuna 40 tükən 1 minaltun 10 şahı. Yekunda bu kürd cəmiyyətləri 51.700 baş qoyuna 282 tükən 6 minaltun 15 şahı dəyərində xəzinəyə vergi ödəyirdilər (415,1127).

Kürd elatlarından əlavə, Azəri türk elatları da vergi verirdilər. Həmin elatlara məxsus 100 minlik sürüdən 500 tükən dəyərində xəzinəyə vergi ödənilirdi. Beləliklə, bütün elatlara məxsus 251,700 xırdabuynuzlu sürüdən xəzinəyə ildə 1.282 tükən 6 minaltun 15 şahı vergi daxil olurdu (415,1127).

İ.Şopenin tərtib etdiyi siyahı elatların yerinə yetirdiyi yeni mükəlləfiyyət növü ilə bizi tanış edir. Bu mükəlləfiyyət – **dişbədiş və amanı (amanat)** adlanır. Dişbədiş o mükəlləfiyyətə deyilirdi ki, sərdar müəyyən miqdarda öz sürüsünü elatlara otarmaq üçün verirdi. Elatlar isə xanın tələbi

nəticəsində verilmiş miqdarda sürünü geri qaytarmalı və eyni zamanda hər sağılan qoyundan xana ildə yarım batman yağ, bir stil yun ödəməli idi. Yeni doğulmuş bala isə saxlanılmağa verilirdi. Hətta kameral təsvirdə xana məxsus ayrı-ayrı elatlara verilmiş sürülərin sayı da qeyd olunmuşdu. Göstərilən sürülərin sayı bunlardır: Böyük Çobanqaralarda 2.484; Kərimbəylərdə 519; Şeyxlərdə 500; Saraşlılarda 1.000; Biryükilərdə 5.000; Əli Şərurluda 200; Qafarlıda 1.138. Sərdar bu sürülərdən ildə 5.420 $\frac{1}{2}$ batman yağ və 504 batman yun alırdı (415,1127).

Amani mükəlləfiyyətinə görə, iri buynuzlu heyvanların balası və xırdabuynuzlu heyvanların yunu sərdara məxsus idi. Bundan əlavə, xan hər sağılan qoyundan 7 $\frac{1}{2}$ stil yağ, hər camışdan 6 batman və hər inəkdən isə 4 batman ildə vergi alırdı. Elatlarda amani mükəlləfiyyətində olan xırdabuynuzlu heyvanların sayı Çobanqaralarda 4.219 baş, Qafarlılarda isə 4.206 baş olmaqla 8.425 başdan ibarət idi. (415,1128).

Xanın mal-qarasına məvacib alan çobanlar baxırdı. Məvacib natural və yaxud xüsusi qaydada verilirdi. Belə ki, 500 baş naxırı otaran iki çoban ildə 20 quzu və 120 batman buğda alırdılar. Çobanbaşıya isə min və yaxud beş min baş sürüyə görə xüsusi məvacib təyin edilmişdi (415,1128).

Vergilərdən əlavə, elatlar xana yük heyvanları da verməli idi. Zilani kürdləri hər il xana 1000 baş öküz və 50 baş dəvə, digər elatlar isə 6000 baş yük heyvanı verirdilər. Xan yük heyvanlarından Qarsa, Bəyazidə, Xoya, Naxçıvana və Tiflisə pambıq, çəltik, və digər yüklər göndərmək üçün istifadə edirdi. İrəvan xanı hər il yük heyvanlarından 4.782 tımən, 6 minaltun və 10 şahı gəlir əldə edirdi (415,1128).

Hər il elatlar yun və yun məmulatından xana 925 tımən, 2 minaltun, 10 şahı dəyərinə 3.701 batman yun, 62 tımən 5 minaltun dəyərinə isə yundan toxunmuş 250 cüt kisə vergi verirdilər (415,1129).

Mal-qaradan hər il sərdara Zilani kürdləri 500 batman, Sakenlilər 102 batman, Bilxanlılar 192 batman, Xəlilxanlı 183 batman, Qızılbaş uşağı 42 batman, Misir kəndli 87 batman, Ayrımlar 200 batman yağ verirdilər. Bundan əlavə, sərdarın özünə məxsus mal-qaradan da yağ əldə olunurdu. Dişbədiş mükəlləfiyyətində olan qoyunlardan ildə 5.420 $\frac{1}{2}$ batman, əmanidən isə 3.154 batman yağ xana çatırdı. Bu yağın ümumi dəyəri 2.985 tımən 1 minaltun 5 şahı idi.

İrəvan xanlarının əmrinə əsasən, elatlardan lazım gəldikdə qoşun üçün silahlı süvari dəstələri də yığılırdı. Bu dəstələr müharibələrdə ən çevik dəstələr sayılırdı. Belə ki, Zilani kürdləri-1.000 atlı, Cəmadinlər-250 atlı, Böyük Çoban Qara, Saraşlı, Dəmirçili, Kərimbəyli, Qafarlı və Şeyxlər birlikdə 300 atlı, Qarapapaqlılardan Göycə mahalında (Nağı xanın başçısı

olduğu qarapaqlar) 1000 atlı, Dərəçiçək mahalı (Mərdan xanın başçısı olduğu qarapapaqlılar) 600 atlı, Ayrumlar 200 atlı, Ağsaqqallılar 90 atlı, Seyidli və Taşanlılar 160 atlı olmaqla elatların xan qoşunu üçün verdiyi süvarilərin sayı 3.600 nəfərə bərabər idi. Hər bir atlını saxlamaq üçün təxminən 24 gümüş rubl tələb olunurdu. Ümumilikdə elatların verdiyi süvarilərə 86,400 gümüş rubl lazım gəlirdi (415,1130). Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, vergi və mükəlləfiyyətin bütün ağırlığı sadə elatların üzərinə düşürdü. Elat əyanları (sultan, bəy, ağa və s.) hərbi xidmət istisna olmaqla bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmişdilər (233,315).

Qeyd edilən vergilərdən əlavə, irəvanlılar odun və kömür vergisi də ödəyirdilər. Kəndlilərin vəziyyətinə görə bu vergilərin miqdarı müxtəlif cür olurdu. Belə ki, binaçı vergisi ödəyən hər bir bəhrəkər sərdara ildə 3, yarıkərlər isə 1 1/2 yük odun verməli idi. Beləliklə, 539 bəhrəkərdən 1.617 yük, 300 yarıkərdən 450 yük, Ağsaqqallılardan 200 yük, 125 nəfər binaçı vergisi verən Seyidlilərdən 375 yük, Misxanlı cəmiyyətindən 150 yük odun, bundan əlavə, xan ildə Ağsaqqallılardan 200 yük, Misxanlılardan isə 100 yük kömür alırdı. Ümumilikdə odun və kömürün dəyəri 639 tımən 8 minaltun 12 1/2 şahıya bərabər idi;

İrəvan xanı ayrı-ayrı mahallardan 9.822 toyuq, 19.644 yumurta vergisi alırdı. Bu verginin ümumi dəyəri 147 tımən 2 minaltun idi. Lakin Şərur mahalında bu vergi çəltik həvəngi ilə əvəz edilmişdi. Bu mahalın əhalisi hər çəltik həvənginə görə ildə 55 tımən vergi ödəyirdi. Nəticədə, toyuq, yumurta və çəltik həvəngindən alınan verginin ümumi dəyəri 202 tımən 2 minaltun edirdi.

Natural şəkildə alınan vergi kəndlərin və rəiyyətlərin güzəranından asılı olaraq toplanılırdı. Mənbənin verdiyi məlumata görə, «... sərdar vergini əkin sahəsinə, kətanlarının sayına görə deyil, əldə edilmiş məhsulun keyfiyyətinə və vergi verənin vəziyyətinə uyğun tələb edirdi. İrəvan xanlığında belə sistemin (vergi-E.Q.) əsas qaydaları aşağıdakılardır:

a) Zəngin və əlverişli ərazidə yerləşən kəndlər, əhalinin yaşayışına görə, həyətlərə bölünürdü. Bu həyətlər 1-dən 6-ya qədər olurdu. Bunlar binaçı adlanırdı və ildə 10 tımən və yığılan məhsulun 3 hissəsini verməli idilər. Belə kəndlilər bəhrəkərlər adlanırdı.

b) əhalisi olan və bir qədər əlverişsiz ərazidə yerləşən kəndlərin əhalisi, toxumu borc verdiyinə görə sərdara yığıqları məhsulun yarısını ödəyirdi. Bunlara yarıkərlər deyirdilər. Lakin Zəngibasar mahalında bu cür kəndlər 3 tımən binaçı vergisi ödəyirdilər.

c) Sərdar sahəsi daşlı və tamamilə əlverişsiz ərazidə yerləşən kəndlərin əhalisindən və köçmə maldarlıqla məşğul olan elatların əkinçiliklə

məşğul olan hissəsindən məhsulun 30 hissəsindən 7 hissəsini vergi alırdı. Məhsulun qalan 23 hissəsini isə əkinçiyə güzəştə gedirdi (388,501).

Məhsul vergisi xan nöqərləri olan sərkarlər tərəfindən toplanırdı. İrəvan xanlığında 150 vergiyiğan sərkar vardı (415,1136). Lakin xanın vergiyiğanlarından əlavə, hər bir mahalın öz vergiyiğanı da olurdu. Xanın sərkarləri hər il məhsul yığımı zamanı kəndlərə göndərilərək yerli sərkarlərlə məhsulun miqdarını müəyyənləşdirir və yığılan məhsulun oğurlanmasının qarşısını alırdılar. Kəndlərə göndərilmiş nöqərlər əhalinin hesabına yaşamalı idi. Bununla xan onları məvaciblə və yeməklə təmin etmək əziyyətindən azad olurdu.

Hər bir mahalın payına düşən vergiyə mirbölük cavabdeh idi. Belə ki, məhsul yığıldıqdan sonra hər bir mirbölük mahalın vergi hesabatını xana təqdim edirdi. Xan hesabət keçən ilki hesabətla müqayisə edirdi. Əgər gəlir çox idisə, xan mirbölüyə təşəkkür elan edirdi. Əks halda gəlir azlığının səbəblərini müəyyən etmək üçün istintaq qurulurdu. Gizli istintaq başlanır və vergi az verən kəndlərin sərkarləri dəyişdirilirdi. İrəvan xanları vergiyə ciddi yanaşdığından bir-biri ilə yola getməyən mirbölük və sərkarləri tez-tez dəyişirdilər. Lakin vergiyiğanlar xanın onlara olan etimadından mütəmadi istifadə edirdilər. Onlar əhalini ələ alaraq məhsulun oğurlanmasında özləri iştirak edirdi. Məsələn, xanın yaxın adamlarından olan Cəfər xan üç mahal-dan 5.000 tükən gəliri mənimsəmişdi. Xan öz vergiyiğanlarını yaxşı tanıdığından buna ciddi əhəmiyyət vermirdi, yalnız özünəməxsus mülkiyyətə toxunduqda adamlarını cəzalandırırdı. Gəlir itkisi həmin vergiyiğanların mülkiyyətini müsadirə etməklə və onları ciddi cərimələməklə doldurulurdu (388,501; 223,516).

Vergi yığılarkən əhali həmişə yalanla və alçaqlıqlarla üzləşirdi. Həm xanın, həm də mirbölüyün adamlarının soyğunçuluğu ilə rastlaşan əhali onlara müxtəlif vasitələrlə müqavimət göstərirdi. Əhali varlı düşmənlərinə qarşı ölçü götürərək hiyləgərliyə hiylə ilə, yalana yalanla, tamaha tamahla, xəsisliyə xəsisliklə cavab verirdilər (388,501).

Kəndlilər vergidən əlavə sahibkar üçün əvrəz və biyar adlanan mükəlləfiyyəti də yerinə yetirməli idi. Əvrəz bütün kənd camaatının birlikdə sahibkarın təsərrüfat və ev işlərində icra etdikləri mükəlləfiyyətə deyilirdi. Əhali bu mükəlləfiyyəti yerinə yetirməyə məcbur idi. Əvrəzi yerinə yetirən kənd caamatı elliliklə bu mükəlləfiyyəti yerinə yetirir və sahibkarın xeyrinə ev, dəyirman tikərkən və s. işlər görərkən bir-birinə xəbərdarlıq etdikdən sonra başa çatdırırdılar. Bəzi sahibkarlar bu mükəlləfiyyəti pulla əvəz edirdi. Biyar isə məcburi günlərdən əlavə əhalinin sahibkarın təsərrüfat işlərində icra etdikləri mükəlləfiyyət idi. Digər xanlıqlarda olduğu kimi,

İrəvan xanlığında da biyar 3 gündən 6 günə, əvrəz isə 2 günə bərabər idi (233,278-279).

Beləliklə, İrəvan xanlığında istər nəgd pulla, istərsə də natüral şəkildə xəzinəyə gələn ümumi gəlirin miqdarı 653.150 rubl təşkil edirdi (415,1136). Lakin Hüseynqulu xanın dövründə xəzinəyə vergidən gələn gəlirin ümumi miqdarı haqqında olan bu məlumat son məlumat deyildi. Hələ 1813-cü ildə İrəvanda olan ingilis səfirliyinin katibi Moryer də ildə xəzinəyə daxil olan verginin ümumi miqdarı haqqında məlumat vermişdi. O, verginin miqdarını belə göstərmişdi: hər iki növ pul vergisi 150.000 түmən, rəhdar vergisi 12.000 түmən, duzdan 6.000 түmən, şahın fəvqaladə vəziyyətlə əlaqədar verdiyi xərc 6.000 түmən və sərdarın özünün məvacibi 600 түmən. Yekunda bütün xanlığın ümumi gəliri 174.000 түmən və yaxud 696.000 gümüş rubl təşkil edirdi (415,1136).

V FƏSİL

ƏHALİ

5.1. Əhalinin sayına təsir göstərən amillər

İrəvan xanlığı əhalisinin etnik və say tərkibinin öyrənilməsi əsas məsələlərdən biridir. Mənbələrdə xanlıq əhalisinin sayı haqqında məlumatın kasadlığı problemin hərtərəfli həllində böyük əngəl yaradır. Xanlığın yaranmasından XIX əsrin əvvəllərinə qədər əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında heç bir məlumata rast gəlmədik. Yalnız XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq mənbə və tarixi ədəbiyyatda əhalinin sayı haqqında konkret

rəqəmlər göstərilir. Rəqəmlər isə ziddiyyətlidir. İrəvan xanlığının əhalisi haqqında ətraflı məlumat işğaldan sonra, 1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən kameral siyahıyaalınmada qeydə alınmışdı (415). Lakin bu siyahıyaalınma da əsl tarixi gerçəkliyi əks etdirmir. Bunun bir neçə səbəbi vardı. **Birincisi**, münaqişə və müharibələrlə əlaqədardır. Azərbaycanın qərb hissəsində yaranan bu xanlığın mövcud olduğu illərdə baş vermiş ara müharibələri, təcavüz və müdaxilələr, Qacar yürüşləri, 1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələri dövründə əhalinin bir hissəsi öldürülmüş, bir hissəsi isə qonşu ölkələrə qaçmağa məcbur olmuşdu. **İkincisi**, müxtəlif illərdə kütləvi epidemiyə xəstəliklərinin yayılmasıdır ki, bu da əhalinin sayının aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. **Sonuncu** səbəb isə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq İrəvan xanlığının ərazisinin kiçilməsi və onun tərkib hissəsi olan Şuragöl və Pəmbək mahallarının və digər ərazilərin Rusiya dövlətinin tərkibinə ilhaq edilməsidir. Məhz kameral siyahıyaalınmada bu iki mahalın əhalisi göstərilməmişdir.

Müxtəlif mənbələrdə İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq onun əhalisinin say və etnik tərkibinə mənfi təsir göstərən amilləri özündə əks etdirən bəzi faktlara rast gəlmək mümkündür. Belə faktların mötəbərliyinə əsaslanaraq əhalinin etnik tərkibində Azəri türklərinin üstünlük təşkil etdiyini və işğaldan sonra rus məmurları tərəfindən 1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən kameral siyahıyaalınmada Azəri türklərinin sayının bilərəkdən azaldığının səbəblərini aydınlaşdırmaq olar. XVIII əsrin 60-70-ci illərində İrəvan xanı Hüseynəli xan Kartli-Kaxetiya çarı II İrakliyə qarşı apardığı müharibələrdə xanlığın əhalisi böyük itkilərə məruz qalmışdı. Xüsusilə, 1779-cu ildə II İrakli üçüncü dəfə İrəvan xanlığına hücum edərkən minlərlə sakini Kartli-Kaxetiya əsir aparmışdı (71,153). Əsir aparılanların çoxusu yollarda aclıqdan və dözülməz hava şəraitindən ölmüşdü (67,23). Sonralar Hüseynəli xan qalanlarını geri qaytarmaq üçün dəfələrlə II İrakliyə müraciət etsə də, yalnız bir hissəsini geri qaytara bilmişdi (39, 74-75). 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın qoşunları İrəvan xanlığına hücum edərkən yerli əhalinin xeyli hissəsi qonşu ölkələrə qaçmışdılar. Lakin onların çoxusu qaçarkən aclıqdan və dözülməz hava şəraitindən yollarda ölmüşdü (67, 89-90).

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqaza müdaxiləsi bölgənin, həmçinin İrəvan xanlığının əhalisinin say tərkibinə mənfi təsirini göstərmişdi. Rusiyanın hərbi və mülki məmurlarının yazdıqları məlumatda İrəvan əhalisinin rus qoşunlarının hücumundan ehtiyat edərək kəndlərini başlı-başına buraxaraq qonşu ölkələrə qaçmaları haqqında ətraflı faktlara rast gəlmək mümkündür. General mayor Lazarevin Qafqaz qoşunlarının baş

komandanı Knorringə 1801-ci il iyulun 13, 15 və 28-də göndərdiyi məlumatında göstərirdi ki, Rusiya təsirinin güclənməsi və çar II İrakinin nümayəndəsinin yeritdiyi siyasətdən narazılıq edən Pəmbək əyalətinin 14 kəndinin 5-6 min əhalisi evlərini tərk edərək İrəvan xanlığının mərkəzi ərazilərinə sığınmışdılar. İrəvana sığınan əhali etnik baxımdan azəri türkləri idi. General-mayor Lazarevin təkidi ilə əhalinin bir hissəsi geri qayıtsa da, böyük hissəsi bundan imtina etmişdi (336,598-599; 338,599; 339,599-601). 1804-cü ildə pəmbəklilər Rusiya itaətini qəbul etmək istəmədiyindən yenidən üsyan qaldırdılar. İyulda Pəmbək bəyləri Rəhim bəy və Səid bəy öz tərəfdarları ilə bölgəni tərk edərək Qars paşalığına qaçmışdılar. Knyaz Sisianov onları geri qaytarmaq üçün dəfələrlə Qars hakimi Məhəmməd paşaya müraciət etmişdi (257,911; 258,911; 259,911; 261,911-912).

Rusiya-İran müharibələri dövründə həm şimaldan, həm də cənubdan hücumla məruz qalan İrəvan əhalisi kütləvi surətdə qonşu ölkələrə qaçmışdılar. 1804-cü ilin mayında şah qoşunları İrəvana hücum edərkən azəri türklərindən və ermənilərdən ibarət 2000 ailə Qars paşalığına qaçmağa cəhd göstərmişdi. Lakin rus komandanlığının gördüyü tədbirlər nəticəsində həmin ailələr Kartli-Kaxetiya ərazisində yerləşdirilmişdi. Birinci İrəvan döyüşü başa çatdıqdan sonra 1000 ailə geri qayıtsa da, qalanı orada həmişəlik məskunlaşmışdı (206,614-615).

Rus qoşunlarının İrəvan xanlığına hücumları zamanı əhalinin əmlakını, mal-qarasını çapıb-talaması kəndlərin boşalmasına gətirib çıxarırdı. Onlar əhalini qorxutmaqla İrəvanı Rusiyanın təbəəliyinə keçməyə məcbur etmək istəyirdilər. Belə hadisələr istər-istəməz əhalinin say tərkibinə mənfi təsir göstərirdi. Rus qoşunlarının vəhşi hərəkətləri komandanlığın göstərişi ilə həyata keçirilirdi. 1811-ci il oktyabrın 27-də baş komandan markiz Pauluççi general-mayor Lisaneviçə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Bununla belə, sizə tapşırıram ki, bu ekspedisiyada müxtəlif dağıntılarla yerli əhalini elə güclü qorxuya salmaq lazımdır ki, bu irəvanlıların yaddaşında uzun illər qalsın...» (321,120; 322,121; 214,121-122). Digər baş komandan A.Yermolov da sərhəd qoşunlarının başçısı təyin etdiyi general D.Davudova belə məzmunlu göstəriş vermişdi. Onun başçılığı ilə rus qoşununun İrəvan xanlığına hücumu zamanı sərhədə yaxın səkkiz kənd qarət edilib dağıdılmışdı (114,381).

İrəvan əhalisinin müharibələrdən bezib kütləvi şəkildə yerlərindən didərgin düşməsi, qonşu ölkələrə qaçması o dövrdə adi hala çevrilmişdi. Baş komandan A.Paskeviç qraf Neselroda 1827-ci il iyulun 27-də göndərdiyi məlumatında yazırdı ki, «Mən kilsədə olanda buranın əhalisi haqqında məlumat topladım... Araşdırmanın nəticəsi aşağıdakılardır: bizim

gəlişimizə qədər İrəvan xanlığının 16 mahalında maldarlıqla və əkinçiliklə məşğul olan 20 Azəri türk tayfası (elat-E.Q.) yaşayırdı. Axırınıcı qismə ermənilər də daxil idi. Bizim qoşunun ərzaq toplamaq ümidünü puç etmək, taxılı yığmağa imkan verməmək üçün sərdar oturaq əhalini Arazın cənubuna köçürmüşdü. Qorxuya düşmüş köçərilər, digər xırda tayfalar (elatlar-E.Q.) dükənləri talan edərək ailələri və sürüləri ilə öyrüş yerlərini tərk edərək Osmanlı ərazisinə keçmişdilər. Qarapapaqlardan 100 ailə, ayrumlardan 300 ailə Qarsa, güclü Uluxanlı tayfasından (elatından-E.Q.) 600 ailə Bəyazidə, Cəlali kürd tayfasının (elatının-E.Q.) bir hissəsi isə Muşa qaçmışdı. Digər qarapapaqlılardan 800 ailə Həsən xana qulluq edən Nağı xan və İsmayıl bəyin başçılığı ilə Araz çayından cənubda düşərgə salmışdı. Cəmadinli kürdlərindən 70 ailə, birunilərdən 400 ailə, çobanqaralardan 200 ailə, Hüseyn ağanın başçılığı ilə 1000 ailə zilani kürdləri onlarla birlikdə idi» (218,547). Baş komandanın məlumatına görə, axırınıcı Rusiya-İran müharibəsi dövründə azəri türklərindən və kürdlərdən ibarət olan 3470 ailə xanlığı tərk edərək qonşu ölkələrə pənah aparmışdı. Rus qoşununun hücumundan qorxub qonşu ölkələrə qaçanlar əsasən müsəlman əhalisi olmuşdu.

Xanlıqda baş verən kütləvi epidemiyalar da əhalinin sayına mənfi təsirini göstərmişdi. 1806-cı ilin payızında İrəvan xanlığında yayılmış qızdırma xəstəliyindən əhalinin çoxu qırılmışdı. Həmin ilin oktyabrın 21-də erməni Arşakov general-mayor Nesvetayevə göndərdiyi məktubunda şahın İrəvan xanı təyin etdiyi Əhməd xanın xəstəlikdən öldüyünü bildirərək yazırdı ki, «orada (qalada-E.T.) yerləşən yerli əhali və qoşun qızdırma xəstəliyinə tutulmuşdu. Bu xəstəlikdən xeyli adam ölmüşdü» (270,421; 326,380). Maku xanının Xoylu Gəfərqulu xana yazdığı məktubu da həmin ildə xəstəlikdən İrəvanda çoxlu əhalinin öldüyünü təsdiq edirdi. O, Gəfərqulu xana yazırdı ki, «əgər İrəvanda olan vəziyyətlə maraqlanırsızsa, irəvanlıların hamısı xəstələnərək ölürlər. Əhməd xanın özü də xəstədir» (304,429). Əhalinin kütləvi surətdə qırılması ilə nəticələnən belə epidemiya 1829-1832-ci illərdə yerli əhalinin siyahıyaalınması zamanı da baş vermişdi. 1829-cu ildə yayılan taun xəstəliyi bir sıra kəndləri bütövlüklə məhv etmişdi. Siyahıyaalmanı aparan heyət səhər yuxudan durarkən yerləşdikləri düşərgənin ətrafında çoxlu meyidlərin olduğunu göstərmişdi. 1830-cu ildə baş qaldırmış vəba xəstəliyi əhalini ölümcül sınağa çəkmişdi (415,1-2).

5.2. Əhalinin etnik və say tərkibi

İrəvan xanlığının əhalisi etnik baxımdan yekcins olmayıb, burada azəri türkləri, ermənilər, maldarlıqla məşğul olan kürdlər və qaraçılar yaşayırdı.

Xanlığın əhalisinin böyük əksəriyyətini azəri türkləri təşkil edirdi. Erməni müəllifləri heç bir mötəbər tarixi faktlara əsaslanmadan hər vasitə ilə bunu inkar etməyə çalışırlar. Məsələn, İrəvan xanlığının tarixini araşdırmağa cəhd göstərən V.R.Qriqoryan yazır ki, «Xanlıq əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil etmişdilər» (130,37). Digər erməni tədqiqatçısı T.X.Akopyan bu fikri təsdiq edərək qeyd edir ki, «İrəvan əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil etmiş və burada yaşayan farslar və türklər isə başqa ərazilərdən köçürülmə nəticəsində sayı artırılmışdı. Bununla belə, xanlıqda onların sayı azlıq təşkil etmişdi» (62,79-80). V.A.Parsamyan isə daha irəli gedərək yazırdı, «Rusiyaya birləşdirilənə qədər Ermənistanın şərq hissəsində (İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında-E.Q.) əhalinin sayı 169.000 bərabər olmuş, bunlardan 34% erməni, 50% Azəri türkü, 16% isə kürdlər olmuşdu» (227,12). Müəllif əsərində Azəri türklərinin çoxluq təşkil etdiyini etiraf etsə də, burada təhrifə yol verir, ermənilərin sayını artırmaqla, Azəri türklərinin sayını xeyli azaltmışdı.

Lakin qaynaq və tarixi ədəbiyyatda bunun əksini sübut edən qiymətli məlumatlar vardır. Bu qaynaq və tarixi əsərlərdə İrəvan xanlığının əhalisi haqqında konkret rəqəmlər göstərilməsə də, etnik baxımdan xanlıqda azəri türklərinin üstünlük təşkil etməsini sübut edən faktlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1784-cü il iyulun 10-da Axalsıx hakimi Süleyman paşa İrəvan başçılarına göndərdiyi məktubda İrəvan əhalisini yerli türklər adlandırmışdı (195,198). Səyyah Z.Şirvani «Bustanüs-səyahə» əsərində yazırdı: «O (İrəvan) Arran mülkindədir. Azərbaycana məxsusdur... **Əhalisi türkdilli və şiə məzhəbindədir. Azacıq isəvi (xristian) də vardır...**» (420,124). 1828-ci il aprelin 2-də qraf Paskeviç Baş qərargah rəisi qraf Dibiçə ünvanladığı məlumatda xanlıq əhalisinin $\frac{3}{4}$ hissəsinin müsəlmanlar təşkil etdiyini bildirmişdi (220,488-491). Daha sonra o, 16 noyabr 1828-ci ildə Bludova yazdığı başqa bir gizli məlumatda İrəvan xanlığının əhalisinin $\frac{2}{3}$ hissəsinin Azəri türklərinin olduğunu qeyd etmişdi (217,259-260). İrəvan xanlığını erməni dövləti kimi qələmə vermək istəyən erməni din xadimləri də İrəvanda ermənilərin azlıq təşkil etməsini gizlədə bilməmişdilər. Arxiyepiskop Arqutinski P.S.Potyomkinə yazdığı məktubunda İrəvanda çox az erməni yaşadığını etiraf etmişdi (165,44). Rus hərbi tarixçisi N.Dubrovin «**İstoriya voyni i vladıçestva russkix na Kavkaze**» əsərinin birinci cildində «bütün İrəvan xanlığında əhali arasında azəri türklərinin çoxluq təşkil etdiyini» yazırdı (147.326). M.Vladikin ermənilərin İrəvanda köçürülmə nəticəsində çoxaldığını etiraf edərək yazırdı ki, «İrəvan quberniyasında məskunlaşan ermənilərin əksər hissəsi buranın qədim sakinləri deyildi. Onlar 1828 və 1829-cu illər müharibəsindən sonra bura köçürülmüşdü»

(88,17). Daha sonra müəllif fikirini «Erməni əyalətinin əhalisi 1827 və 1829-cu illər müharibəsindən sonra İran və Türkiyədən çıxmış ermənilərlə artırılmışdı» (88,333) cümləsi ilə təsdiq edir.

İşğaldan sonra ermənilərin İrəvana və Azərbaycanın digər ərazilərinə köçürülməsi və yerləşdirilməsi İrəvanın demoqrafik durumuna güclü təsir göstərmişdi. Gəlmə ermənilər Azəri türklərin yaşadığı kəndlərə doldurulurdu. S.Qlinka yazırdı: «Müharibə qurtardıqdan sonra İrandan ermənilərin kütləvi köçürülməsinə başlandı (126,45). Ermənilərin köçürülməsinin təşkilatçılarından olan A.S.Qriboyedov «Erməniləri ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından hiddətlənmiş müsəlmanlar içərisində yaranan təşvişi aradan qaldırmaq və düşükləri ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini dəfələrlə götür-qoy etdiyini» yazırdı (129,134). V.L.Veliçko «Qafqaz» əsərində Rusiyanın hər dəfə şərq dövlətləri ilə müharibələri zamanı ermənilərin sayının daha da çoxaldığını etiraf etmişdi (86,84). N.N.Şavrov isə köçürmə məsələsinin Cənubi Qafqazda demokratik vəziyyətə təsirini təsvir etməklə yanaşı, konkret rəqəmlər göstərir. O, yazırdı: «Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə Zaqafqaziyada rus əhalisinin deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq... Sonra 1826-1828-ci illər müharibəsindən keçən iki il ərzində, 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi biz Zaqafqaziyaya İrandan 40.000-dən çox, Türkiyədən isə 84.000 erməni köçürmüş və **onları erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında... yerləşdirmişik**. Bu məqsədlə onlara 200.000 desyatindən çox xəzinə torpağı ayrılmış, müsəlmanlardan 2.000.000 rubldan çox xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə gölünün sahili həmin ermənilər tərəfindən məskunlaşdırıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi 124.000 erməni, qeyri-rəsmi köçənlərlə birlikdə köçüb gələnlərin sayı 200.000 ötüb keçib... Beləliklə, indi (XX əsrin başlanğıcında-E.Q.) Zaqafqaziyada yaşayan 1.300.000 erməninin 1.000.000-dan çoxu diyarın köklü sakinləri olmayıb, bizim tərəfimizdən məskunlaşdırılmışdı» (412,63-64). Əslən erməni olan amerika alimi D.Bornotyan da İrəvan ərazisində çox az erməninin yaşadığını etiraf edir. O, qeyd edirdi: «İrəvan xanlığında ermənilər nəinki əhalinin əksəriyyətini təşkil etmirdi, hətta müsəlmanlarla eyni sayda deyildi» (123,125).

İndi isə konkret statistik məlumatları nəzərdən keçirək. İlk növbədə tarixi müqayisə aparmaqla İrəvan xanlığında etnik cəhətdən kimin üstünlük təşkil etməsini müəyyən edək. XVIII əsrin birinci rübünə aid osmanlı mənbələri bu məsələ haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. 1728-ci ildə

Osmanlı dövləti tərəfindən tərtib edilmiş «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»ndə İrəvan əyalətinin əhalisinin sayı və etnik tərkibi haqqında statistik məlumat vardır. Lakin bu xanlığın əhalisi haqqında gerçək mənzərəni əks etdirmir. Çünki XVIII əsrin əvvəllərindən İrəvan əhalisi böyük itkilərə məruz qalmışdı. Belə ki, I Şah Soltan Hüseyn (1694-1722) Mahmudi kürdlərinin vaxtaşırı hücumlarına son qoymaq və yerli hakimin mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə 1706-cı ildə İrəvan ətrafında yaşayan bayatlardan 300 yaxın ailəni Makuya köçürmüşdü (24,25). Həmçinin 1724-cü ilin yayında Osmanlı dövləti Azərbaycana müdaxilə edərkən İrəvan şəhəri və onun ətraf kəndləri güclü dağıntıya məruz qalmış və çoxlu insan tələfatı olmuşdu. «Müfəssəl dəftər» əsasında İrəvan əhalisi haqqında bəhs edən H.Məmmədov «... osmanlılar İrəvan əyalətinə hərəkət edərkən seçdikləri əsas hədəf şüələr olduğu üçün qətlə yetirilənlərin çoxunun müsəlman olmasının şübhə doğurmadığını» yazırdı (33,18). İşğaldan sonra isə osmanlı üsul-idarəsi ilə bərişmayan əhalinin xeyli hissəsi vətənlərini tərk edərək Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altında olan torpaqlara köçmüşdülər (409,107-109; 68,8-17). Lakin itkilərə baxmayaraq, Azəri türkləri yenə də əhali arasında çoxluq təşkil edirdi.

Lakin erməni əhalisi Osmanlı yürüşündən az əziyyət çəkmişdi. Belə ki, İrəvan şəhəri işğal olunarkən sultan III Əhmədin fərmanına əsasən ermənilərin dini mərkəzi Eçmiədzin kilsəsinə və onun ətraf kəndlərində məskunlaşan erməni əhalisinə toxunulmamışdı (68,7).

XVIII əsrin 20-ci illərində İrəvan əyalətində ərazi-inzibati dəyişikliyi zamanı abad kəndlərin 1.423, boş qalmış kəndlərin 89, məzrələrin (sakinləri olmayan kəndlərin əkin sahəsi-E.Q.) sayının 120 olduğu ortaya çıxmışdı (33,22). «Müfəssəl dəftər»ə görə, İrəvan əyalətinə İrəvan şəhəri və Qırxbulaq, Körpü, Maku, Xinzirək, Gərnı, Vedi, Dərəçiçək, Abaran, Göyçə, Məzrə, Sürməli, İqdır, Aralıq, Şərur, Sədərək, Zərzamin nayihələri və Şuragöl livası daxil idi (33,9). Bu nayihələrdə və livasda əhalinin 43.784 nəfəri (61,2%) azəri türkləri, 27.799 nəfəri (38,8%) isə xristianlar təşkil edirdi. Xristianlar əsasən erməni və qaraçılardan ibarət idi.

«Müfəssəl dəftər»ə görə, şəhər əhalisi bütün əyalət əhalisinin 4,7 %-ni təşkil edirdi. Onların 428-i Azəri türkü və 224-ü xristian ailəsi və 9 subay xristian idi (33,18-19). Hər ailə 5 nəfərdən hesablınsa, İrəvan şəhər əhalisi 3269 nəfər edir. Xristianlar arasında say hesabına görə qaraçılar üstünlük təşkil etmişdi. «Anonim erməni xronikası»nda İrəvan şəhərinin «Təpəbaşı məhəlləsi»ndə 100 xristian qaraçı ailəsinin yaşadığı göstərilmişdir (33,12). Daha sonra «Anonim xronika»da osmanlılar İrəvanın «Dərəköy» (Dərəkənd-E.Q.) məhəlləsinə hücumu keçən zaman digər məhəllələrdə

yaşayan qaraçılardan 300 nəfərin köməyə gəldiyini təsvir edir (68,13). Burada İrəvan şəhər sakinlərindən olan xristianların əksəriyyətinin qaraçı, cüzi hissəsinin isə ermənilər olması qənaətinə gəlmək olar. Bunu sübut edən mənbə də mövcuddur. Belə ki, İ.Ori 1701-ci il iyulun 25-də yazdığı məktubunda İrəvan şəhərində yaşayan 300 erməninin yalnız ticarətlə məşğul olduğunu göstərmişdi (69,213).

Lakin İrəvan şəhər əhalisinin sayı barəsində XVII əsr səyyahlarının verdiyi məlumatı «Müfəssəl dəftər»in göstəriciləri ilə müqayisə etdikdə şəhər əhalisinin kəskin azaldığının şahidi oluruq. 1647-ci ildə osmanlı səyyahı Övliya Çələbi İrəvan şəhərində 2.060 evin olduğunu qeyd almışdı (411,155). Hər evi təxmini beş nəfərdən hesablasaq şəhərdə 10.300 nəfər yaşadığını görürük. 1673-cü ildə İrəvan şəhərində olmuş fransız səyyahı J.Şardən İrəvan qalasında 800 evin olmasını və qalada yalnız səfəvilərin yaşadığını yazırdı (52,21). Faktlardan görmək olar ki, İrəvan şəhər əhalisinin tərkibi XVIII əsrin 20-ci illərində üç dəfə azalmışdı. Beləliklə, şəhər əhalisini ümumi hesaba daxil etsək «Müfəssəl dəftər»ə görə, bütün əyalətdə 74.952 nəfər qeydə alınmışdı (33,18-19).

Məşhur sərkərdə və dövlət xadimi Nadir şah Əfşarın (1736-1747) XVIII əsrin 30-cu illərin əvvəllərində tarix səhnəsinə çıxması, onun osmanlılarla apardığı müharibələr, şah seçildikdən sonra ölkədə həyata keçirdiyi inzibati-ərazi dəyişikliyi, ağır vergi siyasəti İrəvan əyalətinin quruluşuna və əhalinin say tərkibinə mənfi təsir göstərmişdi. Məsələn, 1735-ci ilin sentyabrında Nadir İrəvan əyalətini osmanlı hakimiyyətindən geri alarkən, bu əyalətdən 300 ailəni Xorasana köçürmüşdü (395,7; 409,146). Əgər nəzərə alsaq ki, İrəvanda hakimiyyət Səfəvi şahlarının təyin etdiyi, Nadirə müxalif Qacar tayfasına məxsus hakimlərin əlində idi, onda köçürülənlərin Qacar ailəsinə məxsusluğunu qeyd etmək olar. Köçürmə siyasəti yeritməklə Nadir şah əyalətdə özünə düşmən qüvvələri zəiflətmək, Xorasanda belə qüvvələri nəzarət altında saxlamaq məqsədi güdürdü. Digər tərəfdən, Nadir şahın ölkədə apardığı inzibati-ərazi islahatı İrəvan əyalətinin ərazisini xeyli azaltmışdı (186,249).

İrəvan xanlığı əhalisinin say durumu haqqında mənbə və tarixi ədəbiyyatda əksini tapmış konkret rəqəmləri nəzərdən keçirək. İngilis tarixçisi J.Peri yazır ki, Kərim xan Zəndin (1759-1779) hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində əhalinin sayı 20.000-ə çatırdı (123,124). XVIII əsrin 80-ci illərində Rusiya dövlətinin Kartli-Kaxetiya sarayındakı nümayəndəsi S.D.Burnaşov İrəvan xanlığında 3.000 xristian ailəsinin yaşadığını qeyd etmişdi (82,19). Təəssüf olsun ki, müəllif Azəri türklərinin sayı haqqında heç nə yazmır. S.Bronevski XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığında

18.000 ailənin yaşaması haqqında məlumat verirdi (81, c.2, səh. 60). Əgər hər bir ailə üzvü beş nəfərdən hesablanarsa, xanlığın əhalisinin təxminən 90 min nəfərdən ibarət olduğunu qeyd etmək olar. P.Butkovun verdiyi məlumat isə daha çox maraqlıdır. O, Azərbaycanda yaşayan erməni əhalisinin sayına toxunarkən təkcə İrəvan xanlığında 3.000 nəfər erməninin yaşadığını göstərmişdi (84, c.2, səh.143). 1813-cü ildə İrəvanda olmuş İrandakı ingilis səfirliyinin katibi Moryerin yazdığına görə, xanlığın 100 minlik əhalisinin 18.700 nəfəri 15 yaşından 50 yaşına qədər olan kişilər təşkil etmişdi (415,542). İkinci Rusiya-İran müharibəsinin iştirakçısı M.E.Koçebuya görə, 1826-cı ildə İrəvan xanlığında 15.800 ailə yaşayırdı. Bunlardan 12.000 ailə azəri türkləri, 3.800 ailə isə ermənilər idi (185,26). Baş komandan, İrəvanın işğalını başa çatdırmış Paskeviç mərkəzə göndərdiyi məlumatında İrəvan xanlığında 1827-ci ildə 10.000 azəri türk, 3.000 erməni ailəsinin yaşadığını qeyd etmişdi (161,205). Beləliklə göstərilən bu statistik məlumatlar bir daha sübu edir ki, xanlıq əhalisinin etnik cəhətdən əksəriyyətini azəri türkləri, çox az hissəsini isə ermənilər təşkil etmişdi.

İrəvan xanlığının mahallarından olan və müharibələr nəticəsində ondan alınaraq müstəqil sultanlığa çevrilən Pəmbək və Şuragöl mahallarının əhalisi bu statistik rəqəmlərə daxil edilməmişdi. Pəmbək və Şuragöl mahalları sərhəddə yerləşdiyindən Rusiya-İran müharibələri dövründə hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilmişdi. Bu səbəbdən Pəmbək və Şuragöl əhalisinin sayı tez-tez dəyişirdi. Statistik məlumata görə, 1804-cü ildə Pəmbəkdə 2832 kişi cinsindən olan əhali qeydə alınmışdı. Bunlardan 1529-u azəri türkü, 926-ı yerli erməni, 377-i isə gəlmə erməni idi (211,228; 326,422). 1826-cı ildə buranın 22 kəndində 208 azəri türk, 547 erməni həyati qalmışdı (175,21).

Şuragöl mahalında da vəziyyət eyni cür idi. XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şahın hakimiyyəti dövründə aparılmış kameral siyahıyaalınmaya görə, Şuragöl mahalında 109 kənd qeydə alınmışdı. Bu kəndlərin hamısı azəri türkləri olmuşdu (174,43). 1805-ci il məlumatında Budaq sultanın hakimiyyəti altında 524 ailə, yaxud 2773 nəfərin yaşadığı göstərilir (325,274). Müharibələrlə əlaqədar olaraq, 1809-cu ildə burada 250 ev qalmışdı (318,484). Gülüstən sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra əhalinin geri qayıtması nəticəsində Şuragöldə ailələrin sayı yenidən çoxalaraq 1000-ə çatmışdı. 1826-cı ildə Şuragölün 16 kəndində 176 azəri türk, 529 erməni ailəsi yaşamışdı (175,19). 1826-1828-ci illərdə baş vermiş sonuncu müharibə dövründə burada ailələrin sayı kəskin sürətdə aşağı düşərək 200-ə qədər azalmışdı (109,142). Gətirilən rəqəmdən görmək olar ki, vaxtilə Azəri türklərindən ibarət olan əyalət Rusiya nəzarətinə keçdikdən sonra er-

mənillərlə doldurulmuşdu. Artıq 1830-cu ildə Şuragöldə erməni kəndlərinin sayı 10-a çatmışdı. Ədrnə sülh müqaviləsindən sonra buraya Osmanlı ərazisindən ermənilər köçürülmüşdü (193,4).

Sadalanan faktlar İrəvan xanlığı işğal olunduqdan sonra burada həyata keçirilən kameral siyahıyaalınmada əhalinin sayının düzgün hesablanmadığını göstərir. Xanlıqda maldarlıqla məşğul olan və köçəri həyat sürən elatların sayı haqqındakı məlumat da şübhə doğurur. Məhəmməd həsən Vəlili (Baharlı) yazır ki, «Köçəri əhalinin miqdarı düz deyildir. Çünki siyahı tutulan vaxt bunların çoxu oturaq məhəllələrdən uzaq qışlaqlarda bulunurdular, o səbəbə siyahıya düşməmişlər» (54,17). M.Vəlilinin (Baharlı) hesablamalarına görə işğaldan əvvəl İrəvan xanlığında əhalinin sayı 115.000 nəfər olmuşdu (54,23).

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1828-ci il martın 21-də çarın verdiyi fərmanla Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv edilərək hər iki xanlığın daxil olduğu «Erməni vilayəti» yaradılmışdı. Köçürülən erməni ailələrinin bir hissəsi bu vilayətdə yerləşdirilmişdi.

1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən kameral siyahıyaalınmaya əsasən, İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin etnik və say tərkibini nəzərdən keçirək. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanlığında əhali əsasən şəhər və kəndlərdə yaşayırdı. Kameral siyahıyaalınmada İrəvan xanlığında bir şəhər, 15 mahalın olduğu göstərilə də, siyahıyaalınmanın təhlili şəhər və kəndlərin sayınının hərtərəfli əhatə etmədiyini ortaya çıxarır. Kameral təsvirdə diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri vaxtilə yerli əhalinin yaşadığı və tamamilə dağıdılmış kəndlərdir. Bu kəndlərdə heç bir yaşayış qeydə alınmamışdı. Bundan əlavə, yaşayış qeydə alınan kəndlərin xeyli hissəsində də yerli əhali göstərilməmiş, boş qalmış kəndlərə isə Cənubi Azərbaycandan, İrandan və Osmanlı dövlətindən köçürülən ermənilərin yerləşdirilməsi ilə kifayətlənmişdir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, tərtib edilmiş siyahıyaalınmada xanlıqda əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən azəri türkləri «müsəlman» adı altında göstərilmişdi. Müsəlmanlar əsasən azəri türklərindən və kürdlərdən ibarət idi. Qaynaqda müsəlmanlar müxtəlif tayfa və cəmiyyətlər adı şəklinə öz əksini tapmışdı. Azəri türkləri qacar, bayat, qazax, qarapaq, ayrum və başqaları olmaqla 18, kürdlər isə 14 tayfa kimi qeyd olunmuşdu (415,526-536).

İrəvan əhalisinin əksəriyyəti əsasən qacarlar idi. A.Bakıxanov əsərində yazırdı: «İrəvan..əhalsi və əmirlərinin çoxu qacar nəsindən olduğu üçün...dağıstanlılar bu ərazi sakinlərinə indi də qacar deyirlər» (76,173). R.İsmayılov «Azərbaycan tarixi» əsərində bu fikri təsdiqləyərək qeyd edir

ki, «Dağıstan ləzgiləri... İrəvan... əhalisini indiyədək «Qacar» deyə adlandırırlar» (34,73). Kürdlərin hamısı, azəri türklərinin bir hissəsi yaylaq-qışlaq həyatı keçirən maldarlıqla məşğul olurdu.

Kameral təsvirdə xanlıq dövründə və işğaldan sonra əhalinin sayı müqayisəli şəkildə göstərilmişdi. Əvvəlcə xanlıq dövründə əhalinin sayını nəzərdən keçirək. Bu dövründə İrəvan şəhərində 2.400, kəndlərdə isə 11.000 ailə yaşamışdı. Lakin burada oturaq əhalidən başqa, köçəri həyat sürən və maldarlıqla məşğul olan 2.984 kürd ailəsi də vardı. Beləliklə, bütün xanlığın əhalisi 16.384 ailə və yaxud 81920 nəfərdən ibarət olmuşdu (415,540-541).

Şəhər əhalisi. Rus qoşunları tərəfindən işğal olunduqdan sonra İrəvan şəhəri tanınmaz şəkildə dağıntıya və güclü insan tələfatına məruz qalmışdı. Hadisələri öz gözləri ilə görən şahidin yazdığına görə, «hücumdan sonra İrəvanın görünüşü çox dəhşətli idi. Dağıdılmış evlər tüstülənirdi. Qalanın cənub-şərq hissəsinə gedərkən dağıdılmış divar və qüllələrdən təəccübləndim. Mənə elə gəlirdi ki, mühasirə toplarının dörd gündə gördüyü işi, heç allahın özü dörd əsrdə görə bilməzdi» (418,85-86). Məhz bunun nəticəsində şəhər əhalisinin sayı xeyli azalmışdı. Əgər işğaldan əvvəl şəhər əhalisinin sayı 2.400 ailə idisə, işğaldan sonra bu rəqəm 2374-ə qədər azalmışdı. Bu ailələrin 802-si İrəvan şəhərinin «Şəhər», 594-ü «Təpəbaşı», 411-i isə «Dəmirbulaq» məhəlləsində yaşayırdılar. Ailələrin 3749-u kişi, 3582-si qadınlardan ibarət idi. Ümünilikdə, azəri türklərinin sayı 7331 nəfər təşkil edirdi. Erməni əhalisinə gəldikdə isə 521 yerli erməni ailəsi və yaxud 2174 nəfər qeydə alınmışdı. Erməni ailələrinin tərkibi 1119-u kişidən, 1055-i isə qadından ibarət idi. İrəvan şəhərində sayı 195 nəfərdən ibarət olan 46 qaraçı ailəsi yalnız «Təpəbaşı» məhəlləsində yaşayırdı. Beləliklə, siyahıyaalınmada İrəvan şəhərində 2751 ailə və yaxud 11463 nəfərin olması qənaətinə gəlinmişdir. Bunlardan 5897-i kişilər, 5566-ı isə qadın idi (415,543-546). 1829-1832-ci illər kameral siyahıyaalınmaya görə, İrəvan şəhərində yaşayan yerli əhalinin say və etnik tərkibini 5.1 cədvəldə əyani şəkildə göstərilmişdir:

cədvəl 5.1.

<i>İrəvan şəhəri</i>	<i>Azəri türkləri</i>				<i>Ermənilər</i>				<i>Qaraçı</i>			
	Ailələrin sayı	Cinslərin sayı			Ailələrin sayı	cinslərin sayı			Ailələrin sayı	Cinslərin sayı		
		Kişi	Qadın	Yekun		Kişi	Qadın	Yekun		kişi	qadın	Yekun
Şəhər məhəlləsi	802	1627	1527	3199	244	530	486	998				

<i>Tənəbaşı mahalları</i>	594	1333	1204	2537	277	589	587	1176	46	101	94	195
Dəmirbulaq məhəlləsi	411	786	806	1595	-	-	-	-				
Yekun:	1807	3749	3582	7331	521	1119	1073	2174				195

I.Şopen,543-546.

İşğaldan sonra İrəvan şəhərində Cənubi Azərbaycandan, İrandan və Osmanlı dövlətindən köçürülmüş erməni əhalisi də yerləşdirilmişdi. Belə ki, şəhərdə İran və Cənubi Azərbaycandan 366, Osmanlı ərazisindən isə 11 köçürülən erməni ailəsi yaşayırdı. Şəhərə köçürülmüş erməni ailələri demək olar ki, bütün məhəllələrə paylanmışdı. Onlar əsasən şəhərin mərkəzi hissəsində yerləşdirilmişdi. İran və Cənubi Azərbaycandan köçürülən 231 erməni ailəsi İrəvanın «Şəhər», 87-si «Tənəbaşı», 48-i həmin vaxta qədər heç bir erməni ailəsinin yaşamadığı «Dəmirbulaq» məhəllələrində, Osmanlı ərazisindən köçürülən 8 ailə «Şəhər», 3-ü isə «Tənəbaşı» məhəllələrində yerləşdirilmişdi. Ümumilikdə, şəhərə köçürülən erməni əhalisinin sayı 1763 nəfərdən ibarət idi.

Kənd əhalisi. İrəvan xanlığı əhalisinin əksəriyyəti kəndlərdə yaşayırdı. Bəzi mənbə və tarixi ədəbiyyatda xanlıq əhalisinin ümumi etnik və say tərkibi haqqında statistik rəqəmlər göstərsə də, Rusiya işğalına qədər kəndlərdə yaşayan əhalinin sayı haqqında məlumatlar rast gəlmədik. Kənd əhalisinin sayı haqqında yalnız işğaldan sonra 1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən kameral siyahıyaalınma əsasında konkret rəqəmlər söyləmək mümkündür. Kənd əhalisinin etnik və say tərkibinin ümumi mənzərəsini izləmək baxımdan məhz kameral təsvir böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kameral təsvirdə İrəvan xanlığının ərazisində 831 kənd qeydə alınmışdı. Lakin bunlardan 310 kənd tamamilə dağıdılmışdı. Dağıdılmış kəndlərin sayı aşağıdakılardır:

1. Qırxbulaq mahalında- Kürəcik, İynədüz, Güllüçə, Qaraceyran, Tecirəbək, Bozaklı, Qaraqala, Qatırçay və yaxud Heydərgöl, Ərzap, Norinus, Damcılı, Kitikən və yaxud Kətikut, Quyulu, Qızqala, Tezxabab, Babacur, Damagirməz, Dəlləkli, Kankan, Göykilsə, Yayıcı, Qızılqala, Çobangərəkmez, Azaklar, Əkikənd və yaxud Muradtəpə, Ərzini (26 kənd);

2.Zəngibasar mahalında- Həsənağa, Sinnik, Qaracalar, Ozanlar, Dərcan, Yeniköy, Cəfərabad (7 kənd);

3.Gərnibasar mahalında- Məsimli, Taytan, Bayraməliqışlağı, Qulaqsız, Zöhrablı, Qurdkəndi, Şəfiabad, Kirbozavənd, Başqərni, Mürzük, Heyranisuliya, Burduq, Kerkəc, Gilanarsufla, Moll Əhməd, Qaqavuz, Şəhriyar, Şoğaib, Heyranis Sufi, Kərpicli, Abdallar, Qurbanqala ulya, Qurbanqala sufi, Ərtiz, Yappa, Əlimərdan, Əliqıraqı, Ellicə, Buralan, Sultantəpə, Əzizli, Əlisərgi, Qalakənd, Qarahacılı, Xıdırlı, Adətli, Taraşköy, Əliqızıl, Bulaqbaşı, Bayraməli kəndi, Purça, İmamverdiqalası, Tərəkəmələr (43 kənd);

4.Vedibasar mahalında- Reyhanlı, Şirazlı, Qaralar, Saray, Çatqıran, Qarabağlar sufi, Qarabağlar ulya, Talasavan, Şahablı, Zəncirli, Pünüt, Şorsu, Daşnov, Həsənqala, Vəlican, Köşəhli, Abbasabad, Əliqızıl, Muradabad, Əliabad, Əliqırıq, Günlük, Baxçacıq, Xamud, Qızılverən, Zimmi, Musacıq, Hand, Qazançı, Xosrov, Haxıs (33 kənd);

5.Şərr mahalında- Hacıqara, Qalacıq, Fərhadarxı, Boşqışlaq, Daşarx ulya, Örtülü məzrə, Şaban məzrə, Kürkçi Bayat məzrə, Yovşan məzrə, Kabud məzrə, Dəhnəkənd və yaxud Dəmirçiqışlağı (11 kənd);

6.Sürməli mahalında- Vəlican, Talasavan, Abbasabad, Sərhəngabad, Rəsullu, Zəagan, Atlıca, Hacıabbas, Saxsalı, Qaraçılı, Mərhava, Çıraxlı, İstinax çıraqlı, Uruşmuş, Ərgöv, Göyumus, Qurqan, Qaraçay, Əliməlik, Zor, Əlikeçən, Quşçu, Karvansaray, Asma, Quyuca, Çıraxçı, Sarıhasar, Muça (28 kənd);

7.Dərəkənd-Parçenis mahalında- Qaraqoyunlu, Kiti, Sürməli, Aşığı Hüseyin, Qarabulaq, Qaraqala, Çaldağ, Qaziqoparan (8 kənd);

8.Saatlı mahalında- Xəlilqışlağı, Ərmən kövşəni, Sufilər, Mirzəxan, Başqışlağı (5 kənd);

9.Talın mahalında- Aylanlı, Siçanlı, Nadirxanlı, Pirmələk, Sütökülən, Ağakıçık, Məzarıcıq, Pirtikən, Qaraqala, Çiçəkli, Püsəgən, Çartəpə, Müstüklü, Qoruq, Parakənd, Daşqala, Çorsulu, Bəbirli, Sadıqlı, Zərinçə, Aşağı Dəmirçili, Sabunçular, Kiçikyataq, Balasbəy qulu, Böyükqızıl qul, Göyərçin (27 kənd);

10.Sərdarabad mahalında- Cəfərxan Rəncbəri, Teymurxan kəndi və yaxud Dövlətabad, İtköy, Qatırabad və yaxud Əbdülabad, Artaşad (Fəthabad), Rəhimabad və yaxud Molla Bədəl və yaxud Səfiabad, Keçili, Xam (8 kənd);

11.Körpübasar mahalında- Teymurxan Kolani, Ağdəmir, Qaraqışlaq, İnekli, Çobani, Arpəhəvəsik, Haçabağ, İlançalan, Anberd (9 kənd);

12.Abaran mahalında- Qotur, Tezxabarab, Şabanlı, Xaçbulaq, Köhnə Qəzənfər, Bitli, Əmirli, Yarıbaş, Məmişkəndi, Qarabulaq, Hamamlı, Kürdəli, Cancik, Cilligöl, Şahqulu olan, Porsuqlu, Camışlı, Əyri budaq, Muncuqlu, Pəmbək, Günbəz, Sibitağ (22 kənd);

13.Dərəçiçək mahalında- Ada Göyçə, Kiçik Ördəkli, Alapapaq, Barat, Qonaqgirməz, Eşşəkquduran, Çobangözü, Keğaç, Maman, Aydın, Şəhərbaşı, Misxana, Sutökülən, Çiçəkli, Pirpalıd, Zeynalğa (16 kənd);

14.Göyçə mahalında- Buğdatəpə, Hacımumu xan, Allahverdidibəy, Üçtəpə, 2 kəndin adı unudulub, Kərimkəndi, 4 kəndin adı unudulub, Yuxarı Altuntaxt, Aşağı Altuntaxt, Dəmirçi Poqos, burada 5 kəndin adı unudulub, Ağrıca, Atdaş, Axsaxtovuz, Karvansaray, 1 kəndin adı unudulub, Qasımbaşı, Mədinə, burada 6 kəndin adı unudulub, Baş Gözəldərə, Xan Çingizozğlu, 5 kəndin adı unudulub, Qızılkişə, 5 kəndin adı unudulub, Böyükağa, 9 kəndin adı unudulub, Ağkişə, 2 kəndin adı unudulub, Göyçə, Sultanəli, Satanağac, Karvansaray, Ağrığa, 2 kəndin adı unudulub, Kərimağa kəndi, Dəli Harutyun, Qəmasar (67 kənd) (415,509-517). İrəvan xanlığının mahallarından yeganə Seyidli-Ağsaqqallı mahalında dağıdılmış kəndlər qeydə alınmamışdır.

Ümumiyyətlə İrəvan xanlığında əhalinin yaşadığı 521 kənd var idi. 1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən kameral siyahıyaalma əsasında mahallar üzrə kəndlərdə yaşayan yerli əhalinin say dinamikasını və etnik tərkibini əks etdirən 5.2 cədvələ nəzər salaq:

Cədvəl 5.2

Qırxbulaq mahalı üzrə

Say 1	Kəndlər	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailəni n sayı	Adamın sayı			ailəni n sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Oxçaberd	12	33	40	73	--	--	--	--
2	Məngüs	11	34	26	60	--	--	--	--
3	Cüvriş	--	--	--	--	22	54	49	103
4	Kamal	13	21	16	37	--	--	--	--
5	Tutiyə	10	21	15	36	--	--	--	--
6	Zar	20	49	40	89	--	--	--	--
7	Cadqıran	4	10	9	19	--	--	--	--
8	Kəmriz	--	--	--	--	6	15	14	29
9	Ağazor	3	13	14	27	9	20	22	42
10	Başkənd	--	--	--	--	--	--	--	--
11	Şahab	--	--	--	--	--	--	--	--
12	Ərəmus	--	--	--	--	--	--	--	--

13	Dizək	--	--	--	--	1	2	2	4
14	Ərinc	--	--	--	--	33	100	92	192
15	Avan	--	--	--	--	--	--	--	--
16	Çalmakçı	--	--	--	--	80	197	181	386
17	Kanakir	2	10	5	15	58	214	172	386
18	Qətran	6	14	14	27	--	--	--	--
19	Putkin	--	--	--	--	18	51	41	92
20	Məgüb	--	--	--	--	--	--	--	--
21	Ellər	--	--	--	--	18	44	44	88
22	Yelqovan	--	--	--	--	17	46	36	82
23	Yekun	81	205	178	383	262	743	653	1396

Zəngibasar mahalı üzrə

Sayı	Kəndlər	Azəri türkləri				Ermənilər			
		ailənin sayı	adamin sayı			ailənin sayı	adamin sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Şinqovit-Bayat	16	39	36	75	-	-	-	-
2	Çarbaq	7	17	14	31	-	-	-	-
3	Şinqovit	-	-	-	-	11	25	23	48
4	Noraqovit	-	-	-	-	28	82	76	158
5	Behbudabad	-	-	-	-	-	-	-	-
6	Uluxanlı	311	970	767	1737	-	-	-	-
7	Aşağı Necili	45	203	208	411	-	-	-	-
8	Yuxarı Necili	20	86	69	155	-	-	-	-
9	Hacı İlyas	75	250	195	445	-	-	-	-
10	Qalalı	-	-	-	-	35	77	73	150
11	Ağcaqışlaq	14	33	37	70	-	-	-	-
12	Şirabad	-	-	-	-	51	103	112	215
13	Arbat	50	139	125	264	-	-	-	-
14	Haçıpara	75	182	144	326	-	-	-	-
15	Göykümbəz	4	12	9	21	8	18	14	32
16	Sarvanlarxaraba	7	17	12	29	-	-	-	-
17	Dəmirçi şöllü	46	196	142	338	-	-	-	-
18	Qaraqışlaq	23	84	67	151	-	-	-	-
19	Verməzyar	11	33	28	61	-	-	-	-
20	Donuzyeyən	42	188	167	355	-	-	-	-
21	Sarvanlar ulya	28	85	67	153	-	-	-	-
22	Reyhanlı	12	49	31	80	-	-	-	-

23	Əbdülkəndi	17	50	35	85	-	-	-	-
24	Seyidkəndi	20	59	54	113	-	-	-	-
25	Sarıcalar	18	59	48	107	-	-	-	-
26	Şöllü Mehmandar	69	228	178	406	-	-	-	-
27	Yekun	910	2979	2434	5413	133	305	298	603

Gərnibasar mahalı üzrə

Sayı	kəndlər	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailənin sayı	Adamın sayı			ailəni sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Ağhəməzəli	45	118	114	232	-	-	-	-
2	Cəbəçili	19	72	63	135	-	-	-	-
3	Qaratəpə	6	26	19	45	-	-	-	-
4	Qaradağlı	26	70	58	128	-	-	-	-
5	Xarratlı	31	95	88	183	-	-	-	-
6	Boğamlı	30	123	120	243	-	-	-	-
7	İmamşahlı	5	17	14	31	-	-	-	-
8	Qaraqoyunlu	13	38	34	72	-	-	-	-
9	Göyləsər ulya	24	62	59	121	-	-	-	-
10	Toxaşahlı	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Şeyxzadəli	61	250	224	474	-	-	-	-
12	Tamamlı	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Qarahəməzəli	11	33	22	55	-	-	-	-
14	Çiyadamlı	34	96	70	166	-	-	-	-
15	Başnəli	8	14	16	30	-	-	-	-
16	Uğurbəyli	13	46	41	87	-	-	-	-
17	Çiləxanlı	29	79	76	155	-	-	-	-
18	Böyük Dəlilər	10	27	19	46	-	-	-	-
19	Kiçik Dəlilər	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Novruzlu	1	4	3	7	-	-	-	-
21	Qəmərli	31	88	79	167	-	-	-	-
22	Darğalı	22	69	56	125	-	-	-	-
23	Yuva	5	18	15	33	-	-	-	-
24	Məsimli	10	34	28	62	-	-	-	-
25	Bəycivazlı	22	57	45	102	-	-	-	-
26	Axund Bozavənd	20	55	47	102	-	-	-	-
27	Artaşat	-	-	-	-	-	-	-	-
28	Qurbanqulu və yaxud	12	22	18	40	-	-	-	-

	Torpaqqala								
29	Təpəbaşı	1	3	2	5	-	-	-	-
30	Dvin	15	32	19	51	-	-	-	-
31	Ayazlı	7	21	22	4	-	-	-	-
32	Qulaməli Bozavənd	18	50	36	86	-	-	-	-
33	Doqquz	27	65	62	127	2	6	2	8
34	Yamancəli	10	26	18	44	-	-	-	-
35	Mehrablı	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Ağcaqışlaq	-	-	-	-	11	26	19	45
37	Cənnətli	13	27	32	59	-	-	-	-
38	Ağbaş	-	-	-	-	21	38	54	92
39	İpəkli	5	11	11	22	-	-	-	-
40	Göyləsər sufla	1	3	2	5	-	-	-	-
41	Arpava	8	19	16	35	-	-	-	-
42	Qaravəli	16	53	49	102	-	-	-	-
43	Aratan	14	52	47	99	-	-	-	-
44	Emincə	11	26	19	45	-	-	-	-
45	Aralıx	20	44	48	92	-	-	-	-
46	Ciflik	5	17	14	31	-	-	-	-
47	Sirboğan	4	10	9	19	-	-	-	-
48	Bayburt	19	54	42	96	-	-	-	-
49	Gilyanar	28	79	64	143	-	-	-	-
50	Körpüqulağı	26	64	65	129	-	-	-	-
51	Göl	11	38	24	62	-	-	-	-
52	Koxt	6	24	16	40	-	-	-	-
53	Yekun	753	2231	1945	4176	34	70	75	145

Verdibasər mahalı üzrə

Sayı	kəndlər	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailənin sayı	adamın sayı			ailənin sayı	adamın sayı		
			kişi	Qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Xorxarab	3	4	4	8	-	-	-	-
2	Vedi sufla	28	83	83	166	-	-	-	-
3	Əli Məhəmmədqi şlağı	20	49	53	102	-	-	-	-
4	Şüyütlü	35	135	128	263	-	-	-	-
5	Xalisə	23	81	68	149	-	-	-	-
6	Dəvəli	2	11	17	28	-	-	-	-
7	Vedi ulya	131	441	358	799	2	9	6	15
8	Daşlı	16	43	41	84	-	-	-	-

9	Koravəng	9	35	24	59	-	-	-	-
10	Yenicə	4	18	19	37	-	-	-	-
11	Avşar	13	42	38	80	-	-	-	-
12	Sədərək	135	469	409	878	-	-	-	-
13	Əsni	11	20	21	41	-	-	-	-
14	Kərgi	3	11	6	17	-	-	-	-
15	Qədirlı	11	24	21	45	-	-	-	-
16	Qarağac	12	52	42	94	-	-	-	-
17	Camışbasan	9	26	25	51	-	-	-	-
18	Çiqni	37	87	91	178	-	-	-	-
19	Çırmanis	24	61	44	105	-	-	-	-
20	Küssüz	39	113	108	221	-	-	-	-
21	Ərmik	9	23	21	44	-	-	-	-
22	Yekun	574	1828	1621	3449	2	-	-	-

Sərur mahalı üzrə

Sayı	kəndlər	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailənin sayı	adamin sayı			ailənin sayı	adamin sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Quşçu Dəmirçili	37	77	65	142	-	-	-	-
2	Maxta	39	90	68	158	-	-	-	-
3	Düdəngə	23	62	55	117	-	-	-	-
4	Zeyvə	24	59	57	116	-	-	-	-
5	Noraşen sufla	11	39	30	69	-	-	-	-
6	Əskikənd	10	26	15	41	-	-	-	-
7	Mahmud kəndi	11	35	33	68	-	-	-	-
8	Noraşen ulya	25	62	54	116	-	-	-	-
9	Loşan	5	13	10	23	-	-	-	-
10	Daşarx	15	34	31	65	-	-	-	-
11	Kürkcülü	28	107	88	195	-	-	-	-
12	Kürdkəndi	19	40	44	84	-	-	-	-
13	Şəhriyar	44	103	80	183	-	-	-	-
14	Yengicə	104	246	238	484	-	-	-	-
15	Çomaxtir	29	58	67	125	-	-	-	-
16	Carçıboğan	19	54	46	100	-	-	-	-
17	Məhəmməd Sabir	9	21	19	40	-	-	-	-

18	Muğancıq Mirzə Müslüm	12	31	31	62	-	-	-	-
19	Muğancıq mehrəblı	10	25	21	46	-	-	-	-
20	Qarhun	28	76	72	148	-	-	-	-
21	Aralıq Kəlbəlixan	26	73	65	138	-	-	-	-
22	Aralıq Məhəmmədəli xan	17	45	32	77	-	-	-	-
23	Siyaqud	17	51	40	91	-	-	-	-
24	Kosacan	23	71	61	132	-	-	-	-
25	Parçı	30	101	68	169	-	-	-	-
26	Ələkli	12	28	30	58	-	-	-	-
27	Yalqızağac	19	36	37	73	-	-	-	-
28	Verməzyar	33	95	94	189	-	-	-	-
29	Xanlıqlar	-	-	-	-	-	-	-	-
30	Abadulla	22	68	68	136	-	-	-	-
31	Abbasqışlağı	39	103	111	214	-	-	-	-
32	Tomaslı	22	54	45	99	-	-	-	-
33	Vayxır sufla	21	52	55	107	-	-	-	-
34	Sərdarabad	23	40	41	81	-	-	-	-
35	Diyadin	9	23	23	46	-	-	-	-
36	Ərəbyengicə	45	106	92	198	-	-	-	-
37	Qarahəsənli	57	147	137	284	-	-	-	-
38	Babəki və yaxud Abisiyah	11	31	30	61	-	-	-	-
39	Keştas	18	51	47	98	-	-	-	-
40	Dərvişlər	33	93	77	170	-	-	-	-
41	Arbatan	19	37	46	83	-	-	-	-
42	Xələc	32	59	71	130	-	-	-	-
43	Əlişir	33	82	102	184	-	-	-	-
44	Mucanlı	37	103	102	205	-	-	-	-
45	Qorçulu	15	53	45	98	-	-	-	-
46	Ağəhməd	30	96	92	188	-	-	-	-
47	Qarabürc	25	65	60	125	-	-	-	-
48	Təzəkənd	9	37	23	60	-	-	-	-
49	Burunlu	18	50	48	98	-	-	-	-
50	Vayxır ulya	105	289	247	536	-	-	-	-
51	Yekun	1305	3397	3113	6510	-	-	-	-

Sürməli mahalı üzrə

Sayı	kəndlər	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailənin sayı	adamin sayı			ailənin sayı	adamin sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadı n	yekun
1	Arkuri	-	-	-	-	177	506	510	1016
2	Rəhmədabad və yaxud Ramazankəndi	18	55	50	105	-	-	-	-
3	Həsənaabad	12	50	48	98	-	-	-	-
4	Süleymanabad	22	97	77	174	-	-	-	-
5	Cənnətaabad	23	87	68	155	-	-	-	-
6	Daşburun	-	-	-	-	58	192	158	350
7	Toxaşahlı qacar	29	112	87	199	-	-	-	-
8	Toxaşahlı bayat	14	44	39	83	-	-	-	-
9	Göyçəli	9	28	25	53	-	-	-	-
10	Şirəçi	7	25	19	44	-	-	-	-
11	Səfərqulu	13	41	31	72	-	-	-	-
12	Əlican	-	-	-	-	17	60	60	120
13	Hüseyn kəndi	-	-	-	-	24	64	63	127
14	Mürşüdəliqışla ğı	8	23	22	45	-	-	-	-
15	Zülfüqar	10	28	28	56	-	-	-	-
16	Tacirli	3	10	11	21	35	106	114	220
17	Evcilər	-	-	-	-	51	171	160	331
18	Amarat	3	8	8	16	-	-	-	-
19	Nəcəfəli	3	12	12	24	19	75	75	150
20	Qazıqışlağı	14	46	30	76	23	72	60	132
21	Ələtli	-	-	-	-	36	144	132	276
22	Panik	-	-	-	-	43	138	122	260
23	Qızıl Zakir	11	28	31	59	6	16	17	33
24	Qazançı	20	81	72	153	-	-	-	-
25	Sarıçoban	13	38	32	70	-	-	-	-
26	Ağavyer	10	31	19	50	-	-	-	-
27	Ağməhəimmə d	48	175	153	328	-	-	-	-
28	Ərəbkirli	15	62	63	125	-	-	-	-
29	Molla Əhməd	20	102	103	205	-	-	-	-

30	Yaycı	67	221	196	417	-	-	-	-
31	Quzugüdən	18	62	63	125	-	-	-	-
32	Qasımcan	13	51	49	100	-	-	-	-
33	Blur	-	-	-	-	69	266	231	497
34	Ağveys	-	-	-	-	41	125	122	247
35	Əliqəmərli	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Xoşxəbər	3	14	13	27	38	114	112	226
37	Xəlifəli	-	-	-	-	-	-	-	-
38	İğdir	-	-	-	-	19	53	49	102
39	İbrahimabad	19	77	76	153	-	-	-	-
40	Bəhərli	-	-	-	-	27	104	93	197
41	Arhacı	91	321	295	616	-	-	-	-
42	Mələkli	60	239	210	449	-	-	-	-
43	Qaraqoyunlu	73	284	252	536	-	-	-	-
44	Daşlıca	6	16	12	28	-	-	-	-
45	Siçanlı	4	11	9	20	-	-	-	-
46	Qızılqullə	9	19	19	38	-	-	-	-
47	Güllücə	-	-	-	-	54	182	159	341
48	Molla Qəmə	-	-	-	-	25	74	75	149
49	Çancavad	21	57	55	112	-	-	-	-
50	Qulp	-	-	-	-	173	590	528	1118
51	Yekun	709	2555	2277	4832	935	3052	2840	5892

Dərəkənd-Parçenis mahalı üzrə

Sayı	Parçenis dərəsində kəndlər	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailəni n sayı	adamın sayı			ailəni sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Qaraqala	20	45	46	91	-	-	-	-
2	Pirili	9	32	29	61	-	-	-	-
3	Turabi	23	61	55	116	-	-	-	-
4	Qamışlı	17	65	57	122	-	-	-	-
5	Qatırlı	4	15	8	23	-	-	-	-
6	Yağlı	6	24	24	48	-	-	-	-
7	Güləhməd	4	10	9	19	-	-	-	-
8	Qızılbulanq	5	17	16	33	-	-	-	-
9	Tovuzgön	10	45	39	84	-	-	-	-
10	İncə	14	33	32	65	-	-	-	-
11	Abbasgözü	10	29	20	49	-	-	-	-
12	Əlikosa	10	30	21	51	-	-	-	-
13	Parçenis xaraba	23	73	69	142	-	-	-	-

14	Xəmirkəsən	8	21	12	33	-	-	-	-
15	Parçenis qalaça	16	44	29	73	-	-	-	-
16	Quru ağac	14	33	32	65	-	-	-	-
17	Dəmirsıxan	8	20	14	34	-	-	-	-
18	Qayaxaraba	6	10	13	23	-	-	-	-
19	Alçalı	1	3	2	5	-	-	-	-
20	Qaraceyrın	14	37	35	72	-	-	-	-
21	Çatqırın	5	11	7	18	-	-	-	-
22	Gəngək	11	37	32	69	-	-	-	-
23	Qayaqışlağı	8	26	23	49	-	-	-	-
24	Güləbi	8	21	19	40	-	-	-	-
25	Əkərək	21	68	52	120	1	3	2	5
26	Suki	12	32	36	68	-	-	-	-
	Dərəkənd dərəsində kəndlər								
27	Kahin	22	66	60	126	-	-	-	-
28	Həsəncan	5	12	10	22	-	-	-	-
29	Xadimli	7	20	17	37	-	-	-	-
30	Sarabad	7	28	22	50	-	-	-	-
31	Çiçəkli	9	20	24	44	-	-	-	-
32	Kələkli	11	32	28	60	-	-	-	-
33	Qumbulaq	10	28	27	55	-	-	-	-
34	Həsənkəndi	10	29	24	53	-	-	-	-
35	Ağdiz	17	43	33	76	-	-	-	-
36	Soyuqbulaq	4	17	14	31	-	-	-	-
37	Candərviş	16	42	44	86	-	-	-	-
38	Əmirocaq	8	16	17	33	-	-	-	-
39	Qırxbulaq	13	32	28	60	-	-	-	-
40	Qalaça	25	81	84	165	-	-	-	-
41	Oğrunca	11	37	27	64	-	-	-	-
42	Ağdaş	6	15	14	29	-	-	-	-
43	Cəfərabad	5	11	11	22	-	-	-	-
44	Qaradaş və yaxud Bayramkəndi	2	8	6	12	-	-	-	-
45	Əliverdixaraba	11	37	25	62	-	-	-	-
46	Giranlı aşağı	12	39	36	75	-	-	-	-
47	Əlimalı	12	33	28	61	-	-	-	-
48	Təkaltı	15	60	43	103	-	-	-	-
49	Pirdəmir	2	4	3	7	-	-	-	-

50	Tikanlı	17	57	40	97	-	-	-	-
51	Çırxalı	8	26	21	47	-	-	-	-
52	Pərnaud və Yerabad	34	97	98	195	-	-	-	-
53	Osmankəndi	3	10	7	17	-	-	-	-
54	Yekun	589	1742	1525	3267	1	3	2	5

Saath mahalı üzrə

Sayı	kəndlər	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailənin sayı	adamin sayı			ailənin sayı	adamin sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Söyütlü	4	11	8	19	-	-	-	-
2	Hüseynkəndi	9	30	27	57	-	-	-	-
3	Çırxalı	15	54	48	102	-	-	-	-
4	Elimcan	4	8	6	14	-	-	-	-
5	Hacıbayramlı	52	172	160	332	-	-	-	-
6	Əyrisifət	6	14	14	28	-	-	-	-
7	Xeyirbəyli	47	155	146	301	-	-	-	-
8	Assar	14	52	40	92	-	-	-	-
9	Şahverdi	9	21	38	59	-	-	-	-
10	Yekun	160	517	487	1004	-	-	-	-

Talın mahalı üzrə

Sayı	kəndlər	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailənin sayı	adamin sayı			ailənin sayı	adamin sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Yeni Talın	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Eşnək	11	31	31	62	-	-	-	-
3	Mehribanlı	15	40	35	75	-	-	-	-
4	İrind	6	13	16	29	-	-	-	-
5	Qarğaovmaz	12	30	19	49	-	-	-	-
6	Yuxarı Ağcaqala	16	36	34	70	-	-	-	-
7	Aşağı Ağcaqala	11	30	23	53	-	-	-	-
8	Yaşıl	5	9	9	18	-	-	-	-
9	Başsız	4	8	4	12	-	-	-	-
10	Baxcacıq	3	5	5	10	-	-	-	-
11	Şeyx Hacı	4	9	10	19	-	-	-	-
12	Dədəli	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Aralıx	3	8	8	16	-	-	-	-

14	Köhnə Talın	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Gözlü	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Yeni Qərməzli	-	-	-	-	-	-	-	-
17	Quldərviş	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Adyaman	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Məsdərə	1	3	4	7	74	225	191	416
20	Söyütlü	-	-	-	-	-	-	-	-
21	Yekun	91	222	198	420	74	225	191	416

Seyidli - Ağsaqqallı mahalı üzrə

Sayı	kəndlər	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailənin sayı	adamin sayı			ailənin sayı	adamin sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Dayan	7	17	15	32	-	-	-	-
2	Qaracalar	19	57	47	104	-	-	-	-
3	Avan	15	59	45	104	-	-	-	-
4	Maxta	4	21	17	38	-	-	-	-
5	Göyüş	12	32	30	62	6	16	12	28
6	Göytul	6	16	12	28	-	-	-	-
7	Ucan	16	37	25	62	-	-	-	-
8	Dizir	7	23	12	35	-	-	-	-
9	Persi	14	43	33	76	-	-	-	-
10	Gödəkli	17	43	37	80	-	-	-	-
11	Nəziravan	35	101	93	194	-	-	-	-
	Ağsaqqallı								
12	Yeni Qəzənfər	20	59	51	110	-	-	-	-
13	Sarıgöl	16	49	38	87	-	-	-	-
14	Üşi	26	84	83	167	-	-	-	-
15	Kiçikkənd	12	44	33	77	-	-	-	-
16	Babakişi	10	37	35	72	-	-	-	-
17	Kirəşli	12	47	29	76	-	-	-	-
18	Kələşkəndi	19	44	52	96	-	-	-	-
19	Tiqid	16	48	44	92	-	-	-	-
20	Qaraceyrın	28	92	70	162	-	-	-	-
21	Yekun	311	953	801	1754	6	16	12	28

Sərdarabad mahalı üzrə

Sayı	kəndləri	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailənin sayı	adamin sayı			ailənin sayı	adamin sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Şərifabad	53	167	151	318	-	-	-	-

2	Qarhun	77	250	212	462	-	-	-	-
3	Türkmənli	12	30	34	64	-	-	-	-
4	Çubuqçu	-	-	-	-	8	16	16	32
5	Makrağoy	-	-	-	-	17	52	59	111
6	Evcilər	-	-	-	-	9	34	34	68
7	Ağcarx	12	62	67	129	1	6	5	11
8	Armudlu	10	32	40	72	27	73	66	139
9	Uzunoba	-	-	-	-	10	33	33	66
10	İydəli	21	62	51	113	-	-	-	-
11	Qocayarəli	14	45	40	85	-	-	-	-
12	Canfəda	36	145	138	283	-	-	-	-
13	Quzugüdən	-	-	-	-	26	75	1	136
14	Qurdqulu	-	-	-	-	22	90	101	191
15	Təpədibi	-	-	-	-	15	43	38	81
16	Kərimarx	41	166	145	311	-	-	-	-
17	Sərdarabad qalası Molla Bəyazıt Keçili	-	-	-	-	212	765	722	1487
18	Şəhriyar	-	-	-	-	85	318	312	630
19	Cəfərabad	-	-	-	-	20	81	81	162
20	Kolluqarx	-	-	-	-	17	54	46	100
21	Yekun	276	959	878	1837	469	1640	1574	3214

Körpübasar mahalı üzrə

Sayı	kəndlər	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailənin sayı	adamın sayı			ailəni sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Qəmərli	17	66	61	127	-	-	-	-
2	Xatunarx	28	117	91	208	-	-	-	-
3	Mirzə Hüseyin	23	104	88	192	-	-	-	-
4	Səfiabad	8	22	27	49	-	-	-	-
5	Aralıq kolanı	39	143	141	284	-	-	-	-
6	Zeyvə	34	124	110	234	31	131	121	252
7	Yasaqlı və yaxud Aşağı Ayrıanlı	12	41	18	59	5	16	13	29
8	Əlibəyli	-	-	-	-	20	74	55	129
9	Əbdürrəhman	5	15	15	30	18	66	48	114
10	Vaqaşapat	-	-	-	-	397	1029	928	1957
11	Giranlı	19	50	40	90	-	-	-	-

12	Muğancıq	-	-	-	-	15	45	46	91
13	Samanqar	15	48	32	80	52	161	140	301
14	Aytaxt	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Körpəli	-	-	-	-	42	123	118	241
16	Kürəkəndli	8	25	22	47	-	-	-	-
17	Ağcaqala	11	41	38	79	-	-	-	-
18	Qızıloba	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Ağnatun	3	11	10	21	1	3	3	6
20	Franqanots	-	-	-	-	24	89	87	176
21	Toz	9	24	24	48	10	33	30	63
22	Hacı Qara	4	15	12	27	4	15	7	22
23	Molla Dursun	11	46	29	75	8	22	23	45
24	Hacılar	12	34	27	61	-	-	-	-
25	Ərəmli	4	8	9	17	-	-	-	-
26	Ayarlı	7	21	17	38	-	-	-	-
27	Qızıldəmir	15	63	57	120	-	-	-	-
28	Uşaqan	-	-	-	-	82	303	281	584
29	Əştərək	-	-	-	-	122	422	398	820
30	Parpi	3	14	14	28	21	90	67	157
31	Təkiyə	26	83	72	155	-	-	-	-
32	Əkərək	27	93	73	166	-	-	-	-
33	Batırnc	7	30	21	51	-	-	-	-
34	Ahız	16	44	49	93	-	-	-	-
35	Pirayağı	-	-	-	-	15	48	39	87
36	Yerköv	12	29	25	54	-	-	-	-
37	Talış	9	37	24	61	-	-	-	-
38	Talış Əkərək	7	43	27	70	-	-	-	-
39	Qalaşan	9	15	13	28	-	-	-	-
40	Yevqard	-	-	-	-	30	118	98	216
41	Yekun	400	1406	1186	2592	897	2788	2502	5290

Abaran mahalı üzrə

Sayı	kəndləri	Azəri türkü				Ermənilər			
		ailənin sayı	adamin sayı			ailənin sayı	adamin sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Muğni	-	-	-	-	10	24	25	49
2	İohanvəng	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Böyük Körpü	-	-	-	-	-	-	-	-
4	Kiçik Körpü	-	-	-	-	-	-	-	-
5	Saqmosavəng	-	-	-	-	-	-	-	-
6	Ağinköy	-	-	-	-	-	-	-	-

7	Qalaça	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Günbəz	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Bazarcıq	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Şirqala	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Caamışlı	-	-	-	-	-	-	-	-
12	Təkyarlı	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Bulxeyir	-	-	-	-	-	-	-	-
14	Qarakilsə	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Astadingil	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Quşçu	-	-	-	-	-	-	-	-
17	Əliköçək	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Çamırlı	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Molla Qasım	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Damcılı	-	-	-	-	-	-	-	-
21	Saçlı	-	-	-	-	-	-	-	-
22	Əmirli	-	-	-	-	1	5	4	9
23	Güləbdi	-	-	-	-	-	-	-	-
24	Sarıbudaq	-	-	-	-	-	-	-	-
25	Samdərviş	-	-	-	-	-	-	-	-
26	Güllüçə	-	-	-	-	-	-	-	-
27	Melkumkəndi	-	-	-	-	-	-	-	-
28	Hacı Bağır	-	-	-	-	-	-	-	-
29	Qaranlıq	-	-	-	-	-	-	-	-
30	Baş Abaran	-	-	-	-	-	-	-	-
31	Damagirməz	-	-	-	-	-	-	-	-
32	Mirək	-	-	-	-	-	-	-	-
33	Məlikkəndi	-	-	-	-	-	-	-	-
34	Quruboğaz	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Qundaqsaz	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Cərceyis	-	-	-	-	-	-	-	-
37	Çobangərək məz	-	-	-	-	-	-	-	-
38	Şərabqala	-	-	-	-	-	-	-	-
39	Cəngi	-	-	-	-	-	-	-	-
40	Yekun	-	-	-	-	11	29	29	58

Dərəcəçək mahalı üzrə

Sayı	kəndlər	Azəri türkü			Ermənilər				
		ailənin sayı	adamin sayı		ailənin sayı	adamin sayı			
			kişi	qadın		yekun	kişi	qadın	yekun

1	Alapars	21	100	82	182	-	-	-	-
2	Rövzanlar	5	8	7	15	-	-	-	-
3	Gümüş	9	29	19	48	-	-	-	-
4	Arzakyan	5	22	11	33	34	92	81	173
5	Dəllər	33	99	82	181	-	-	-	-
6	Qabar Əli	5	10	12	22	-	-	-	-
7	Bidni	40	128	104	132	24	69	62	131
8	Sollak	21	52	42	94	-	-	-	-
9	Qaxsı	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Ağpara	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Makravəng	-	-	-	-	-	-	-	-
12	Aşağı Axta	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Yuxarı Axta	-	-	-	-	-	-	-	-
14	Gərnigöy	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Rəndəmal	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Zəncirli	-	-	-	-	-	-	-	-
17	Fərrux	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Babakişi	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Dəlipaşa	13	44	32	76	-	-	-	-
20	Sərinçan	8	22	21	43	-	-	-	-
21	Tayçarix	-	-	-	-	-	-	-	-
22	Qorçulu	14	45	37	82	-	-	-	-
23	Çopur Əli	7	16	12	28	-	-	-	-
24	Dədəqışlaq	5	12	11	23	-	-	-	-
25	Təkyəlik	7	24	17	41	-	-	-	-
26	Üləşik	12	36	30	66	-	-	-	-
27	Qaraqala	13	37	39	76	-	-	-	-
28	Qoruqgüney	12	22	18	40	-	-	-	-
29	Yaycı	-	-	-	-	-	-	-	-
30	Tutmaşen	-	-	-	-	-	-	-	-
31	Çaxkünc	4	12	6	18	13	56	46	102
32	Şahris	-	-	-	-	-	-	-	-
33	Çerçer	-	-	-	-	-	-	-	-
34	Böyük Ördəkli	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Homadzor	-	-	-	-	20	79	63	142
36	Çaxmaberd	-	-	-	-	-	-	-	-
37	Çubuxlu	-	-	-	-	-	-	-	-
38	Yekun	231	718	582	1300	92	298	254	552

Göyçə mahalı üzrə

Sayı	kəndlər	Azəri türkü	Ermənilər
------	---------	-------------	-----------

		ailənin sayı	adamin sayı			ailəni n sayı	adamin sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadı n	yekun
1	Bəyli Hüseyn	5	14	12	26	-	-	-	-
2	Zeynalağalı	10	27	18	45	-	-	-	-
3	Rəhmankəndi	8	16	12	28	-	-	-	-
4	Ağqala	7	21	18	39	-	-	-	-
5	Ağrövəng	12	41	24	65	-	-	-	-
6	Qızılcıq və yaxud Əbdülkəndi	19	68	40	108	-	-	-	-
7	Horadüz	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Qışlaq	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Kəvər	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Qul Əli	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Kosa Məhəmməd və yaxud Gəncək	-	-	-	-	-	-	-	-
12	Paşakəndi	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Dəliqardaş	-	-	-	-	-	-	-	-
14	Güzəcik	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Başkənd	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Heyranı	-	-	-	-	13	47	34	81
17	Atamxan	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Vəli Ağalı	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Təzəkənd	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Dəlikdaş	-	-	-	-	-	-	-	-
21	Gülkəndi	-	-	-	-	-	-	-	-
22	Aşağı Adyaman	-	-	-	-	-	-	-	-
23	Yuxarı Adyaman	-	-	-	-	-	-	-	-
24	Əbdülağalı	-	-	-	-	-	-	-	-
25	Gözəldərə	-	-	-	-	-	-	-	-
26	Ağqırıq	-	-	-	-	-	-	-	-
27	Yuxarı Qaranlıq	-	-	-	-	-	-	-	-
28	Aşağı Qaranlıq	-	-	-	-	-	-	-	-
29	Zolağac	-	-	-	-	-	-	-	-
30	Kolanıqıran	-	-	-	-	-	-	-	-
31	Alçalı	16	54	45	99	-	-	-	-
32	Qarasaqqal	2	5	5	10	-	-	-	-

	qışlağı								
33	Yarpızlı	19	62	59	121	-	-	-	-
34	Zağalı	17	56	42	98	-	-	-	-
35	Qızılbulaq	36	117	95	212	-	-	-	-
36	Qırxbulaq	39	133	114	247	-	-	-	-
37	Qanlı Allaxverdi	16	49	50	99	-	-	-	-
38	Basarkeçər	31	91	87	178	-	-	-	-
39	Qoşabulac	16	60	57	117	-	-	-	-
40	Aşağı Köylü və yaxud Salman kəndi	29	85	79	164	-	-	-	-
41	Baş Köylü	15	46	29	75	-	-	-	-
42	Ellicə	71	215	164	379	-	-	-	-
43	Daşkəndi	69	188	169	357	-	-	-	-
44	Daş Köylü	25	68	56	124	-	-	-	-
45	Tatlıqışlağı	29	81	67	148	-	-	-	-
46	Zərzibil	41	119	83	202	2	5	4	9
47	Zod	44	145	100	245	-	-	-	-
48	Ağyoxud	36	114	78	192	-	-	-	-
49	Oğrunca	30	124	83	207	-	-	-	-
50	Böyük Məzrə	49	150	143	293	-	-	-	-
51	Kiçik Məzrə	39	130	97	227	-	-	-	-
52	Kəsəmən	31	94	72	166	-	-	-	-
53	Şişqaya	51	141	110	251	-	-	-	-
54	Çil	45	159	106	265	-	-	-	-
55	Ardanış	20	67	52	119	-	-	-	-
56	Adatəpə	22	82	47	129	-	-	-	-
57	Şor Əli	24	86	54	140	-	-	-	-
58	Ağbulac	26	79	57	136	-	-	-	-
59	Toxluca	50	177	119	296	-	-	-	-
	Yekun	999	3164	2443	5607	15	52	38	90

Mahallar üzrə kəndlər və kənd əhalisinin sayı göstərilmiş bu cədvəllərdə həmçinin əksəriyyətində əvvəllər yerli azəri əhalisinin yaşadığı və məlum səbəblər üzündən boş qalmış kəndlər də qeydə alınmışdı. Bunlar Qırxbulac mahalında 12, Zəngibasar mahalında 3, Gərnibasar mahalında 7, Sürməli mahalında 15, Talın mahalında 8, Sərdarabad mahalında 11, Körpübasar mahalında 6, Abaran mahalında 38 (burada 1 kənddə bir erməni ailəsi qalmışdı), Dərəçiçək mahalında 18 (burada 1 kənddə 20 ailənin yaşadığı 1 erməni kəndi qalmışdı), Göyçə mahalında isə 24 kənd idi.

Bütünlüklə mahallar üzrə qeydə alınmış kəndlərdən 142-i boş idi. Kameral siyahıyaalınmda diqqəti cəlb edən kəndlərin böyük əksəriyyətində 1,2,3 və s. ailənin qeydə alınmasıdır. Cədvəldə yalnız oturaq həyat tərzini keçirən azəri, erməni və qaraçı ailələri göstərilmişdi. Lakin işğaldan sonra Rusiya hakim dairələri mahalların boş qalmış kəndlərinə İran və Osmanlı ərazisindən köçürülən erməni ailələrini yerləşdirmişdi.

İrəvan xanlığında həmçinin yaylaq-qışlaq həyatı keçirən əhali də yaşayırdı. İ.Şopenin yazdığına görə, xanlıq dövründə 2984 kürd elat ailəsi köçəri maldarlıqla məşğul olmuşdu. Lakin işğaldan sonra İrəvan ərazisində onların cəmi 847 ailəsi qalmışdı. Onların çoxu Cənubi Azərbaycana və Osmanlı dövlətinə qaçmışdılar (415,541). Kürdlər əsasən Göyçə və Sürməli mahallarında qışlayır və Ağrıdağ vadisində köçəri həyat keçirirdilər (415, 528-529). Köçmə maldarlıqla məşğul olan azəri türk elatları da xanlıq ərazisində qeydə alınmışdı. Bütün elatların say dinamikası və etnik tərkibi aşağıdakı 5.3 cədvəldə göstərilir:

cədvəl 5.3

	Elatlar	Şiələr				Sünnülər				Yezidi			
		ailə	Adamın sayı			ailə	Adamın sayı			ailə	Adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Böyük Çoban Qara	146	519	432	951								
2	Saraşlı	90	289	252	541								
3	Dəmirçili	29	118	102	220								
4	Kərimbəyli	55	199	158	357								
5	Qafarlı	98	333	319	652								
6	Şeyxlər	34	116	116	232								
7	Qarabağlı	11	35	32	67								
8	Cəfərli	16	43	39	82								
9	Əli Şəurlu	12	43	32	75								
10	Gödəklisi	24	81	77	158								

11	Qarapa paq	3	8	9	17								
12	Cam- milli	10	37	28	65								
13	Taşanlı	22	55	55	62								
14	Biryuk					260	620	602	1222				
15	Çal Əli					359	888	861	1749				
16	Radiky anlı					72	226	197	423				
17	Əzizya nli					19	38	42	80				
18	Şeyxbi zanlı					7	16	16	32				
19	Gölturi					5	16	22	38				
20	Qaraço rlu					20	67	73	140				
21	Dilxey ranlı					10	33	30	63				
22	Banuk					14	33	24	57				
23	Qaraçı	14	33	29	62	14	39	50	89				
24	Asni									67	180	144	324
	Yekun	564	1909	1684	3596	780	1976	1917	3893	67	180	144	324

Cədvəldən göründüyü kimi burada 13 azəri türk, 10 kürd və 1 qaraçı elatları var idi. Bu elatlar 1411 ailə və yaxud 7813 nəfərdən ibarət idi (415,631-634).

Beləliklə, kameral siyahıyaalınmada keçmiş İrəvan xanlığında 14205 ailə qeydə alınmışdır. Bunlar etnik tərkibinə görə, 9746 azəri türk ailəsi və yaxud 53409 nəfər, 3452 erməni ailəsi və yaxud 19878 nəfər, 847 kürd ailəsi və yaxud 4217 nəfər, 60 qaraçı ailəsi və yaxud 257 nəfər idi. Ümumiyyətlə bütün xanlığın yerli əhalisi 77761 nəfərdən ibarət olmuşdu. Bu işğaldan sonra hesablanan əhalinin sayı idi. Lakin kameral təsvirdə İrəvan xanlığı işğal olunmamışdan əvvəl burada 16.384 ailənin yaşadığı göstərilmişdi. 1829-1832-ci il məlumatı əhalinin 2179 ailəyə qədər (10895 nəfər) azaldığını göstərir.

Əgər XIX əsrin əvvəllərindən başlayan Rusiya-İran müharibələri zamanı əhalinin xanlıqdan didərgün düşdüyünü nəzərə alsaq, onda siyahıyaalınmada yerli əhalinin say dinamikası və etnik mənərəsinin düzgün əks etdirilmədiyi qənaətinə gəlmək olar. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində dinc sakinlərin bir hissəsi qırılmış, bir hissəsi isə yaşayış

yerlərini tərk edərək qonşu ölkələrə köçmüşdü. Mühəribələrdən müsəlman əhalisi, xüsusilə, azəri türkləri böyük əziyyət çəkmişdi. Erməni əsilli ingilis tarixçisi D.Bornatyan əsərində göstərir ki, rus işğalından sonra 25.000 müsəlman İrəvan xanlığını tərk edərək qonşu ölkələrə qaçmışdı (123,125). Onun verdiyi bu məlumat əhəmiyyətli olsa da, bizə elə gəlir ki, xanlığın müsəlman əhalisinin itkisi daha çox olmuşdu. 1829-1832-ci illərdə tərtib edilmiş kameral təsviri nəzərdən keçirsək bunun şahidi olarıq. Məsələn, siyahıyaalınmada tamamilə dağıdılmış 310 və yerli əhalinin tərk etdiyi 142 boş kənd göstərilmişdi. Nəticədə, İrəvan xanlığına məxsus 820 kənddən 462-də azəri türklərinin yaşadığı yerli əhali qeydə alınmamışdı. Əgər orta hesabla hər kənddə 20 ailənin və yaxud 100 nəfərin yaşadığını nəzərə alsaq, bu 46200 nəfər oturaq əhali edir. Bundan əlavə, maldarlıqla məşğul olaraq yaylaq-qışlaq həyatı keçirən kürdlərə məxsus 2137 elat ailəsi və yaxud 10685 nəfər də İrəvan xanlığını tərk edərək Cənubi Azərbaycana və Osmanlı ərazisinə köçmüşdü. Kameral siyahıyaalınmaya görə, mühəribələrlə və kütləvi xəstəliklərlə əlaqədar olaraq ölənlər və qonşu ölkələrə emiqrasiya edən İrəvanın müsəlman əhalinin sayı təxminən 56885 nəfərdən ibarət olmuşdu. Digər tərəfdən, İrəvan xanlığının mahallarından olan və mühəribələr nəticəsində ondan qopardılaraq sultanlığa çevrilən Pəmbək, Şuragöl və Maku mahallarının əhalisi bu statistikaya daxil edilməmişdi.

Beləliklə, 1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən kameral siyahıyaalınmaya əsasən, Rusiya-İran mühəribələrindən əvvəl İrəvan xanlığının əhalisi 22964 ailə və yaxud 134646 nəfərdən ibarət olmuşdu. Bunlardan 16438 azəri türk ailəsi (99.609 nəfər), 3496 erməni ailəsi (19878 nəfər), 2984 kürd ailəsi (14902 nəfər), 46 qaraçı ailəsi (257 nəfər) idi.

İşğaldan sonra Cənubi Azərbaycandan və Osmanlı dövlətindən ermənilərin kütləvi surətdə köçürülməsi keçmiş İrəvan xanlığında demoqrafik dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Müqayisə üçün 1836-cü ilə aid bir məlumatı misal göstərməklə bunun bir daha şahidi olarıq. Məlumatla görə, həmin ildə İrəvan şəhərində 2750 ev göstərilmişdi. Ümumilikdə 5.900 şəhər əhalisi qeydə alınmışdı. Bundan 3.752 nəfəri azəri türkü, 2148 nəfəri isə erməni idi. 1829-1832-ci illər kameral siyahıyaalınmadan keçən dörd il ərzində şəhər əhalisi kəskin surətdə aşağı düşmüşdü. Əgər 1829-1832-ci illər kameral təsvirdə azəri türklərinin şəhərdə sayı 7331 nəfər idisə, 1836-cü ildə bu rəqəm 3752-i nəfərə enmişdi. Təbii ki, bu ermənilərin dəstək aldığı çar icra orqanlarının müsəlmanlara, xüsusilə azəri türklərinə qarşı yeritdikləri siyasətlə bağlı idi. Lakin buna baxmayaraq, şəhərdə azəri türkləri yenə də üstünlük təşkil edirdi. Kənd əhalisinə gəldikdə isə 1836-cı ildə keçmiş xanlığın ərazisində 508 kənd və bu kəndlərdə 19586 həyət qeydə alınmışdı.

Bu həyətlərdə etnik cəhətdən 26.941 nəfər azəri türkü, 32.457 nəfər erməni yaşayırdı. Bütün kənd əhalisinin ümumi sayı 59.398 nəfərdən ibarət olmuşdu. Bütövlükdə şəhər və kənddə 22.336 həyət və 65.298 nəfər qeydə alınmışdı (201, c.4, səh.365). Nəticədən görünür ki, erməni əhalisi köçürülmə nəticəsində artmışdı.

5.3 Əhalinin sosial-silki quruluşu

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi İrəvan xanlığının əhalisi də sosial tərkibinə görə üç qrupa bölünür: 1) **imtiyazlı ali təbəqə**; 2) **din xadimləri** və 3) **vergiverənlər**.

Birinci təbəqəyə xan (və yaxud sərdar), bəylər, sultanlar, məliklər və ağalar daxil idi (415,688-690). İmtiyazlı ali təbəqənin başında mütləq hakimiyyətə malik xan dururdu. Azərbaycanın digər xanlıqlarından fərqli olaraq İrəvan xanlığında xan adı daşıyanlar iki qismə bölünürdü: **Birincisi**, xanlığın başında duran mütləq hakim idi. Yuxarıdakı fəsildə xan haqqında ətraflı bəhs edilmiş və onların hakimiyyət üsuli-idarəsi təsvir edilmişdir. Xan mütləq hakim olmaqla bərabər, iri torpaq sahələrinə yiyələndiyindən və ticarətə sərmayə qoyduğuna görə, həm də iri mülkədar hesab olunurdu. **İkinci qismə** Səfəvi şahları tərəfindən «xan» fəxri adı verilmiş xüsusi şəxslər daxil idi. Bu «xanlar» hakim olmasalar da böyük imtiyaz sahibləri idilər. Lakin onlar varislik hüququna malik deyildilər (75,136; 184,137).

Xandan sonra ali silkin növbəti pilləsində bəylər dururdu. A.Bakıxanov yazır ki, «bəy moŋqol dilində əmr edən, hökm edən deməkdir..., bəy əmr edən hər hansı şəxsə verilən ümumi addır» (75,137). Bəy rütbəsini ali silk nümayəndələrindən olan xanın övladları, qohumları, onların varisləri və həmçinin xidmətinə və ləyaqətinə görə layiq görülmüş şəxslər daşıyırdı (75,137; 157,389). Bəylər bir neçə qrupa bölünürdü. Bəzi mənbəyə görə bəylər irsi bəy rütbəsi alan və müvəqqəti bəy rütbəsi verilənlərdən ibarət idi (75,137; 184,102-103). Lakin İrəvan xanlığından bəhs edən başqa bir mənbədə bəylərin üç qrupa bölünündüyü göstərilir. **Birinci qrupa** irsi bəylər daxil idi. Səfəvi şahlarının xüsusi fərmanı əsasında bəy rütbəsi almışların nəslindən olanlar irsi bəylər adlanırdı. Onlar xüsusi mülkiyyət sahibi idilər və bəylik onlar üçün irsi xarakter daşıyırdı. İrsi bəylər xana qulluq etməyə borclu deyildilər, lakin bəzi hallarda gəlirlərinin bir hissəsini xəzinəyə verməli idilər. Xalq arasında böyük hörmət sahibi olduqlarından, xanlar onlara ehtiyatla yanaşırdı. İrsi bəylərə məxsus kəndlərin inzibati və hüquqi hakimiyyəti də onların əlində cəmləşmişdi (184,102; 397,2-3). Lakin İrəvan xanları hər vasitə ilə irsi bəylərin nüfuzunu qırmağa çalışırdı (184,103). Bu xüsusilə sonuncu sərdar

Hüseynqulu xanın dövrünə aid idi. O, bəylərə məxsus kəndləri və onlardan gələn gəlirləri hesaba alaraq bu kəndlərin bəzisini ayrı-ayrı şəxslərə tiyul kimi paylayırdı. Məsələn, Hüseynqulu xan irsi bəylərdən Hümmət bəyə, Rəsul bəyə, Kərim bəyə və Mehdi bəyə məxsus kəndlərin bir və ya ikisini tiyul şəkilində başqasına vermişdi (415,929).

İkinci qrupa sərdara göstərdikləri inzibati-hərbi qulluq sayəsində və onun mərhəməti ilə bəy rütbəsini alanlar daxil idi (184,103). Bu bəylərin başlıca vəzifəsi xanın xidmətində həmişə dayanmaq idi. Xan xüsusi xidmət müqabilində xəzinəyə məxsus və müsadirə edilmiş kəndləri onlara hədiyyə olaraq verirdi. Mükafatlandırılmış bəylər həmin kəndlərin gəlirləri ilə dolanırdı (184,122). Lakin onların bu rütbəsi müvəqqəti səciyyə daşıyırdı və qulluq başa çatdıqdan sonra geri alınırdı.

Axırıncı qrupa isə müvəqqəti bəy adını alanlar- kənd ağsaqqalları olan kəndxudalar, rəislər və erməni icma başçıları daxil idilər. Onlar təyin olunduqları vəzifəni müvəqqəti icra etdiklərinə görə, hər hansı sənəd yaxud fərman almırdılar. İstər Azəri türklərinə məxsus kənd ağsaqqalları, istərsə də erməni kənd ağsaqqalları bu vəzifə üçün heç bir məvəcib almırdı. Onlar əhalidən aldığı vergilər hesabına dolanırdılar (397,3; 18,375).

Hakimiyyətin sonrakı pilləsində **sultan** dururdu. Sultan ərəbcə hökmdar deməkdir. Bu rütbə irsi və yaxud yüksək vəzifə tutan bəylərə verilirdi. Sultan qədimi rütbə kimi göstərilirdi. Onlar böyük hüquq və imtiyazlara malik olmaqla yanaşı xanın yanında yüksək mövqe tuturdular (75,136-137; 184,103). İrəvan xanlığında daha yüksək idarəçilik hüququna malik sultanlar mövcud olmuşdu. Bu sultanlar xanlığa məxsus iki sultanlığı –Şuragöl və Pəmbək sultanlıqlarını idarə edirdi. Hər iki sultanlıq 1779-cu ildə II İraklinin İrəvana hücumundan sonra Kartli-Kaxetiya çarlığının nüfuz dairəsinə düşmüş, 1802 və 1805-ci illərdə isə Rusiyaya birləşdirilmişdi.

Əhalinin silki quruluşunda **ağaların** da xüsusi yeri vardı. Bu ad monqol dilindədir. Ağa xan ailəsinə daxil olan şəxslərə deyilirdi. Məhz bu baxımdan onlar bəzən böyük imtiyazlara malik idi və irsi bəylərə məxsus hüquqlardan istifadə edirdilər (75,137-138; 157,470). Lakin onların mülkiyyət üzərində hüququ bəylərdən fərqlənirdi. Belə ki, ağalar xan tərəfindən kəndləri idarə etmək üçün təyin olunurdu. Bu vəzifə irsi və yaxud müvəqqəti ola bilərdi. Ağalar təyin olunduqları kəndlərin gəlirinin bir hissəsindən istifadə edir və kəndlilər onun gəlir mənbəyi idi. Ağalar və onların yaxınları hər cür vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmişdi (184,123-124).

İmtiyazlılar silkinə maldarlıqla məşğul olan elatların başçıları- elbəyilər də daxil idi. Çoxlu var dövlət sahibi olan elbəyilər silahlanmış

çevik hərbi qüvvəyə malik olduqlarından müharibələr dövründə xanlara çox lazım olurdu. Elbəyilər vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olmaqla yanaşı xandan müxtəlif hədiyyələr və geniş otlaqlar alırdılar. Lakin xanlar elbəyiləri daima nəzarətdə saxlamağa çalışır, istədiyi şəxsi elat başçısı təyin edir və onlar arasında baş verən mübahisəli məsələlərə də qarışırdı. Hüseynəli xan (1759-1783) Mirzə ağanı xüsusi təliqə ilə yaylaq-qışlaq həyatı keçirən kürd tayfalarından birinin başçısı təyin etmişdi. Təliqədə göstərilirdi: «Mirzə ağa bütün bacarıq və istedadı ilə həmin köçərilərin işlərini nizama salmalı, onların idarə işinə qarışmalı və bir dəqiqə olsa da bu işdə səhlənkarlıq etməməlidir» (39,55). Başqa bir sənəddə Hüseynəli xan elat başçıları arasında baş verən münaqişəyə müdaxilə etməsindən bəhs edilir. O, elatların başçılarından Şəmsəddin ağa ilə digər iki tayfa başçısı arasında olan anlaşılmazlığı sülhlə həll etmişdi (39,78).

İrəvan xanlığında imtiyazlı ali silk nümayəndələrinin sayı haqqında məlumata yalnız işğaldan sonra tərtib edilmiş kameral siyahıyaalınmadan əldə etmək mümkün olmuşdur. Lakin bu mənbə də tarixi gerçəkliyi obyektiv əks etdirmir. Belə ki, Rusiya-İran müharibələri dövründə zadəganlar təbəqəsi, xüsusilə müsəlman ali silki böyük itkilərə məruz qalmışdı. Onların bir hissəsi öldürülmüş, bir hissəsi isə qonşu dövlətlərə qaçmışdı. Ermənilərin isə həm köçürmə və həm də Rusiya hökumətindən ayrı-ayrı şəxsləri zadəgan titulu ilə təltif etməsi nəticəsində sayı çoxalmışdı. Aşağıdakı cədvəl qismən də olsa xanlıq ərazisində yaşayan istər müsəlman xan, sultan, ağa və bəyləri, istərsə də erməni mülkləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır (cədvəl 5.4).

Cədvəldən göründüyü kimi, İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı müsəlman ali silkinə güclü təsir göstərməsinə baxmayaraq, ermənilərə nisbətən yenə də çoxluq təşkil etmişdi.

cədvəl 5.4

İrəvan xanlığı	Müsəlmanlar				Ermənilər	
	Xanlar		Bəy və sultanlar		Məlik və ağalar	
	Ailə-	Adamların sayı	ilə-lər	Adamların sayı	ailə-	adamların sayı

	lər	kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun	lər	kişi	qadın	Yekun
İrəvan şəhəri	4	22	19	41	51	167	137	304	8	29	26	55
Mahallar:												
Qırxbul aq	-	-	-	-	1	3	4	7	3	11	10	21
Zəngib asar	-	-	-	-	8	35	34	69	-	-	-	-
Qarnib asar	-	-	-	-	9	30	32	62	1	5	3	8
Vedibas ar	-	-	-	-	16	65	61	126	-	-	-	-
Şəhur	1	1	2	3	57	174	177	351	1	4	4	8
Sürməli	-	-	-	-	1	2	3	5	3	14	11	25
Dərəkə nd-Parçeni	1	3	3	6	6	34	31	65	-	-	-	-
Saatlı	-	-	-	-	5	20	15	35	-	-	-	-
Talın	-	-	-	-	9	39	36	75	1	3	5	8
Seyidli-Axsaxlı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sərdarabad	1	10	5	15	5	42	47	89	1	4	4	8
Körpübas ar	-	-	-	-	24	106	81	187	-	-	-	-
Abaran	-	-	-	-	-	-	-	-	1	7	4	11
Dərəçiç ək	-	-	-	-	1	8	11	19	2	23	28	51
Göyçə	-	-	-	-	15	59	55	114	1	5	5	10
Yekun:	7	36	29	65	208	784	763	1547	14	105	100	205

Qaynaq : İ.Şopen,689-690.

İrəvan xanlığında xüsusi təbəqə təşkil edən din xadimləri əhali içərisində böyük nüfuza malik idilər. Xanlıqda həm müsəlman, həm də xristian din xadimləri də vardı. İrəvan xanlığında hakim din islam dini idi. Tutduğu mövqeyə görə, din xadimləri bir neçə qrupa bölünürdü. N.Dubrovin müsəlman din xadimlərini **ali və aşağı olmaqla** iki

kateqoriyaya ayırırdı. Birinciyə dini hakimiyyəti dünyəvi hakimiyyətlə birləşdirənlər, ikinciyə isə dünyəvi işlərə qarışmayan və yalnız dini işlərlə məşğul olanlar daxil idi (147,387-388). Lakin ondan fərqli olaraq İ.Şopen müsəlman din xadimlərini üç qrupa bölmüşdü: 1) Ali ruhanilər- şeyx-ül-islam, müştəhid, qazi, axund, müfti və s.; 2) aşağı təbəqənin nümayəndələri- mollalar, seyidlər, dərvişlər ; 3) xalq təhsili ilə məşğul olanlar- ülama və müdərrişlər (415,693-694).

Ali ruhanilər şəriət məhkəmələrinə rəhbərlik edir, ruhaniləri vəzifələrə təsdiq edir və yaxud onları vəzifədən kənar edirdi. Xüms və zəkatın toplanması, bölüşdürülməsi, vəqf torpaqlarının istifadəsi onların bilavasitə nəzarətində idi. Ali ruhanilərin başçısı şey-ül-islam «divan»ın üzvü olduğuna görə, hətta xanın fərmanlarını fitvası ilə təsdiqləyirdi (24,31). Din xadimləri hər cür vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmişdi (415,697; 184,125; 201, c.3, səh.25). Din xadimlərinin əsas gəlir mənbələri vəqf və yaxud vərəsəsiz, məscidə vəsiyyət edilmiş mülklərdən gələn gəlirlər, zəkat və yaxud $\frac{1}{10}$ vergisi hesab olunurdu. Bundan əlavə nigah, sünnət, dəfn, boşanma və s. görə, habelə hər hansı qərarın icrasında şahidlik etdiyinə, dua yazdığına görə də müəyyən miqdarda gəlir əldə edirdilər. Toplanmış gəlirlər bir yerə yığılır və din xadimləri arasında bərabər bölünürdü (415,697-698).

Qüdrətli xanların din xadimləri üzərində böyük təsiri var idi. Onlar nüfuz sahibi olan axundu, qazini, müctəhidi və müsəlman ruhanilərinin başçısı şeyx-ül-islamı seçirdi. Ən güclü xanlar sevimli adamlarını belə şeyx-ül-islam təyin edirdilər (201, c.3, səh.27). Xanlar hətta din xadimləri arasında özbaşnalığın qarşısını almaq və dini gəlirlərdə qanun-qayda yaratmaq üçün vəqf mülkiyyətinin işlərinə də müdaxilə edə bilirdilər. Xanın fərmanı ilə vəqf mülkiyyətinə nəzarət din xadimləri arasında daha nüfuzlu olan axunda tapşırılırdı. Xan bu haqda xüsusi təliqə verirdi. İrəvan xanlığının ən görkəmli xanlarından biri olan Hüseynəli xan Axund Molla Əlini vəqf torpaqlarını idarə etmək üçün rəhbər təyin etmişdi. Onun verdiyi təliqədə qeyd edilir ki, «Molla Əli vəqf mülklərini şəxsən, müstəqil idarə etməli, onlara aid bütün məsələlərin həllində çalışmalı, bu bərdə mövcud olan dəftər və kitablara rəhbərlik etməlidir. O, öz şəninə cəsarətlə bacarığına uyğun vəqf mülklərinin təşkilində, bərpa edilməsində çalışmalıdır. Vəqf mülklərinin bütün gəlirlərini topladıqdan sonra ona verilən təliqədə, tədris haqqındakı təliqədə deyildiyi kimi xərc edib, gəlir və məxaricə dair ayrılan siyahını bizim nəzərimizə çatdırsın. Vəqf torpaqlarının əkinçilərinə, həmin torpaqlarda vergi yığan məmurlarına ali Həzrət Molla Əliyə və onun mülazimlərinə tabe olmağı əmr edilsin» (39,52-53). Bundan əlavə, xanlar

hər mahalın şəriət məhkəməsinə bir və yaxud iki qazini başçı təyin edirdi (201, c.3, səh.29).

Din xadimləri şəriət işlərindən əlavə mülki işlərdə də iştirak etmək səlahiyyətinə malik idilər. Dini təhsil almış mollalar kargüzarlığa və hesabdarlığa götürülürdü. Onlar mirzə adlanırdı (415,698; 201, c.3, səh.28). Ən nüfuzlu ruhanilər xan tərəfindən divana üzv seçilirdi və onlar divanbəyi adlanırdı (415,698).

Müsəlman din xadimlərinə Şeyx-ül-islam (dini rəhbər idi, bu vəzifəyə varlı, hörmətli, hakimiyyətlə dini idarə arasında əlaqə yarada bilən şəxslər təyin olunurdu), qazilər (dini hakimlər), müfti (sünnü» təriqət qanunlarının nəzarətçisi), Əmr-məruflar (xalqı xeyirxah işlərə istiqamətləndirən, bəd əməllərdən çəkindirən), piş namazlar (həyatını allaha ibadətə həsr edən və xalqla birlikdə ibadət edənlər), vaizlər (mərasimlərdə təbliğçi), uləmələr (ilahiyyat alimləri), Qurani şərh edənlər, müdərrişlər (dini elmlərin və ərəb dilinin müəllimləri), əfəndilər («sünnü» təriqət alimləri), axundlar («şiə» təriqət alimi), müəzzinlər (azan verənlər), imamlar (kənd cəmiyyətlərində dini rəhbər), müştəhidlər (şiə təriqətində din xadimi), dərvişlər, ruhani uşaqları daxil idi (415,693-697; 147,385-388; 201, c.3, səh.17-19).

Müsəlman din xadimləri dəstəsinə seyidlər də daxil idi. Seyidlər peyğəmbər nəslindən idi. Onlar heç bir dini vəzifə daşımırdı və əhali arasında böyük nüfuz sahibi idilər. Seyidlər vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olmuşdular. Onlar yaxşı təmin olunmuş və əksəriyyətinin böyük torpaq sahələri var idi. Xanların özləri də seyidlərə hörmətlə yanaşır və onlara xüsusi fərmanla torpaq sahələri bağışlayırdılar (415,698-699; 184,126; 201, c.3, səh. 16, 24-25). İşğaldan sora həyata keçirilən kameral siyahıyaalınmada seyidlər əhalinin vergi verən hissəsinə daxil edilmişdi. Lakin bununla belə onlar heç bir vergi ödəmirdilər. Kənd əhalisi onların nəslinə, xüsusən də Məhəmməd peyğənbərə hörmət əlaməti olaraq seyidlərin payına düşən vergini özləri ödəyirdilər (184,126). İrəvan xanlığında müsəlman din xadimlərinin sayı haqqında dəqiq məlumat əldə edə bilmədik. 1829-1832-ci illər kameral siyahıyaalınmadakı məlumatda işğaldan sonra erməni din xadimlərindən fərqli olaraq, müsəlman ruhanilərinin say tərkibi azaldılaraq göstərilmişdi. Məhz bu səbəbdən kameral təsvirdəki məlumat tarixi gerçəkliyi əks etdirmir. Lakin buna baxmayaraq, siyahıyaalınma bir daha sübut edir ki, xanlığın yuxarı təbəqələri kimi müsəlman ruhaniləri də hakim qüvvə idi. Aşağıdakı cədvəl 5.5. müsəlman din xadimlərinin sayı haqqında mənzərəni əks etdirir:

cədvəl 5.5

İrəvan xnnlığı	Axund və molla				Mirzələr				Seyidlər				Dərvişlər			
	Ailələr	Kişi	Qadın	Yekun	Ailələr	Kişi	Qadın	Yekun	Ailələr	Kişi	Qadın	Yekun	Ailələr	Kişi	Qadın	Yekun
İrəvan şəhəri	50	181	151	332	19	64	41	105	39	92	96	188	3	6	4	10
Mahallar:																
Qırxbulaq	1	3	3	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zəngibasar	28	108	101	209	1	2	2	4	-	-	-	-	-	-	-	-
Qarnibas ar	12	49	45	94	2	11	8	19	6	20	17	37	1	6	7	13
Vedibas ar	5	28	24	52	2	5	5	10	1	3	2	5	-	-	-	-
Şəhur	22	57	49	106	9	23	32	55	10	23	20	43	3	5	5	10
Sürməli	17	59	63	124	1	2	2	4	2	5	3	8	1	5	2	7
Dərəkənd-Parçeni	16	47	41	88	1	2	1	3	3	7	3	10	-	-	-	-
Saathı	5	10	13	23	-	-	-	-	1	1	4	5	-	-	-	-
Talın	1	1	1	2	-	-	-	-	2	4	3	7	-	-	-	-
Seyidli-Axsaqlı	3	9	9	18	-	-	-	-	2	6	3	9	-	-	-	-
Sərdarabad	5	17	10	27	1	4	4	8	4	12	7	19	-	-	-	-
Körpübasar	4	10	12	22	1	9	4	13	-	-	-	-	-	-	-	-
Dərəçiçək	2	10	5	15	1	3	4	7	--	--	--	--	-	-	-	-
Göyçə	16	61	63	124	1	6	2	8	4	14	12	26	-	-	-	-
Elatlar	3	10	7	17	--	---	---	--	--	--	--	--	-	-	-	-
Yekun :	200	610	597	1207	40	131	105	236	74	187	170	357	8	22	18	40

Müsəlman din xadimləri və əhali arasında hacı, məşhədi və kərbəlayı adı daşıyanlar da vardı. Kameral siyahıyaalınmaya görə, bu adı daşıyan ruhanilərin sayı aşağıdakılardır:

İrəvan şəhərində 85 hacı, 158 məşhədi, 105 kərbəlayı
 Mahallarda 25 hacı, 77 məşhədi, 239 kərbəlayı
 Elatlar arasında 6 hacı, 7 məşhədi, 4 kərbəlayı.

Yekun nəticəyə görə, İrəvan xanlığında 111 hacı, 242 məşhədi və 348 kərbəlayı yaşamışdı (415,704).

Xanlıqda xristianlığın erməni-qriqoryan qolu fəaliyyət göstərirdi. Bu dindən olan ermənilər Eçmiədzin və ona tabe olan kəndlərlə məhdudlaşdı. Bu dinin xidmətində dayananlar **rahibliyə və ağılara** bölünürdü. Erməni-qriqoryan dininə Eçmiədzində oturan katolikos başçılıq edirdi (415,692-693). Müsəlman din xadimlərindən fərqli olaraq erməni ruhaniləri hər il xəzinəyə vergi ödəyirdilər. Bu haqda «vergi və mükəlləfiyyətlər» bölməsində bəhs edilmişdir. İşğaldan sonra köçürülmə nəticəsində erməni əhalisinin digər təbəqələrində olduğu kimi, ruhanilərin də sayı artmışdı. Ümumiyyətlə xanlıqda işğaldan sonra rahiblərin sayı 135 nəfər idisə (415,692), ağ ruhanilərin sayı isə aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

cədvəd 5.6

İrəvan xanlığı	Ailə	kişi	Qadın	Yekun
İrəvan şəhəri	13	55	35	90
Mahallar:				
Qırxbulaq	10	30	34	64
Zəngibasar	9	24	28	52
Qarnibasar	11	29	31	60
Vedibasar	1	4	3	7
Şərur	6	23	14	37
Sürməli	22	98	84	182
Talın	4	17	10	27
Sərdarabad	11	59	53	112
Körpübasar	29	115	104	219
Abaran	30	109	95	204
Dərəçiçək	24	92	76	168
Göyçə	23	124	108	232
Yekun:	193	779	675	1454

İrəvan xanlığında kəndlilər üç qrupa bölünürdü: **Birinci qrupa daxil olan kəndlilər** xəzinə, bəy və vəqf torpaqlarında sakin olan rəiyyətlər, yəni bəhrəkərlər adlanırdı (415,989; 233,308). Bəhrəkərlərin öz təsərrüfatı, torpaq payı, əmək aləti və qoşqu heyvanları olurdu. Onlar sahibkara becərdikləri məhsulun $\frac{1}{3}$ -ni və 10 tümən binaçı vergisi ödəyirdilər.

Kəndlilərin ikinci qrupuna yarıkərlər daxil idi. Yarıkərlər əsasən, qaçqın və işsizlər hesabına yaranırdı. Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə qonşu xanlıqlardan gəlmiş qaçqın ailələrinin sayı çoxalmışdı. 1818-ci ildə general leytenant Velyaminov Abbas Mirzəyə yazdığı məktubda qeyd edirdi ki, «Əlahəzrətə məlumdur ki, Rusiya-İran müharibəsi dövründə sıxışdırılmış bir neçə azəri türk ailəsi Gürcüstandan (Şuragöl və Pəmbək-E.Q.) İrəvan xanlığına qaçmışdı. ... O, (Hüseünqulu xan –E.Q.) sayı 400 ailədən ibarət belə qaçqınları toplayaraq, Zəngi çayının sağ sahilində sərhəddə yerləşdirərək, Mürsəli, Barat, Ərdağlı, Qarakeşiş, Karvansaray, Qara Murad, Yaycı, Təklər kəndlərini saldırmışdı» (295,195). Sərdar bu cür adamları yerləşdirərək, onlara torpaq paylayır, iş heyvanı, kotan və hər cür toxumla təmin edirdi. Təsərrüfatlarını qurana qədər o, həmin kəndlilərdən vergi almırdı. Bir müddətdən sonra yarıkərlər aldıkları borcun əvəzində yığdıqları məhsulun yarısını xəzinəyə ödəməli idi (415,989). **Üçüncü qrupa** isə rəncbərlər daxil idi. Rəncbərlərin vəziyyəti daha ağır idi. Belə kəndlilərin nə öz torpağı, nə də əmək alətləri vardı. Onlar sahibkar və xəzinə torpaqlarını icarə götürməklə yaşayırdılar. Rəncbərlər böyük məbləğdə icarə haqqı verməklə yanaşı sahibkar üçün ağır mükəlləfiyyətlər də icra etməli idi. Sərdar bu vəziyyətdə olan kəndliləri sakit kimi deyil, muzdur işçi kimi baxırdı (415,989).

İrəvan xanlığının mahallarında torpaqların icarə haqqı fərqli idi. Məsələn, Zəngibasar mahalının Çarbağ kəndinin rəncbərləri çəltik və pambığın $\frac{2}{3}$ hissəsini, digər məhsulun üç hissəsini, Şərur mahalının Çamaxtı kəndinin rəncbərləri çəltiyin $\frac{2}{3}$ hissəsini, digər məhsulların isə yarısını, Kərpübasar mahalının Muğancıq kəndinin sakinləri isə ümumi məhsulun $\frac{4}{5}$ hissəsini icarə haqqı olaraq ödəyirdilər (415,988-989).

Maldarlıqla məşğul olan sadə köçəri elatlar da kəndli təbəqəsinə aid idi. Onlar da müxtəlif vergi verir və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdilər. Elatlar xan və bəylərin sürülərini otarır, maldarlıq təsərrüfatında bir sıra işlər görür və peşkəş adlanan vergi verirdilər. Sadə elatların vəziyyəti digər kəndlilərə nisbətən yaxşı idi. Belə ki, onlar xanlığın qoşununa əsgər verdiklərindən müəyyən güzəştlərə malik idilər. Lakin elatlardan mal-qara, yağ, pendir və yun vergisi alınır (415,987).

İrəvan xanlığında əhalinin vergiverənlər silkinə tacirlər, kiçik ticarətlə və müxtəlif sənət növləri ilə məşğul olan sənətkarlar da daxildir. Kameral təsvirdə «Erməni vilayəti»ndə (keçmiş İrəvan, Naxçıvan xanlıqlarında və Ordubadda-E.Q.) bu silklərə daxil olanların sayı haqqında məlumat verilmişdir. Siyahıyaalınmaya görə, vilayətdə tacir və hər cür ticarətlə məşğul olanların sayı 895 nəfər, müxtəlif cür sənətkarlıqla məşğul olanlar isə 9.229

nəfərdən ibarət olmuşdu (415,705). Ümumi sayı əks etdirən bu siyahıda keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində nə qədər tacir və sənətkarların olmasını təyin etmək çətindir.

İrəvan xanlığının silki quruluşunda maafları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Maaf sözü hər cür vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmiş, xanın xüsusi tapşırıqlarını danışıqsız yerinə yetirilənlərə deyilirdi (157,470; 184,85). «Oz ictimai vəziyyətinə görə bəylərdən və bəzi köçərilərdən (elbəyi-E.Q.) aşağıda duran, öz əyalətlərində (çərik) hərbi qulluqda və feodal dəstələrində olmaqdan başqa, torpaq sahiblərinə heç bir vergi verməyən və mükəlləfiyyət daşımayan kiçik torpaq sahibləri maaflar adlanırdı» (233,182). Xan tərəfindən təyin edilən maaflardan həm hərbiçi, həm də polis kimi istifadə edilirdi. Ordu yığılarkən onlar ilk olaraq qulluğa gəlməli idilər. Bundan əlavə, maaflardan vergilər yığmaq və bəylərin digər işlərinin görülməsində istifadə edilirdi. Buna görə də, xanlar onlara xüsusi diqqət yetirir, torpaq və rəncbərlər hədiyyə edirdi (157,470). İrəvan xanlığında xüsusi maaf dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Lakin işğaldan sonra kameral təsvir zamanı onlar əhalinin vergi verən hissəsinə daxil edilmiş və beləliklə onların sayı itirilmişdir (184, c.1, səh.87).

İrəvan xanlığında əhalinin aşağı təbəqəsinə nöqərlər də daxil idi. Xanın və iri feodalların şəxsi qoruyucuları, hərbi qulluqçular, sərhəd mühafizəçiləri nöqərlər adlanırdı (184, c.2, səh.434-435). Maaflar kimi nöqərlər də heç bir vergi və mükəlləfiyyət daşıyırdı. Onların sosial bazasını rəiyyətlər təşkil edirdi. Nöqərçilik irsən keçirdi (233,101). Nöqərlər bütün xanlıq ərazisinə səpələnmişdilər və lazım gəldikdə bir yerə toplanırdılar. Onlar əla geyim, silah və atları ilə seçilirdilər (184, c.1, səh.84). İrəvan xanlığında nöqərlərin sayı haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin mənbədə xan əhalidən məhsul vergisi alarkən öz nöqərlərindən istifadə etməsi haqqında məlumat vardır. Onlar yığım vaxtı xanın əmri ilə kəndləri gəzərək məhsul oğurluğunun və itkisinin qarşısını alırdılar. Bu əmri yerinə yetirən nöqərlər əhalinin hesabına yaşayırdılar (157,516).

Beləliklə, İrəvan xanlığı əhalisinin sosial tərkibi digər Azərbaycan xanlıqlarının sosial tərkibindən heç nə ilə fərqlənmirdi, əhalinin əsas hissəsi kəndlilər idi. Etnik cəhətdən əhalinin əksəriyyətini isə azəri türkləri təşkil edirdi. İstər dövlət, istərsə də qeyri-dövlət vəzifələrində azərbaycanlılar təmsil olunmuşdu.

NƏTİCƏ

XVIII əsrin ortalarında yaranmış İrəvan xanlığının siyasi, iqtisadi tarixini, tarixi coğrafiyasını, əhalisinin etnik və say tərkibinin müxtəlif səpgili mənbələr əsasında araşdırılması, təhlil edilməsi aşağıdakı elmi nəticələrin əldə etməsinə imkan verir:

XVIII əsrin ikinci yarısı Azərbaycanda xırda feodal dövlətlərin-xanlıqların yaranması ilə xarakterizə olunur. Belə xanlıqlardan biri də İrəvan xanlığıdır. Bu xanlıq uzunömürlü olmasına baxmayaraq, Azərbaycan tarixşünaslığında az öyrənilmişdir. Sovet tarixşünaslığında İrəvan xanlığının tarixi saxtalaşdırılmış və heç bir tarixi fakta əsaslanmadan Ermənistan ərazisi kimi təqdim olunmuşdu. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra İrəvan xanlığı Azərbaycanın tarixi torpaqları kimi tədqiqatçılarımız tərəfindən öyrənilməyə başlandı. Son illərdə bu sahədə uğurlu addımlar atılmışdır.

İrəvan xanlığının ərazisi bir əyalət kimi XVI əsrdən Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan Çuxursəd bəylərbəyliyi mərkəzi olmuşdu. Mərkəzi İrəvan şəhəri olan bu bəylərbəliyə XVII əsrin əvvəllərindən Naxçıvan və Maku əraziləri də daxil olmuşdu. İrəvanı Səfəvi şahlarının təyin etdiyi əvvəl ustaclı, sonra isə qacar tayfasından olan hakimlər idarə edirdi.

XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti dərin iqtisadi və siyasi böhran keçirdiyindən mərkəzi hakimiyyət zəifləmiş, ölkədə hərə-mərcəklik, əhali arasında narazılıqlar və şah hakimiyyətinə qarşı üsyanlar başlandı. Bundan istifadə edən iki nəhəng ölkənin- Rusiya və Osmanlı imperiyalarının müdaxiləsi başladı. Nəticədə Xəzərsahili ərazilər Rusiyanın, İrəvan əyalətinin də daxil olduğu digər Azərbaycan torpaqları isə Osmanlı işğalı altına keçdi. İrəvan əyaləti 11 il Osmanlı işğalı altında qaldı.

XVIII əsrin 20-ci illərin axırları-30-cu illərin əvvəllərində görkəmli dövlət xadimi, sərkərdə Nadir şahın meydana çıxması, xalqı öz tərəfinə çəkərək ölkəni Səfəvilər sərhədləri hüdudunda birləşdirmək uğrunda müdaxiləçilərə qarşı apardığı müharibələr nəticəsində işğal olunmuş torpaqlar yenidən geri qaytarıldı. 1736-cı ilin martında Nadir şah elan olunduqdan sonra İrəvan əyaləti onun yaratdığı dövlətin inzibati ərazilərindən olan Azərbaycan bəylərbəyliyi tərkibinə qatıldı. İrəvanı şahın təyin etdiyi hakim idarə edirdi.

Böyük imperiya yaradan Nadir şahın apardığı fasiləsiz müharibələr, soyğunçu vergi siyasəti xalqı var-yoxdan çıxarırdı. Cana doymuş Azərbaycan xalqı şah hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırdı. Mənbələrin

araşdırılması göstərir ki, şahın hakimiyyətinin son illərində müxtəlif bölgələrdə, o cümlədən İrəvanda əhali üsyan qaldırmışdı. İrəvanlılar ilk əvvəl şahın təyin etdiyi hakimi İrəvandan qovmuş, hətta əmisi oğlu Əmiraslan xanın başçılığı ilə göndərilmiş qoşunu məğlub edə bilmişdilər. Lakin tezliklə əlavə kömək alan Əmiraslan xan üsyanı yatıraraq hakimi yenidən öz yerinə bərpa etmişdi.

1747-ci ildə Nadir şah süi-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra yaratdığı imperiya dağıldı. Mərkəzdə taxt-tac uğrunda mübarizə getdiyindən əhali üsyan edərək şahın təyin etdiyi hakimləri qovmuş və yerlərdə hakimiyyəti ələ keçirmişdilər. Beləliklə, Azərbaycanda 20-ə yaxın xanlıq yaranmışdı. Onlardan biri də İrəvan xanlığı idi.

İrəvan xanlığı Azərbaycanın qərb ucqarlarında yaranmışdı. Bu xanlıq şimaldan və şimali şərqdən Kartli-Kaxetiya çarlığı, Qazax, Şəmşəddil sultanlıqları və Gəncə xanlığı ilə, cənubdan və cənub şərqdən Xoy və Naxçıvan xanlıqları ilə, şərqdən Qarabağ xanlığı, qərbdən isə Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd idi. İrəvan xanlığının sərhədləri siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq dəyişikliyə uğramışdı. Belə ki, İrəvan xanlığına məxsus müxtəlif ərazilər Kartli-Kaxetiya çarlığı və Qarabağ xanlığı tərəfindən qoparılmışdı. Bu ərazilərlə birlikdə İrəvan xanlığının ümumi sahəsi 114.444 kv.verstə bərabər olmuşdu. Hətta uzun illər Maku xanlığı da onun tərkibinə daxil olmuşdu.

İrəvan xanlığının iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı mühüm rol oynayırdı. Kənd təsərrüfatında əsas yeri əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq və maldarlıq tuturdu. Əlverişli iqlim şəraiti, bol məhsuldar torpaqların olması İrəvan xanlığında kənd təsərrüfatının inkişafına təkan vermişdi. Xanlıqda meyvəçilik və üzümçülük xüsusilə güclü inkişaf etmişdi. Burada müxtəlif meyvə növləri, bostan bitkiləri yetişdirilirdi.

Torpağın şumlanmasında kotan və xışdan istifadə olunurdu. Məhsul isə oraqla biçilirdi. Xanlıqda bol sulu çayların olması süni suvarmanın inkişafına şərait yaradırdı. Dağlıq ərazilərdə isə torpaqların dəmyə üsuluna üstünlük verilirdi.

İrəvan xanlığı maldarlığın inkişafı üçün geniş otlaq sahələrinə malik idi. Qırxbulaq, Göyçə, Abaran, Dərəçiçək, Gərnibasar, Vedibasar, Talın, Sürməli və Dərəkənd-Parçenis mahallarında əlverişli otlaq sahələri var idi. İrəvan xanlığında elatlar əsasən köçmə və köçəri maldarlıqla məşğul olurdu. Köçmə maldarlığı ilə Azəri türkləri, köçəri maldarlıqla isə kürdlər məşğul olurdu. Maldarlıqda qoyunçuluq daha çox inkişaf etmişdi. Bundan əlavə əhali iribuynuzlu mal-qara, at, eşşək, qatır, dəvə də saxlayırdı.

İrəvan xanlığında torpaq üzərində müxtəlif mülkiyyət formaları mövcud idi. Torpaq sahibliyinin 6 forması vardı: 1.xalisə; 2.divani; 3.mülk;

4.tiyul; 5.vəqf; 6.icma torpaqları. Mənbələrdə hər bir torpaq mülkiyyətinin xüsusiyyətləri və onlar arasında olan fərqlər ətraflı təsvir edilmişdi. Digər xanlıqlarda olduğu kimi İrəvan xanlığında da «xalisə» ilə «divani» torpaqları arasında olan fərq aradan qaldırılmış, xan torpaqları adlandırılmışdı.

Araşdırmadan məlum olmuşdur ki, xanlığın əhalisi sosial tərkibinə görə, üç əsas qrupa bölünmüşdü: İmtiyazlı ali təbəqə, din xadimləri və vergiverənlər. Birinci təbəqəyə xanlar, bəylər, sultanlar, ağalar, elbəylər, məliklər, kəndxudalar və s. daxil idi. Onların arasında bəylər çoxsaylı olması ilə seçilirdi. Bəylər özü üç qrupa bölünürdü. Birinci qrupa irsi bəylər daxil idi. Onların sələfləri bu titulu Səfəvi şahlarından almışdı. İkinci qrupa İrəvan xanlarının xüsusi fərmanı ilə təltif olunan bəylər aid idi. Bunlar da irsi xarakter daşıyırdı. Sonuncusu isə hər hansı vəzifəyə görə, bu adı daşıyan bəylər aid idi. Bu bəylik müvəqqəti xarakter daşıyırdı.

İrəvan xanlığında din xadimləri xüsusi təbəqə təşkil edirdi. Digər Azərbaycan xanlıqlarından fərqli olaraq İrəvanda hakim din sayılan islama qulluq edənlərlə bərabər, xristian din xadimləri də vardı. Müsəlman din xadimləri üç qrupa bölünmüşdü: 1.Ali ruhanilər; 2. Şəriət məhkəmələrində mülki və cinayət işlərinə baxanlar; 3.Maarifçilik işində çalışanlar. Birincilərə şeyx-ül-islam, axundlar, əfəndilər, mirzələr, seyidlər, ağamirlər mollar, ikincilərə qazilər, üçüncülərə isə müdərrislər daxil idi. Xristianlar isə rahibliyə və «ağruhaniliyə» bölünürdü. Bunların başında katolikos, «ağ ruhanilər»ə isə arxiyepiskop, yepiskop və vardapet daxil idi.

Vergiverənlərə isə kəndlilər daxil idi. Kəndlilər bəhrəkərlərə (rəiyyətlərə), yarıkərlərə, rəncbərlərə və elatlara bölünürdü. İrəvan xanlığında rəiyyətlər adlanan kəndlilərin öz təsərrüfatı və pay torpağı vardı. Yarıkərlər əsasən qaçqın və tüfeyli həyat sürən adamların hesabına yaranırdı. Xan belə şəxsləri ilk əvvəl torpaqla, əmək aləti və toxumla təmin edirdi. Məhsul yetişdikdən sonra isə əvəzində onun yarısı xana çatırdı. Rəncbərlərin isə vəziyyəti daha ağır idi. Onların nə öz təsərrüfatı, nə əmək aləti vardı. Onlar icarə götürdükləri torpaqlarda çalışır və əvəzində məhsulun 2/3 hissəsini sahibkara ödəyirdi. Elatlar isə köçəri və köçmə maldarlıqla məşğul olan tayfaların aşağı təbəqəsi idi. Xanlığın qoşununun əsas qeyri-nizami hissəsini təşkil etdiyindən onlardan az vergi alınır.

İrəvan xanlığında maafilər deyilən xüsusi təbəqə də mövcud olmuşdu. Bu təbəqə imtiyazlılarla vergiverənlər arasında orta vəziyyəti tuturdu. Onlar hər cür vergidən azad idi. Əvəzində hərbi mükəlləfiyyəti yerinə yetirirdilər.

İrəvan xanlığının əhalisi xəzinənin və sahibkarların xeyrinə müxtəlif adda vergilər ödəyir və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdilər. Vergilər həm

pulla, həm də natural şəkildə alınır. Pulla alınan vergi özü də iki qismə bölünürdü: vasitəsiz (birbaşa ödənilən vergi-E.Q.) və vasitəli (dolayısı ilə ödənilən vergi- E.Q.). Başqa xanlıqlardan fərqli olaraq İrəvan xanlığında vasitəsiz vergi cəmiyyətlər üzrə ödənilirdi. Belə cəmiyyətlərin sayı 8-ə, vasitəli vergilərin sayı isə 20-ə çatırdı. Bütün bu vergilər xəzinəyə ödənilirdi. Natural şəkildə ödənilən vergilər də vardı. Bu vergi bəhrə (malçəhət) adlanırdı. Tədqiqatda kəndlilərin işləyib ödəmə mükəlləfiyyəti olan biyar və əvrəzdən də bəhs edilmişdi.

İrəvan xanlığında müxtəlif sənət sahələri-toxuculuq, boyaqçılıq, göndəri emalı, şüşə istehsalı, duluşçuluq, sabun istehsalı və s. sahələri inkişaf etmişdi. Sənətkarlar sex tipli təşkilatlarda-həmkarlarda birləşmişdi. Bu təşkilatların öz qayda-qanunları olduğundan xanlar onların daxili işlərinə qarışmırdı. Həmkarların başçısı ustabaşı idi. O, həmkarlar arasında olan mübahisələri həll edir, sifarişləri qəbul edir, vergi və mükəlləfiyyətləri üzvlər arasında bölüşdürürdü.

İrəvan xanlığının iqtisadi həyatında ticarət böyük rol oynamışdı. Ticarət xarici və daxili ticarətə bölünürdü. Mənbələrin təhlilindən aydın olur ki, xarici ticarət xanlıqda daha güclü inkişaf etmişdi. Bunun əsas səbəbi İrəvanın beynəlxalq ticarət yollarının qovşağında yerləşməsi idi. Digər səbəbi isə gəlir gətirdiyinə görə, xanların və nüfuzlu şəxslərin ticarətə sərmayə qoymasındadır. İrəvan şəhəri bu sahədə xüsusilə seçilirdi. Bu şəhər müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş ticarət mallarının anbarı idi. İrəvan şəhərinə xaricdən tacirlər gəldiyi kimi, İrəvan tacirləri də İran, Osmanlı dövləti, Kartli-Kaxetiya çarlığı, Azərbaycan xanlıqları və digər ölkələrlə ticarət əlaqəsi saxlayırdı. Xanlıqdan müxtəlif ölkələrə qənd, ipək, yun və pambıq parçalar, düyü, sabun, rəng və s. ixrac olunurdu. Lakin xarici ticarətə nisbətən daxili ticarət xanlıqda zəif inkişaf etmişdi. Bunun səbəbi İrəvan xanlarının bəzi kənd təsərrüfatı mallarını inhisara alması idi. İrəvanda müxtəlif ölkələrin pul və çəki vahidləri işlənirdi.

Digər xanlıqlarda olduğu kimi, İrəvan xanlığı inzibati-ərazi cəhətdən mahallara və kəndlərə bölünürdü. Xanlıq 1 şəhər və 16 mahaldan ibarət olmuşdu. İrəvan şəhər-qala olmaqla xanlığın mərkəzi idi. Xanın iqamətgahı güclü müdafiə sisteminə malik İrəvan qalasında yerləşirdi. Mahallar mirbölük adlanan mahal naibləri tərəfindən idarə olunurdu. Kəndləri isə kəndxudalar idarə edirdi. İrəvan xanlığında 820 kənd qeydə alınmışdı.

İrəvan xanlığında hakimiyyət xanın əlində idi. Xanın yanında məsləhətçi orqan olan divan fəaliyyət göstərirdi. Divanda daxili və xarici siyasət məsələləri həll olunurdu. Xandan sonra ikinci böyük şəxs mərkəzi

aparata rəhbərlik edən vəzir idi. Bundan başqa sarayda eşikağası, xəzinəağası, ambardar, sandukdar və s. vəzifələr vardı.

İrəvan xanlığında nizami qoşunun sayı az idi. Lakin müharibə olduqda elatların hesabına çoxlu qeyri-nizami atlı dəstəsi toplanılırdı. Bütün bu dəstələr mirzələr tərəfindən siyahıya alınırdı. Müdafiə işində qalalar əhəmiyyətli rol oynayırdı. Xanlıqda iki möhtəşəm qala- İrəvan, Sərdarabad kimi qalalar mövcud olmuşdu.

Xanlığın əhalisinin etnik tərkibi və sayı 1829-1932-ci illərdə keçirilən kameral təsvir əsasında araşdırılmışdır. Bu kameral təsvirə görə, işğaldan sonra İrəvan xanlığında 77848 nəfər qeydə alınmışdı. Bunlardan 9746 azəri türk ailəsi, 53409 nəfər, 3452 erməni ailəsi, 19876 nəfər, 847 kürd ailəsi 4217 nəfər, 60 qaraçı ailəsi, 346 nəfər olduğu göstərilmişdi. Lakin bu siyahıyaalmanı təhlil etdikdə görmək olar ki, İrəvan xanlığında əhalinin sayı daha çox olmuşdu. Belə ki, İrəvan xanlığında 820 kənd qeydə alınmışdı. Müharibələr və təbii fəlakətlər nəticəsində 462 kənd tamamilə boş qalmışdı. Əgər orta hesabla boş qalmış kənddə 20 ailə, 100 nəfər yaşadığını nəzərə alsaq 46200 oturaq əhali müharibələr nəticəsində ya xanlığı tərk etmiş, ya da ölmüşdü. Bundan əlavə, maldarlıqla məşğul olaraq yaylaq-qışlaq həyatı keçirən kürdlərə məxsus 2137 ailə, 10685 nəfər də İrəvan xanlığını tərk edərək Cənubi Azərbaycana və Osmanlı ərazisinə köçmüşdülər. Kameral siyahıyaalınmaya görə, müharibələrlə əlaqədar olaraq qonşu ölkələrə emiqrasiya edən və ölən İrəvan əhalinin sayı təxminən 56885 nəfərdən ibarət olmuşdu. Beləliklə, 1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən kameral siyahıyaalınmaya əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Rusiya-İran müharibələrindən əvvəl İrəvan xanlığının əhalisi 22978 ailə, 134733 nəfərdən ibarət olmuşdur. Bunlardan 16438 azəri türk, 3496 erməni, 2984 kürd, 60 qaraçı ailəsi idi.

İrəvan xanlığı Azərbaycanın tarixi torpağıdır. Bura həm əhali baxımından, həm yer adları, həm də etnoqrafik baxımdan sırf Azərbaycan xanlığı olmuşdu. Dövlət dili Azəri türkcəsində idi. Lakin rəsmi yazışmalarda fars dilindən də istifadə olunurdu. Bu xanlıq dövlət atributu sayılan öz ordusu, pur vahidi və sərhədləri olan feodal dövləti idi.

XVIII yüzilliyin ikinci yarısı-XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın, o cümlədən İrəvan xanlığının daxili və xarici vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Xanlıqlar arasında baş verən ara müharibələri, Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya, Qacar İrani və Osmanlı dövlətləri arasında mübarizə İrəvan xanlığını həmişə gərgin vəziyyətdə saxlayırdı. Hər üç dövlət bir-birinə qarşı mübarizədə bufer zona yaratmaq üçün İrəvan xanlığında möhkəmlənmək istəyirdi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə daha güclü olan Rusiya Azərbaycan

xanlıqlarının işğalına başladı. XIX yüzilliyin əvvəllərində başlayan və illərlə davam edən Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharibələri son nəticədə Azərbaycanın Rusiya və Qacar İrani arasında bölüşdürülməsi ilə nəticələndi. İrəvan xanlığı isə sona qədər mübarizə apararaq parlaq qələbələr çalmasına baxmayaraq, daha güclü hərbi texnikaya malik rus qoşunları tərəfindən 1827-ci ilin oktyabrın əvvəlində işğal olundu. Türkmənçay sülh müqaviləsinə görə İrəvan xanlığı rəsmi surətdə Rusiyaya ilhaq edildi. Çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilən İrəvan xanlığının Naxçıvan xanlığı ilə birlikdə statusu dəyişdirilərək «Erməni vilayəti» adlandırılmış və işğaldan sonra bu vilayətə İran və Osmanlı ərazilərindən ermənilər köçürülməklə əhalinin etnik siması dəyişdirilməyə başlamışdı.

Beləliklə, bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, İrəvan xanlığı Azərbaycanın müstəqil və ən uzunömürlü xanlıqlarından biri olmuşdu. Onun müstəqil dövlət kimi, hakimiyyəti, ordusu, pul vahidi, sərhədləri var idi.

İxtisarlارın siyahısı

**AMEA Tİ EA-Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov
adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi.**

ARDTA- Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi.

ASEAX- Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri.

**АКАК- Акты, собранные Кавказской Археографической
Комиссией.**

ИС- Исторический сборник.

КВ- Кавказский вестник.

КК- Кавказский календарь.

КС- Кавказский сборник.

Материалы ИЭБГКЗК- Материалы для изучения экономического быта
государственных крестьян Закавказского края.

ОЗ- Отечественные записки.

ОРВК- Обзорение российских владений за Кавказом в статическом,
этнографическом, топографическом, финансовом отношениях.

ПИ- Проблемы источниковедения.

РС- Русская старина.

СМОМПК- Сборник материалов для описания местностей и племен
Кавказа.

СМИЭБГКЗ- Свод материалов по изучению экономического быта
государственных крестьян Закавказского края.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

a) Azərbaycan dilində

**1. Ağamalı F. XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində
Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Bakı,
Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, 304 səh.**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov adına Tarix Institutunun Elmi Arxivi (AMEA Tİ EA):

2. İş 102
3. İş 1795 (1)
4. İş 1795 (2)
5. İş 1795 (3)
6. İş 1795 (4)
7. İş 3650
8. İş 7195
9. İş 7197
10. İş 7415
11. İş 7747 (1)
12. İş 7747 (2)
13. İş 7747 (3)
14. İş 7747 (4)
15. İş 7747 (6)
16. İş 7783
17. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA): f.288,
siyahı 1, İş 1
18. Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, I c., Bakı, «Azərbaycan SSR Elmlər
Akademiyası nəşriyyatı», 1958, 448 səh.
19. Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, II c., Bakı «Azərbaycan SSR Elmlər
Akademiyası nəşriyyatı», 1961
20. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, III c., Bakı, «Elm», 1999, 584 səh.
21. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, IV c., Bakı, «Elm», 2000, 606 səh.
22. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Seminar və təcrübə məşğələləri
üçün müntəxəbat. Dərs vəsaiti, Tərtibçilər, S.S.Əlyarlı,
Y.M.Mahmudov. Bakı, «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı,
1989, 326 səh.

23. Cavanşir Ə. Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər). Qarabağnamələr, I kitab. Bakı, Yazıçı, 1989, səh.157-183
24. Dəlili H. Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin ikinci yarısında). Bakı, «Elm», 1979, 144 səh.
25. Dəlili.H.Ə. Fətəli xan Əfşarın Azərbaycan dövləti yaratmaq təşəbbüsü (XVIII əsrin 50-60-cı illəri). Azərb.SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1975, №1, səh.40-48
26. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1993, 304 səh.
27. Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1960, 136 səh.
28. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1964, 123 s.
29. Əliyev F, Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1728). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, 108 s.
30. Əliyev F, Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərənəşr, 1997, 224 səh.
31. Fateh K. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyatı-Poliqrafiya birliyi, 1993, s.10-20.
32. Xəzani Mir Mehdi. Kitabı-Tarixi-Qarabağ. Qarabağnamələr, II kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, səh.93-202.
33. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. Məmmədov H (Qaramanlı). Bakı, «Elm»,1996,184 səh.
34. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı,Azərənəşr, 1993, 164 səh.
35. Kərəmov N. Səyyah və coğrafişünas Zeynalabdin Şirvani. Bakı, Azərənəşr, 1956
36. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahının tarixi (farscadan tərcüm edən Ş.Fərzəliyevdir). Bakı, Azərənəşr, 1993, 105 s.
37. Qarabaği Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Qarabağnamələr,I kitab, Bakı, Yazıçı, 1989, səh. 103-148.
38. Qarabaği Mirzə Yusif. Tarixi-Safi. Qarabağnamələr, II kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, səh.5-92.
39. Qüdsi Məhəmməd Müslüm. İrəvanlı Hüseynəli xanın məktubları, 1789-1791. AMEA TİEA, iş.7415.
40. Məmmədov İ, Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. (Qısa tarixi очерк). Bakı «Azərbaycan nəşriyyatı, 1992, 72 s.

41. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, Yazıçı, 1989, səh.5-102.
42. Musəvi M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilli sənədlər. Bakı, «Elm», 1977, 200 səh.
43. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, «Elm», 2002, 272 səh.
44. Mustafayeva N. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı, Azərənşr, 1995, 96 səh.
45. Mustafazadə T. Ümumi tarix, 4 cildə, 3 c., Bakı, «Elm», 1997, səh.128-185.
46. Mustafazadə T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, «Elm», 2002, 372 səh.
47. Nasir Nəcmi. Abbas Mirzə. Bakı, Yazıçı, 1993, 127 səh.
48. Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövlətilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin ikinci yarısı). Bakı, «Nurlan», 2002, 132 səh.
49. PiriyeV. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Dərs vəsaiti. Bakı, «Araz», 2002, 152 səh.
50. Solak-zadə Mehmed. Tarix. Türk dilindən tərcümə edən Z.M.Bünyadov. Bakı, «Elm», 1992. 84 səh.
51. Süleymanov M. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən, Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1997.
52. Şardən J. Səyahətnamə. Bakı, «Elm», 1994, 96 səh.
53. Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı, «Elm», 2004, 184 səh.
54. Vəlili M. Azərbaycan, coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı, Azərənşr, 1993, 208 səh.
55. Zeynalıoğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət kitab palatası, 1992, 144 səh.

b) Osmanlı dilində

56. Osmanlı devleti ilə Azərbaycan türk hanlıqları arasındakı münasibətlərə dair arxiv belgeleri (1578-1914), c.I, Ankara, 1992, 427 səh.
57. Osmanlı devleti ilə Azərbaycan türk hanlıqları arasındakı münasibətlərə dair arxiv belgeleri (1575-1918), c.II, Ankara, 1993, 483 səh.

с) *Rus dilində*

58. Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII в. Баку, Изд-во Акад Наук Азерб ССР, 1958, 211 с.
59. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношениях его с Россией. Баку, Изд-во Акад.Наук Азерб ССР, 1965, 621 с.
60. Абдурахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях его с Россией, Турцией и Ираном в первой половине XVIII в. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, 99 с.
61. Авалов З. Присоединение Грузии к России. СПб, 1901, 310 с.
62. Акопян Т.Х. Очерк истории Еревана. Ереван Изд-во Ереванского Универ-та, 1977, 490 с.
63. Актъ, составленный в Тифлисъ 28-го марта 1825 года генлейт. Вельяминовымъ и беглярбегом тавризскимъ Фет-Алиханом. Кавказский сборник, том XXI, Тифлис 1901, стр. 53-56.
64. Алавердянцъ М.Я. Графъ Иван Феодрович Паскевич-Эриванский и его деятельность на Кавказе в очерках армянского историка. СПб, 1912, 27с.
65. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века. Баку, «Элм», 1975, 230 с.
66. Анонимная записка о походе русских войск на Ереван под командованием П.Д.Цицианова. см. Присоединение восточной Армении к России (сборник документов). 1801-1813. Из-во Академии наук Арм.ССР, Ереван 1972, стр.257-282.
67. Араратский Артемий. Жизнь Артемия Араратского, (две части в одном томе). Москва, Изда-во «Наука», 1981, 224 с.
68. Армянская анонимная хроника. 1722-1736 гг., Баку, «Элм», 1988, 64 с.
69. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов. т.2, ч.1. Изда-во АН Арм.ССР, Ереван, 1967

70. Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века. Сборник документов. т. III., Изда-во АН Арм.ССР, Ереван, 1978, 409 с.
71. Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800гг. Сборник документов. т.IV. Изда-во АН Арм.ССР, 1990.
72. Арунова М.Ф. и Ашрафян К.З. Государства Надир шаха Афшара (очерки общественных отношений в Иране 30-40 годов XVIII в.), Москва, Изд-во. Вост. Лит., 1958, 284 с.
73. Арутюян Б.М. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII- XVIII вв. Изд-во АРМФАН, Ереван, 1940. 128 с.
74. Бадраддини Алибей. Гаима. Изв. АН Азерб. ССР, из серии истории, философии и права. Баку, 1988, №3-4, стр.67-79.
75. Бакиханов А. Сочинения. Записки, письма. Баку, «Элм», 1983,344 с.
76. Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку, «Елм», 1991, 304 с.
77. Бакунина В.И. Персидской поход в 1796 году. «Русская старина», 1887, т.53, с.343-374.
78. Бантыш-Каменский. Биографии российских генералиссимусов и фельдмаршалов. Ч. 3-4, СПб, 1840.
79. Березин И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казан,1850.
80. Биберштейн М. Описание провинции расположенных на левой берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура (перевод с франц. на рус. яз. С.Б.Ашурбейли). АМЕА ТИЕА ф.1, сийащы1, иш.466.
81. Броневский С.Б. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. ч.I, Москва,1823, 352 с.
82. Бурнашев С.Д. Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793, 27 с.
83. Бурнашев С.Н. Новые материалы для эизнеописание и деятельности С.Д.Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787г.г. Под ред. Цагарели, СПб, 1901, 64 с.
84. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г.г. в 3-х т. СПб., 1869.
85. Бутурлин Д.Военная история походов россиян в XVIII веке. (часть вторая, заключающая описание персидской войны с 1722по 1734 гг. перевод с французского штабскапитанКорнилович).СПб,1893, 255с.

86. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, «Элм», 1990, 224 с.
87. Взятие Тифлиса Аго Мамед-ханом в 1795 году (из записок царевича Теймураза). Тифлис, 1895.
88. Владыкина М. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу. Москва, 1874, 518 с.
89. Волынски А. Извлечение из дневника А.П.Волынского. см. Зевакин Е.И. Азербайджан в начале XVIII в. Журнал посланника Волынского 1715-1718 г.г. Изд. Об-ва обследов и изучения Азерб.ССР, № 8, выпуск ЫВ, Баку, 1929.
90. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 22-го марта 1800 года, АКАК, т. Ы, д.21, стр, 105-106.
91. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 23-го июля 1800 года, АКАК, т. Ы, д.23, стр, 107.
92. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 15-го августа 1801 года, за №4, АКАК, т. Ы, д.806, стр, 604.
93. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 19-го сентября 1801 года, за №5, АКАК, т. Ы, д.807, стр, 604-605.
94. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 1-го марта 1802 года, за №5, АКАК, т. Ы, д.1016, стр, 700.
95. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 26-го марта 1802 года, за №7, АКАК, т. Ы, д.1018, стр, 701.
96. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 26-го марта 1802 года, за №9, АКАК, т. Ы, д.1019, стр, 701.
97. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 8-го июня 1802 года, за №14, АКАК, т. Ы, д.862, стр, 627-628.
98. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 6-го ноября 1802 года, за №37, АКАК, т. Ы, д.1028, стр, 703-704.
99. Всеподданнейший рапортъ кн.Цицианова, от 31-го декабря 1802 года, №4, АКАК, т. ЫЫ, д.1208, 605 с.
100. Всеподданнейший рапортъ кн.Цицианова, от 12-го марта 1803 года, №32, АКАК, т. ЫЫ, д.1216, стр, 610.
101. Всеподданнейший рапортъ кн.Цицианова, от 15-го августа 1804 года, №44, АКАК, т. ЫЫ, д.1672, стр, 811.
102. Всеподданнейший рапортъ кн.Цицианова, от 22-го мая 1805 года, № 21. АКАК, т. ЫЫ, д.1128, стр, 572-574.
103. Всеподданнейший рапортъ кн.Цицианова, от 29-го августа 1805 года, №39, АКАК, т. ЫЫ, д.1260, стр, 628.

104. Всеподданнейшее донесение гр. Гудовича, от 8-го февраля 1808 года, № 3. АКАК, т. ЫЫЫ, д.825, стр, 447.
105. Всеподданнейшее донесение гр. Гудовича, от 29-го октября 1808 года, № 12. АКАК, т. ЫЫЫ, д.453, стр, 241-246.
106. Всеподданнейшее донесение гр. Гудовича, от 11 декабря 1808 года, № 13. АКАК, т. ЫЫЫ, д.467, стр, 253-256.
107. Всеподданнейший рапортъ ген. Ртищева, от 21-го ноября 1812 года, №88, АКАК, т. В, д.846, стр, 691-694.
108. Всеподданнейший рапортъ ген. Ртищева, от 14-го октября 1813 года, №195, АКАК, т. В, д.879, стр, 736-737.
109. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 9-го января 1826 года, АКАК, т. ВЫ, ч.2, д.285, стр, 140-141.
110. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 22-го июля 1826 года, АКАК, т. ВЫ, ч.2 д.648, стр, 355-356.
111. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 13-го августа 1826 года, АКАК, т. ВЫ, ч.2 д.661, стр, 362-363.
112. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 12-го сентября 1826 года, АКАК, т. ВЫ, ч.2 д.681, стр, 375- 376.
113. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 17-го сентября 1826 года, АКАК, т. ВЫ, ч.2 д.687, стр, 379.
114. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 30-го сентября 1826 года, АКАК, т. ВЫ, ч.2 д.690, стр, 380-381.
115. Всеподданнейший рапортъ ген. Паскевича, от 21-го сентября 1827 года, АКАК, т. ВЫЫ, д.521, стр, 563-564.
116. Всеподданнейший рапортъ ген. Паскевича, от 3-го октября 1827 года, АКАК, т. ВЫЫ, д.523, стр, 564-567.
117. Всеподданнейший рапортъ ген. Паскевича, от 29-го октября 1827 года, АКАК, т. ВЫЫ, д.528, стр, 569-570.
118. Выдержки из записей французских миссионер Маза, Башуда, Флорио и др. (перевод с франц. яз. на рус. Абезгуза). АМЕА ТИЕА, ф.1, л.1, д.471
119. Высочайший указъ Правительствующему Сенату, от 21-го марта 1828 года, №1888. АКАК, т. ВЫЫ, д.437, стр, 487.
120. Гагарин С.П. Всеобщий географический и статистический словарь. ч.1. Москва, 1843, 558 с.
121. Гаджиева С.М. Азербайджан во внешней политике правительства Екатерины ЫЫ. Баку, «Элм», 2004, 148 с.
122. Гакстгаузен А. Закавказский край, СПб, 1857.

123. Гезалова Н. Исследование вопроса об изменении этнодемографического облика Иреванского ханства (на основе данных англоязычной историографии). Известия Н.А.Н. серия история, философия и права. Баку, 2007, №8, стр.118-127.
124. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль Западного берега Каспийского моря, 1728 г. В кн. История, география и этнография Дагестана, XV-VIII вв. (архивные материалы). Москва, Изд-во Восточной Литературы, 1958, с.60-118.
125. Гизетти А.Л. Сборник сведений о потерях Кавказских войск во время войн Кавказско-горской, персидских, турецких и в Закаспийском крае, 1801-1885 гг., Тифлис, 1901.
126. Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. Баку, «Элм», 1990, 144 с.
127. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. ч. I, СПб, 1785.
128. Грамоты и другие исторические документы XV-VIII столетия, относящейся к Грузии. том V, том. VI. Под ред. А.А.Цагарели, СПб, 1891., 1902.
129. Грибоедов А.С. Полное собрание сочинений А.С.Грибоедова (прозаические статьи и переписка). Т.1, СПб, 1889, 476 с.
130. Григорян В. Ереванское ханство в конце XV-VIII столетия (1780-1800). Ереван, 1958. (арм. яз.).
131. Губайдуллин А. Феодалные классы и крестьянство в Азербайджане в XVIII веке. Баку, Изв. востоковед. факультета АГУ, 1928, 56 с.
132. Гусейн Ф. Османско-Севевидская война 1578-1590. По материалам трудов османского летописца Ибрахима Рахимизаде. Баку, «Нурлан», 2005, 214 стр.
133. Давид. Краткая история Грузии, с предисл. К.Н.Бегичева. Тифлис, 1893. 61 с.
134. Даврижеци А. Книга историй. Москва, «Наука», 1973.
135. Джалалян Е.Х. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Баку, «Елм», 1989, 48с.

136. Дневник похода русских войск на Ереван под командованием П.Д. Цицианова. см. Присоединение восточной Армении к России (сборник документов). 1801-1813. Из-во Академии наук Арм.ССР, Ереван 1972, стр.225-240.
137. Дневник генерала Красовского. 1826-1828г.г. см. «Кавказский сборник», т.ХХЫЫ, Тифлис, 1901, стр.1-63.
138. Доносение армянина Агало Джагатова пол. Карягину, от 18-го апреля 1804 года. АКАК, т. ЫЫ, д.1221, стр, 611-612.
139. Доносение майора Монтрезора кн. Цицианову, от 4-го мая 1804 года, АКАК, т. ЫЫ, д.1222, стр, 612.
140. Доносение юзбаша Габриела Эриванского кн. Цицианова, от 15-го августа 1805. А.К.А.К, т. ЫЫ, д.1256, стр.626-627.
141. Доносение ген.м Несветаева кн. Цицианову, от 7-го сентября 1805 года, АКАК, т. ЫЫ, д.1261, стр.628-629.
142. Доносение ген. Ртищева кн. Горчакову, 1-му, от 9-го апреля 1813 года, №49. АКАК, т.В, д.856, стр.704-710.
143. Доносение ген. Ртищева гр. Румянцову, 19-ноября 1813 года, №223. АКАК, т.В, д.883, стр.739-747.
144. Дубровин Н. Закавказье от 1803-1806 года. СПб, 1866, 542 с.
145. Дубровин Н. Георгий X ЫЫЫ последний цар Грузии и присоединение ее к России. СПб, 1867, 243 с.
146. Дубровин Н. Тысяча-восемьсот-второй годъ в Грузии. «Вестник Европы», т. ЫЫ, кн.3, март 1868.
147. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, в 6-и т. т.1, книга ЫЫ, СПб, 1871, 422 с.
148. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т.ЫЫ, СПб, 1886.
149. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т.ЫЫЫ, СПб, 1886, 640 с.
150. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т.В, СПб, 1888.
151. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т.ВЫ, СПб, 1888.
152. Егиазаров С.А. Исследование по истории учреждений в Закавказье, ч. ЫЫ, Городские цехи. Организация и внутреннее правления Закавказских амкар. Казань, 1891.

153. Ериванци С.Джанбр. Москва, «Из-во Восточной литературы», 1958, 401с.
154. Желиховская В. Кавказ и Закавказье. Москва, 1913, 124с.
155. Завоевание Кавказа Россией, СПб.
156. Записка с.с. Каваленского о Грузии. А.К.А.К., т.1, д.34, стр.118-124.
157. Записка о правах бефов, агаларов, наибов, старшин магалных и проч. И о влиянии владельцев на поселян и обязанностях сих последних к помещикам. А.К.А.К., т.ВЫЫЫ, д.354, стр.468-471.
158. Зубов П. Картина последней войны России и Персией, 1826-1828, СПб, 1834.
159. Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земел. Часть первая, СПб, 1834.
160. Зубов П. Подвигу русских воинов в странах Кавказских с 1800 по 1834 годъ. Том 2, часть третья. СПб, 1836.
161. Ибрагимбеили Х. Россия и Азербайджан в первой трети ХЫХ века (из военно-политической истории). Москва, «Наука», 1969, 287с.
162. Иваненко В.Н. Гражданское управление за Кавказом. Тифлис, 1901
163. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. Москва, Госполитиздат, 1952, 468 с.
164. Иоаннисян А.Р. Иосиф Емин. Ереван, Изд-во Ериванского госуд-го Уни-та, 1945.
165. Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах ХВЫЫЫ столетия. Ереван, Изд-во Ериванского госуд-го Уни-та, 1947.
166. Исмайыл Т. Историческая география Азербайджана в ХВЫЫ-ХВЫЫЫ вв. Баку, 2006, 128 с.
167. История армянского народа, с древнейших времен до наших дней. Издательство Ереванского Университета. Ереван, 1980, 460 с.
168. История Грузии с древнейших времен до начало ХЫХ века. Тблиси, 1946.
169. История Ирана. Москва, 1977.
170. Кавказский вестник, т.1, Тифлис, 1900 г.

171. Кавказский календарь на 1851 г. Тифлис, 1850, 132 с.
172. Кавказский календарь на 1852 г. Тифлис, 1851, 718 с.
173. Кавказский сборник, т.1, Тифлис, 1876.
174. Кавказский сборник, т.ХХЫ, Тифлис, 1900.
175. Кавказский сборник, т.ХХЫЫ, Тифлис, 1901.
176. Кавказский сборник, т.ХХЫВ, Тифлис, 1903.
177. Кавказский сборник, т.ХХВЫЫЫ, Тифлис, 1908.
178. Кавказский сборник, т.ХХХ, Тифлис, 1910.
179. Кикодзе Г. Иракий второй. Тблиси, Изд-во, «Заря Восток», 1945,80 с.
180. Кишмишев С.О. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, Из-во Военно-историческим отд., 1889, 303 с.
181. Кишмишев С.И. Последние годы грузинского царства. Тифлис, 1898.
182. Ковалевский П.И. Кавказ. т.ЫЫ, СПб, 1915.
183. Козубский Е.И. Истории города Дербента. Темирхан-Шура, 1906, 468 с.
184. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. ХЫХ в, ч.1-2. Из-во Академии наук СССР. Москва-Ленинград, 1936.
185. Коцебу М.Е. Записки. Описание в Грузию в 1826г. «Кавказский сборник», т.ХХЫЫ, стр.5-182.
186. Кретацци А. Повествование. Из-во АН Армянской ССР, Ереван, 311с.
187. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в ХВЫЫЫ веке. Из-во АН Азерб. ССР, Баку, 1948, 228 с.
188. Лерх И.Я. Извлечения из дневника путешествия доктора Иоганна Якоба Лерха (второе путешествия, перевод с немец. Яз.Абезгуза) АМЕА ТИЕА ф.1, л.2, д.491.
189. Линч Х.Ф. Б. Армения. Путевые очеркии этюды, в двух томах.т.1. Тифлис, 1910, 597 с.
190. Локкарт Л. Надир шах (переведено с английского Гезаловой Н.Р.). Из-во «Ганун». Баку, 2004. 395 с.
191. Мамедова Г.О. Походе В.Зубова в Азербайджана в 1796 г. Баку, «Элм», 2003.

192. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. Из-во «Наука», Москва, 1966, 323 с.
193. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1885, т.1, выпуск 1.
194. Материалы по истории Грузии и Кавказа, выпуск V, Тифлис, 1937.
195. Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х начало 90-х годов XVIII в.). Документы и материалы, выпуск 1. Из-во «Мецниереба», Тбилиси, 1980.
196. Меликсет-Бекоев Л.М. «Описание сопредельных с Грузией стран» второй половины XVIII века. Тифлис, 1941, 140 с.
197. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX вв. Баку, «Азернешр», 1966, 318 с.
198. Мустафаев Д.М. Северные ханства Азербайджан и Россия (конец XVIII-начало XIX вв.). Баку, «Элм», 1989, 127 с.
199. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, «Элм», 1993, 238 с.
200. Обвещание ген. Паскевича, А.К.А.К., т. VII, д. 518, стр.561-562.
201. Обзорение российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях, ч. VII, VIII, СПб, 1836.
202. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. Тифлис, в типографии Управления наместника Кавказского, 1866. Повт. изд. Баку, Изд-во «Нурлан», 2003, 415 с.
203. Отношение с.с. Коваленского к генл. Кноррингу, от 13-го августа 1800 года, за № 307. А.К.А.К., т. VI, д. 47, стр.134-136.

204. Отношение с.с. Коваленского к ген.л. Кноррингу, от 14-го августа 1800 года, за № 310. А.К.А.К., т. Ы, д. 48, стр.136-137.
205. Отношение д.с.с. Италинскаго к кн. Цицианову, от 2-го(14-го) ноября 1803 года. А.К.А.К., т. ЫЫ, д. 1800, стр.874-875.
206. Отношение кн. Цицианова к гр. Мусину-Пушкину, от 13-го июня 1804 года, №510, А.К.А.К., т. ЫЫ, д.1228, стр.614-615.
207. Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 14-го сентября 1804 года, №376, А.К.А.К., т. ЫЫ, д. 1244, стр.619-620.
208. Отношение Джафар-Кули хана к кн. Цицианову, от 12-го мая 1805 года, А.К.А.К., т. ЫЫ, д. 1780 стр.862-863.
209. Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 1-го июля 1805 года, №464, А.К.А.К., т. ЫЫ, д. 1253, стр.625.
210. Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 29-го августа 1805 года, №587, А.К.А.К., т. ЫЫ, д. 1749, стр.848.
211. Отношение гр. Гудовича к государственному казначею Голубцову, от 17-го октября 1807 года, №107, А.К.А.К., т. ЫЫЫ, д. 415, стр.228-229.
212. Отношение гр. Гудовича к кн. Александру Александровичу Прозоровскому, от 5-го января 1809 года, №1. А.К.А.К., т. ЫЫЫ, д. 895, стр.507-510.
213. Отношение ген. Торماسова к гр. Румянцеву, от 10-го сентября 1809 года, 388. А.К.А.К., т. ЫВ, д.1075, стр.693-697.
214. Отношение маркиза Паулуччи к военному министру, 7-го ноября 1811 года, №41, А.К.А.К., т. В, д.172. стр.121-122.
215. Отношение ген. Ермолова к ген.м. кн. Меншикову, от 15-го июля 1826 года, №18, А.К.А.К., т. ВЫ, часть 2, д. 645, стр.353-354.
216. Отношение гр. Паскевича к гр. Нессельроде от июля 1826 года, А.К.А.К., т. ВЫ, часть 2, д. 647, стр.355.
217. Отношение ген. Ермолова к т.с. Блудову от 16-го ноября 1826 года, №82 А.К.А.К., т. ВЫЫ, д. 214, стр.258-260.
218. Отношение ген. Паскевича к гр. Нессельроде, от 27-го июн 1827 года. А.К.А.К., т. ВЫЫ, д. 511, стр.547.
219. Отношение гр. Паскевича к гр. Дибичу, от 3-го марта 1828 года, №340, А.К.А.К., т. ВЫЫ, д. 561, стр.504.

220. Отношение гр. Паскевича к начальнику Главного Штаба Е.И.В., от 2-го апреля 1828 года, №51, А.К.А.К., т. ВЫЫ, д. 438, стр.488-491.
221. Отношение гр. Паскевича к.т.с. Блудову, от 16-го ноября 1828 года, №82, А.К.А.К., т. ВЫЫ, д. 214, стр.259-260.
222. Отношение гр. Паскевича к гр. Дибичу, от 19-го января 1829 года, №39, А.К.А.К., т. ВЫЫ, д. 446, стр.493.
223. Отношение барона Розена к гр. Чернышеву, от 30-го апреля 1836 года, №221 А.К.А.К., т. ВЫЫЫ, д. 394, стр.516-518. Записка о приведении в лучшее устройство податей в Армянской области.
224. О походе Российских войск в 1796 году в Дагестан и Персию под команду графа Валериана Александровича Зубова. «Отечественные записки», часть 31, СПб, 1827, стр. 127-314.
225. Очерки истории СССР, ХВЫЫЫ в. вторая половина. Москва, Изд-во АН СССР, 1956, 894 с.
226. Пайчадзе Г.Г. Георгиевский трактат. Тбилиси, Из-во «Мецниереба», 1983, 248 с.
227. Парсамян В.А. История Армянского народа. 1801-1900 г.г. книга первая. Из-во «Айастан», Ереван 1972.
228. Переписка Грузинских царей и владетельных князей с государями Российскими в ХВЫЫЫ столетии. Под ред.Цагарели А.А., СПб, 1890, 196 с.
229. Персидские документы Матенандарана, выпуск второй (1601-1650 гг.). Ереван, Изд-во АН Арм.ССР, 1959, 596 с.
230. Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в ХВЫЫ-ХВЫЫЫ вв. «Исторический сборник». т.4. Москва-Ленинград. 1935, с. 35-72.
231. Петрушевский И.П.Персидские офисальные документы ХВЫ- нач. ХЫХ вв. как источник для истории феодальных отношений в Азербайджане и Армени. «Проблеми источникovedения». т.ЫЫЫ, АН ССР, 1940.
232. Петрушевский И.П. Азербайджанские ханство во второй половине ХВЫЫЫ в. Научный архив Инст. Истории НАН Азерб.Респ. инв.779.
233. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношения в Азербайджане и Армении ХВЫ- начале ХЫХ вв. Ленинград, Из-во ЛГУ, 1949, 385с.

234. Петрушевский И.П. Ранджбары и крепосничество в Азербайджане во второй половине XVIII- первой половине XIX века. Научный архив Инст. Истории НАН Азерб.Респ. инв.540.
235. Печеви Ибрахим Эфенди. История. Перевод с турецкого языка и примечания академика АН Азербайджанской ССР З.М.Бунятова. Баку, Издательство «Елм», 1988, 100 с.
236. Письмо ген.м. Лазарева к ген.л.Кноррингу, от 4-го августа 1800 года. А.К.А.К., т.Ы, д. 35, стр.124-125.
237. Письмо с.с. Коваленского к ген.м. Лазареву, от 7-го августа 1800 года, за №291. А.К.А.К., т.Ы, д. 43, стр.131-132.
238. Письмо ген.м. Лазарева к ген.л.Кноррингу, от 5-го августа 1801 года. А.К.А.К., т.Ы, д. 805, стр.601-604.
239. Письмо ген.м. Лазарева к ген.л.Кноррингу, от декабря 1801 года. А.К.А.К., т.Ы, д. 184, стр.218-221.
240. Письмо ген.м. Лазарева к ген.л.Кноррингу, от 17-го февраля 1802 года. А.К.А.К., т.Ы, д. 452, стр.350-351.
241. Письмо Келб-Али хана к полк.Карягину, А.К.А.К., т.Ы, д.853, стр.625.
242. Письмо Эрзурумского сераскира Сабид паши к ген. л. Кноррингу, А.К.А.К., т.Ы, д.1031, стр.705.
243. Письмо Мегмед паши к ген.л. Кноррингу. А.К.А.К., т.Ы, д.1036, стр. 708-709.
244. Письмо ген.л. Кнорринга к Мегмед паше Карсскому, от 17-го мая 1802 года. А.К.А.К., т.Ы, д.1037, стр.709.
245. Письмо Келб-Али хана к полк.Карягину, от 26-го мая 1802 года. А.К.А.К., т.Ы, д.855, стр.625-626.
246. Письмо Келб-Али хана к полк.Карягину, от 27-го мая 1802 года. А.К.А.К., т.Ы, д.857, стр.626.
247. Письмо Мегмед паши Карсского к д.с.с. Коваленскому, от 28-го июня 1802 года. А.К.А.К., т.Ы, д.1039, стр. 709-710.
248. Письмо кн. Цицианова к Эриванскому Мамед хану, от 6-го февраля 1803 года. А.К.А.К., т. ЫЫ, д. 1214, стр.609.
249. Письмо кн. Цицианова к Нахчиванскому Келб-Али хану, от 6-го февраля 1803 года, №7. А.К.А.К., т. ЫЫ, д. 1270, стр. 633-634
250. Письмо кн. Цицианова Келбали хану, от 5-го мая 1803 года, №210 А.К.А.К., т. ЫЫ, д. 1272, стр.634.

251. Письмо кн. Цицианова к Реджеб паше Ахалцихскому, от 26-го мая 1803 года, №210 А.К.А.К., т. БЫ, д. 1820, стр.634.
252. Письмо Мамед паши Карскаго к кн. Цицианову. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1844, стр.902-903.
253. Письмо кн. Цицианова к Мамед хану Эриванскому, от 4-го июня 1803 года. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1218, стр.611.
254. Письмо кн. Цицианова к Мамед хану Эриванскому, от 10-го мая 1804 года, №223. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1224, стр.613.
255. Письмо Мирза Мамед Шефи (садр-азамъ Фетх-Али-шаха) к главнокомандующему на Кавказе, получено, 23-го мая 1804 года. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1665, стр..807-808.
256. Письмо кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 29-го мая 1804 года, №296, А.К.А.К., т. БЫ, д. 1227, стр.614.
257. Письмо Мамед паши к кн. Цицианову, получено 12-го июля 1804 года. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1867, стр.911.
258. Письмо кн. Цицианова к Мамед паше, от 16-го июля 1804 года, №339. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1868, стр.911.
259. Письмо Мамед паши к кн. Цицианову, от 28-го июля 1804 года. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1869, стр.911.
260. Письмо кн. Цицианова начальнику Эриванских курдов Хусейн аги, от 24-го июля 1804 года, №345. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1236, стр.617.
261. Письмо кн. Цицианова к Мамед паши, от 12-го августа 1804 года, №356. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1870, стр.911-912.
262. Письмо к Мамед хану, от 25-го августа 1804 года, №360. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1237, стр.617.
263. Письмо Мамед хана к кн. Цицианову, получено 30-го августа 1804 года. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1238, стр.617.
264. Письмо Мамед хану Эриванскому, Келб-Али хану Нахичеванскому, ахундомъ, мулламъ и всему народу, от 1-го сентября 1804 года, №363, А.К.А.К., т. БЫ, д. 1240, стр.617-618.
265. Письмо Мамед хана к кн. Цицианову, получено 2-го сентября 1804 года. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1241, стр.618.
266. Письмо кн. Цицианова к Мамед хану, от 2-го сентября 1804 года, №364. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1242, стр.618-619.
267. Письмо Мамед хана к кн. Цицианову, получено 4-го сентября 1804 года. А.К.А.К., т. БЫ, д. 1243, стр.619.

268. Письмо кн. Ивана Орбелиани к кн. Цицианову, от 10-го ноября 1804 года, А.К.А.К., т. БЫ, д. 1678, стр.813.
269. Письмо ген.м. Несветаева к кн. Цицианову, от 17-го июля 1805 года, А.К.А.К., т. БЫ, д. 1254, стр.625-626
270. Письмо к.р.Аршакова к ген.м. Несветаеву, от 21-го октября 1806 года. А.К.А.К, т.БЫЫ, д.792, стр.421.
271. Письмо Макинского хана к Джафар-кули хану Хойскому, 1806 года. А.К.А.К., т.БЫЫ, д.801, стр.429.
272. Письмо гр. Румянцева к гр. Гудовичу, от 20-го декабря 1807 года. , А.К.А.К, т.БЫЫ, д.821, стр. 444-446.
273. Письмо гр. Гудовича к Аббас Мирзы, от 2-го июля 1808 года, №86, А.К.А.К, т.БЫЫ, д.849, стр. 475-476.
274. Письмо гр. Гудовича к Аббас Мирзы, от 2-го сентября 1808 года, №118, А.К.А.К, т.БЫЫ, д.862, стр. 488-490.
275. Письмо гр. Гудовича к начальнику Ведисского ушеля Аслан султану, от 10-го октября 1808 года, №455, А.К.А.К, т.БЫЫ, д.446, стр. 239.
276. Письмо гр. Гудовича коменданту Эриванской крепости Хасан хану, от 17-го октября 1808 года, №458, А.К.А.К, т.БЫЫ, д.447, стр. 239-240.
277. Письмо гр. Гудовича начальникам куртинского народа, Хусейн аги и Абдулла аги, от 31 октября 1808 года, №472, А.К.А.К, т.БЫЫ, д.454, стр. 247.
278. Письмо гр. Гудовича начальникам куртинского народа, Хусейн аги и Абдулла аги, от 7-го ноября 1808 года, №486, А.К.А.К, т.БЫЫ, д.456, стр. 247-248.
279. Письмо гр. Гудовича Хусейн аги Куртинскому, от 8 ноября 1808 года, №487, А.К.А.К, т.БЫЫ, д.457, стр. 248.
280. Письмо гр. Гудовича к коменданту Эриванской крепости Хасан хану, от 14 ноября 1808 года, №164, А.К.А.К, т.БЫЫ, д.459, стр. 249.
281. Письмо Хасан хана к гр. Гудовичу, А.К.А.К, т.БЫЫ, д.460, стр. 249-250.
282. Письмо гр. Гудовича к Джафар аги, от 28 ноября 1808 года, №505, А.К.А.К, т.БЫЫ, д.466, стр. 252.
283. Письмо гр. Гудовича к Аббас Мирзе, от 25-го марта 1808 года, №44, т. БЫЫ, д.831, стр. 456-460.

284. Письмо Аббас Мирзы к гр. Гудовичу, март 1808 года, А.К.А.К, т.ЫЫЫ, д.832, стр. 460-462.
285. Письмо Мирза Шефи к гр. Гудовичу, А.К.А.К, т.ЫЫЫ, д.833, стр. 462-463.
286. Письмо Угурлу аги, сына Джавад хана, к Казахскому моураву полк. Кн. Бебутову,- получено 11-го сентября 1808 года. А.К.А.К, т.ЫЫЫ, стр. 493-494.
287. Письмо ген. Торماسова к Аббас Мирзе, от 27-го июня 1809 года, №54, А.К.А.К, т.ЫВ, д.1060, стр. 686-689.
288. Письмо ген. Тормасова к Хусейн-Кули хану, от 19 января 1811 года, №68, А.К.А.К, т.ЫВ, д.718, стр. 498.
289. Письмо ген. Ртищева к Эриванскому сердарю Хусейн-Кули хану, от 15-го ноября 1812 года, №542, А.К.А.К, т.В, д.648, стр. 546-547.
290. Письмо Хусейн хана сардар Эриванского к ген. Ртищеву, А.К.А.К, т.В, д.650, стр. 547.
291. Письмо Хусейн хана сардаря Эриванского к ген.Ртищеву, А.К.А.К, т.В, д.651, стр. 547-548.
292. Письмо Хусейн хана сардаря Эриванского к ген.Ртищеву, А.К.А.К, т.В, д.652, стр. 548.
293. Письмо Хусейн хана сардаря Эриванского к ген.Ртищеву, А.К.А.К, т.В, д.653, стр. 548-549.
294. Письмо Хусейн хана к ген Ермолову, А.К.А.К., т.ВЫ, ч. 1, д.1370, стр.891-892.
295. Письмо ген. л. Вельяминова к Аббас Мирзе, от 29-го июля 1818 года, №76. А.К.А.К., т.ВЫ, часть 2, д.365, стр.195-196.
296. Письмо ген. Паскевича к Великому Князю Михаилу Павловичу, от 3-го октября 1827 года, №66. А.К.А.К., т.ВЫЫ, д.524, стр.567.
297. Письмо от сардаря эриванского к князю Севарсамидзе (к рапорту №358). Кавказский сборник, т. XXЫ, Тифлис,1900. стр.41-42
298. Письмо от сардаря эриванского к князю Севарсамидзе (к рапорту №357). Кавказский сборник, т. XXЫ, Тифлис,1900. стр.52
299. Письмо ген Вельяминова к Аббас Мирзе, от 25-го сентября 1825г. №74. Кавказский сборник, т. XXЫ, Тифлис,1900. стр.60-61

300. Письмо ген Вельяминова к Аббас Мирзе, от 21-го октября 1825г. Кавказский сборник, т. XXVI, Тифлис, 1900. стр.64-66
301. Письмо Аббас Мирзы к ген. Веляминову, октября 1825г.(Ответ на письмо 21-го октября). Кавказский сборник, т. XXVI, Тифлис, 1900. стр. 66-68.
302. Письмо Эриванского сардаря к кн. Севарсамидзе. (Число неизвестно). Кавказский сборник, т. XXVI, Тифлис, 1900. стр.76-77.
303. Покоренный Кавказ, книга, 1-3, СПб, 1904.
304. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.3, СПб, 1886.
305. Потто В. Утверждение русского владычества на Кавказе, т.1, Тифлис, 1901.
306. Потто В. Утверждение русского владычества на Кавказе, т.2, Тифлис, 1902.
307. Предложение гр. Гудовича ген. м. Ахвердову, от 25-го октября 1808 года, №464. А.К.А.К. т.ЫЫЫ, д.450, стр.241.
308. Предложение гр. Гудовича ген. л. Розену, от 28-го ноября 1808 года, №173. А.К.А.К. т.ЫЫЫ, д.464, стр.251.
309. Предписание кн. Цицианова квартирмейстерской части кап. Чуйко, от 9-го февраля 1803 года, №54, А.К.А.К. т.ЫЫ, д.1215, стр.609-610.
310. Предписание кн. Цицианова кн. Чавчавадзе, от 4-го августа 1804 года. А.К.А.К. т.ЫЫ, д.1670, стр.810-811.
311. Предписание кн. Цицианова ген.м. Несветаеву, от 25 августа 1805 года, №577, А.К.А.К. т.ЫЫ, д.1138, стр.576.
312. Предписание кн. Цицианова, от 21 октября 1805 года, №776, А.К.А.К. т.ЫЫ, д.1141, стр.576.
313. Предписание кн. Цицианова ген.м. Несветаеву, от 25 августа 1805 года, №1066, А.К.А.К. т.ЫЫ, д.1165, стр.585.
314. Предписание кн. Цицианова армянскому мелику Абраму и юзбашу Габриелу, от 26 августа 1805 года, №578, А.К.А.К. т.ЫЫ, д.1259, стр.627-628.
315. Предписание гр. Гудовича ген.м. Небольсину, от 17 августа 1808 года, №165, А.К.А.К. т.ЫЫЫ, д.461, стр.250.
316. Предписание гр. Гудовича ген.м. Небольсину, от 23-го ноября 1808 года, №169, А.К.А.К. т.ЫЫЫ, д.462, стр.250-251.

317. Предписание ген. Тормасова ген.м. Ахвердову, от 17-го июля 1809 года, №68, А.К.А.К. т.ЫВ, д.1063, стр. 689-690.
318. Предписание ген. Тормасова ген.м. Портнягину, от 2 сентября 1809 года, №381, А.К.А.К. т.ЫВ, д.1074, стр.693.
319. Предписание ген. Тормасова пол. кн. Уракову, от 11-го декабря 1809 года, №708, А.К.А.К. т.ЫВ, д.681, стр.484.
320. Предписание ген. Тормасова майору Джораеву, от 9 июля 1810 года, №553, А.К.А.К. т.ЫВ, д.666, стр.478.
321. Предписание маркиза Паулуччи ген.м. Лисаневичу, от 27-го октября 1811 года, №30, А.К.А.К. т.В, д.170, стр.120
322. Предписание маркиза Паулуччи ген.м. Лисаневичу, от 3-го ноября 1811 года, №37, А.К.А.К. т.В, д.171, стр.120-121.
323. Предписание д.с.с. Малинскому, от 26-го октября 1812 года, №488, А.К.А.К. т.В, д.841, стр.683-684.
324. Предписание гр. Паскевича армянскому Областному Правлению, от 19-го марта 1829 года, №1554. А.К.А.К. т.ВЫЫ, д.448, стр.494.
325. Приобретения, сделанные в подданство Российской Империи со времени занятия Грузии, с показанием населения оных и кем они управляемы. А.К.А.К. т.ЫВ, д.1447, стр. 274.
326. Присоединение восточной Армении к России, сборник документов, т.1, (1801-813). Из-во Академии наук Армянской ССР. Ереван 1972, 715 с.
327. Прокламация гр. Гудовича начальнику Эриванского гарнизона, старшинам, духовенству и всему народу, от 4-го октября 1808 года, №147. А.К.А.К., т. ЫЫЫ, д.443, стр. 238.
328. Прокламация гр. Гудовича, Аслан султану и Ведиского ущеля, от 8-го октября 1808 года, №448. А.К.А.К., т. ЫЫЫ, д.444, стр. 238.
329. Прокламация гр. Гудовича, от 12-го ноября 1808 года, №162. А.К.А.К., т. ЫЫЫ, д.458, стр. 249.
330. Прокламация гр. Гудовича коменданту Эриванской крепости, духовенству и народу, от 23-го ноября 1808 года, №170. . А.К.А.К., т. ЫЫЫ, д.458, стр. 251.
331. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 24-го сентября 1800 года, за №22. А.К.А.К., т.Ы, д.779, стр. 591.

332. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 6-го октября 1800 года, за №29. А.К.А.К., т.Ы, д.83, стр. 158-159.
333. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 6-го октября 1800 года, за №28. А.К.А.К., т.Ы, д.780, стр. 591-592.
334. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 12-го июня 1801 года, за №325. А.К.А.К., т.Ы, д.1035, стр. 707-708.
335. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 26-го июня 1801 года, за №336. А.К.А.К., т.Ы, д.799, стр. 598.
336. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 13-го июля 1801 года, за №373. А.К.А.К., т.Ы, д.801, стр. 598-599.
337. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 13-го июля 1801 года, за №374. А.К.А.К., т.Ы, д.838, стр. 617-618.
338. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 15-го июля 1801 года, за №375. А.К.А.К., т.Ы, д.802, стр. 599.
339. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 28-го июля (4-го августа) 1801 года, за №393. А.К.А.К., т.Ы, д.804, стр. 599-601.
340. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 1-го декабря 1801 года, за №500. А.К.А.К., т.Ы, д.185, стр. 221-222.
341. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 14-го февраля 1802 года, за №98. А.К.А.К., т.Ы, д.1014, стр. 699-700.
342. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 9-го марта 1802 года, за №162. А.К.А.К., т.Ы, д.839, стр. 618.
343. Рапортъ тит.сов. Генцаурова ген.л. Кноррингу, от 1-го октября 1802 года. А.К.А.К., т.Ы, д.846, стр. 621-622.
344. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 17-го ноября 1802 года, за №550. А.К.А.К., т.Ы, д.1030, стр. 704-705.
345. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 29-го ноября 1802 года, за №572. А.К.А.К., т.Ы, д.1047, стр. 713-714.
346. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 5-го декабря 1802 года, за №584. А.К.А.К., т.Ы, д.847, стр. 622-624.
347. Рапортъ полк.Карягина ген.л. Кноррингу, от 9-го мая 1802 года, за №24. А.К.А.К., т.Ы, д.849, стр. 624.
348. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 14 мая 1802 года, за №32. А.К.А.К., т.Ы, д.850, стр. 624.
349. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 20 мая 1802 года, за №39. А.К.А.К., т.Ы, д.851, стр. 624-625.

350. Рапортъ полк ген.л. Кноррингу, от 24-го мая 1802 года, за №44. А.К.А.К., т.Ы, д.852, стр. 625.
351. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 25-го 1802 года, за №46. А.К.А.К., т.Ы, д.854, стр. 625.
352. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 27-го мая 1802 года, за №48. А.К.А.К., т.Ы, д.858, стр. 626.
353. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 28-го мая 1802 года, за №49. А.К.А.К., т.Ы, д.859, стр. 626-627.
354. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 29-го мая 1802 года, за №50. А.К.А.К., т.Ы, д.860, стр. 627.
355. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 2-го июня 1802 года, за №52. А.К.А.К., т.Ы, д.861, стр. 627.
356. Рапортъ подпол. Симоновича ген. м. Лазареву, от 16-го декабря 1802, №856, А.К.А.К., т.ЫЫ, д.1817, стр. 892.
357. Рапорт майора Монтрезора кн. Цицианову от 3-го апреля 1804 года. А.К.А.К., т.ЫЫ, д.1659, стр. 806.
358. Рапортъ прап. Кананова, Верховного Грузинского Правительства Исполнительной экспедиции, от 13-го июля 1804 года, №6254. А.К.А.К., т.ЫЫ, д.1153, стр. 581.
359. Рапортъ ген.м. Портнягина кн. Цицианову, от 25-го июня 1805 года, №592, А.К.А.К., т.ЫЫ, д.1252, стр. 625.
360. Рапортъ Памбакского моурава кн. Георгия Орбелиани, ген.м. Несветаева, от 18-го августа 1805 года, №825. А.К.А.К., т.ЫЫ, д.1164, стр. 585.
361. Рапортъ ген. л. Розена гр. Гудовичу, от 4-го декабря 1806 года, №1381. А.К.А.К., т.ЫЫЫ, д.424, стр. 232.
362. Рапортъ майора Цыренева ген.м. Несветаеву, от 6-го мая 1807 года, №145. А.К.А.К., т.ЫЫЫ, д.426, стр. 232.
363. Рапортъ кап. Кананова ген. м. Несветаеву, от 28-го июня 1807 года, №119. А.К.А.К., т.ЫЫЫ, д.427, стр. 232-233.
364. Рапортъ ген.м. Несветаева гр. Гудовичу, от 17-го июля 1807 года, №1354. А.К.А.К., т.ЫЫЫ, д.429, стр. 233.
365. Рапортъ подполк. Подлуцкого гр. Гудовичу, от 17-го октября 1808 года. А.К.А.К., т.ЫЫЫ, д.874, стр. 496.
366. Рапортъ полк. кн. Уракова ген. Тормасову, от 2-го июня 1809 года, №2. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1184, стр. 779.
367. Рапортъ полк. кн. Уракова, ген.м. Портнягина, от 12-го июня 1810 года, №59. А.К.А.К., т. ЫВ, д.714, стр. 496-497.

368. Рапортъ полк. кн. Уракова, ген.м. Портнягина, от 14-го июля 1810 года, №173. А.К.А.К., т.IV, д.715, стр. 497.
369. Рапортъ ген.м. Портнягина ген. Торماسову, от 28-го июля 1810 года, №256. А.К.А.К., т.IV, д.1109, стр. 724-725.
370. Рапортъ ген.м. Портнягина ген. Торماسову, от 8-го августа 1810 года, №301. А.К.А.К., т.IV, д.1111, стр. 725.
371. Рапортъ ген.м. Портнягина ген. Тормасову, от 12-го августа 1810 года, №314. А.К.А.К., т.IV, д.1112, стр. 725.
372. Рапортъ полк. Асеева ген. м. маркиза Паулуччи, от 4-го сентября 1810 года, №407. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1127, стр. 736.
373. Рапортъ полк. Асеева ген. м. маркиза Паулуччи, от 6-го сентября 1810 года, №33. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1128, стр. 736-738.
374. Рапортъ полк. Асеева ген. м. Портнягина, от 10-го сентября 1810 года, №427. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1129, стр. 738.
375. Рапортъ ген. м. Небольсина ген. м. Портнягина, от 28-го сентября 1810 года, №526. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1137, стр. 743-744.
376. Рапортъ ген. м. Небольсина от 7-го октября 1810 года, №526. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1138, стр. 744.
377. Рапортъ ген. м. Небольсина ген. м. Портнягина, от 28-го сентября 1810, №526. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1137, стр. 743-744.
378. Рапортъ ген. м. Лисаневича ген. Ртищеву, от 7-го октября 1812, №1265. А.К.А.К., т.В, д.827, стр. 676.
379. Рапортъ ген. м. Лисаневича ген. м. Котляревскому, от 10-го октября 1812, №1271. А.К.А.К., т.В, д.831 стр.677.
380. Рапортъ ген. м. Лисаневича ген. м. Котляревскому, от 15-го октября 1812, №441. А.К.А.К., т.В, д.832 стр.678.
381. Рапортъ генерала-от-инфантерии Ермолова его Императорскому Величеству. 2-го июня 1824 года. Кавказский сборник, т.ХХ ЫВ, стр.1-6.
382. Рапортъ шт.кап. Черноглазова подполковнику Швецову, 6-го августа 1825 г. №20. Кавказский сборник, т.ХХ Ы, стр.45-46.
383. Рапортъ князя Севарсамидзе ген. л. Вельяминову, от 26-го августа 1825г. №457. Кавказский сборник, т.ХХ Ы, стр.51-52.

384. Рапортъ князя Мадатова ген. л. Вельяминову, от 1-му 10 августа 1825г. №534. Кавказский сборник, т. XX I, стр.45.
385. Рапортъ полк. кн. Севарсамидзе ген. л. Вельяминову, от 21-го сентября 1825г. №488. А.К.А.К., т. VI, часть 1, стр.892.
386. Рапортъ Армянского Областного Правления, гр. Паскевичу, от 26-го апреля 1828 года, №1016. А.К.А.К., т. VII, д.439, стр.491.
387. Рапортъ гр. Паскевича к гр. Дибичу, от 19-го января 1829 года, №36. А.К.А.К., т. VII, д.446, стр.493-494.
388. Рапортъ ген.м. кн. Бебутова гр. Паскевичу, от 18-го апреля 1831 года, №26. А.К.А.К., т. VII, д.454, стр.497-502.
389. Рапортъ д.с.с. Палавандова барону Розену, от 3-го февраля 1833 года, №6. А.К.А.К., т. VIII, д.388, стр.504-508.
390. Рахмани А. «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Баку, Из-во АН Азерб ССР, 1960, 192 с.
391. Рахмани А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700). Баку, Из-во «Элм», 1981, 238 с.
392. Решетов С. История о персидском шахе Тахмас-Кулихане. С французского на русский язык переведенная ассессором Степаном решетовым, СПб, 1762, 397 с.
393. Русская старина, СПб, 1880, май.
394. Сайкс П. История Ирана. т. второй. часть 1-ая (перевод с английского), под редакцией доцента Е.А.Беляева. Москва. 1939. 154 с.
395. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 1. Тифлис, 1881.
396. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 4. Тифлис, 1884
397. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1887, т.1, часть 1.
398. Служебный. Очерки покорения Кавказа, СПб, 1901, 147 с.
399. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. 1. Москва, 1833, 391 с.
400. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. 2. Москва, 1838.

401. Собственноручное письмо кн. Цицианова к Мирза Шефи, от 27-го мая 1804 года, №278. А.К.А.К., т.II, д.1666, стр.808-809.
402. Собственноручное письмо кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 29-го мая 1804 года, №295. А.К.А.К., т.II, д.1667, стр.809.
403. Соколов А.Е. Дневные записки о путешествия Российско-императорского посольства в Персии в 1816 и 1817 годах. Москва, 1910, 48 с.
404. Соколов А.Е. Путешествие мое в Имеретию с линии Кавказской, мое там у царя пребывание, с ним сношение и обратное оттуда путешествие в Грузию. Москва, 1909, 204 с.
405. Списокъ эриванским деревням по журналу Надир шаха (к рапорту №358). Кавказский сборник, т.ХХ I, стр.43.
406. Статистическое описание Нахчеванской провинции. СПб, 1833, 264 с.
407. Султанский фирман. А.К.А.К., т.I, д.1032, стр.705-706.
408. Фирман Фетх-Али шаха Имеретинскому царю Соломону, от джемади-эл-эввеля 1219 (1804 года). А.К.А.К., т.II, д.1682, стр.815-816.
409. Ханвей Д. Исторический очерк британской торговли на Каспийском море, с журналом автора о путешествии из Англии через Россию и Персию и обратно через Россию, Германию и Голландию. т.II (перевод с англ. Яз. Л.М.Кирякова). АМЕА ТИЕА, ф.1, л.1, д.158.
410. Хубов Е. Описание достопамятныхъ происшествий в Армении. СПб, 1811, 130с.
411. Челеби Э. Книга путешествия, выпуск 3. Москва, «Наука», 1983, 376 с.
412. Шаврова Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье, СПб, 1911.
413. Шамахечи А. Походы Тамас-Кули-хана (Надир шаха) и избрание его шахом. Тифлис, «Издание научно-исследовательского института кавказоведения Академии наук СССР, 1932, 17с.
414. Шнезе. Описание путешествия посольства Князя Сергея Димитриевича Голицына к Персидскому Тахмас Кули хану, сделавшемуся потом шахом Надиром (перевод с немец. Яз.Абезгуза) АМЕА ТИЕА, ф.1, л.2, д.491, с.122-127.

415. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852, 1232 с.
416. Щербатов. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность. т. II, СПб, 1890.
417. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т.1, Тифлис, 1907, 616с.
418. Эсадзе С. Боевые подвиги Кавказской армии, выпуск 1, Тифлис, 1908г.
419. Юзефович Т. Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб, 1869, 298 с.

d) İgiliş dillində

420. Tadhkirat-al-muluk. A manuel of Safavid administration (circa 1137) 1725. Translated and expained by V.Minorsky. London, 1943.

İstifadə olunmuş pul, çəki, ölçü və uzunluq vahidləri

Abbasi- I şah Abbasın (1587-1629) dövründə dövriyyə buraxılmış gümüş pul vahidi. 1 abbasi 200 dinara bərabərdir.

Ağac- uzunluq ölçüsü, 7 km-ə bərabərdir.

Arşın- ölçü vahidi. 1 arşın bərabərdir 96,4 sm-ə.

Batman- çəki vahidi. Batmanın çəkisi ayrı- ayrı bölgələrdə müxtəlif idi. Səfəvilər dövründə çəki vahidi kimi qəbul edilmiş və məşhur olan «Təbriz batman»ı 3.000 qrama və yaxud 3 kq-a bərabər idi. İrəvan xanlığında 1 batman 4.500 qrama və yaxud 4,5 kq-a bərabərdir

Bisti- pul vahidi, 20 dinara bərabərdir.

Çetvet- dördə bir çəki və ölçü vahidi.

Darülxiaf- Osmanlı pul vahidi, 1 rubl 34 qəpiyə bərabərdir.

Dinar- kiçik pul vahidi, erməni mənbələrində «dean» və yaxud «dian» adlandırılır. 1 dinar 0,1 qəpiyə bərabərdir.

Gürcü abbası- pul vahidi, 10 şahı və yaxud 500 dinara bərabərdir.

Xalvar və yaxud xarvar- fars sözü olub, iki- «xar» (eşşək), və «bar» (yük) sözlərindən əmələ gəlmişdi. Xalvar həm iri çəki vahidi, həm də sahə ölçüsü idi. 1 xalvar 100 batmana bərabər idi. Təbriz batmanı ilə 1 xalvar 300 kq, İrəvan batmanı ilə isə 450 kq-a bərabər idi. Sahə vahidi kimi 1 xalvar 1,5 desyatinə bərabərdir.

İmperial- rus qızıl pulu, 10 manatlıq.

Kuruş- Osmanlı pul vahidi, 1000 dinara bərabərdir.

Qroş- rus pul vahidi, 0,5 qəpik.

Lider-çəki vahidi, 10 funt.

Litr- çəki vahidi. Litr ayrı-ayrı bölgələrdə müxtəlif çəkiyə malik idi. İranda 1 litr 6,95 kq-a, Tiflisdə 3,5 kq-a, İrəvanda isə 4,8 kq-a bərabər idi.

Mahmudi- pul vahidi. 1 mahmudi 100 dinara bərabərdir.

Mil- uzunluq ölçüsü, 2 km-ə bərabərdir.

Misqal- çəki vahidi, 4,6 qram.

Para- pul vahidi. 1 para 10 dinara bərabərdir.

Pənahabad- Qarabağ xanlığının pul vahidi. 1 pənahabad 10 şahı və yaxud 500 dinara bərabər idi.

Piastr- osmanlı pul vahidi.

Pud- çəki vahidi. 1 pud 16 kq-a bərabərdir.

Real- pul vahidi, 50 qəpiyə bərabərdir.

Rusiya imperialı- rus pul vahidi, 10 gümüş rubla bərabərdir.

Sahibqran və yaxud minaltun- pul vahidi, 35 gümüş qəpik.

Sajen- 3 arşına və yaxud 2,134 metrə bərabər uzunluq ölçüsü.

Somar- həm çəki, həm də sahə ölçüsü vahidi. Çəki vahidi kimi 1 somar 3 puda bərabərdir. Sahə ölçüsü kimi isə 3 pud taxılın səpildiyi əkin sahəsinə bərabər idi.

Stil- çəki vahidi. 1 stil 800 qrama bərabərdir.

Şahı- pul vahidi, 50 dinara bərabərdir.

Taçkir- çəki vahidi, 10 batman və yaxud 45 kq-a bərabərdir

Tümən- iri pul vahidi, 10.000 dinara bərabərdir.

Verst- uzunluq ölçüsü, 1,06 km-ə bərabərdir.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL 1. XVIII YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISINDA İRƏVAN XANLIĞININ SİYASİ VƏZİYYƏTİ	23
1.1. İrəvan xanlığının yaranması.....	23
1.2. XVIII yüzilliyin 50-80-ci illərində İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti.....	33
1.3. İrəvan xanlığı Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşləri dövründə	76
1.4. XVIII yüzilliyin axırlarında İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti.....	87
FƏSİL 2. İRƏVAN XANLIĞI XIX YÜZİLLİYİN BİRİNCİ OTUZİLLİYİNDƏ	93
2.1. İrəvan xanlığının Şuragöl və Pəmbək uğurunda Mübarizəsi.....	93
2.2. Birinci Rusiya-İran müharibəsi ərəfəsində İrəvan xanlığının Rusiya, Qacar İrani və Osmanlı paşaları ilə siyasi münasibətləri.....	96
2.3. İrəvan xanlığı birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə..	102
2.4. Güllüstan sülh müqaviləsindən sonra sərhəd xəttinin təyin olunmasında Rusiya və Qacar İrani arasında baş verən mübahisələrdə İrəvan xanlığının yeri və rolu.....	141
2.5. İkinci Rusiya-İran müharibəsi və İrəvan xanlığının işğalı.....	151
2.6. Görkəmli İrəvan xanı Hüseynqulu xanın (1806-1827) şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında.....	182
FƏSİL III. İRƏVAN XANLIĞININ TARİXİ COĞRAFİYASI . 189	
3.1. Ərazisi və sərhədləri.....	189
3.2. Xanlığın inzibati-ərazi bölgüsü.....	193
3.3. Xanlıqda idarəçilik sistemi və hərbi müdafiə işi.....	208
FƏSİL IV. İRƏVAN XANLIĞININ İQTİSADI VƏZİYYƏTİ	222
4.1. Kənd təsərrüfatı.....	222
4.2. Torpaq mülkiyyəti formaları.....	230
4.3. Duz istehsalı.....	240
4.4. Sənətkarlıq və ticarət.....	241
4.5. Vergi və mükəlləfiyyətlər.....	251

FƏSİL V. İRƏVAN XANLIĞININ ƏHALİSİ.....	264
5.1. Əhalinin sayına təsir göstərən amillər.....	264
5.2. Əhalinin etnik və say tərkibi.....	267
5.3. Əhalinin sosial-silki quruluşu.....	295
NƏTİCƏ.....	305
İXTİSARLARIN SİYAHISI.....	311
İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT	
SİYAHISI.....	314
İSTİFADƏ OLUNMUŞ PUL, ÇƏKİ, ÖLÇÜ VƏ UZUNLUQ	
VAHİDLƏRİ.....	339